

Vitéz Jánost a magyarországi humanista próza megteremtőjeként, leveleskönyvét (1451)¹ az első magyarországi humanista levélgyűjteményként tartjuk számon. Retorikai műveltségével, stílusával és irodalmi forrásaival behatóan utóljára Boronkai Iván foglalkozott. Elődei példáját követve, Vitézt ő is „a magyar humanizmus atyjá”-nak tartotta és nevezte,² de arra is rámutatott, hogy Vitéz személye túlságosan is enigmatikus, műveiben sok a középkori vonás. Az alábbiakban bizonyítani próbálom, hogy Vitéz mint az *Epistolarium* szerzője a humanizmustól meglehetősen távol áll, leveleit skolasztikus szemlélet és műveltség jellemzi.

A humanista levél megteremtője, Petrarca és az őt követő humanista levélírók, ellentétben Vitéz Jánossal, hírnevük fennmaradásának tudatában írtak, maguk gondoskodtak arról, hogy leveleik ne enyesszenek el, és sokszor maguk állították egybe, szerkesztették meg epistoláriumukat.³ Mint ismeretes, Vitéz 1444 vége–1445 eleje tájt Pál kancelláriai jegyzőtől kapott felkérést, hogy gyűjtse egybe addig írt leveleit.⁴ A leveleskönyv anyagát azonban nem maga a levélíró állította össze, hanem váradi udvari papja, Ivanich Pál. Korábban nem sok gondot fordítottak a levelek megőrzésére, az 1444 előtti levelek ugyanis – Pál esperes nyilván ezek gyűjteményét kérte – nem kerültek elő Vitéz váradi

¹ Iohannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

² BORONKAI Iván, *Vitéz János, „a magyar humanizmus atyja”* [bevezető tanulmány] = *Vitéz János levelei és politikai beszédei*, kiad., ford. BORONKAI Iván, BELLUS Ibolya, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 5–30.

³ A középkori és a humanista levélről szóló szakirodalom igen gazdag. Néhány alapvető mű: J. GRUBER, *Brief = Lexikon des Mittelalters*, II, München–Zürich, Artemis Verlag, 1983, 649–663, 676–677; W. G. MÜLLER, *Brief = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, II, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994, 61–76; H. M. SCHALLER, *Ars dictaminis, ars dictandi = Lexikon des Mittelalters, i. m.*, I, 1034–1038; M. COMARGO, *Ars dictaminis, ars dictandi*, Turnhout, Brepols, 1991; Georg VOIGT, *Epistolographie = Uö.*, *Die Wiederbelebung des classischen Altherthums*, 2. Aufl., II, Berlin, 1861, 422–441; *Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század*, kiad. MAKKAI László, MEZEY László, Bp., Gondolat Kiadó, 1960; Cecil H. CLOUGH, *The Cult of Antiquity: Letters and Letter Collections = Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*, ed. Cecil H. CLOUGH, Manchester–New York, University Press–Zambelli, 1976, 33–67; Ronald WITT, *Medieval „ars dictaminis” and the Beginnings of Humanism: a New Construction of the Problem*, *Renaissance Quarterly*, 35 (1982), 1–35; *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, Hrsg. Franz Josef WORSTBROCK, Weinheim, Acta humaniora, 1983 (Mitteilung IX der Kommission für Humanismusforschung); *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen im Mittelalter und in der Renaissance*, Hrsg. Heinz-Dieter HEIMANN, Paderborn etc., Schöningh, 1998; *Self-presentation and Social Identification: the Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*, ed. Toon VAN HOUDT, Leuven, University Press, 2002 (Supplementa humanistica Lovaniensia, 18).

⁴ Vö. *Prefatio* és ep. 1 = VITÉZ, *Opera, i. m.*, 27–32.

püspökségén. A gyűjteményben csak a felkérés után keletkezett levelek olvashatók, és ezeknek a másolatait is – mint Ivanich sajnálkozva jegyzi meg⁵ – eldobták vagy eltépték, szó sem volt arról, hogy megörökítsék őket.⁶ Vitézeknek tehát nem volt mit összegyűjteniük, a leveleskönyv darabjai a felkérés után, 1445–1451 között keletkeztek.

Ezzel a felkéréssel Vitéz tálcán kapta a lehetőséget, hogy megörökítse nevét az utókor számára. Ehhez képest azonban megdöbbentő a levelek viszonylag alacsony száma és jellege. Az episztolárium – hét év terméséként – 78 levélből áll. Ezek közt mindössze hét familiáris levelet találunk, a többi hivatalos, diplomáciai levél, melyek Hunyadi és a főrendek nevében íródtak. Ez nem felel meg a humanista levélgyűjteményről szóló kívánalmaknak. A humanista levélírók, akik Petrarcatól kezdve Cicero-t tekintették követendő példaképüknek, levélen mindenekelőtt familiáris levelet értettek, s gyűjteményeik teljes egészében vagy túlnyomórészt magánlevelekből álltak.

A humanista levél a *genus attenuatum*,a, illetve az egyszerű stílusnembe (*genus humile*) tartozik.⁷ Jellemzője az egyszerűség, az elegáns könnyedség, a világos gondolatmenet, a nem túl hosszú és áttekinthető szerkezetű mondatok alkotása, a példákmal, élcckkel, anekdotákkal, klasszikus idézetekkel, közmondásokkal stb. élénkített előadásmód. A levélnek az élő beszéd természetességével kellett hatnia, amihez Cicero elvei és levelei nyújtottak mintát. A levelet a cicerói definíciónak („*sermo amicorum absentium*”)⁸ megfelelően határozták meg, és Cicero stíluskövetelményeihez igazodtak („*quod in buccam venerit, scribito*”).⁹ Cicero-ra hivatkozva, a humanista levél alapelveit Petrarca fektette le;¹⁰ utódai ezeket tekintették mércének. Vergerio pl. így parafrázálja Cicero-t: „*scribam tibi, sed breviter et succincte, atque eo sermone qualis ex precipitanti ore progreditur*”,¹¹ Vitéz levelezőtársa és diplomatakollégája, Enea Silvio Piccolomini pedig Cicero-t követve valóságos humanista ars epistolicát fogalmazott meg Zbigniew Olesnickinek írt híres levelében (1453), mely – már csak fontos magyar vonatkozásai miatt is – eljuthatott Vitézhez. „Elismerem – írja –, hogy csupasz vagyok, nyíltan szólok, és nem viselek cicomákat. Minden ruhát lehányok magamról, és nem verejtékezem írás közben, hiszen fennköltebb és előttem ismeretlen témákat nem is érintek. Azt adom tovább, amit tapasztalatból tudok; könnyen megérteti magát a többiekkel az, aki önmagával tisztában van, de nem nyújthat világosságot másnak, aki önmaga számára is homályos. Kerülöm a bonyolultságot meg a hosszú körmondatokat. Ha eszembe jutnak választékos szavak, nem mulasztom el közbeszöni őket; ha nem, keresésükben nem megyek messzire, hasz-

⁵ Vö. *uo.*, 27, 6–7. sor.

⁶ Vö. BORONKAI, *Vitéz János, „a magyar humanizmus atyja”*, i. m., 9.

⁷ Bővebben lásd *Rhet. ad Her.* 4, 10, 4; MÜLLER, *Brief, i. m.*, 62–63.

⁸ *CIC. Philippica in M. Antonium* II, 4, 7; idézi MÜLLER, *Brief, i. m.*, 61.

⁹ *CIC. Att.* I, 12, 4.

¹⁰ *Petrarca levelei: Szemelvények*, összeáll. KARDOS Tibor, Bp., Gondolat, 1962, 59 (Európai Antológia, Reneszánsz sorozat); *PETR. Fam.* I, 5.

¹¹ Pier Paolo VERGERIO, *Epistolario*, a cura di Leonardo SMITH, Roma, Istituto Storico Italiano, 1934, 20 (Fonti per la storia d'Italia).

nálom a kéznél levőket. Egyetlen célom van: hogy megértsenek.”¹² Vitéz János leveleitől azonban ezek a humanista levélírási elvek távol álltak.

Beható vizsgálódásokat végezve, Boronkai foglalkozott Vitéz nyelvvel és stílusával. Rámutatott, hogy az író kedvelte a túlságosan hosszú, bonyolult szerkezetű mondatokat, és ezek sokszor kuszák, zavarosak. Megállapította, hogy mellékmondat-kapcsolásai, egyeztetései, igevonzatai sokszor nem felelnek meg az ókori grammatika követelményeinek, és az ókorban nem használt, ún. barbár szavakat is használ, vagyis a humanisták által bűnnek tekintett soloecizmus és barbarizmus nem ritka nála. Boronkai felfigyelt arra is, hogy a levélíró sok szavának igen homályos a jelentése. Úgy látta, hogy nyelvének, stílusának e sajátosságai a későközépkori törvénykezésből, oklevélírási gyakorlatból származnak.¹³ Vélekedéseit végül egy találó hasonlattal fejezte ki: „Vitéznek a nyelve olyan, mint egy évszázados tölgyfa törzse: erek, göcsörtök tarkázzák”.¹⁴ A leveleskönyv prágai példányának szerzői bejegyzései alapján Boronkai tanulmányozta Vitéz helyesírását is, és azt állította róla, hogy „középkori” volt.¹⁵

Vitéz retorikai műveltségét Boronkai néhány levél, valamint az 1455. évi bécsújhelyi beszéd közismert retorikai tagolása és Ivanich Pálnak a leveleskönyvhöz írt retorikai megjegyzései, szakkifejezései alapján vizsgálta. Összehasonlítva ezeket a *Rhetorica ad Herennium* megfelelő helyeivel, úgy gondolta, hogy e mű volt a forrásuk. Ezzel azt a véleményt kívánta megerősíteni, hogy Vitéz kiváló humanista műveltséggel rendelkezett.¹⁶ Ez azonban nem tekinthető bizonyítéknak, mivel a *Rhetorica ad Herennium*ot nemcsak a humanizmus idején, hanem a középkor előző századaiban is mindvégig ismerték. Elmondható tehát, hogy a Vitéz leveleiben kimutatható retorikai műveltséget bármely középkori ars dictaminisből meg lehetett szerezni.

A levélírási elméletéről szóló humanista művek, az ún. ars epistolandik, melyeknek az előírásai – éppúgy, mint korábban az ars dictaminisiekéi – nemcsak a levélre, hanem az orációra és más prózai művekre is érvényesek voltak, ugyanazokat a részeket különböztették meg, tárgyalták, mint a dictamenírás-szabályzatok. Lényeges eltérés köztük viszont az, hogy az ars epistolandik a salutatio levélrész tárgyalásánál az egyházi és világi előljárók, feljebbvalók megszólítására az ars dictaminisiek pluralis majestatisa helyett tegező formát írnak elő. A tegező formát már Petrarca is előnyben részesítette és propagálta,¹⁷ Salutati pedig hivatalosan is használta, és az ellentétét kifogásolta, valamint bárdolatlan szokásnak nevezte. Enea Silvio Piccolomini is a tegezés használatát szorgalmazta, és a németek fejedelmi többesszám-használatát barbár szokásnak tartotta,¹⁸ jöllehet III. Fri-

¹² Aeneas Silvius PICCOLOMINI, *Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*, vál. BORONKAI Iván, ford. Uő. és KAPITÁNYFÉY István, Bp., Magyar Helikon, 1980, 169. Vö. *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Hrsg. Rudolf WOLKAN, III. Abt., Wien, 1918, 319–320 (Fontes rerum Austriacarum, 177).

¹³ BORONKAI, *Vitéz János, „a magyar humanizmus atyja”*, i. m., 13.

¹⁴ *Uo.*, 30.

¹⁵ *Uo.*, 13.

¹⁶ BORONKAI Iván, *Vitéz János retorikai iskolázottsága*, ItK, 79 (1975), 129–144.

¹⁷ Violetta DE ANGELIS, *Petrarca, i suoi libri e i commenti medievali e classici*, Acme, 51 (1998), 78–82.

¹⁸ Helene HARTH, *Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts: Zur Gattungsform des humanistischen Briefes = Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, i. m., 92–94.

gyes császár titkáráként neki is ehhez kellett igazodnia. Ezzel a szokással Vitéz sem szakított. Annyira nem, hogy Janus mesterét, a kiváló humanistát, Guarinót sem tegezi, pedig a humanisták közti magánlevelezésben a század közepén – amikor levelünk keletkezett – már a tegezés uralkodott. Guarinót Vitéz *egregie virne* névezi, *rhetornak* titulálja, és megszólítását kerüli.¹⁹

Boronkai önálló tanulmányt szentelt Vitéz ritmikus prózájának, a kolónok végén levő hangsúlyos ritmusú szavak, az ún. klauzulák vizsgálatának, és ezekben a középkori prózastílus jellegzetességeit találta meg.²⁰ A ritmikus cursusok, melyeknek szigorú szabályai az ars dictaminisokban megtalálhatók, a középkori levél fontos ismérveit jelentik. Petrarca után a humanisták erről fokozatosan áttértek az antik rétorikából ismert időmértékes mondatzáradékokra, és a 15. század végén már nemcsak a familiáris, hanem a hivatalos levelekben is ezeket alkalmazták.²¹

Vitéz legkedveltebb colorja, stíluseszköze az *adnominatio*, melyet a *Rhetorica ad Herennium* így határoz meg: „*Adnominatio est, cum ad idem verbum et nomen acceditur commutatione vocum aut litterarum, ut ad res dissimiles similia verba adcommo- dentur.*”²² Vitéznél se szeri se száma ezeknek, pl. *cedo–concedo, excitatrix–exercitatrix, potens–patens, afferens minas–auferens minas*²³ stb. Bizonyos, hogy nem a *Rhetorica ad Herennium*nak megfelelően használta őket, mely szerint túlzott alkalmazásukkal csökken a beszéd „auctoritas”-a, hitele, súlya és komolysága (*fides et gravitas et severitas*), és gyermekessé válik a stílus.²⁴ Humanista szerzők ennek megfelelően ritkán alkalmazták. Az *adnominatio* – a középkorban *figura etymologicának* is nevezték – a középkori etimológiai gondolkodásmód jegyében keletkezett középkori szövegeknek volt az egyik legkedveltebb dísz.²⁵ Nagy számban lelhető fel pl. a 13–14. század fordulója tájt keletkezett magyarországi domonkos sermo-gyűjteményben, az ún. *Pécsi beszédekben*.²⁶

Retorikai műveltsége mellett, Vitéz humanista voltát Boronkai olvasottságában, klaszszikus idézeteinek gazdagságában látta. Ókori szerzők és helyek sűrű idézése azonban nemcsak a humanista szövegekre jellemző, hanem a középkori igényes teológiai irodalomra is. Ez nem jelenti azt, hogy szerzőik olvasták is az idézett műveket: mint ismeretes, citátumaik túlnyomó része általában florilegiumokból való. Vitéz könyvgyűjtő szenvedélye közismert, de a leveleskönyv keletkezése idején auktor-ismerete a humanistákétól

¹⁹ Vö. VITÉZ, *Opera, i. m.*, 158–159, no. 76.

²⁰ BORONKAI Iván, *A ritmikus próza Vitéz János leveleiben*, ItK, 1969, 693–696.

²¹ Vö. RONALD G. WITT, *Hercules at the Crossroads: The Life, Works and Thought of Coluccio Salutati*, Durham, North Carolina, Duke University Press, 1983, 11 (Duke Monographs in Medieval and Renaissance Studies, 6).

²² *Rhet. ad Her.* 4, 21, 29.

²³ BORONKAI, *Vitéz János retorikai iskolázottsága, i. m.*, 140.

²⁴ Vö. *Rhet. ad Her.* 4, 23, 32.

²⁵ François RIGOLOTT, *Poétique et onomastique: L'exemple de la Renaissance*, Genève, Libr. Droz, 1977, 16 (Histoire des idées et critique littéraire, 160).

²⁶ *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*, ed. Eduardus PETROVICH, Paulus Ladislaus TIMKOVICS, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1993, passim (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

eltérőnek látszik. Pál főesperest arra biztatta, hogy a helyes művelődés céljából ne őt, hanem Jeromost, Vergiliust, Horatiust, Terentiust és a „szatirikus költemények”-et (*carmina satirica*) tanulmányozza.²⁷ Azonban a levelekhez – melyekhez Pál főesperes Vitéz episztoláit mintául kérte – a humanisták szemében elsősorban nem ezek a szerzők, hanem Cicero, Plinius és Seneca levelei jelentettek követendő példát.

Boronkai kimutatta, hogy Vitéz 1448. szeptember 17-i, V. Miklós pápának írt levelének narrációja és petíciója szinte teljes egészében Livius-idézetekből áll.²⁸ Tudjuk, hogy Vitéz könyvtárának egyik ékessége Livius-kódex volt, melyet 1449-ben Krakköba, Jan Długosz számára kértek tőle kölcsön.²⁹ A klasszikus könyvek gyűjtése és olvasása valóban a humanisták jellemzője, Vitéz módszere azonban, ahogy felhasználja az olvasottakat az V. Miklós pápának írt levélben, a humanistákétól távol áll. Egy szerzőnek ennyire kizárólagos és ilyen nagy mértékű követése idegen a humanista levéltől, melyben még az idézet felhasználása is spontánnak és keresetlennek kellett hogy látszék.

A humanizmus nem utolsósorban szemléletmódjában különbözik a korábbi középkori eszmeiségtől. Vitéz leveleskönyvével kapcsolatos attitűdjének háttérében nem humanista, hanem a középkori ideológia áll. Episztoláriumáról hiányzik a szerzői név és a cím, s mint tájékoztatja olvasóját, Ivanich akarata ellenére, tudatosan megfontolva hagyta el őket. Önmaga igazolásául Szent Severus gondolatát idézi: „libellus iste loquatur materiam, et non loquatur autorem”.³⁰ Az ókor végén élt keresztény szerző, Sulpicius Severus a szerzői becsvágyat hivalkodásnak és hiúságnak, vagyis bűnnek tartotta, és az ő nevéhez fűződik az önmegnevezés tilalma, amelyen a középkori szerzői névtelenség alapul. Homlokegyenest más a véleménye Severusról Vitéz unokaöccsének, Janus Pannoniusnak. A költő ferrarai tanulmányai idején (1447–1454) írta *In Severum* című epigrammáját, melyben a címzettet nevetségessé teszi, rámutatva szerénysége álságos voltára.³¹

Vitéz Jánost tehát leveleskönyve alapján nem tekinthetjük humanista szerzőnek. A humanista műveltséget az ő idejében itáliai iskolákban lehetett elsajátítani, hosszabb ideig tartó, rendszeres képzéssel. Vitéz 1434-ben a bécsi egyetemen tanult, ahol az oktatás a 15. század közepéig skolasztikus szellemben folyt.³² Leveleiben is skolasztikus iskolázottság érezhető. Talán ez is oka lehet, hogy leveleskönyvének kéziratjai évszázadokig könyvtárak mélyén voltak eltemetve, nem adták ki, és senki sem forgatta őket.

Ezek után teljes egészében meg kell kérdőjelezni azt a közismert állítást is, hogy Vitéz a humanista műveltséget Pier Paolo Vergeriótól sajátította el. Ezt Huszti Józsefnek egy

²⁷ Vö. VITÉZ, *Opera*, i. m., 31.

²⁸ BORONKAI Iván, *Vitéz János és az ókori klasszikusok = Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 226–228.

²⁹ Vö. *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Budapesti, 1880, 166–167.

³⁰ VITÉZ, *Opera*, i. m., 28. – Köszönöm Szovák Kornélnak, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.

³¹ IANUS PANNONIUS, *Poëmata ... omnia*, pars I, Traiecti ad Rhenum, 1784, no. 239, p. 562.

³² Bővebben lásd Joseph ASCHBACH, *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens*, I, Wien, 1865, 303–354; Alfred A. STRNAD, *Die Rezeption von Humanismus und Renaissance in Wien = Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor dem Reformation*, Hrsg. Winfried EBERHARD, Alfred A. STRNAD, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1996, 74–79.

hagyatékából közzétett, jegyzetek nélküli tanulmánya alapján mindmáig ténynek tekintik.³³ Vergerioról írt cikkemben magam is ehhez igazodtam, csupán azokat a kétségeimet érzékeltettem, hogy Vergerio Vitézre hagyta volna a könyvtárát,³⁴ ami Huszti tetszetős feltételezése³⁵ nyomán a szakirodalomban ugyancsak tényként terjedt el.³⁶

Callimachus Experiens Sanoki-életrajzának szöveghelye alapján vált közismertté, hogy Vitéz döntőbíróként vett részt a Vergerio, Filippo Podocataro és Sanoki közti szónoki, illetve költői versenyeken, melyeken maga is gyakorolta a szónoklatot és a költészetet, megtámogatva olykor valamelyik versengő félt. Klaniczay Tibor idézte és elemezte Callimachus Experiens teljes ide vonatkozó szövegét, rámutatott a humanista nyilvánvaló tévedéseire, kronológiai és egyéb ellentmondásaira, és ismertette azoknak a tudósoknak a vélekedéseit, akik szerint a négy humanista sohasem lehetett együtt, de tájékoztatott azoknak a megfontolásairól is, akik némi kiigazítással Callimachus Experiens tudósítását hitelesnek tekintették. Ő maga ez utóbbiakkal értett egyet, és rámutatott, hogy a négy irodalmár Vergerio halála, 1444 májusa előtt Budán járhatott össze, és nem Váradon, mint ahogy a kutatók addig gondolták.³⁷ A szöveg értelmezésével kapcsolatos kérdések azonban, úgy gondolom, ma sincsenek megnyugtató módon tisztázva. Újra megvizsgálva Callimachus Experiens leírását, lehetségesnek látszik, hogy az olasz humanista nem is volt annyira tájékozatlan a magyar viszonyokban, mint ahogy ezt eddig gyanították.

Az említett Callimachus Experiens-leírás kronológiai jellegzetessége, hogy visszafelé halad az időben. Először Vitéz és Sanoki kivételes barátságát tárgyalja Hunyadi kormányzósága idején, amikor már Vitéz váradi püspök (1445–1465) volt. Ezután tér vissza egy korábbi időpont eseményeire, a Vergerio részvételével végbement szónoki és költői versenyekre. Mint írja, ugyanennél a püspöknél, minden jó ember menedékénél és az irodalmárok azilumánál jött össze Vergerio és Podocataro, ha valami baj érte őket.³⁸ Callimachus korábban Ioannes Garának nevezte a püspököt. Az előzmények után evidensnek tűnik, hogy ez a személy Vitézzel azonos. Később egyszerűen csak „a püspök”-nek nevezi a humanisták vetélkedésében részt vevő személyt. Vitéz azonban Vergerio halála előtt – vagyis mikor az említett irodalmi versengések lejátszódhattak – nem püs-

³³ HUSZTI József, *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei*, FK, 1 (1955), 521–533. Vergerio életéről és magyarországi működéséről lásd Florio BÁNFI, *Pier Paolo Vergerio il Vecchio in Ungheria*, Archivio di scienze, lettere ed arti della Società Italo–Ungherese, 1 (1939), fasc. 1, 1–3; fasc. 2, 17–29; 2 (1940), fasc. 1, 1–30.

³⁴ *A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai = Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437*, I, Tanulmányok, szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde, Bp., Művészettörténeti Kutató Csoport, 1987, 193–211.

³⁵ HUSZTI, *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus*, i. m., 532.

³⁶ MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Bp., Gondolat, 1984, 272; CSAPODI-GÁRDONYI Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1984, 6–28 (Studia Humanitatis, 6).

³⁷ KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi Kiadó, 1993, 27–35 (Humanizmus és Reformáció, 20).

³⁸ „Erant ibi eodem tempore duo uiri eruditissimi Paulus Vergerius et Philippus Podachatherus, qui [...] contulerant se ad eundem episcopum ueluti ad confugium bonorum omnium ac litteratorum asylum, quotiens calamitas aliqua ingruisset.” (CALLIMACHUS EXPERIENS, *Vita et mores Gregorii Sanocei*, ed. Irmina LI-CHOŃSKA, Varsoviae, PWN, 1963, 34, 13–16. sor.)

pök, hanem csak váradi kanonok, majd prépost volt, nem rendelkezett tehát akkora tekintéllyel, hogy az isztriai és a görög humanista nála kereshetett volna nyugalmat, menedéket. Egyházi feljebbvalója, püspöke, Ioannes de Dominis sokkal inkább volt alkalmas erre a szerepre. A korabeli megnevezési szokások szerint őt ugyanúgy Ioannes episcopus Varadiensisnek nevezték, mint utódát, Vitézt.

Ioannes de Dominis (Rab, 15. sz. eleje–Várna, 1444. nov. 10.)³⁹ 1432-től zenggi (senji) püspök volt, majd 1440-ben azt a követséget vezette, mely felajánlotta Magyarország trónját I. Ulászlónak. A követségnek Vitéz, akkor váradi örkanonok is tagja volt. Szakály Ferenc evidensnek gondolta, hogy az Ulászlóval kötött hitlevél szövege tőle való;⁴⁰ Kubinyi András viszont arra mutatott rá, hogy ezt De Dominisnak kellett fogalmaznia.⁴¹ Követségéből visszatérve De Dominis elnyerte a váradi püspöki széket, majd Vitézt váradi préposttá léptette elő. 1444-ben a várnai csatában esett el, székét Vitéz örökölte.⁴² Nemcsak rangban és tekintélyben állt fölötté Vitéznek, hanem műveltségének jellege is közelebb állhatott a Vergeriéhoz, aki – mint De Dominishoz írt, 1432–1436 közt keletkezett episztolája⁴³ tanúsítja – szellemi partnerének tekintette, és baráti kapcsolatban állt vele. De Dominis kiváló diplomata volt; részt vett a bázeli és a firenzei zsinaton, és a már említett követsége előtt Zsigmond, Albert és IV. Jenő pápa követeként szerzett magának hírnevet. Vergerio mellett más itáliai humanistákkal is kapcsolatban állt. Giuliano Cesarini barátkozott vele, Ambrogio Traversari nagyra becsülte őt, Geórgiosz Trapezuntius Firenzéből levélben számolt be neki az ottani zsinat záróeseményeiről.⁴⁴ Ioannes De Dominisról tehát inkább feltételezhető, mint Vitézről, hogy a Vergerio társaságában folytatott irodalmi versengésekben tevékenyen részt vett. Ha vele azonosítjuk Callimachus Experiens váradi püspökét, többé nem okozhat problémát, hogy élete végén az öreg, világtól elvonult Vergerio hogyan vállalhatta a váradi kiruccanásokat, és azt sem kell feltételezni, hogy Vitéz hanyagolta el váradi préposti teendőit a budai tudós együttlétek kedvéért. De Dominis ugyanis sokat tartózkodott Budán, „1441–1444 közt az ismert hat királyi tanácsülés közül négyben kimutatható” a jelenléte.⁴⁵

Lehetséges, hogy püspöke, De Dominis kíséretében, társaságában Vitéz maga is találkozott Vergerióval, és a humanista műveit – pl. De Dominishoz szóló levelét és más írásait –

³⁹ Életéről bővebben lásd BUNYITAY Vincze, *A váradi püspökség története*, I, Nagyvárad, 1883, 262–268; *Epistolario di Pier Paolo Vergerio, i. m.* (11. jegyzet), 388–390; Florio BÁNFI, *Salve, Varadino, felice!... La città di S. Ladislao nei rapporti italo-ungheresi*, Corvina: Rassegna italo-ungherese, 3 (1940), 829–830; *Hrvatski biografski leksikon*, gl. urednik Trpimir MACAN, III, Zagreb, Leksigrafski Zavod „Miroslav Krleža”, 1993, 492–493.

⁴⁰ SZAKÁLY Ferenc, *Vitéz János, a politikus és államférfi (Pályavázlat – kérdőjelekkel) = Vitéz János emlékkönyv*, Esztergom, Balassa Bálint Társaság, 1990, 12 (Esztergom Évlapjai – Annales Strigonienses).

⁴¹ KUBINYI András, *Vitéz János a jó humanista és a rossz politikus = A magyar történelem vitatott személyiségei*, Bp., Magyar Történelmi Társulat–Kossuth Kiadó, 2002, 11.

⁴² VERGERIO, *Epistolario, op. cit.*, 388, n. 1.

⁴³ *Uo.*, no. CXXXXXI, 388–395.

⁴⁴ BÁNFI, *Salve, Varadino felice!*, i. m., 829; G. Trapezuntius levelét lásd *Collectanea Trapezuntiana: Texts, Documents and Bibliographies of Georg of Trebizond*, ed. John MONFASANI, Binghamton, New York, 1984, 261–268 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 25).

⁴⁵ KUBINYI, *Vitéz János a jó humanista és a rossz politikus*, i. m., 11.

is megismerte, de nincs okunk feltételezni, hogy ő volt az, aki Vergerio humanista körében versenytársaként szerepelt. Még kevésbé feltételezhető, hogy Vergeriótól szerezte a műveltségét. Vergerio hatásának nyoma sincs Vitéz episztoláriumán. De Dominis példája, netán tanácsa viszont – mint Kubinyi András vélte⁴⁶ – hozzájárulhatott ahhoz, hogy Vitéz érett fejjel Itália felé vegye útját a humanista műveltség megszerzése végett.

De Dominisnak és baráti körének a példája döbbsenhetette rá Vitézt arra, hogy tehetség, színvonal tekintetében nem alábbvaló másoknál, de iskolázottsága miatt írásművészete nem elég korszerű, elmarad a humanistáké mögött. Az új műveltség elsajátítása iránti rendkívüli vágy jeleként értékelhetjük, hogy érett férfiként kétszer is külföldi tanulmányútra készült. Mint ismeretes, 1444 vége tájt – Vergerio és De Dominis halála után – Vitéz elindult Itáliába, de útját állta Matkó bán, és vissza kellett térnie.⁴⁷ Ebbe azonban nem nyugodott bele. 1451-ben kérésére V. Miklós pápa engedélyezte, hogy öt évre külföldre távozzék latin és görög irodalmi tanulmányok végett. Mint a pápai oklevélből tudjuk, „ex toto cordis affectu”⁴⁸ tanulni vágyott, de nem sikerült útra kelnie.

Sokszor idézett, a magyarok műveltségének hiányát panaszoló-ostorozó szavait⁴⁹ személyes érintettsége teszi megrázóan hitelessé. Saját maga is parlaginak érezhette magát a humanista műveltségük mellett. Pedig Enea Silvio Piccolomini a magyarok közül csak őt és Janust tekintette kiváló irodalmárnak,⁵⁰ és levelei tanúsága szerint mélyen tisztelte őt.⁵¹ Azonban bármennyire is tisztelték, sem Piccolomini, sem más humanisták nem tekintették őt hasonszórú partnernek. Valószínűleg nemcsak azért, mert pártfogóként fölötte állt minden humanistának, hanem azért is, mert műveltsége eltért az övékétől.

Számot vetve saját képzettsége hiányaival és hazája szellemi elmaradottságával, Vitéz állandóan önmaga kiművelésén és hazája kulturális felemelkedésén munkálkodott. A magyarországi humanista kultúra létrejöttében szerzett úttörő érdemei közismertek. Ha leveleskönyve nem tekinthető is humanista alkotásnak, a humanizmus magyarországi meghonosítása terén neki köszönhetünk a legtöbbet. Indítékai közül az egyik legfontosabb mutatkozik meg abban a gondolatában, melyet szentenciaszerűen így foglalt össze: „a nemes, a tulajdon fényére sokat adó lélek méltatlanságnak tartja, hogy ez a mi parlagi pallérozottságunk gúzsba kösse”.⁵²

⁴⁶ *Uo.*, 12.

⁴⁷ VITÉZ, *Opera*, i. m., 60–61.

⁴⁸ *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1864*, ed. Andreas VERESS, Budapestini, Academia Scientiarum Hungarica, 1941, 425–426.

⁴⁹ Vö. VITÉZ, *Opera*, i. m., 38, 3–12. sor.

⁵⁰ Vö. „Ex Hungaris, qui studia humanitatis secuti aevo nostro claruerunt, duos novimus, Ioannem episcopum Varadiensem, qui regni cancellarium obtinuit, et alterum Ioannem eius ex sorore nepotem, qui sub Guarino Veronensi Graecas ac Latinas literas didicit, nec minus versum quam soluta valet oratione, horum tamen originem Sclavonicam ferunt.” (Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, *Opera que extant omnia*, Basileae, Henricpetri, [1571], 392.) – Erre a szöveghelyre Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmemet.

⁵¹ Vö. FRANKÓI Vilmos, *Vitéz János nagyváradai püspök politikai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei, 1453–1457*, Bp., 1878, passim.

⁵² *Vitéz János levelei és politikai beszédei*, i. m., 54–55. – „Nobilis [...] ille animus, peculiaris sui luminis bene memor, indignum ducit hac nostra rudi erudicione ligari.” (VITÉZ, *Opera*, i. m., 38, 26–27. sor.)

„NEMZETI FILOZÓFIA”: SAJÁT VAGY IDEGEN?**Erdélyi János és a „magyar filozófia” gondolata**

„Hazánk’ földje dél és éjszak között a középvonalon terül el, s nemzetünk’ szellemében az érzékiség és ész között ritka egyensúly található, mellynél fogva félszeg empiricai vagy rationalistiai kicsapongásokra nem lehet hajlandó. Ez biztat.”¹

(Szontagh Gusztáv)

„Én soha nem bírom megfogni, mikép tudott egy német bölc, Hegel, ily magyarosan, vagy az ős magyar már ezelőtt századokkal oly hegeli módra gondolkozni [...] A nép elméje itt is oly bölcsészinek mutatkozik, mint ugyanakkor az én kezem alatt egyszer már költői tökélyben világított fel. Az érthetetlennek mondott idegen bölcsész, meg az együgyűnek vélt magyar nép gondolkodása üt egyvív.”²

(Erdélyi János)

Az idézett gondolatmenetek figyelemre méltóan egybecsengenek: mindkettő közvetlen kapcsolatot tételez a magyar nemzetkarakter és a magyar gondolkodás között. Az előbbi a „nemzet szellemé”-ből valamiféle kiegyensúlyozott nemzeti gondolkodásra következtet, az utóbbi a „magyar nép gondolkodását” a hegeli filozófiával látja rokon jellegűnek. Átfogóbban: mindkét gondolatmenet közvetlen kapcsolatba állítja egymással a nemzetet és a filozófiát. Mindkettő meghatározott nemzetkarakter és nemzeti gondolkodásmód előföltevéséből indul ki, és bizonyos ezekkel adekvát, „nemzeti filozófia” tételéhez jut el.

A jelenség bizvást meglepőnek minősíthető: a két szöveg ugyanis két olyan szerzőtől származik, akik a 19. század közepének jelentős – éppen a „nemzeti filozófia” lehetőségéről vagy lehetetlenségéről folyó – vitájában egymással ellentétes pozíciót foglalnak el. A vitában, ismeretesen, az egyik oldalon a sajátképpen nemzeti bölcselet elkötelezettjei, az „egyezményes bölcseleti iskola” képviselői, Hetényi János és Szontagh Gusztáv állnak, a másikon a hegelianus Erdélyi János foglal helyet. A meggyökeresedett értelmezési hagyomány szerint Erdélyi legjelentősebb bölcseleti teljesítménye éppen az egyezményesek „nemzeti filozófiai” koncepciójának megsemmisítésében áll: míg Hetényi és Szontagh – szakmai színvonalát tekintve egyébként is ingatag talajra épített – bölcselete a magyar nemzetkarakternek megfelelő, sajátosan magyar „nemzeti filozófia” elképzelése

¹ SZONTAGH Gusztáv, *Propylaeumok a’ magyar philosophiához*, Buda, a’ Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1839, 281.

² ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet jelene* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, HORKAY László, Bp., Akadémiai, 1981 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 10), 42.

mellett érvel, addig Erdélyi – a kor színvonalán álló hegelianizmust képviselve – teoretikusan ellehetetleníti az önálló magyar nemzeti filozófia dilettáns koncepcióját.³

Tanulmányunk a vitának ettől a meggyökeresedett értelmezési hagyománytól eltérő beállításával kísérletezik. Amellett próbál érvelni, hogy Erdélyi – miközben valóban éles és éles elméjű bírálóat fogalmaz meg a „nemzeti filozófia” gondolatával szemben – bizonyos értelemben maga is a „nemzeti filozófia” hagyományának elkötelezettje marad: filozófiafogalma ugyanis közvetlen kapcsolatot tételez nemzet és filozófia – nemzetkarakter-nemzeti gondolkodás és bizonyos (tudniillik a hegeli) filozófia – között.⁴

Tanulmányunk érvelése három gondolatmenetre oszlik. Előbb röviden összefoglaljuk az „egyezményes iskola” bölcséletének jellemzőit, azután vázlatosan rekapituláljuk Erdélyi egyezményes-bírálatának argumentumait, végül Erdélyi saját – az egyezményesek elzárkózó jellegű és kizárólagosságigényt támasztó „nemzeti filozófiájával” szemben az

³ A beállítás végigível az Erdélyi-értelmezés hagyományának egészén: egymástól egyébként figyelemre méltóan különböző földolgozásokat egyaránt jellemez. Néhány példa: BARTÓK György, *Erdélyi János gondolkozása*, Erdélyi Múzeum, 1915, 8–11; *Ua.* = B. Gy., *Szellem és rendszer: Válogatott írások*, Bp., Ister, 2001 (Magyar Minerva), 195–200; KORNIS Gyula, *A magyar filozófia fejlődése és az Akadémia* = K. Gy., *Magyar filozófusok*, Bp., Franklin-Társulat, 1930, 32–37; SCHÖNER Magda, *Erdélyi János élete és művei*, Bp., M. Kir. József-Műegyetem Mech. Techn. Intézet nyomdája, 1931, 90–92; PUKÁNSZKY Béla, *Hegel és magyar közönsége*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1932 (Minerva Könyvtár, 38), 16–17; HARASZTY Gyula, *Erdélyi János irodalomszemlélete*, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1940 (Irodalomtörténeti Füzetek, 66), 44–45; SÖTÉR István, *Nemzet és haladás: Irodalmunk Világos után*, Bp., Akadémiai, 1963 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 12), 17–18; HORKAY László, *A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig: Bevezetés a magyar filozófiai gondolkodás történetébe*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinatának Tanulmányi Osztálya, 1977 (Theológiai Tanulmányok: Új folyam, 7), 113–121; T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János*, Bp., Akadémiai, 1981 (A Múlt Magyar Tudósai), 143–152; Larry STEINDLER, *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*, Freiburg/München, Karl Alber, 1988, 135–138; Tibor HANAK, *Geschichte der Philosophie in Ungarn: Ein Grundriss*, München, Dr. Rudolf Trofenik, 1990 (Studia Hungarica: Schriften des Ungarischen Instituts München), 83–86; MÉSZÁROS András, *Szemponok Erdélyi János filozófusi jelentőségének megítéléséhez*, ItK, 1991, 185–186. Korábbi kísérletemben egyébként magam is ezt a beállítást követtem. Lásd PERECZ László, *Különbözni, egyezni: Erdélyi János élete és halála = Diotima: Heller Ágnes hetvenedik születésnapjára*, szerk. KARDOS András, RADNÓTI Sándor, VAJDA Mihály, Bp., Osiris–Gond, 1999, 416–417.

⁴ Tanulmányom megszületése sokat köszönhet MESTER Béla friss Szontagh-értelmezésének: *Szontagh Gusztáv és a magyar filozófia fogalmi = Közelítések a magyar filozófia történetéhez: Magyarország és a modernitás*, szerk. MESTER Béla, PERECZ László, Bp., Áron, 2004 (Recepció és Kreativitás), 19–39. Mesterhez hasonlóan magam is meg vagyok győződve róla, hogy az egyezményesek teljesítménye újraértelmezésre szorul. Mestertől eltérően azonban nem gondolom, hogy az egyezményesek meghatározó alakja, Szontagh Gusztáv a „nemzeti filozófia” fogalmán pusztán intézményes értelemben vett, más kultúrszféráktól elkülönülő filozófiát értett, s nem pedig valamiféle szubsztantív értelemben fölfogott, sajátosan „magyar bölcséletet”. A korszak „nemzeti filozófia”-fogalmában egymástól elválaszthatatlanul összefonódik az intézményes és a szubsztantív értelmezés: megfogalmazói egyszerre követelik, hogy a filozófia váljék a nemzeti kultúra autonóm területévé, illetve hogy tartalmilag nyerjen sajátosan nemzeti jelleget. Tanulmányom abból a meggyőződésből született, hogy az említett vita egymással ellentétes oldalon álló szereplői egyként a „nemzeti filozófiának” ezzel a kettős fogalmával dolgoznak. Egyszerűen szólva tehát, Mesterrel ellentétben úgy látom: nem hogy Szontagh érintetlen maradna a „nemzeti filozófia” efféle szubsztantív koncepciójától, hanem még Erdélyi sem marad érintetlen tőle.

Az egyezményesek

Az „egyezményes iskola” az 1830-as évek végétől az 1850-es évek derekáig terjedő időszak hazai filozófiájának hegemon helyzetet élvező csoportosulása. Meghatározó egyéniségei, a gyakorló lelkész Hetényi János és a nyugalmazott katonatiszt Szontagh Gusztáv a magyar tudományosság preszcientikus korszakának jellegzetes, számos területre kalandozó alakjai: az előbbi egyaránt próbálkozik szépirodalmi, közgazdasági, történeti és vallástörténeti munkákkal, az utóbbi mezőgazdasági értekezéseket tesz közzé és egyike az első hazai szépirodalmi kritikusoknak. Csoportosulásuk valójában nem képez szigorú értelemben vett „iskolát”: nem alkot tehát teljesen azonos hagyományokra támaszkodó, hasonló problémákat vizsgáló és koherens fogalomrendszert alkalmazó, mesterek és tanítványok között átívelő kontinuitást teremtő filozófiai irányzatot.⁵ Az iskola többi tagját – a Szontagh kései művében főlemlített⁶ Köteles Sámuel, Imre Jánost, Purgstaller Józsefet meg a *Poetai Harmonicát* író Berzsényi Dánielt – valójában csak a historizáló tradícióteremtés sorolja az irányzatba, a két főszereplő pedig maga sem vall minden tekintetben egymással azonos nézeteket. A csoportosulást így voltaképpen nem szabad többnek értékelnünk, mint a nemzeti és filozófiai elmaradottság kihívására adott válaszkísérlet megfogalmazójának. Kidolgozóinak kiindulópontja az elmaradottság tudata – a hazai polgári nemzetfejlődés megkésettységének, a szerves filozófiai kultúra hiányának érzete –, amelyre valamiféle sajátos, par excellence „nemzeti filozófia” válaszával igyekeznek felelni.

Az irányzat létrejötté kettős értelemben is az elmaradottság-tudat terméke. Egyrészt, konkrétan, az első egyezményes mű, Hetényi Jánosnak a magyar filozófia „történetírásának alaprajzát” nyújtó munkája⁷ a hazai filozófiai hátramaradottság okainak föltárására

⁵ Az egyezményesek bölcséletéről részletesebben lásd korábbi tanulmányaimat: PERECZ László, *A „nemzeti filozófia” születése: Egy 1847-es akadémiai vitáról*, Gond, 2 (1992), 29–35; Uő., *Két kísérlet: Az egyezményesek és Alexander Bernát a „nemzeti filozófiáról”*, Gond, 4 (1994), 104–128; Uő., *A „nemzeti filozófia” megteremtésének kísérlete az egyezményesek bölcséletében = A magyar felvilágosodás és osztrák, német kapcsolatai: Die ungarische Aufklärung in ihren österreichischen und deutschen Beziehungen*, szerk. DARAI Lajos, Gödöllő, GATE Filozófia Tanszék, 1995, 36–67.

⁶ SZONTAGH Gusztáv, *A magyar egyezményes philosophia ügye, rendszere, módszere és eredményei*, Pest, Herz János, 1855; *Ua. = Elmész: Szemelvények a régi magyar filozófiából*, szerk. VÁRHEGYI Miklós, Veszprém, Comitatus, 1994 (Pannon Pantheon), 102–103.

⁷ HETÉNYI János, *A magyar philosophia történetírásának alaprajza*, Tudománytár, Értekezések, 2 (1837), 1, 76–164. A pályakérdés pontos címe egyébként: „Mint hogy a’ philosophia minden ágának kifejtése ’s hazánkban terjesztése leginkább az által eszközölhető; ha nemzeti iróink a’ philosophiára nézve szüntelen szemök előtt tartják, milly sikerrel dolgozzának elődeik, vagy miben ’s mi okra nézve maradának hátra; ez a kérdés: Tudományos művelődésünk’ története időszakonként mit terjeszt elénkbe a’ filozófia állapotja iránt; és tekintvén a filozófiát, miben ’s mi okra vagyunk hátrább némely nemzeteknél?”, *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, I (1831–1832), Pest, 1833, 126.

irányuló 1831-es akadémiai pályakérdésre fogalmazott pályázatuként születik meg. Másrészt, átfogóbban, az egyezményes gondolat egésze is a hazai nemzetfejlődés, polgárosodás és filozófia elmaradottságának kihívására adott válaszkísérletként fogható föl. Hetényi tanulmánya és Szontagh annak inspirációja nyomán közzétett „propylaeumai”⁸ két következtetést fogalmaznak meg. A filozófia és a polgári nemzet – mondják egyrészt mindketten – szoros kapcsolatban állnak egymással. A filozófia és a nemzetvé válás, közelebről, egymás föltételeit jelentik: kölcsönösen cél és eszköz-viszonyban állnak egymással. A filozófia teremti meg a polgári nemzetet, közben pedig maga is csupán a polgárosodási folyamat során jöhet létre. Önálló, sajátosan magyar filozófiára van szükségünk – állítják másrészt szintén egybehangzóan –, olyan bölcsesetre, amely nem pusztán az idegen eredményeket másolja le és ismétli meg. A kezdő és a fejlett „literatúra” persze különbséget mutat ebben a tekintetben: a kezdő „literatúra”, kialakult szaknyelv és rögzült művelődési intézményrendszer hiányában, szükségképpen csupán a „világliteratúra” meghonosítását végzi és az idegen műveket kompilálja, a fejlett „literatúra” ellenben önálló teljesítményeket nyújt és saját eredményeket mutat föl. A hazai filozófia eddig tehát szükségképpen utánzó jellegű volt, mostantól azonban elérkezett a „szabad vizsgálat” és az „önálló philosophálás” ideje.

Az egyezményesektől iniciált sajátosan magyar, „nemzeti harmonisztikát” megvalósító filozófia két megkülönböztető jegyet mutat: a praxisorientáltságot és a szintézisigényt.

A praxisorientáltság⁹ a korabeli német filozófiától, főként a hegelianizmustól különbözteti el, és vele állítja szembe a magyar filozófiát. Míg a német filozófia, úgymond, elméleti jellegű és érthetetlen, addig a magyar filozófia gyakorlati irányú és közérthető. Ahogy az elméleti jelleg és az érthetlenség, úgy a gyakorlati irányultság és a közérthetőség is összefügg egymással. Az iskolai bölcsélet ezoterikus műszavaival operáló német filozófia szükségképp elvont és spekulatív marad. A gyakorlati irányú és életközeli magyar filozófiának vele szemben közérthető nyelven és áttekinthető gondolatmenetekben kell megszólalnia. A magyar filozófia nem lehet tehát valamiféle, „élettől elszakadt”, „elvont”, „elméleti” tudomány: csak és kizárólag a „gyakorlat”, az „élet” filozófiája lehet. Kifejtésében és előadásmódjában sem utánozhatja ezért az „iskolai filozófiákat”: „érthetőnek”, „világosnak”, a „józan ésszel” egyezőnek kell lennie. A magyar filozófia ilyenformán nem képez autonóm szférát, különösen nem jelent öncélt: lényegét épp az adja, hogy eszközként más szférákat szolgál. A magyar filozófia, összességében, társadalmi célok megvalósításának eszközüül szolgáló gyakorlati bölcsélet. A társadalmi célok között hármat lehet elkülöníteni: az általános szintjén a polgári nemzetvé válást, a különös szintjén a művelődésalapítást, konkrét szinten pedig a gyakorlati politikát. A magyar egyezményes filozófia tehát egyrészt bölcséleti megalapozást kíván nyújtani a polgárosodás és a nemzetvé válás számára, másrészt polgári művelődésalapító funkciót óhajt betölteni, harmadrészt pedig konkrét politikai törekvésekhez – a reformkorban főként az érdekegyeztetés Széchenyi-féle programjához – igyekszik kapcsolódni.

⁸ SZONTAGH, *Propylaeumok a' magyar... , i. m.*

⁹ Ennek nyomán Larry Steindler egyenesen „magyar pragmatizmusként” minősíti az iskolát. Lásd STEINDLER, *i. m.*, 97–122.

A szintézisigény a „kizárólagosságok” és „egyoldalúságok” ellen föllépő, „szintetikus” filozófiává teszi a magyar bölcseletet. A szintézisigény lényege egyrészt bizonyos „szélsőséges” fölfogásokkal szembeni kritikai attitűd, másrészt velük szemben valamiféle „tertium datur” megfogalmazásának törekvése. A „szélsőségek” megnevezése is, a „tertium datur” tartalma is változó, a szintézisigény azonban az egyezményes irányzat történetén végigívelő állandó jegy marad. Hetényi még csak rögtönözve említ néhány, csupán egy-egy jelzőre csupaszított irányt. A saját rendszer, a „szerény életszépítést” követő „calobotismus” – magyarázza – a „könnyebb végét választó dogmatismussal”, az „ellenmondás lelkétől vezetett scepticismussal”, az „ábrándozó idealismussal”, az „ideátlan empirismussal” és a „célra nem vezető criticismussal” szemben fogalmazható meg.¹⁰ Szontagh, kiegyensúlyozottabb műveltségű és módszertanilag tudatosabb szerzőként, világosabban rögzíti az irányokat, és egyértelműbben alkot tipológiát belőlük. A kantianus populárfilozófus, Schmed nyomán különféle „tárgyilagos” és „alanyias” elméleti rendszerek, a francia eklektikus bölcselet, Cousin nyomán pedig epikureus, sztoikus és szókratikus gyakorlati-etikai rendszerek között különböztet.¹¹ Az epikureizmusnak, úgy mond, a materializmus, a naturalizmus és a realizmus tárgyi, illetve az empirizmus, a szenzualizmus és a „reflexiói” filozófia alanyi rendszerei felelnek meg. A sztoicizmus elméleti alapja a spiritualizmus, a panteizmus és az idealizmus tárgyi, illetve a racionalizmus, a „kedély” filozófiája és a misztikai szemlélődés alanyi rendszere. A szókratizmus megfelelői végül tárgyilag a dualizmus, alanyilag a szintetizmus. A magyar egyezményes filozófia kulcskategóriái tehát: szókratizmus, dualizmus, szintetizmus.¹²

Erdélyi bírálata

Erdélyi vitairata, ismeretesen, három tételre építi az egyezményesek bírálatát: munkáját meghirdetett bölcseletük „életrevalóságának”, „népszerű előadásának” és „nemzetiségének” követelésével szemben fogalmazza meg. Ahogy munkája elején összefoglalóan mondja: „Különösen a tudás határait illetőleg a mi bölcseleti irodalmunkban állottak elő saját és jóval jobbnak híresztelt elméletek; nevezetesen, hogy a tudat valamire használható, *életrevaló* legyen; annál fogva maradjon közel a valósághoz. Szinte nagy szöveget ütött némely író fejébe a bölcseletnek mint tudománynak, a *köznapitól eltérő előadása*, nyelvének szokatlan nehézkessége; végre erőszakoltatik azon kérdésnek eldöntése, hogy a *nemzetiségi elem* és sajátságok minő befolyással vannak a bölcseletre; miszerint már előre kimondatott, hogy a magyar elmének ez s ez bölcselet való, s ennyit vagy annyit bír el és *kell* elbírnia műveléséből; mintha mondatnék, hogy a kiszabott mértéken túl

¹⁰ HETÉNYI, *i. m.*, 81.

¹¹ Az egyezményes bölcselet forrásainak máig legalaposabb, filológiai mélységű számbavételével VAJDA György Mihály doktori értekezése szolgál: *Az egyezményesek: Fejezet a magyar filozófia történetéből*, Bp., Grafika ny., 1937 (Dolgozatok a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Philosophiai Seminariumból, 21).

¹² SZONTAGH, *i. m.*, 165–170.

bölcselkedni aztán nemzet és józan ész elleni vétség. E szerint három, és nem több, nem is kevesebb az, mit a legközelebb időbül vett kimutatások szerint kívánhatni vélnek a bölcsészettől. Eme három, tudniillik *életrevalóság, népszerű előadás, nemzetiség* ugyanannyi előítélet, ugyanannyi akadályai bölcsészeti előrehaladásunknak.¹³

A bíráló megfogalmazott pontjai mögött egymástól elválaszthatatlanul összefonódik a hegeli idealizmus képviselője, illetve általában a filozófiai tevékenység autonómiájának védelme. Erdélyi szerint tehát az egyezményesek filozófiafölfogása, egyfelől, közvetlenül, valamiféle antihegeliánus-pozitivistikus praxisfilozófiát eredményez, másfelől, átfogóbban, a filozófiát a hétköznapi tudatban fölloldó tudásterületet képez.

Az életrevalóság elvének bírálata, nyilvánvalóan, közvetlenül az egyezményesek említett praxisfilozófiai törekvésének kritikáját fogalmazza meg. Az életrevalóság Erdélyi fölfogásában valamiféle szűkagyú praktícizmussal azonosul. Kiindulópontja szerint az életrevalóság követelménye ugyan „önmagában ártatlan dolog”, ám az egyes tudományok természetüknél fogva eltérően viszonyulnak hozzá. Bizonyos tudományok közelebb állnak a mindennapi élethez: a gazdaság vagy a politika területén, például, „az igen és nem, az állítás vagy tagadás közvetlenül hoz előnyt vagy veszélyt az anyagi jólétre és a közérdekre”, a hittan igazságai pedig a mindennapi élet vallási és erkölcsi szabályait képezik. Velük szemben „a bölcsészet, mint olyan, messzi van az élettől, s tudomány létére nem is kívánható tőle, hogy minden utcasarkon, piacon megjelenjen, vagy a tőzsérek csarnokaiban jegyezze a kamat és pénzlábat, árfolyamot, vagy leleményei által, mint egy Barnum, maga részére hódítson minden hasznot, jövedelmet.”¹⁴ A követelés háttérében, szól tovább a néhány évvel korábbi „tudomány, magyar tudós”-vitára¹⁵ hivatkozó érvelés, a „produktív” és „improduktív ismeretek” szembeállítását, illetve a „produktív ismeretek” szűk körű meghatározása húzódik meg. A „produktív” és „improduktív ismeretek” szembeállítását hamis alternatíva: minden tudománynak sajátos belső természete szabja meg a gyakorlathoz való viszonyát.¹⁶ Az „életrevalóság” kívánalmához másként és másként viszonyulnak hát a különböző tudományok: „Vannak tudományok, melyek az efféle tanácsot megköszönik; a bölcsészet nem köszöni meg”.¹⁷ A „produktív ismeretek” szűk körű fölfogása pedig tagadja a közvetlen hasznot nem eredményező bölcsélet létjogosultságát. Az egyezményesek e fölfogása voltaképp „mindent eltagad, mi kézzel nem fogható; utasítván bennünket a természetre minduntalan, mint a barmokat. [...] Nekem

¹³ ERDÉLYI, *i. m.*, 28.

¹⁴ ERDÉLYI, *i. m.*, 29, 28–29.

¹⁵ Vö. SZONTAGH Gusztáv, *Tudomány, magyar tudós*, Új Magyar Múzeum, 1850–1851, I, 377–390; TOLDY Ferenc, *Ismét: Tudomány, magyar tudós: Értekező levél Szontagh Gusztávhoz*, Új Magyar Múzeum, 1850–1851, I, 468–486; SZONTAGH Gusztáv, *Eszmecsere Toldy Ferenc és Wenczel Gusztáv társaimmal*, Új Magyar Múzeum, 1850–1851, I, 663–695; NENDTVICH Károly, *Még egyszer: Tudomány és magyar tudós*, Új Magyar Múzeum, 1851–1852, I, 37–51; TOLDY Ferenc, *Nyílt válasz Dr. Nendtvich Károlyhoz a szélsőségek közletésére*, Új Magyar Múzeum, 1851–1852, I, 52–55. A vita földolgozását és értékelését R. VÁRKONYI Ágnes végezte el: *A pozitivisták történetképe a magyar történetírásban*, II, *A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon, 1831–1860*, Bp., Akadémiai, 1973, 313–316.

¹⁶ Erdélyi érvelésének ilyen értelmezéséhez lásd R. VÁRKONYI, *i. m.*, 334–335.

¹⁷ ERDÉLYI, *i. m.*, 28.

úgy látszik, hogy az életrevalóság szüntelen sürgetése hajtá ide Szontaghot, hol minden bölcsészetnek vége a közvetlen haszon mellett.¹⁸ A filozófia egyébként, folytatódik az érvelés, nem tisztán gyakorlati haszon nélkül való ismeretterület. „A bölcsészet igenis hat az életre, de sohasem közvetlenül. Tudomány létére ugyanis messze jár az élettől, vagy éppen fölötte annak, anélkül, hogy a mindennapi tevő életbe a legrövidebb úton, azaz közvetlenül avatkozzék. Így az élet, a nagy közönség sohasem veheti első kézből igazságait, hanem csak szelét hallva sejtve, gyanítva, okoskodva, amikor kinek-kinek jut belőle annyi, hogy meggyőződést szerezhessen magának egy-két napra, hosszabb időre, kitől hogy telik. [...] A bölcsész azonban fölötte van a sokaságnak, mint a nap, melynek déli fénye külön színeké van felaprózva a természet tárgyain.”¹⁹ A filozófia tehát nem közvetlenül, hanem áttételeken keresztül hat a gyakorlatra. „Ki a bölcsészettől közvetlen hasznot s társadalmi befolyást igényel, nem ismeri a gondolat természetét, s a tudomány lassú, de annál tartósabb hatalmát.”²⁰

A „produktív” és „improduktív ismeretek” megkülönböztetésének, szól tovább az érvelés, csak valamiféle haladáselvű történetfilozófia bázisán lehetne értelme. Erdélyi itt a filozófiai tevékenységet a létszükségleteit már kielégített ember sajátjának mondó Arisztotelészre hivatkozik, valójában azonban a nemzetfejlődés korszakai között különböztető Herderre gondol. Ahogy az ember immár az „első szükségeken túljutva” érkezik el a „bölcsekedés világához”, úgy a nemzet is csupán első ifjúságát maga mögött tudva érik meg a „gondolat élvezetére”. A vitairat láthatóan osztja a herderi történetfilozófia tételét, vitatja azonban a magyar szellemfejlődés szükségleteire nézve belőlük levont következtetéseket. „[P]olgárisodásunk története”, magyarázza, éppen amellel bizonyít, hogy mi már igenis eljutottunk a „gondolat élvezetére”. A közelmúlt kataklizmáira utalva emfaticus hangon fogalmazza meg a hazai bölcsélet megalapításának szükségessége mellett hitvallását: „Így ránk nézve ha soha nem, de most következett el a bölcsekedés valódi korszaka, midőn a régi intézvények halomba dőltek, s mindenestől új földet érzünk lábaink alatt; mintha mondatnék, hogy a sokáig tapodott nyomokat a történetből kitudni ugyan nem lehet, de a lépést meg kell változtatni.”²¹ A „produktív ismeretek” versus „improduktív ismeretek” híveinek vitája ebben a beállításban a nemzeti művelődésalapítás különböző fölfogásai közötti összecsapás lesz. „S hogyan lehet ez? Egyik rész feleli: a produktív ismeretek művelése, pártolása által; én (ha talán másik rész vagyok) nem téve barbár különbséget az eszmérek között, csak minden oldalú műveltséget óhajtok, s mi különösen a bölcsészetet illeti, nem vegyíteném ezt be oly mélyen a közvet-

¹⁸ ERDÉLYI, *i. m.*, 30.

¹⁹ ERDÉLYI, *i. m.*, 32.

²⁰ ERDÉLYI, *i. m.*, 33.

²¹ Uo. A szövegrészt KISS Endre tanulmányai értelmezik a nemzeti bölcséletalapítás hitvallásaként: *A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig*, Magyar Filozófiai Szemle, 1984/1–2, 49; Uő., *A filozófia fő irányai forradalom és kiegyezés között: Tudásszociológiai összefoglalás = Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárisodás az abszolutizmus korában*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 339.

len haszon érdekeibe, sőt szeretném megtartani azon szerencsés nyugalomban, melyben marad a delejtű minden vihar ellenére s mutatja örökké az éjszakot.”²²

A népszerű előadás követelményének bírálata az egyezményes praxisfilozófia másik fontos törekvésének: a gyakorlati irányú magyar nemzeti filozófia közérthetőségének kritikáját jelenti. Erdélyi szerint a népszerű előadás követelése valójában a bölcséleti tevékenység ostoba popularizálása. Aki a bölcsélet nyelvének a köznapi nyelvtől eltérő voltát kárhóztatja, szól az érvelés, az nem vet számot az egyes szaktudományok sajátos terminológiájának szükségletével. A bírálat alapgondolata ismét a filozófia és a hétköznapi tudat elkülönítésére épül. Erdélyi fölfogása szerint a filozófia, egyfelől, nyilvánvalóan kapcsolatban áll a hétköznapi tudat problémamegoldó tevékenységével. Innen adódik, hogy a filozofálás nem a filozófiatudomány művelőinek exkluzív foglalatossága. „Minden tudománynak vagy bármely célzatos emberi munkásságnak, minő avagy csak a mesteremberek foglalkozása is, megadatik, hogy tanulni kell. Csak a bölcsészet részben kivétel; mert mennél kevésbé tanultatik, annál jobban akar tudatni, és ezt valami születési jognál fogva követeli magának, még pedig a józan ész nevében, boldog, boldogtalan.”²³ Erdélyi fölfogásában ugyanakkor, másfelől, a filozófia nem csupán kapcsolatban áll a hétköznapi tudattal: határozottan különbözik is tőle. A filozófia tudományos művelése az ő számára ott kezdődik, ahol a hétköznapi tudat bölcselkedése véget ér. Gúnyosan említi föl, hogy „[s]enki sem igényli, hogy próbák és kísérletek nélkül vegyésznek tartassék; ellenben bölcsésznek mindenki épen úgy, mint jó hazafinak, becsületesnek”.²⁴ A diszciplináris tudományművelés pedig éppen a saját terminológia kifejlesztésével és használatával függ össze. „[M]inden tudománynak”, magyarázza tovább, „meg van engedve, hogy saját nyelve, szótára legyen. A törvény, a természettan, a vegyészet, a matezis, így más tudományok: csak a filozófia kivétel. Ennek nincs megadva, némely bölcsészeink véleménye szerint, a tudományi jog, mely szerint szabad legyen úgy szólani, amint a dolgok természete kívánja, hanem könnyen oda vetett szókban, közérthetőségű rendezetlen előadásban díszleni; különben száraz, sovány elvont, szobatudós; ki fogja élvezve olvasni!”²⁵

Amikor tehát az egyezményesek a bölcsélet népszerű előadómódját követelik, – a hétköznapi tudatban föloldva – voltaképpen megszüntetik a tudományos értelemben vett filozófiát. Erdélyi bírálatának ezért lesz első számú tárgya az egyezményesek által emlegetett „józan ész”. A „józan ész” fogalma az ő számára a par excellence filozófia megszüntetésének – a hétköznapi bölcselkedésben történő föloldásának – kategóriájává válik. „Nagy örömömrre szolgálna ezek után”, mondja, „ha kimagyaráztatnék: mi elsőséggel jár az, ha népnek, minő a magyar, mely annyiszor volt már hajlandó könnyelműségre, hogy bizony nem lehet félteni, mintha meg találna szakadni a rettentő nagy gondolkodásban, ha népnek, minő a magyar, egyre az ajánltatik, mit tanulni nem kell, hanem csak tudni – a józan ész szerint? Édes józan ész! beh felvitte Isten a dolgot! De mindamellet nem

²² ERDÉLYI, *i. m.*, 33.

²³ ERDÉLYI, *i. m.*, 35.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

terem-e meg igen könnyen a józan ésszel babona, tudatlanság, tespedés, minden erkölcsi és anyagi rossz a döghalálíg? Ellenben minden nagy dolgon, mely az emberiséget előrevitte, a gondolkodás mély és komoly, nyugodt és fenséges nyomai látszanak.”²⁶

A nemzetiség követelésének bírálata az egyezményes praxisfilozófia sajátos nemzeti jellegét vitatja. A sajátképpen magyar, nemzeti filozófia tételezése Erdélyi szemében valamiféle fogalmi zavar eredménye. Vitairatának érvelése itt egyértelműen hegelianus alapokra támaszkodik: a különféle kultúrterületek tipológiájára épül. A különféle kultúrterületek a szellemfejlődés megnyilvánulásaiaként összefüggnek egymással, ám el is térnek egymástól: az egyetemesség egymástól eltérő szintjein állnak. Az Erdélyitől megidézett három kultúrterület a hegelii abszolút szellem három fokozatának megfelelően a művészet, a vallás és a filozófia. Tipológiájában a költészet a partikularitás színvonalán áll, a vallás már a partikularitás és az univerzalitás között foglal helyet, a filozófia pedig az univerzalitás szintjére jutott. A partikularitás színvonalán, „az ember lelki életének alsóbb fokozatán” az ember szellemén, úgymond, „a természeti befolyások után előállnak az égalji, életmód után sajátságok, a földirati helyzet és fajtaiság különbségei.” Itt tehát értelmes vállalkozás a nemzetiség szerinti megkülönböztetés alkalmazása: a „helyiség adalékaként” mindez „gyönyörűen veszi ki magát a költészetben és mind abban, mi ehhez tartozik.” Ezzel szemben „[m]ár a felsőbb fokú szellemi élet, a vallás, körében kevesebb súlya van a nemzetiség fogalmának.” A szellemfejlődés legmagasabb fokozatát képviselő filozófia végül pedig szükségképp elveszíti minden nemzeti vonatkozását. „A bölcsészet, mint egyetemes igazságok tudománya, a tiszta gondolattal foglalkozik, vagy azon adataival a szellemnek, melyek az egy és megosztatlan ész nevében a föld népei által nemzetiségre való tekintet nélkül, egyformán fogatnak fel.” „A nemzetiség elve tehát”, összegzi Erdélyi, „folytonosan erős a költészetben, gyöngébb a vallásban, végképen megszűnik utóbb a bölcsészetben.”²⁷

A filozófia tehát Erdélyi hegelianus fölfogásában az abszolút szellem legmagasabb fokozatán foglal helyet, lehetetlen ezért nemzeti jelleg szerint fölfogni. Nemzetkarakter létezik ugyan, sajátos filozófia azonban nem következik belőle. „A természeti, erkölcsi és polgárzati befolyások, minők az égalji helyzet, földirati fekvés, fajtaiság, élet, keresetmód, népekkeli hasznos vagy káros szomszédság, érintkezés stb. tagadhatatlanul nyomnak bélyeget a nemzet arcára, enyhesebb vagy ridegebb modort bölcsészetére, de lelkét, melynek minden lényege a gondolkodás, nem alakítják kivételessé.”²⁸ Szontagh törekvése, hogy a földrajzi tényezőkből fakadó nemzetkarakterre-nemzeti szellemre közvetlenül sajátos nemzeti filozófiát építsen, Erdélyi szerint több szempontból is aggályos kísérlet: empirikus kételyek és teoretikus – lélektani, illetve filozófiai – ellenérvek is megfogalmazhatók vele szemben. Az empirikus ellenérv szerint az „egész égalji fekvés oly bizonytalan fölvét, melynek igazsága egy pár évnél tovább ki nem állja; számtalan mellékkörülmény dolgozván körülötte.” A kedvező éghajlati hatásoknak például, egyrészt, nem csupán a magyar nép történetében, hanem valamennyi itt élt nép történetében meg kelle-

²⁶ ERDÉLYI, *i. m.*, 43.

²⁷ ERDÉLYI, *i. m.*, 44, 45, 44.

²⁸ ERDÉLYI, *i. m.*, 45.

ne mutatkoznia, másrészt, nem csupán bölcsészetben, hanem – az ipartól a tudományig – minden más területen manifesztálódnia kellene. A teoretikus ellenérvek a lélek természetének illetve a filozófia jellegének helytelen fölfogását vetik Szontagh szemére. A lélek természete szerint „élő, eleven egység” lévén, külső, éghajlati befolyások nem határozzhatják tehát meg. Ilyesmiről „az elme tehetségeinél csak beteg állapotban lehet szólni, midőn mintegy fensőbb fokról alábbira süllyed a lélek, s oda esik a külső befolyások uralása alá.” A lélek külső erők által való determináltságának elképzelése egyébként a lélek természetének inadekvát: „anyagi módra” történő, „külsődleges” fölfogását mutatja.²⁹ A filozófia pedig nem a képzzettel, hanem a gondolattal foglalkozik: a nemzeti képzzetmódok különbségének megfelelő sajátos nemzeti filozófiákat tételezni nem egyéb így fogalmi zavarnál – a gondolatnak a képzzettel történő fölcserélésénél. „Mert a bölcsészet tárgya a *gondolat*; mi egyenlően fejlődik minden népnél; így ha tárgyára nézve, mint Szontagh is mondja, nincs magyar azaz nemzeti bölcsészet, az a kérdés: bölcsészet-e oly tanítmány, mely nem a bölcsészet tárgyával foglalkozik; s érdemi-e azt, hogy a *nemzetiségi* jelző több legyen rajta gúnynévnél, cifra szónál?”³⁰ A nemzetiség, úgymond, különös eszme: tehát „választó, elfalazó, különítő, tehát éppen azért tagadólagos. Azonban nem lehet csak különösnek maradni az egyetemes irányában; mert összeütközés esetére amannak nincs megállása imez utóbbi ellen. [...] A nemzetiségnek tehát ki kell adnia magát annak idejében, s valósulni az élet és cselekvés minden alakjai, azaz: lenni először különösnek faj és nyelv szerint, de azután jó az egyetemes műveltség, és lenni bölcsészinek, vagy az egyetemes világgalalással haladónak.”³¹

Az „életrevalóság”, a „népszerű előadás” és a „nemzetiség” bírálata Erdélyi egyezményes-kritikájának egymással összefüggő rétegei. A bírálat megfogalmazása során megmutatkozó szemlélet és fölhasznált érvek azonban több tekintetben maguk is összekapcsolják Erdélyi pozícióját a „nemzeti filozófia” bírált álláspontjával.

Harmonisztika versus hegelianizmus

A kiindulópont itt a nemzeti filozófia és a nemzeti nyelv közötti különbségtétel: pontosabban a nemzet „képzzetmódja” és a nemzeti nyelv közötti szoros kapcsolat tételezése. Szontaghot bírálva Erdélyi a következőt állítja. „De legvastagabb tévedés mégis ott mutatkozik Szontagh beszédében, ahol azt írja, hogy minden nemzet *képzzetmódja különböző* lévén, bírhat is különböző filozófiával mindegyik. [...] Abból, hogy minden nemzet képzzetmódja különböző, nem az következik, hogy külön filozófiája is legyen, hanem az,

²⁹ ERDÉLYI, *i. m.*, 46, 47.

³⁰ ERDÉLYI, *i. m.*, 48.

³¹ ERDÉLYI, *i. m.*, 53.

hogy különböző nyelve; aminthogy úgy is van.”³² A megállapítás a kiinduló tétele Erdélyi gondolkodása fontos területének, a nyelvbölcseletnek.³³

A vonatkozó gondolatmenetek határozottan szembeállítják egymással a „nyelvtani” és a „bölcseleti” nyelvészetet, és egyértelműen a „bölcseleti” nyelvészet mellett foglalnak állást. A szembeállítás és az állásfoglalás egyaránt világosan kijelöli Erdélyi nyelvbölcseletének pozícióját: a kortársi német idealista „Sprachphilosophie” – a felvilágosodás kori racionalista nyelvfilozófiákkal szembenálló – előföltevéseinek elfogadását. A „nyelvtani” nyelvészet Erdélyi fölfogásában nyilvánvalóan a felvilágosodás korának racionalista nyelvölfogását írja le. Ebben az ismeretelméleti illetve individuálszociológiai alapokra épülő nyelvölfogásban a nyelvészeti elemzés tárgya a szavak ideákhoz való viszonya illetve a racionális megismerés eredményeit utólag leíró funkciója. Hogy a racionalista nyelvelmélet, eltekintve az egyes nyelvek közötti különbségtől, az univerzális nyelv vizsgálatát tűzi maga elé feladatul: Erdélyi bírálatának legfőbb tárgya. „Épen az a nyelvek sajátja, hogy bennök nem azon absztrakt egyetemesség dolgozik, mely nem is egyéb, mint egyetemesség, hogy ami egy nyelvben történik, másokban is úgy történjék. Épen abban áll a nyelvek szelleme, hogy amit egy nép így fejez ki: a másik *amúgy* fejezi ki. [...] Soha se keressünk azért oly egyetemességet, ami csak névleg az, ne különösen nyelvekben.”³⁴ A „nyelv szellemét” a „nép szellemével” összefüggésben a másik, a gondolatmenetekben „bölcseleti” nyelvészetnek nevezett nyelvölfogás vizsgálja. A „bölcseleti” nyelvészetet kifejtő Erdélyi a herderi nyelvbölcselet mély ismerőjének és alkotó adaptálójának bizonyul. A nyelv tehát, Herder példája nyomán, az ő számára sem megismerés-pszichológiai kategóriákban vizsgálható jelenségnek látszik: a történelmi-nemzeti közösség életébe szövődő képződménynek mutatkozik. Nyelv és gondolkodás viszonya itt nem individuális szinten vizsgálható kérdés: történelmi-közösségi szemlélet tárgyává válik. Az egyén és az egyéni nyelvhasználat helyett a nép és a népnyelv lesz érdekes: ahogy a nép sajátos gondolkodásmódja a nép nyelvét, a nép sajátos nyelve pedig a nép gondolkodásmódját alakítja. A nyelvész feladata Erdélyi herderiánus fölfogása szerint par excellence bölcseleti feladat: egymásra vonatkoztatva szemügyre venni a nyelv géniuszát és a nemzet géniuszát, illetve másképp: a nép – sajátos gondolkodásmódot tükröző – nyelvezetének vizsgálatával következtetéseket levonni a nép lelkére nézve. „Ha nemzetéről és nemzeti bölcseletről beszélünk, úgy látom, nem hálátlan igyekezett a nyelvhez folyamodni, mely nem pusztán külső ruhája a nemzet szellemének, hanem az a lélek, a szellem maga külsőleg; s a nyelv, bölcseletesileg, nem egyéb kategóriák szövődékénél. És ha Czuczor így fejezi ki magát: »a nyelvtudományi kutatás a bölcselet egyik

³² ERDÉLYI, *i. m.*, 47.

³³ Erdélyi nyelvbölcseleti nézeteinek LUKÁCSY Sándor nyújtja figyelemre méltó összefoglalását: *A nyelv bölcselete és a bölcselet nyelve Erdélyi Jánosnál*, It, 1991, 276–288; Erdélyinek a magyar filozófiai terminológia megszilárdításában játszott szerepét pedig régebben Kornis Gyula tárgyalta, újabban Laczkó Sándor vette szemügyre: KORNIS Gyula, *A magyar bölcseleti műnyelv fejlődése*, Magyar Nyelv, 1907; *Ua.* = *Elmész...*, *i. m.*, 298–300; LACZKÓ Sándor, *A magyar filozófiai műnyelv kialakulása: Apáczeitől a XIX–XX. század fordulójáig* = *Közelítések a magyar...*, 98–101.

³⁴ ERDÉLYI, *i. m.*, 93.

ága», én is azt mondom: bölcsészeti kutatás nyelvtudomány nélkül lehetetlen.”³⁵ „Nem meglepő-e mégis, ha a nyelv dolgában, mely tulajdonkép a nemzet hallható lelke, s legbensőbb életünk tolmácsa, épen a bölcsészet tudta nélkül akarnak eljáráni legműveltebbnek mondott nyelvészeink?”³⁶ „Az én bölcs nyelvészem most éppen az, ki máskor, más téren is az volt már: a nép, a köztudalom, a nyelv élete.”³⁷ Ebben a fölfogásban szoros kapcsolatban áll egymással a nyelvtudományi munkálkodás és a nemzeti érzés: „A nyelvet úgy szeretjük igazán, ha értjük. Azért van nagy rokonság a nyelvtan és hazafiság között.”³⁸

Nyelvbölcseleti nézetei tehát azt mutatják: Erdélyi meggyőződése szerint létezik sajátosan magyar nemzetkarakter. A magyar nemzet karakterében a magyar nép szelleme nyilvánul meg. Ez a népszellem, ahogy Herder számára,³⁹ Erdélyi számára is egyszerre jelent valamiféle misztikus totalitást és empirikusan megragadható jelenségösszességet: egyszerre fejezi ki tehát a magyarok közösségének individualitást kölcsönző, sajátos, szubsztanciális-organikus egységét, és egyszerre mutatkozik meg nemzedékről nemzedékre átörökített hagyományokban, szokásokban, kulturális gyakorlatokban, gondolkodásmódokban és nyelvhasználatokban. A filozófus feladata ennek a szubsztanciális-organikus egységnek illetve ezeknek a gondolkodásmódoknak-nyelvhasználatoknak megfelelő teória kialakítása: a filozófiai munkálkodás célja tehát voltaképpen a népszellemmel-nemzetkarakterrel adekvát bölcselet létrehozása. Ebben az elképzelésben, figyelemre méltó módon, nem látszik eltérni egymástól az egyezményesek és Erdélyi fölfogása. Hetényi és Szontagh is, Erdélyi is erre a nemzetkarakterre-népszellemre igyekszik filozófiát építeni. Míg azonban az egyezményesek valamiféle autochton, idegen hatásokat kizáró nemzeti filozófiát tételeznek, addig Erdélyi éppen egy idegen filozófiában – a kortársi hegelianizmusban – fedezi föl a magyar gondolkodással adekvát bölcseletet.

Erdélyi sajátképpen magyar filozófiája így a hegelianizmus lesz: ennek spekulatív dialektikája az, amely szerinte spontán formában a magyar népszellem megnyilvánulásaiban is fölfedezhető. A meggyőződés nyilvánvalóan Erdélyi gondolkodói programjának két tényezőjével függ össze: a Hegel-vita újrafölvételének igényével, illetve népiesség-konceptiójának hatásával.

Erdélyi tehát, egyfelől, meggyőződéses és elkötelezett hegelianus. Nem általánosságban veszi elő újra a filozófia meghonosításának problémáját: vállalkozását elsősorban a

³⁵ ERDÉLYI János, *Horváth Cyrill* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, 16.

³⁶ ERDÉLYI János, *A magyar Parthenon alapjai, Szontagh Gusztávól* (*Magyar akadémiai értesítő, XVI. év 1856. IV. sz. 163–203. l.*) = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, 103.

³⁷ ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet jelene*, 35.

³⁸ ERDÉLYI, *i. m.*, 39.

³⁹ Herder népszellem-fogalmának értelmezéséhez fontos adalékokkal szolgálnak KELEMEN János nyelvfilozófia-történeti, történetfilozófiai és nacionalizmustörténeti munkái: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Bp., Akadémiai, 1990, 21–23, 96–117; Uő., *A nyelvfilozófia rövid története: Platónról Humboldtig*, Bp., Áron, 2000, 123–124; Uő., *Kant és Herder történelemfilozófiai vitája* = K. J., *Az ész képe és tette: A történeti megismerés idealista elméletei*, Bp., Atlantisz, 2000, 27–33; Uő., *Herder historicista nemzetfogalma* = *Mi a nemzet? Tanulmányok*, szerk. CSATÓ Éva, Bp., Akadémiai, 1998 (*Magyar Tudomány Füzetek*, 1), 25–32.

hegeli eszmék rehabilitációjának szándéka mozgatja. A reformkori Hegel-vitában, tudva-lévően, még nem vállal szerepet: a harmincas évek végétől induló összecsapás-sorozatot kívülről figyelni csupán. Mint levelezéséből tudni:⁴⁰ természetesen már akkor a hegelianus párt iránt érez rokonszenvet. Csak a forradalom után látja azonban érettnak az időt, hogy megszólaljon a hegelianizmus mellett: előbb óvatosan, oktatási célra szerkesztett összefoglalásaiban, majd fölbátorodva, publikus cikkeiben. A korábbi Hegel-vita – valójában, ahogy egykorú elnevezése mutatja, a felek egymás elleni vádbeszédeit és védőbeszédeit fősorakoztató „Hegel-pör” inkább – a hegelianusok vereségével ér véget: Hegel recepciójának elkötelezettjei nem képesek elhárítani magukról a kereszténységellenes ateizmus erkölcsi és a státuszellenes szubverzív politikai vádját.⁴¹ A pörbefogottak elveszítik megszólalási lehetőségüket: a hegelianizmus nyilvános képvisellete lehetetlenné válik. A vádlók egyedül maradnak a színen: az antihegelianizmus – élén vezérképviselőivel, az egyezményes harmonisztika gondolkodóival – kizárólagosan képviselhető állásponttá merevül. Erdélyi föllépése e tekintetben úgy is értékelhető, mint a korábbi Hegel-pör újráfölvételének nagyszabású kísérlete. Valamennyi korszakbeli cikkét a perújrafölvételnek ez a szándéka motiválja. Ahogy a lapszerkesztő Toldy fölkérésére válaszoló levelében fogalmaz: „mert mi tűrés-tagadás! nekem Hegel szellemében kell szólnom, minden tétova nélkül.”⁴² Első, nyilvánosság elé szánt bölcseleti cikkében a hegelianizmust a levert, de meg nem semmisített, így továbbkísértő igazsággal azonosítja. Hogy az antihegelianusok győzelmük után is tovább üldözik ellenfeleiket, azt mutatja, hogy győzelmükön, úgymond, féreg foga rág. „Ez a féreg, meglehet, az a szellem, mely mint Hamlet atyjának lelke »hic et ubique« mutogatja magát; s túr a földben és gondolkodásunk világában. Ez az »old mole« (vén vakond), mely itt is amott is, és mindenütt megjelen és felkiált a tudalomhoz: »swear by his word!« Esküdjetek a szellem szavára! »A worthy pioneer!«”⁴³ Mindennek következtében nem lesz meglepő, hogy bölcseleti értékezéseiben a hegelianizmus magyar recepciója – sőt, a magyar filozófia és a hegeli filozófia azonosítása – mellett foglal állást.

Erdélyi, másfelől, ismeretesen, a magyar irodalmi népiesség meghatározó teoretikusa.⁴⁴ Filozófiai működése csupán sárospataki tanárkodásának éveire korlátozódik: korábban költőként, kritikusként, lapszerkesztőként, irodalomszervezőként és főként népköltészeti gyűjtőmunka folytatójaként szerez magának hírnevet. Sokoldalú munkásságának valamennyi összetevője mögött ugyanaz a törekvés munkál: a népi gyökerű nemzetterem-

⁴⁰ Vö.: „Én azon idők óta, mikor még az Athenaeumban folyt per a hegelizmus felett, sokat gondolkodtam s olvastam e tárgyról, s örülök, hogy nem hallgattam Szontagh Gusztávra, minden bölcsészek legfőlszínesejére.” ERDÉLYI János Toldy Ferenchez = E. J. *Levelezése*, kiad., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1962 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 3), II, 101.

⁴¹ Lásd ehhez a Hegel-vitát a hazai filozófiai intézményrendszer megszerveződése szempontjából újratematizáló tanulmányom értékelését: PERECZ László, *A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása = Közeli-tések a magyar...*, 53–58.

⁴² ERDÉLYI Toldy Ferenchez, 101.

⁴³ ERDÉLYI, *Horváth Cyrill*, 16.

⁴⁴ Ez irányú tevékenységének értékeléséhez máig a legfontosabb: HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*, Bp., Akadémiai, 1978², 281–287, 312–317.

tés programja mutatkozik meg. A népiesség általa megfogalmazott változata egyként támaszkodik Herderre és Hegelre: Herdert Hegellel kiegészítve és Hegelt Herderben föloldva egyszerre szólaltatja meg a különbség iránti vágyat és az egységre vonatkozó meggyőződést.⁴⁵ Népi megújulás, nemzeté válás és polgárosulás; a népköltészet hagyománykincsének fölfedezése, a nemzeti irodalom létrehozása, a világirodalomba történő bekapcsolódás: számára egyazon út egymást követő szakaszainak minősülnek tehát. Nép és nemzet – népköltészet és nemzeti költészet – ilyen szoros összefüggésének koncepciója vezet ahhoz, hogy filozófiai munkáiban is közvetlenül a népelet köréből származó megnyilvánulásokkal igyekeznek alátámasztani a magyar hegelianizmus programját. Kiindulópontja a népi nyelvhasználat megfigyelése és alkalmazása. „Az én bölcs nyelvészem most éppen az, ki máskor és más téren is az volt már: a nép, a köztudalom, a nyelv élete.”⁴⁶ „Tehát ki kell keresni, mennyi bölcsészeti elemet foglal magában nyelvünk; miféle hajlam mutatkozik benne a bölcsészethez, és ha már többféle a bölcsészet: melyikhez: hogy így a tudományt annál könnyebb meggyökereztessek vérünkben, mint egy lekössük a köztudalomhoz.”⁴⁷ Fölfogásában az ellenkező eljárás, a népi nyelvhasználat figyelmen kívül hagyása minősül aggályosnak. „Elhiszem, hogy azon fokáig a haladásnak, meddig a mi keletben levő bölcsészeink feljutottak, nincs szükség a gondolat megjelölése végett szabatos nyelvre, s meg lehet elégedni a közbeszéd szolgálatával. Azonban félek, igen félek, hogy eddig is a nyelv tudtán kívül bölcsészkedtünk, vagy legalább a belőle meríthető adatokat nem használtuk fel a bölcsészeti gondolat kategóriáinak világosítására.”⁴⁸ A népi nyelv mellett ebben a koncepcióban a szólások és közmondások is a bölcséletépítés forrásaivá válnak. Azokhoz hasonlóan, akik „a nemzeti költészet elemeit a népdalokban hiszik lerakva, s ezekből ügyekeznek kivirágoztatni amazt”, „a bölcselmiség első alkatrészeit [...] a népi tapasztalás és eszmélkedés maximáiban, a közmondásokban” megtalálni igyekvők is „az egyetemes világműveltségnek, az eszmék általánosságának itthon keresnek törzsököt, melybe az oltó gallyat beékelhessék”.⁴⁹

Erdélyi természetesen nem filozófiai előföltételek nélkül fog a nyelv és a népi bölcsességek vizsgálatához: a hegeli bölcsélettel adekvát megnyilvánulásokat igyekszik fölfedezni bennük. A népi nyelv fordulatai, a szólások és közmondások így mind a magyar népszellem spontán dialektikájának megnyilvánulásai lesznek a számára. „[N]incs-e nyom a mi népünk nyelvében, mely után hajlandóságot fedezhetnénk föl az elmélődő

⁴⁵ Erdélyi teljesítményének ez az értékelése Németh G. Béla és Dávidházi Péter földolgozásaihoz kapcsolódik. Németh G. Béla megfogalmazása szerint: „Erdélyi felfogása 49 után, munkássága második szakaszában nyerte el végleges arculatát. Hegeliánus felfogása most járta át egészen herderies alapvetését; a herderi felfogás népies-nemzeti magyar változata viszont sajátos jelleget kölcsönzött álláspontjának az európai Hegel-követők sorában.” NÉMETH G. Béla, *A magyar kritika története a pozitívizmus korában*, ItK, 1971, 152. Az értékelést egyetértően idézi és megerősíti DÁVIDHÁZI Péter Erdélyi-interpretációja: *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében*, ItK, 1984, 20.

⁴⁶ ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet jelene*, 37.

⁴⁷ ERDÉLYI, *Horváth Cyrill*, 16.

⁴⁸ ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet jelene*, 36.

⁴⁹ ERDÉLYI János, *Közmondásokról* = E. J. *Válogatott művei*, vál. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Remekírók), 122.

eszményi bölcsészetre? Sőt igen is van, minden bizonnyal. [...] De bizonyítsuk be, hogy van a mi nyelvünkben elegendő hajlam az eszményi bölcsészetre, habár váltig akarják is némely ó iskolabeli tudósaink, hogy a magyar elme irtózik az effélettől. Az *ellentéteket sőt ellentmondásokat is egyesítő* azaz spekulatív gondolkodási módot nem leli ész- és természetellenesnek a magyar elmejárás, mint a németektől vett példa és ijesztés után hihetnők. Isten mentsen! mondják, az elmélődő bölcsészettől, idealizmustól! De a magyar ember több ily módokat ismér, s mégsem esik kétségbe. Nevezetesen több alakját, s példáját bírjuk az efféle gondolkodásnak egyes szókban és közmondási formákban. – Észre kell valahára venni ebbeli gazdagságunkat is. A magyar köznép ellentmondást nem látó, spekulatív szellemben szól.”⁵⁰ A magyar nyelv egyes kifejezéseinek és egyes magyar közmondásoknak az ellentéteket egyesítő voltából, a magyar nyelvű ítéletképzés kopulájának hiányából a magyar népszellem és a hegeli bölcsélet adekvátóságára következtet tehát. A magyar nyelvben rejtőző létmagyarázó bölcsességek, igaz, gyakran a gondolkodó saját projekcióinak látszanak, a magyar kifejezések nyomán föltáruuló ősi filozófiai föl ismerések pedig többször ingatag alapokon álló rekonstrukciók eredményeinek tűnnek. Erdélyi mégis saját bölcséleti előföltevéseihez híven – programját invenciózusan végrehajtva – jár el, amikor következtetését megfogalmazza. „Pap Endre költészte jut eszembe. A bölcslet nála egy kis gyerek vezérli haza lámpásával. Ilyen lámpás a nyelvszellem. Együtt járnak mellette a bölcs és a gyermek. – Az adatok, melyekkel szolgálék, egyrészt mint ezer évnél idősebb alakai nyelvünknek, másrészt a mi javunkra esett fölfedezései egy nagy elmének, valók, kétségbe vonhatlanok. Nyelvünk és a bölcs észjárása igazolják egymást. A német bölcslet a magyar nyelv, a magyar nyelvet a német bölcs teszi érthetővé. Talán kinn Németországban értünk is gondolkoznak. Meglehet; kivált ha elhagyjuk magunkat.”⁵¹

Erdélyi vitairatában, összefoglalóan, nemzet és filozófia kapcsolatának új változata fogalmazódik meg: a sajátképpen nemzeti filozófiának mint egy idegen bölcsélettel adekvát gondolkodásmódnak a programja körvonalazódik. Ezt a programot – az egyezményesek által tételezett autochton, kizárólag sajátosan magyar gyökerekből kifejlesztendő nemzeti filozófiától eltérően – az idegen hatások előtti nyitottság és a más programok iránti tolerancia jellemzi.

Erdélyi így fölfogott „nemzeti filozófiája” tehát, egyrészt, nem bezárkózó jellegű: természeténél fogva nyitottnak mutatkozik az idegen hatások előtt. Az egyezményesek nemzeti bölcséleti gondolata szerkezetileg éppen az idegen befolyásokkal szemben védekezés alapállásából fogalmazódik meg. Kétségtelen, az egyezményes művek is fogadnak magukba idegen gondolatokat: irányzatalapozó művében például Szontagh is szemlét tart a kortársi áramlatok fölött – a francia eklektikusok és skót „common sense”-filozófusok tanulmányozását némiképp az egyoldalú és kizárólagos német hatás ellensúlyozására is szánva –, az egyezményesek gondolatai pedig gyakran maguk is másodvonalbeli német populárfilozófusok közvetlen hatását mutatják. Az egyezményesek nemzeti filozófia-

⁵⁰ ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet jelene*, 37.

⁵¹ ERDÉLYI, *i. m.*, 42.

fogalma ugyanakkor programatikusan bezárkózó jellegű: a filozófiai munkálkodás területén a recepciót nem főszabálynak, hanem, ellenkezőleg, kivételnek tekinti. Erdélyi ezzel szemben egyértelműen és határozottan a filozófiai recepció mellett foglal állást. A „magyarság szellemének”, úgymond, dicsőségére szolgál, hogy „nem volt oly habütése az eszmék mozgalmának Európában, mely közöttünk nem érzett volna. Mindenkör belé-estünk a mozgalom körébe, s fejlett körülünk a szellemi tériség, mint naptól a világosság. Ez nagy szerencse, így és nem másképp magyarázható, hogy nem hullottunk ki, mint önműveltségű nép, az idő rostájából.”⁵² Sőt, „idehaza a gondolat tudományának művelése alig volt egyéb, mint a külföldről való betelepítése az időnkint feltűnt újabb újabb mozzanatoknak a legújabb korig, midőn Berlin adja bölcsészetünket egy részről, vagy a skót föld száz esztendő előtti bölcsészetét ajánlgatják, ültetgetik át más részről. Nekem ez ellen semmi kifogásom; jöjjen az ismeret akárhonnán, csak jöjjen.” Ellenkezőleg, a filozófiában a recepciótól való elzárkózás jelenti a valódi veszélyt. „De van ám kifogásom ama ferde és hiányos egyoldalúság ellen, mely szerint a bölcsészetnek határ íratik, mint az országnak.”⁵³ A recepció szükségessége pedig nyilvánvalóan a filozófia egyetemességével függ össze. A filozófia ugyanis „amint mai nap történeti fejlődésében s tudományos formájában előttünk áll, nem egyes, hanem valamennyi művelt nép csinálmanya. Az emberi ész nyilatkozása időnkint: az emberiség közös műve.”⁵⁴

Míg tehát az egyezményesek nemzeti filozófiai programja bezárkózó jellegű – éppen az idegen hatások ellenében fogalmazódik meg –, addig Erdélyi filozófiafölfogása természeténél fogva nyitott: a filozófia fogalmának egyetemességéből és a filozófiák recepciójából indul ki. Saját „nemzeti filozófiájának” törekvése sem irányul többre, mint hogy – a magyar népszellem megnyilvánulásaival való adekvátságát bizonyítva – recipiált hegeli-anizmusának plauzibilitását megerősítse.

Erdélyi „nemzeti filozófiáját”, másrészt, az alternatív bölcséleti irányok iránti tolerancia jellemzi. Az egyezményesek nemzeti filozófia-fogalma monolit jellegű: egy nemzet számára egyedül és kizárólag egy filozófiát tételez. Fölfogásuk szerint minden nemzetnek valójában csupán egyetlen filozófiája lehet: a saját karakterével adekvát „nemzeti filozófia”. Ebbe a koncepcióba csak aggályosan illeszthető bele a filozófiák pluralitásának gondolata. Erdélyi ezzel szemben nyilvánvalóan éppen ebből: a filozófiák pluralitásából indul ki. Vitairatában élénken tiltakozik a különböző filozófiák egyetlen filozófiává való redukálása ellen. „Egyébiránt nincs, nem képzelhető oly egyoldalúság vagy tulajdonkép egyenruhai szabatosság, hogy nemzet így és nem úgy gondolkoznék.” A nagy nyugati nemzetek filozófiájának fejlődése sem emellett bizonyít. „Ott van a német idealizmus mellett ennek tagadása épúgy, mint az eklekticizmusnak cáfolata a franciáknál; ott van az angol Reid, Battie és Oswald józan ész bölcsészetének legerősebb lerontása magában az angol irodalomban Priestley s mások által.” Mindez a hazai bölcsélet tekintetében is tanulságul szolgál. „A mi magyar irodalmunk, minden kicsisége mellett sem lehet oly egyoldalú, hogy kizárólag csatlakozzék ide vagy oda; mert a bölcsészet nem kész

⁵² ERDÉLYI, *i. m.*, 96–97.

⁵³ ERDÉLYI, *i. m.*, 49.

⁵⁴ ERDÉLYI, *i. m.*, 52.

jószág, mint az »egyszer egy«; hanem élő elevenség a lelkekben, a szellemekben új meg új nyilatkozásokkal anélkül, hogy magáról lemondana, s minden új alakulásokban ne magát szülemelené újra ismét, meg ismét.”⁵⁵ A kizárólagosnak tekintett filozófia magának a filozófia fogalmának mond ellent. A „saját és kizárólagosan nemzeti bölcsészet”, úgy mond, „nem lehetne más, mint hatalomszó, s lélekre ráparancsolt szabatoság, miben soha sincs köszönet. Az egyezmény, mint önutú és saját módú keveredése az igazságnak, ám virágozzék, és fejtse is ki magát lehető emberi szépségben, tökélyben közöttünk; mikor bizonyosan meg fogja érdemelni az irodalmi előismerést; de a legszentebb érdekek, vallás és állam féltésének aggodalmaival táborozni körülte az igazságkeresés más módjainak rovására, s mintegy közvetve a hatalom éberségét, őrizkedését, zaklatni föl kizárólag az eszmei bölcsészet ellen: hogyan lehet komoly férfiak szándoka, megfoghatatlan.”⁵⁶

Míg az egyezményesek nemzeti filozófiai programját valamiféle kizárólagosságigény jellemzi – saját harmonisztikájukat az egyetlen lehetséges nemzeti bölcséletként igyekeznek meghatározni –, addig Erdélyi filozófiafölfogása hangsúlyozottan plurális jellegű: az általa javasolt filozófiát az egyik lehetséges filozófiának tekinti csupán. Saját „nemzeti filozófiáját” ebből a szempontból mindössze a hegelianizmus nyilvános elismertetésének törekvése motiválja.

*

Az egyezményesek harmonisztikája, ismeretesen, egy hosszú hazai bölcséleti tradíciót alapoz meg: a magyar „nemzeti filozófiai” program első teljesítményévé válik. A „nemzeti filozófia” programja a magyar filozófiai gondolkodás történetének jelentős, a magyar filozófiatörténet terjedelmileg is, gondolatilag is fontos – bár igen különböző színvonalú – vonulatait fölölélő tradícióját teremti meg. A sajátképpen magyar jellegű, nemzeti filozófia elképzelése nyilvánvalóan a nemzetfejlődés megkésetttségével összefüggő jelenség: a nemzet keretét nem az államban, hanem a nemzeti nyelvben és a nemzeti kultúrában fölismerő nemzetfölfogás előterében bontakozik ki. Az elmaradottság kihívására e program szerint az eredeti nemzeti bölcsélet ad választ. Ez elasztikus gondolati formaként különböző nemzetfölfogások és filozófiafogalmak számára nyújthat keretet, a benne megfogalmazott bölcsélet azonban minden esetben a nemzetépítést szolgáló, a nemzeti művelődés szervezőerejét jelentő gyakorlati filozófia lesz. Történetileg a reformkortól és a neoabszolutizmus korától a századvégen-századelőn át a két háború közötti korszakig ívelő tradíciót jelent. A tradíció megnyilvánulásai – noha szerkezetileg szemben állnak a hazai filozófia recepciófilozófiai vonulatával⁵⁷ – a reformkorban a romantika, a neoabszolutizmus korától a századfordulóig a pozitivizmus, a két háború között pedig a szel-

⁵⁵ ERDÉLYI, *i. m.*, 50.

⁵⁶ ERDÉLYI, *i. m.*, 85.

⁵⁷ Vö. László PERECZ, *Die Geschichte der ungarischen Philosophie als eine Geschichte der Rezeption*, Berliner Osteuropa Info, 19 (2003), 49–51.

lemtörténet irányzatának befolyása alatt bontakoznak ki; előbb mintegy a nemzet „megte-remtésében”, utóbb mindinkább a „megvédelmezésében” vállalva szerepet.⁵⁸

Erdélyi János nem része ennek a hagyománynak: a filozófiatörténeti köztudat, ellenkezőleg, a „nemzeti filozófia” első szisztematikus kísérletének, az egyezményes filozófiának a megsemmisítőjeként tartja számon. Aki azonban rekonstruálni igyekszik a „nemzeti filozófia” e hagyományát, annak az ő, nemzetet és filozófiát – a herderi alapon fölfogott népszellemet és a hegelianizmust – közvetlenül összekapcsoló bölcseletéről is meg kell emlékeznie.

⁵⁸ A „nemzeti filozófia” hazai tradíciójáról átfogóan lásd PERECZ László, *Változatok a magyar filozófiára: A „nemzeti filozófia” toposza a magyar filozófiatörténetben*, Magyar Tudomány, 2002/9, 1242–1251.

TÓTH FERENC

**ADALÉKOK MIKES KELEMEN TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK CÍMŰ
MŰVÉNEK KÉZIRATTÖRTÉNETÉHEZ**

Mikes Kelemen klasszikus műve Kultsár István szombathelyi tanár kiadásában jelent meg Szombathelyen 1794-ben.¹ A munka megjelenése óriási esemény volt: nyugodtan elfogadhatjuk azt a nézetet, amely szerint e viszonylag kései kiadás visszamenőleg átírta a 18. század magyar irodalmának történetét.² A munka irodalomtörténeti visszhangja is oly széles körben ismert, hogy annak ismertetésétől eltekintek és a mű kéziratának történetére vonatkozó elképzeléseimet szeretném e tanulmányban bemutatni.

A kézirat rejtélyes úton került Magyarországra, és a mai napig nem sikerült minden kételyt eloszlató módon lezárni azt az irodalomtörténeti vitát, amely a kézirat története körül kialakult. Ha röviden szeretnénk összefoglalni az említett vitát, két tézis alakult ki. Az egyiket Toldy Ferenc fogalmazta meg az 1861. évi Mikes-kiadásának előszavában. Kultsár István a szombathelyi kiadás előszavában hivatkozott az 1733-ban az akkori Vas vármegyéhez tartozó Tarcsán (ma Bad Tatzmannsdorf) elhunyt magyar származású francia emigráns generális, François de Tott³ (magyarul Tóth Ferenc) szóbeli állítására, amely a Mikes halála utáni rodostói magyar kolóniára vonatkozik: „A Fő Urakon kívül sok Házi Tisztek, es Tselédek is költöztek ki. Mikes Kelemen is, aki Erdélyt, 's hazáját Zágonyt többször emlegeti, Rákótzai Ferentznek Udvari Tisztje, Kamarássa, vala (*Memoires du Prince François Rakoczi*). Rákótzai József, Csáki, és Zay halála után a Magyarok Elöljárójává lett. De kevés ideig viselhetette Tisztségét; mert Tót Ferentz Generalis bizonyítása szerént már 1762dikben az ő halála után az egész bujdosó társaság eloszlott. Ez a bizonyítás annál hitelesebb, mivel az emléttett Generális Ur, Tót Andrásnak Bertsényi Tisztjének fia, akkor már, mint Frantzia Pattantyús Hadnagy, Konstantinápolyban volt, most pedig a királyhoz való hiveségétől viseltettvén Frantziából kijött, és taval Sz. Mihály havának 22dik napján Tartsán N. Vas Vármegyében 62 esztendősen korában meg-

¹ MIKES Kelemen, *Török országi levelek, mellyekben I^{dk} Rákótzai Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezeses dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak*, kiad. KULTSÁR István, Szombathely, 1794. Kultsár pályájáról lásd TÓTH Péter, „Bölcs Hazafi, Nyelvgvám, és Nemzeti dísz volt.” *Vázlat Kultsár István (1760–1828) pályájáról*, Vasi Szemle, 1995/3, 320–430.

² SZÖRÉNYI László, „Barokk és felvilágosodás között”: *A XVIII. század magyar művelődéstörténete = Ezredévi beszélgetések*, szerk. GRÓF István, Sárvár, 2001, 148.

³ Lásd életrajzához: PALÓCZY Edgár, *Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*, Bp., 1916; vö. TÓTH Ferenc, *Egy tarcsafürdői emlék*, Vasi Szemle, 2001/1, 31–42.

halt.”⁴ Toldy a számára legkézenfekvőbb megoldást választotta, amikor Tott közvetítésével magyarázta a kézirat Rodostóból Szombathelyre való kerülését. Tóth András fia valóban Konstantinápolyban tartózkodott 1755 és 1763 között, és mint emigráns éppen 1792-ben került a vasi Tarcsára. Tott nagysikerű, több európai nyelvre is lefordított emlékirataiban megemlékezik a rodostói magyar emigránsokról édesapja kapcsán, aki ott hunyt el 1755-ben. A gyanús egybeesések alapján Toldy számára nem jelenthetett nehézséget összekötni a látszólag összetartozó szálakat.

A Toldy Ferenc által megfogalmazott elméletet a Rákóczi-kor merész képzeletű kutatója, Thaly Kálmán vonta kétségbe. A Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789-i évfolyamában bukkant rá egy érdekes hírre, amely Szelimnek, az állítólagos magyarbarát travniki pasának állít emléket. A nevezetes cikk így ír a pasáról: „Addig nem nyugodott, míg egy magyarra szert nem tett, a kit veres, rókatorkos s paszomántos ruhában járatott és pompája nevelésére mind Konstantinápolyban, mind Belgrádban magával hordozott. 1786-ik esztendőnek a végén ide küldötte volt Bétsbem egynéhány török embereivel együtt az említett magyart, kit már akkor udvarában nagy tisztjévé tett vala. Ezek többet itt hagytak akkor Szelim részéről 20000 frtnál... A Szelimnél szolgált hazánkfia Szólnokrúl való a Tisza mellől, Mészáros nevezetű. Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is megmutassuk, eránta való háladatosságunkat, mellyre azzal kötelezett bennünket, hogy itt Bétsben létekor eggy igen ritka, magyarul írott Könyvel ajándékozott meg, mellyet ő Tekerdárból hozott ki, s a’ mint bizonyította, néhai Rákótzí Ferentznek Horvát nevezetű ősz szolgáljától kapta, a’ ki azt vallotta, hogy az említett Könyvet, Mikes Ádám a’ Rákótzí Társa írta volna.”⁵ A fenti cikk alapján Thaly Kálmán folytatta kutatásait Rodostóban és megállapította egyebek mellett a matuzsálemi kort (120 évet!) megélt utolsó magyar emigráns, Horváth István személyazonosságát. Thaly szerint Horváth őrizte a Mikes-kéziratokat, amelyek Mészáros és Kerekes Sámuel, valamint Görög Demeter bécsi szerkesztők révén juthattak Kulcsár kezeibe, majd a szombathelyi szeminárium nyomdájába.⁶

A két elmélet az irodalomtörtészek körében több követőre is talált, anélkül, hogy a kutatást újabb eredményekkel gazdagították volna. Mikulics Károly így fogalmaz: „Valószínű, hogy a török kormány a bújdosók sorsáról tudakozódó Tót Ferencnek kedveskedésképpen átszolgáltatta a nemrégén meghalt Mikesnek kéziratait. – Tót Ferencz, a ki maga is irt utazásairól, emlékképen elvitte Franciaországba Mikesnek összes kéziratát, majd a francia forradalom kitörése alkalmával, királyi engedéllyel hazajött s a Dunántúlon, a vasvármegyei Tarcsán telepedett le. Abban az időben pedig Kulcsár István Szombathelyen tanárkodott s így megismerkedvén Tót Ferenczel, ennek halála után 1793-ban könnyen hozzájuthatott a Törökországi Levelek kéziratához. E szerint kétségtelen, hogy a Törökországi Levelek Tót Ferencz utján kerültek hazánkba.”⁷

⁴ MIKES, *Török országi levelek...*, i. m.

⁵ Idézte HOPP Lajos, *A Törökországi levelek jegyzetei* = MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, I. Bp., 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei, 1), 359–360.

⁶ *Uo.*, 361.

⁷ MIKULICS Károly, *Zágoni Mikes Kelemen élete és irodalmi működése*, Trencsén, 1899, 31.

Egy másik kutató, Toncs Gusztáv inkább a második elmélet mellett tört lándzsát: „A Görögnek ajándékozott kézirat valószínűleg a Törökországi Levelek kötete volt; tőle a kézirat Kultsár István birtokába került, a ki aztán 1794-ben, tehát haza-kerülése után nyolcz évre kiadta. Hogy Görög és Kultsár miért nem adták ki előbb, miért vártak nyolcz évig, talán az fejtí meg, hogy Mikesről és társairól keveset tudtak, a munkát apokryphnek tartották s egy kétséges eredetű munka kiadására áldozni nem akartak.”⁸

Létezett azonban olyan közéleti vélemény is, amely elhatárolódott a vitás kérdés fessegetésétől. Kürti Menyhért nem tartotta lényeges kérdésnek a kézirat hazakerülésének pontos történetét: „Az aztán már végeredményben egyre megy, hogy Tóth Ferencnek-e, a magyar eredetű tábornoknak, vagy ama Mészáros nevezetű szolnoki származású magyar embernek, Szelim travniki basa udvari tisztjének, tartozik a nemzet hálával e művek hazajuttatásáért. Akár egyik, akár másik volt a nemzet nagy ajándékozója, bizonyos, hogy 1794-ben, tehát 33 évvel Mikes halála után (1761) itthon voltak a kéziratok.”⁹

A Mikes műveinek kritikai kiadását gondozó Hopp Lajos részletesen beszámolt a kézirat történetére vonatkozó elképzelésekről. A neves Mikes-kutató alapos és szerteágazó filológiai kutatásai sem oldották meg a kézirat történetének homályos kérdéseit. A két elképzelés közül Hopp a másodikat részesítette előnyben. Noha bizonyítékai meglehetősen hiányosak, ellenérvei könnyen cáfolhatóak, ám a kritikai kiadás kanonizáló hatásának köszönhetően mégis ez a változat gyökeresedett meg a szakmai köztudatban. Újabb kutatásaim, különösen François de Tott visszaemlékezései legújabb kiadásának gondozása során alkalmam volt több ízben is végiggondolni ezt a magyar irodalomtörténeti talányt. A válaszadás kísérlete helyett inkább egy axiómává kövesedett szakmai véleményt szeretnék megingatni, remélve, hogy az újabb kutatások e vitát végérvényesen lezárják.

Vegyük sorra, mely érveket sorakoztatott fel Hopp Lajos az ún. második változat mellett. Tévesnek tartja azt az információt, amelyet Tott szolgáltatott Kultsár számára, miszerint a rodostói magyar emigráció Mikes halála után felbomlott. Ezt az állítást egyébként pár sorral alább részben meg is cáfolja: „Mikes halálával az »utolsó Rákóczi Tábornok« terhes örökségétől szabadult meg a török kincstár.”¹⁰ De facto tehát megszűnt a básbugi (törökül vezetői) tisztség, amely a magyar kolónia lassú kihalását is jelentette. Valójában Mikes volt az utolsó jelentékeny rodostói magyar emigráns. Ezt erősíti meg a konstantinápolyi francia nagykövet, Vergennes gróf követségi naplójának 1758. október 22-i érdekes feljegyzése is.¹¹ Horváth István csak matuzsálemi korának köszönhetően őrizhette meg a hajdani emigráció emlékét.

⁸ TONCS Gusztáv, *Zágoni Mikes Kelemen élete*, Bp., 1897, 210.

⁹ KÜRTI Menyhért, *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*, Eger, 1907, 6.

¹⁰ HOPP, *i. m.*, 356–357.

¹¹ „Le Baron de Zaï Le (olvashatatlan) des Gentilshommes hongrois de la suite du Pr. Ragotsky etabli a Rodosto mourut de mort naturelle agé d'environ 80 ans, il laissa M. Mikes le seul gentilhomme qui reste de cette petite colonie.” Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (a továbbiakban: CADN), Ambassade de Constantinople série A, Correspondance politique, collection Saint-Priest 43, Journal du comte de Vergennes (1754–1765), 161.

Másik fontos, Tott közvetítését tagadó ellenérve arra a nyilvánvaló tényre irányult, hogy nem feltétlenül Franciaországon keresztül kínálkozott a legkézenfekvőbb lehetőség a kéziratok hazajuttatására. Ehhez a következő megjegyzéseket szeretném hozzáfűzni. Ismeretes, hogy François de Tott apja, Tóth András több ízben is járt Rodostóban a magyar emigránsok között. Az általam kutatót francia diplomáciai levelezésekben igazoló adatokat találtam arra is, hogy ő maga is küldött Franciaországba a konstantinápolyi francia követség diplomáciai futárcsomagjában fontos magyar vonatkozású iratokat, például Rákóczi fejedelem levelezéseit.¹² A Mikes-kéziratok például igen nagy érdeklődést kelthettek a francia földön élő Bercsényi Lászlóban, Bercsényi Miklós fiában vagy Esterházy Bálint Lászlóban, a szintén emigráns Esterházy Antal unokájában. Erre a lehetőségére később még szeretnék visszatérni.

Mikes francia diplomáciai kapcsolataira szintén találtam több utalást. Neve gyakran előfordul Vergennes gróf, a konstantinápolyi francia nagykövet ügynökökkel folytatott levelezésében. Megtudhatunk ezekből olyan mellékes információkat is, mint például hogy a rodostói magyar emigrációt vezető Csáky Mihály gróf Mikest teljesen alkalmatlannak tartotta a politikai feladatok végrehajtására. Állítása szerint Mikes öregségére megsüketült.¹³ Ugyanakkor nem kizárt, hogy Mikes érintkezésben lehetett a francia nagykövet perai rezidenciáján tartózkodó írókkal, drogmánokkal (tolmács-fordítókkal) és művészekkel is, ha máshogy nem is, hát kéziratos műveiken keresztül. Valószínűnek tarthatjuk, hogy olvasta a francia királyi megrendelésre készült keleti munkák fordításainak kéziratait és talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel merített is belőlük, hasonlóan a francia irodalmi ihletésű szövegeihez.¹⁴ Legyen szabad erre egy példát hozni. Yirmisekiz Celebi Mehmed effendi franciaországi követjárása alatt (1720–1721) készült naplójának francia fordításában található egy szép hasonlat, amely szerint Franciaország az asszonyok paradicsoma, mivel minden a kívánságuk szerint történik.¹⁵

¹² Részlet Tott apjának Rouillé külügyminiszterhez írt 1755. szeptember 19-i, előző rodostói utazását leíró leveléből: „Les seigneurs m’ont remis quelque papier du prince Rakoczy, j’en ay lus une partie, et il me reste encore beaucoup à lire ce que j’ay trouvée jusque appresent ce sont des encienne correspondance avec des personne qu’il a employé dans les pays etranger, des projet, et des lettres ecritte à la Porte. Voila Monseigneur tous ce que je pût faire jusque appresent de ce cauté la. Vous jugerez par vos grand lumiere si le Roy peut tirer quelque utilité de la bonne volonté de mes compatriote dans ce pays cy, et vous aurez la bonté de m’honorer de vos ordres que j’attand avec impatience pour me rendre util en tous ce qu’il vous plaira, n’ayant rien au monde tant à cour que de meriter par mes foibles services la continuation de vos bonté.” CADN, Ambassade de Constantinople série A, Correspondance secondaire, collection Saint-Priest 236 (Correspondance entre le ministre des affaires étrangères et M. de Totte 1755–1756).

¹³ Uo.

¹⁴ Lásd e kérdéshez: HOPP Lajos, *La question d’imitation et d’originalité dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes (1690–1761) = Actes du IVe Congrès de l’Association Internationale de Littérature Comparée (Fribourg, 1964)*, Paris–La Haye, 1966, 1353–1358.

¹⁵ „En France les hommes ont beaucoup de respects pour le sexe les plus grands seigneurs feront des honnêtetés incroyables aux moindres femmes, de sorte qu’elles font ce qu’elles veulent et vont en tel lieu qu’il leur plait, leurs commandemens passent, on dit aussi que la France et leur paradis parce qu’elles y vivent libres de toute peine et de tout soin et que quelque chose qu’elles puissent désirer elles obtiennent facilement.” CADN, Ambassade France à Constantinople série A (collection Saint-Priest) 10, Relation du Mehmed Effendy sur son

Mikesnél ez a sztereotip megállapítás így jelenik meg: „...Franciaország az asszonyok paradicsoma és a lovak purgatóriuma, Törökország pedig a lovak paradicsoma és az asszonyok purgatóriuma.”¹⁶

Teljesen alaptalan Hopp Lajos azon állítása, amely szerint Tott Rodostóba talán nem is látogatott el a Mikes halála utáni időszakban. Egyrészt édesapja Rodostóban hunyt el 1757-ben. A temetés, illetve öröksége rendezésének alkalmával minden bizonnyal fia is megfordult Rodostóban. Egyébként sírja állítólag még a 20. század első felében is látható volt a rodostói keresztény temetőben.¹⁷ Az 1763-ig Konstantinápolyban élő fiúról nehezen képzelhető el, hogy ne látogatott volna el az apja sírjához, illetve annak egykori bujdosó társaihoz. Később, 1770-ben, nem messze Rodostótól, a Dardanelláknál fontos katonai missziót is végrehajtott. Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy Hopp Lajos állítása nem bizonyított és elég valószínűtlen. Az emigráns fejedelem iratait Franciaországba szállító Tóth András nyilván megosztotta a rodostói magyar emigráció titkait fiával, és valószínűleg felkérte, hogy folytassa az általa megkezdett tevékenységet, vagyis hogy a rodostói emigránsok iratait a francia diplomáciai futárpostával időről időre francia földre juttassa.

Hopp Lajos más szempontból sem tartotta valószínűnek, hogy e kéziratokat Tott közvetítésével Franciaországon keresztül juttatták volna el Magyarországra. Erre hadd legyen egy ellenérvünk: II. Rákóczi Ferenc iratai esetében is ezt az utat választották, ugyan miért ne jöhetett volna számításba ez a biztos csatorna a Mikes-kéziratok esetében? „Biztosabb és egyenesebb út is kínálkozott volna Mikes írásainak hazaküldésére, mint a francia földön élő emigráns általi.” (357.) Előbbi érveim megismérlésén kívül szeretném még megemlíteni, hogy a rodostói emigráció sokkal jobb kapcsolatban állt a franciaországi magyar emigrációval, mint a hazai ellenzékkel. A franciaországiak jó része szintén a törökországi magyar emigráns kolóniából származott. Törökországi toborzójtaik során rendszeresen felkeresték a rodostói emigráns központot, ahol magyarországi terveikről is gyakran tárgyaltak a francia diplomácia tudtával és hozzájárulásával. A francia diplomácia egyébként igen fontos szerepet tulajdonított a rodostói magyar politikai emigrációnak egészen 1756-ig, a francia-osztrák szövetség létrejöttéig. Gyakran küldtek közéjük magyar származású ágenst, elsősorban Tóth Andrást diplomáciai hírszerzés céljából.¹⁸

1755-ben, Tóth András legutolsó küldetése során, amikor fiát is magával vitte Konstantinápolyba, hogy a külügyminisztérium engedélyével a török nyelvet elsajátítva idővel apja nyomába léphessen, kapott egy titkos megbízást a rodostói magyar emigránsokra

ambassade à Paris, fol. 32. Nyomatásban megjelent: MEHMED efendi, *Le paradis des infidèles: Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence*, éd. Gilles VEINSTEIN, Paris, 1981, 73–74.

¹⁶ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek, Mulatságos napok*, Bukarest, Kriterion, 1988, 24.

¹⁷ „Selon certaines sources, la ville turque actuelle de Tekirdag (autrefois Rodosto) conservait jusque dans les années 1950, un cimetière hongrois conservant la mémoire des anciens compagnons d'exil du prince Rakoczi. Parmi les stèles funéraires de ce cimetière, figurait celle d'André de Tott, le père de François. J'ignore si cette tombe existe encore de nos jours.” Frédéric Hitzel szíves közlése.

¹⁸ Lásd ehhez: Ferenc TÓTH, *Agents hongrois au service de la France dans la première moitié du XVIIIe siècle = Mille ans de contacts: Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours*, éd. Marie PAYET, Ferenc TÓTH, Szombathely, 2001 (Études françaises de Szombathely, 2), 47–59.

vonatkozóan. A külügyminiszter megbízása alapján el kellett látogatnia Rodostóba, hogy felkeresse az idős Csáky Mihály grófot, az akkori básbugot, hogy információkat gyűjtsön a magyarországi eseményekről.¹⁹ Itt felmerült a rodostói emigránsok magyar kapcsolatainak a felélénkítése is. Tóth András jelentéseiből világosan kiderül, hogy Csáky gróf és a rodostói magyar emigránsok nem tartottak szoros kapcsolatot a magyarországi rokonaikkal és ismerőseikkel, náluk jobban bíztak a franciaországi magyar emigránsokban, elsősorban Tóthban.²⁰ Nem véletlen tehát, hogy az irataik egy részét vele küldték Franciaországba. Mindezen indokok alapján nem zárhatjuk ki, hogy a Mikes-kéziratokat Tott közvetítésével Franciaországon keresztül juttatták volna el Magyarországra.

Tott személye mint tanú szerepel Kultsár előszavában. Nem feltétlenül ő volt tehát az, aki hazahozta e kéziratokat Franciaországból. Természetesen nem zárható ki más franciaországi kuruc leszármazott közvetítő szerepe sem, hiszen a francia forradalom idején többen emigráltak őseik hazájába, ahol többnyire császári kegyelemért folyomdottak.²¹ Esetleg más híres magyar származású francia emigráns is lehetett, például Bercsényi Ferenc Antal vagy mostohatestvére, Esterházy Bálint László, akik ez időben szintén megfordultak Bécsben.²² Közvetett bizonyíték lehet erre az a titokzatos kéziratgyűjtemény (MSS Mémoires du comte Bercsényi), amelyre Kultsár a bevezetőjében hivatkozott.²³ Vajon melyik Bercsényié lehetett? Az idős Bercsényi Miklósé (1665–1725), vagy sokkal valószínűbb, hogy a francia szolgálatban fényes karriert befutott Bercsényi László (1689–1778) marsallé. A fia, Bercsényi Ferenc Antal (1744–1811) 1793-tól Bécsben tartózkodott.²⁴ Az anyagi gondokkal küzdő Bercsényi-utód még az 1800-as évek elején is felbukkant a császári fővárosban, amint ezt Esterházy Bálint László egyik levelében

¹⁹ Lásd a titkos megbízás szövegét: *Memoire pour servir d'instructions au sieur de Tott allant a Constantinople avec le chevalier de Vergennes = Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française*, XXIV, *Turquie*, éd. Pierre DUPARC, Paris, CNRS, 1969, 422–426.

²⁰ Tóth András így idézi fel Csáky Mihály szavait a Rouillé külügyminiszterhez írt 1755. szeptember 19-i levelében: „...j'espere même que nous rendrons plus de service à la patrie que le prince Rakotzy qui a été plus occupé de sa grandeur, que de la cause commune? je ne peux avoir de confiance qu'en vous, le baron Zaÿ m'est suspect, Mikes est sourd et incapable, c'est pour cela que je vous charge d'une lettre pour Monsieur Rouillé, ministre des affaires étrangères affin qu'il ne doute point de tout et que vous luy diriez de ma part et de ce que nous ferons ensemble à l'avenir...” CADN, Ambassade de Constantinople série A, Correspondance secondaire, collection Saint-Priest 236 (Correspondance entre le ministre des affaires étrangères et M. de Totte 1755–1756).

²¹ Lásd ehhez *French Emigrés in Hungary* című tanulmányomat: *The French Emigrés in Europe and the Struggle against Revolution, 1789–1814*, ed. Kirsty CARPENTER, Philip MANSEL, London, Macmillan, 1999, 68–82. Franciául megjelent: *Des Hongrois dans l'émigration sous la Révolution française*, Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues et Civilisations Orientales Paris, avril 2002, 5–24.

²² ZACHAR József, *Idegen hadakban*, Bp., Magvető, 1984, 402–445.

²³ MIKES, *Török országi levelek...*, i. m.

²⁴ Erről így számolt be a korabeli Magyar Hírmondó 1793. február 13-i száma: „Itt vagyon gróf Bercsényi is, ki egy Frantzia Huszár regimentnek vala tulajdonosa. Tanítót vett fel a magyar nyelvben, melyből már azelőtt is tudott valamit, minthogy sok született magyar tisztek voltak a regementjében, akik által néminemű esméretre jutni a maga Eliei nyelvének különös gyönyörűségnek tartotta.” Idézi ZACHAR, i. m., 406.

olvashatjuk.²⁵ Még izgalmasabb kérdés, hogy hogyan juthatott Kultsár kezébe ez az egyébként a filológiai kutatások előtt teljesen ismeretlen sorsú kézirat? Megannyi megválaszolatlan kérdés, amelyek eddig igazából fel sem vetődtek a Mikes-kéziratok történetével foglalkozó kutatók számára.

Véleményem szerint Tott közvetítő szerepe más, főleg irodalmi szempontokból sem zárható ki. Mint tudjuk, ő maga is szépírói pályára készült már Mikes életének utolsó éveiben is. E szándékában megerősítették a konstantinápolyi francia követség környezetében élő írók és művészek, és talán a franciás műveltségű Mikessel folytatott levelezések vagy beszélgetések is. Bizonyítható, hogy Tott, elsősorban műfaji szempontból, nagy szerepet tulajdonított az episztoláris műfajoknak, a korban divatos fiktív levélregényeknek vagy valódi levélgyűjteményeknek. A műfaj sikere a regény (roman) műfajának válságából eredt, amely a levélforma bensőségebb és hitelesebb keretei között próbálta a megújulás útjait keresni.²⁶ Tott visszaemlékezéseiben előszeretettel idézi Montesquieu (*Lettres persanes – Perzsa levelek*) és Milady Montagu (*Letters – Levelek*) munkáit. Ez utóbbiról egyébként egy igen ironikus stílusú kritikát is közreadott 1765-ben a Journal Encyclopédique című folyóiratban. Kritikájában elsősorban a levelek hitelességét próbálta megkérdőjelezni és egyenesen a megbélyegző „regény” szóval titulálta a nagysikerű angol munkát.²⁷ Ugyanakkor ő maga is levélsorozat formájában szerette volna terjeszteni első törökországi tanulmányútja (1755–1763) emlékeit. A kezdő író elküldte írásait a versailles-i udvar számos neves személyiségének, politikusoknak és íróknak, köztük Choiseul hercegnek, a francia külügyminiszternek²⁸ és Vergennes grófnak, a konstantinápolyi francia nagykövetnek is.²⁹ Természetesen a kor íróféjedelmének, Voltaire-nek is

²⁵ „Berchény mande qu’il reviendra dans 4 mois malgré les amis qu’il a ici, je ne sçais pas comment il fera, car a dit qu’il doit plus de 100 mille florins sur le pari de Vienne...” Esterházy Bálint László levele feleségéhez, Bécs, 1804. március 21. Newberry Library (Chicago), Case Ms 5002 Pt. 2 vol. 7.

²⁶ Frédéric CALAS, *Le roman épistolaire*, Paris, 1996, 19–23.

²⁷ „Voilà, ajoute M. le B. de Tott, une très foible partie des erreurs dont ce livre est rempli; tout ce qu’il contient est faux & défiguré; il y a bien de la hardiesse à publier de tels Romans sous le titre de vérités dont on a été le témoin oculaire; ces espèces d’ouvrages sont d’autant plus dangereux, que le voile de la bonne foi dont l’Auteur se pare, peut être de la plus grande conséquence, non seulement pour des voyageurs qui prendroient de tels guides; mais pour un Historien qui ne pouvant se transporter sur les lieux, seroit obligé de s’en rapporter à de tels mémoires. Nous avons des relations de tous les pays connus; il est moins question d’en faire de nouvelles que de rectifier les anciennes.” Journal Encyclopédique, tome VIII, première partie, Bouillon, 1765. november 15., 70.

²⁸ Részlet Tott egy 1766-os diplomáciai kérvényéből: „M. le chevalier de Vergennes témoin du zèle et de l’application du baron de Tott approuva qu’il vint en 1763 réclamer les bontés du ministre et rendit son témoignage avantageux de sa conduite et de son travail. Le baron de Tott en devoit donner une des preuves de son application en composant un ouvrage sur les mœurs et le gouvernement des Turcs. Il a eu l’honneur de le présenter a Monseigneur le duc de Choiseul et cette époque et d’autant plus précieuse au baron de Tott qu’elle luy a procuré des témoignages suivis de ses bontés et la promesse de la première place vacante, nomément celle de Cologne.” Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris), Personnel première série vol. 67, fol. 10.

²⁹ Részlet Vergennes gróf Totthoz írott leveléből (Konstantinápoly, 1764. december 20.): „Deja vous avés la satisfaction de voir votre travail aplaudi. Il m’est revenü, Monsieur, que vous avés donné quelques memoires sur la Turquie qui ont ete fort goûtés, je n’en suis point surpris, vous m’en avies fait voir avant votre depart

elküldte zsengeit. Erről Voltaire egy Philippe Antoine de Claris-nak, Florian márkinak írt levelében is megemlékezik: „Írd meg nekem, kedves törököm, hogy ez a török Tott küldött-e Neked is a törökök kormányáról írt írásaiból. Hát nem szomorú, hogy Athén és Korinthosz felett egy basa vagy pasa törvénykezik?”³⁰ Egy későbbi levelében (Ferney, 1767. április 23.) Tottnak is köszönetet mondott az elküldött írásaiért.³¹

Ma szinte biztosra vehetjük, hogy a Tott nyomtatásban megjelent visszaemlékezéseinek első részét alkotó laza történethalmazt szerzője a korban oly divatos levélregény műfajában szándékozott publikálni. Példaképei lehetnek azok a korban oly divatos szerzők, akik nyomtatásban megjelent fiktív (pl. Montesquieu: *Lettres persanes*) vagy misszilis levelek (Milady Montagu: *Letters*) által valódi közvéleményformáló tényezőkké váltak. A népszerű műfaj nemcsak a levélregény keretei között érvényesült, hanem a különálló leveleket a korabeli kéziratos formában terjesztett irodalmi levelezésekben³² vagy a nyomtatott folyóiratok, gazetták és egyéb sajtótermékek hasábjain megjelentethették. A későbbiekben – két évtized múlva – azonban lemondhatott e tervéről, és az anekdotákkal tarkított, vegyes élményeit beépítette visszaemlékezéseibe. A memoár műfaja egyébként jobban megfelelt a diplomáciai karrierjét lezártnak tekintő, a korabeli médiумok által világhírűvé vált utazó személyes élményeinek hiteles visszaadására. Mivel nem ismerjük ifjúkori írásait, így csak következtetni tudunk a nyomtatásban megjelent munka levélregényt idéző mozaikjellegéből a szerző eredeti terveire. Egyébként a munka egyik német fordítója – igaz, kissé önkényesen – tudatosan megtörte a francia nyelvű mű folytonosságát és apróbb, levélhírszerű egységekre bontotta a szöveget. A német fordítás címei is (Nachrichten = hírek, tudósítások) a levélműfaj felé közelítik ezt a műfajilag nehezen besorolható munkát.³³ Tott memoárjainak legigényesebb bírálója, a svájci

des echantillons qui faisoient honneur a vos recherches et a votre discernement; mais on pretend que vous ne series pas éloigné de les faire imprimer. Si mon conseil pouvoit etre de quelque poids je vous conjurerois de resister a cette tentation quelques pressantes que soient les instances qu'on peut vous faire. Le public n'est pas toujours un juge indulgent; rarem(ent) il pardonne les erreurs en matiere de fait, et ils est difficile qu'il n'en echange quelqu'une de cette espece dans le cours d'un ouvrage ou l'on manque souvent de secours et ou ceux que l'on peut se procurer ne sont rien moins que des guides infaillibles. Il est vrai que les applaudissemens que nos journalistes ont donné aux lettres de Miladi Montagut peuvent rassurer, mais toutes les productions britanniques ont droit a notre admiration je dirois presque a notre enthousiasme.” Archives de la Famille de Vergennes (Marly-le-Roy), Papiers Tott.

³⁰ VOLTAIRE, *Correspondance*, VIII, Paris, Gallimard, 1983 (Pléiade), 1088.

³¹ „Je m'attendais bien que vous m'instruiriez, mais je n'espérais pas que les Turcs me fissent jamais rire. Vous me faites voir que la bonne plaisanterie se trouve en tout pays. Je vous remercie de tout mon cœur de vos anecdotes mais quelques agréments que vous ayez répandus sur tout ce que vous me dites de ces Tartares circoncis, je suis toujours fâché de les voir les maîtres du pays d'Orphée et d'Homère. Je n'aime point un peuple qui n'a été que destructeur et qui est l'ennemi des arts.” *Uo.*, 1100.

³² Lásd ehhez a témához: *Correspondances littéraires inédites: Etudes et extraits*, éd. Henri DURANTON, François MOUREAU, Jochen SCHLOBACH, Paris–Genève, 1987.

³³ *Herrn Baron von Tott's Nachrichten von den Türken und Tartaren mit Herrn von Peyssonnel's Verbeserungen und Zusätzen*, I–II, Wien, 1788; illetve *Des Barons von Tott Denkwürdigkeiten und Nachrichten von Türken und Tatar, I–III*, Elbing, 1786–1787.

Jacques Mallet du Pan is felrója a szerzőnek a mű színes hírekből álló, ám akadozó és gyakran összefüggéstelen jellegét és szerkezeti gyengeségeit.³⁴

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy nem feltétlenül igaz az, hogy a rodostói emigráció iratai nem elsősorban Franciaországon keresztül juthattak Magyarországra. Erre igen sok ellenérv hozható fel. Történelmi tények bizonyítják a franciaországi és rodostói emigránsok jó kapcsolatait, amelyek révén – francia diplomáciai közvetítéssel – a Rákóczi-kéziratok egy része is Franciaországba került. A francia forradalom idején a franciaországi magyar származású emigráció jó része visszatért Magyarországra, éppen azokban az években, amikor a Mikes-levelek felbukkantak a magyar irodalmi közéletben. Az emigráns Tott báró a kiadó, a szombathelyi Kultsár István közvetlen közelében, a Vas vármegyei Tarcsán telepedett le. A Kultsár-féle kiadás bevezetőjében szereplő Tott báró szerepe valószínűleg több volt, mint egy egyszerű informátoré. Apja a hajdani franciaországi és rodostói emigrációk fontos összekötő figurája volt és a Rákóczi-kéziratok egy részét is ő juttatta Franciaországba. Fiatal korában ő maga szintén dédelgetett irodalmi ambíciókat, jól ismerhette Mikest és a rodostói emigránsok kései generációját. Természetesen irodalomtörténeti szerepe további kutatásokat igényel tisztázandó azt a homályt és leegyszerűsítő megközelítést, amely ezt a témát a közelmúltban tudománypolitikai okokból körülvette. Tott kétségtelen kulcsszerepén kívül más esetleges közvetítők is szóba jöhettek: például Bercsényi Ferenc Antal vagy mostohatestvére, Esterházy Bálint László. Hogy miért nem lett publikus a kézirat szállítójának szerepe? Itt nyilván Kultsár óvatosságán kívül más szempontok is közrejátszottak. Figyelembe kell vennünk, hogy végül is egy proskribált író munkájáról volt szó, amelyet esetleg egy kétszeresen proskribált bizonytalan egzisztenciájú kuruc leszármazott szállított Magyarországra. Egy császári kegyekért esdeklő emigráns számára, mint amilyen Tott volt a kézirat cenzúráztatása idején, nyilvánvalóan nem jelentett előnyt egy hajdani lázadó írásainak közrebozsátása. Ezzel szemben a biztos egzisztenciájú Kultsár már nagyobb sikerrel vállallhatott kockázatot egy ismeretlen boszniai pasa ajándékaként váratlanul Bécsbe került kéziratért.

³⁴ „Cet Ouvrage, Journal de l’Auteur, manque de suite, & n’est point lié dans ses parties... Du premier volume dont quelques cérémonies, quelques observations topographiques & des détails sur les mœurs privées des Ottomans, sont la matière, M. le Baron de Tott passe aux Tartares dans le second; il revient aux Turcs & à l’histoire de ses travaux militaires dans le troisième; le dernier est consacré au récit d’un voyage en Égypte & sur les côtes de la Syrie. Au milieu de cette diversité d’objets, l’attention quelquefois égarée ne se fatigue point, & gémit presque toujours. Peu de Livres sont aussi affligeans.” *Mercure de France*, 1784. décembre 4., 158.

JACOB BALDE MAGYARORSZÁGI BEFOGADÁS-TÖRTÉNETÉHEZ

Régóta ismert, hogy Jacob Balde latin nyelvű művei nagyon korán átlépték a nemzeti és a felekezeti határokat. A külföldi recepció története azonban – néhány kivételtől eltekintve – jóval kevésbé feltárt, mint hatása a német nyelvterületen. Ennek egyik oka, hogy Balde műveiből aránylag kevés külföldi kiadás és fordítás készült.¹ Másfelől a neolatin irodalmi kölcsönhatások kutatása sokáig elhanyagolt területnek számított a különböző nemzeti irodalomtörténetekben. Így volt ez Magyarországon is, ahol a neolatin irodalom hosszú időn át az irodalmi kánon peremén helyezkedett el, s nemzetközi összefüggései jórészt áldozatul estek az anyanyelv mitizálásának és a nemzeti irodalmi hagyomány válogatási szempontjainak.² Az antik auktorok 17–18. századi befogadása csak kevésbé feltárt, a neolatin költészet műfajai közül egyedül az eposz történetét kutatták rendszeresen, s a 17. század aránylag a legkevésbé ismert időszak.³

A német–magyar irodalmi kapcsolatok kutatása magyar részről eddig a német nyelvű művek magyarországi befogadására, illetőleg a magyar tematikájú német munkákra korlátozódott elsősorban, s a német neolatin irodalom magyarországi kisugárzásának feltárása éppen hogy elkezdődött.⁴ A német germanisztika eddig főként a Nyugat-Európa és Itália felé mutató kapcsolatokkal foglalkozott – annak ellenére, hogy a kelet- és délkelet-európai kisugárzás kutatása fontos eredményeket ígér a neolatin irodalmi kapcsolatok terén.⁵ A német humanista irodalom jeles költői, így pl. Eobanus Hessus, Georg Sabinus,

¹ Wilhelm KÜHLMANN, „Ornamenta Germaniae”: *Zur Bedeutung des Neulateinischen für die ausländische Rezeption der deutschen Barockliteratur = Studien zur europäischen Rezeption deutscher Barockliteratur*, Hrsg. Leonard FORSTER, Wiesbaden, 1983 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 11), 13–36. Itt: 20.

² Vö. Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz: Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, Wiesbaden, 1976, VIII.

³ SZÖRENYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993; Uő., *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., 1999; Uő., *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002.

⁴ Vö. pl. Andor TARNAI, *Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhunderten*, Acta Litteraria, 26(1984), 233–242; Uő., *Deutschland als Zentrum der internationalen neulateinischen Dichtung im Späthumanismus = Das Ende der Renaissance: Europäischer Kultur um 1600*, Hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, 1987, 155–164; Uő., *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 101(1997), 457–469.

⁵ KÜHLMANN (1. jegyzet), 14.

Petrus Lotichius Secundus és Paul Schede Melissus ismertek voltak Magyarországon, míg a 17. századi német neolatin írók közül Jacob Bidermann, Siegmund von Birken, Jeremias Drexel, Jacob Masen és Nicolaus Avancini számítottak a legismertebbek közé.

A recepció feltárását jelentősen nehezíti az életmű nagy terjedelme, s hogy a módszeres Balde-kutatás csak az 1960-as évek végén indult meg.⁶ Az életmű különböző területei nem egyenlő mértékben feltártak, s csak nagyon kevés műnek van kritikai kiadása.⁷ További nehezítő körülmény, hogy Balde költészete jórészt az antik előképek közös imitációs bázisán nyugszik, az antikvitas óta ismert műfajokat, szövegtípusokat, szerkezeteket, motívumokat és toposzokat használ, s ezért az ún. „hatások”, „kölcsonzések” pozitivista értelemben nagyon nehezen megragadhatók.⁸ Ehhez járul, hogy Balde fölényesen alkalmazta az argutia teljes fegyvertárát és összes regiszterét,⁹ Magyarországon azonban ez az írásmód kevésbé számított elfogadottnak, s csak kevesen voltak képesek a művelésére.

Magyar történeti vonatkozások Balde műveiben

Mielőtt rátérünk a tulajdonképpeni recepciótörténetre, vessünk egy pillantást arra, milyen magyar vonatkozások találhatók Balde műveiben, s hogyan reflektált a költő a magyar történelemre és kultúrára. Ilyen vonatkozások politikai költészetében találhatók,¹⁰ melynek központi témája, a harmincéves háború és a fenyegető török veszély, Magyarországot is közelről érintette.

Az *Ad Germanos* c. óda (Lyr. I, 37) alcímében Balde párhuzamba állítja egymással a svédek németországi, illetőleg a törökök magyarországi és ausztriai pusztításait. A kötet következő, *Ad aquilam Romani Imperii* c. darabjának (Lyr. I, 38) negyedik strófája a hunokat említi, akiket a korabeli köztudat a magyarok őseiként tartott számon. A következő három óda (Lyr. I, 39–41) a török elleni háborúk három hős hadvezérének dicsőíti és követendő példaként állítja a németek elé.

Az első Kasztrióta György (Szkander bég), a török ellen küzdő albán fölkelők vezére, akinek alakját később Jacob Masen eposztémaként ajánlotta.¹¹ Kasztrióta 1444-ben szövetséget kötött Jagelló Ulászló magyar királlyal a török ellen. Miután három év múlva a török ellene fordult, s elfoglalta Albánia jelentős részét, Hunyadi János katonai segítséget

⁶ Gisbert KRANZ, *Zu Jacob Baldes Bildgedichten*, Archiv für Kulturgeschichte, 60(1978), 305–325. Itt: 305.

⁷ Andrée THILL, *Balde-Forschung seit 1968* = BUCK–KLANICZAY (4. jegyzet), 221–230.

⁸ KRANZ (6. jegyzet), 310; ÁCS Pál, *Galambok Mársznak sisakjában...* = Jankovics József 50. születésnapjára, Bp., 1999, 14–15.

⁹ Andrée THILL, *Religiöse Dimensionen der argutia-Poetik am Beispiel Jacob Baldes = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, Hrsg. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995, 771–778; Wilhelm KÜHLMANN, *Einleitung* = Jacob BALDE SJ, *Urania Victrix – Die Siegreiche Urania. Liber I–II – Erstes und zweites Buch*, in Zusammenarbeit mit J. HUBER, W. STRAUBE eingel., hg., übers. u. komm. v. L. CLAREN, W. KÜHLMANN, W. SCHIBEL, R. SEIDEL, H. WIEGAND, Tübingen, 2003, VII–XLI. Itt: XXXIV–XXXV.

¹⁰ SCHÄFER (2. jegyzet), 232–249.

¹¹ SZÖRÉNYI, *Humok és jezsuiták* (3. jegyzet), 9.

és pénzt kért a pápától, az 1448. október 18–19-i rigómezei ütközetben azonban az ódában is megnevezett Murád szultán felmorzsolta Hunyadi seregeit. Balde nem említi a szövetségkötést; Kasztrióta Györgynek harci erényeit és ügyességét dicséri, s bátorsága miatt többek között a líbiai oroszlánhoz hasonlíja.

A második óda II. Fülöp hadvezéré, Don Juan d’Austriát dicsőíti, aki az 1571-es lepantói tengeri csatában legyőzte a török hajóhadat. Mátyás király apjának, a „terror Turcarum”-nak nevezett Hunyadi Jánosnak, aki 1456-ban Nándorfehérvárnál nagy túlerővel aratott győzelmet a török felett, Balde külön ódát szentelt. Ebben Pannónia díszének nevezi Hunyadit, hősnak, akitől a török állandóan rettegett, s akinek neve még a síró török gyermeket is hallgatásra bírta. Üstököshöz hasonlíja, az üdvösség csillagának (salutis stella) mondja, s Kapaneusz thébai hőssel állítja párhuzamba, aki dárdájával legyőzte a nemeai királyfi, Arkhemorosz vesztét okozó sárkányt. Az utolsó strófában Balde Hunyadival való versengésre szólítja fel honfitársait, s azt kívánja, az ő példája élesítse ki fegyvereiket.

Az epódoszok könyvének első darabja (Epod. 1) a birodalom rendjeihez fordul, s összefogást sürget a török veszély elhárítása érdekében. Balde itt felidézi a török hódítás történetét Görögország és Ciprus elfoglalásától Bécs ostromáig, s külön megemlékezik Pannónia népének tűzzel-vassal történt elpusztításáról, Buda, Székesfehérvár és Esztergom elfoglalásáról. A *Sylvae* V. könyve 14. darabjának tárgya ugyancsak a török birodalom terjeszkedése a különböző szultánok alatt, s Balde külön megemlíti Magyarország és Lengyelország meghódítását. Először ironikusan dicséri a törököt, majd az óda végén nemzetközi összefogásra szólít fel a török visszaszorítása érdekében.

Lényegében ugyanez a célja a *Sylvae* egy másik, a birodalom fejedelmeihez címzett, ismert darabjának (lib. IX, 11). Balde először erőteljes képet rajzol a fúriák, azaz az irigység, a nagyravágyás, az egyenlenség és a birtoklásvágy meneküléséről a béke közeledtének hírére, majd a béke áldásait részletezi mitológiai eszközökkel. Végül apokaliptikus látomásban előrevetíti a különböző népek, köztük a magyarok egymással vívott harcát arra az esetre, ha a hatalmasok mégsem tudnának megegyezni.

Több epikus darabot szentelt Balde a török háborúk császári hadvezéreinek, köztük az 1620-ban Pozsonynál elhunyt Henri Dampierre-nek és az 1621-ben Érsekújvár ostromában elhunyt Karl Bonaventura Buquoy generálisnak (OPO III, 276–281).¹² Míg a Dampierre halálát elbeszélő darab egyaránt megnevezi Pannóniát és a halál pontos helyszínét, a Buquoy-t dicsőítő csupán Pannóniát, a Dunát és Bécset említi. Mindkét esemény jelentős figyelmet keltett a kor német nyelvű publicisztikájában, Balde azonban nem a csaták körülményeit részletezi, hanem változatosan dicsőíti a hadvezérek harci erényeit. A két Magyarországon elhunyt hadvezért egy harmadikkal, Pappenheimmel együtt Balde megemlíti a *Poema de vanitate mundi* 72. darabjában is (OPO VII, 140–142). A sorozat 86. darabjában a németekre támadó svédekett Attila hunjaihoz hasonlíja (OPO VII, 163–165). A Tilly tábornok halálára készített búcsúztatóban (*Parentatio*) Balde külön részt

¹² Jacob BALDE, *Opera poetica omnia*, München, 1729, I–VIII (a továbbiakban: OPO). A császári hadvezérek halálának további feldolgozásához vö. Bethlen Gábor korának költészete, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., 1976 (Régi Magyar Költők Tára, XVII/8), 69–74.

szentelt a hadvezér magyarországi győzelmeinek (OPO VIII, 303–312, 317). A már ismert városnevek – Buda, Székesfehérvár, Győr – mellett itt megemlíti a Tisza, Száva, Drina, Mura és Dráva folyók, valamint a szigetvári hős, Zrínyi Miklós nevét is.

Összességében megállapítható, hogy Balde nem csekély történeti és földrajzi ismerettel rendelkezett Magyarországról. Önálló tárgyként az ország nem jelenik meg nála, a török háborúkkal összefüggésben azonban többször, kiemelt helyen említi. Magyarország török megszállását az európai keresztény uralkodók szegényének nevezi, összefogásra szólítja fel a fejedelmeket, s folyamatosan napirenden tartja a török kiűzésének és Magyarország felszabadításának gondolatát. Ebben lényegében Sarbiewskit követi, aki a lengyelek és a Habsburgok összefogását sürgette Magyarország töröktől való felszabadítása érdekében.¹³

Balde művei a magyarországi könyvtárakban

Balde magyarországi hatástörténetének megalapozását segíti a könyv- és könyvtártörténeti összefüggések tisztázása. Ehhez szükség van annak megállapítására, hogy mely művek, milyen kiadásban, hol, mikor, milyen körben álltak rendelkezésre. A művek egykori elterjedésének legfontosabb forrásai a történeti könyvtárak állományjegyzékei és a ma is meglévő kötetek tulajdonosi bejegyzései. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy Balde művei a jezsuita kollégiumi könyvtárakban voltak meg a legnagyobb számban. Az állományjegyzékek tanúsága szerint a győri kollégium rendelkezett a legnagyobb számú Balde-művel. Itt egyaránt megvolt a *Poesis Osca sive drama georgicum* (München, 1646), a *Vultuosae Torvitatis encomium* (München, 1658), a *De laudibus B. Mariae V. odae partheniae* (München, 1648), a *Batrachomyomachia* és a *Sylvarum libri VII* (München, 1643) egy-egy példánya. A *Poemata* (Köln, 1660) hat, a *Lyrice* és egy *Miscellané*nak nevezett – valószínűleg a *Lycorum libri IV. et Epodon lib. unus c.* kiadvánnyal azonos – kötet (Köln, 1646) összesen tizenegy-tizenegy példányban állt rendelkezésre, ami mutatja, hogy ezeket a műveket rendszeresen használták az oktatásban.¹⁴

Kassán 1682-ben egyaránt megvolt a *De laudibus B. Mariae Virginis* (München, 1648), az *Antagathysus* (München, 1658) és az *Urania victrix* (München, 1663).¹⁵ Nagyszombatban az 1632-ben elkezdett katalógus szerint megvolt a *Sylvae lyrice* kölni – valószínűleg 1646-os – kiadása, az 1690-es jegyzék szerint a *Poema de vanitate mundi* (München, 1638), az 1660-as kölni kiadású *Poemata I.* kötete és egy 1647-ben Münchenben megjelent „alia opuscula Poetica”.¹⁶ A zsolnai kollégium könyvtárában 1712-

¹³ Jean-Marie VALENTIN, *L'or et le fer* = Matthias Casimir SARBIEWSKI, *Choix de poèmes lyriques*, Paris, 1995, VII–XVIII. Itt: XVI.

¹⁴ *Catalogus librorum*, A Győri Bencés Rendház Könyvtára, J 784, 114, 117.

¹⁵ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, s. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, 1990, I, 22, 520; 22, 525; 22, 526.

¹⁶ *Catalogus novus librorum collegii Tirnaviensis Societatis Jesu: Conscriptus 1690*, Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: BEKK), J 2/1, 157; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig: Nagy-*

ben megvolt a *Poemata* 1660-as kölni kiadásának I., III. és IV. kötete, továbbá az *Urania victrix* (München, 1663),¹⁷ Lőcsén a *Poemata* (Köln, 1660) II. kötete és az *Urania victrix* (München, 1663) egy példánya.¹⁸ A jegyzékek szerint az egy-egy Balde-művel rendelkező jezsuita könyvtárak közül a *Poema de vanitate mundi* egyaránt megvolt Turócon, Szokolcán és Komáromban, az *Urania victrix* Eperjesen és Pozsonyban.¹⁹

A ma is meglévő példányok tulajdonosi bejegyzései tovább árnyalják a képet. Egy-egy példányban volt meg az *Urania victrix* (München, 1663) a zágrábi,²⁰ a *Templum honoris apertum virtute Ferdinandi III* (Köln, 1651) a nagyszombati²¹ és a *Batrachomyomachia* (Wien, 1708) szemelvényes kiadása a szokolcai kollégiumban, az utóbbi helyen a szintaxis magiszterének szobájában.²² Az 1729-es müncheni összkiadás egy példányát a pozsonyi jezsuiták a címlap kéziratos megjegyzése szerint 1731-ben regisztrálták és a poétika tanára használta.²³ A *Poemata* 1660-as kölni kiadásának a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példányában az I. kötet elején három és fél oldal terjedelmű, kézzel írott tartalommutató, ún. *Syllabus carminum* tanúsítja az egykori használatot.²⁴ A jelenleg hiányzó III. kötet elveszett címlapját a szolgálati katalógus címfelvétele szerint Kaprinai István jezsuita történész pótolta kézírással.

A jezsuita könyvtárakon kívül Balde művei megtalálhatók voltak más rendek könyvtáraiban is. Így például a *Batrachomyomachia* (Regensburg, 1637) szerepel az egri és pásztoi ciszterciek könyveinek 1788-ban készített jegyzékében.²⁵ A *Poemata* (Köln, 1660) IV. kötete a szentgotthárdi, a *Carmina selecta* 1824-es, Rohn-féle kiadása a zirci ciszterciek könyvtárában volt, illetőleg van meg.²⁶ A *Poema de vanitate mundi* (Köln, 1747) egy példányát a zobori kamalduli remetesség könyvtárában regisztrálták 1765-ben.²⁷

Balde művei szórványosan eljutottak magánszemélyek tulajdonába is. Így például a *Sylvae lyricae* egy példányát 1667-ben a jezsuitáknál tanult író és katona Pázmány Miklós, az *Urania victrix* egy példányát 1690-ben Berényi György Nyitra megyei nemes

szombat 1632–1690, s. a. r. FARKAS Gábor Farkas, Szeged, 1997, II, 55, 786; 183. A *Poema de vanitate mundi* nagyszombati példánya: Budapesti Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: BEK), Hf 1169.

¹⁷ *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726: Jegyzékszerű források*, s. a. r. ZVARA Edina, Szeged, 2001, 416–417.

¹⁸ BEKK J 10/5, 38. A *Poemata* korábban Lőcsén őrzött második példánya: Pécsi Egyetemi Könyvtár, 34.944.

¹⁹ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig* (15. jegyzet), 254; BEKK J 16, 53; J 10/3, 32; J 10/4, 33; J 10/10, 92.

²⁰ A példány: BEK Hf 1167.

²¹ A példány: BEK Ga 2595.

²² A példány: BEK Fa 6904.

²³ A példány: BEK Hf 580.

²⁴ A példány: BEK Hf 580.

²⁵ *Catalogus librorum Agriensium et Pasztoviensium post R. R. Patres Cistercienses Repertorium Anno 1788*, BEKK J 16, 28.

²⁶ A példányok: Zirci Ciszterci Rend Könyvtára, *Poemata*, jelzet nélkül; *Carmina selecta*, 23.346.

²⁷ A példány: BEK Hf 1046.

könyvei között vették számba.²⁸ A *Solatium podagricorum* [...] *libri duo* (München, 1661) egyik – Balde három másik művel egybekötött – példánya Bozzay János ex librisét őrzi,²⁹ a *Batrachomyomachia* (Ingolstadt, 1637)³⁰ és a *Iephtias* (Amberg, 1654) egy-egy példánya a Péchy–Zichy család boldogkőváraljai könyvtárának tulajdona volt.³¹ Első pillantásra meglepőnek tűnhet, de – mint arra később visszatérünk – nem véletlen, hogy Balde műveinek két, 19. század eleji kiadása megvolt a magyar felvilágosodás forradalmár költője, Batsányi János tulajdonában. Az egyik a *Carmina selecta* Orelli-féle kommentált válogatásának 1818-as második kiadása, a másik a *Carmina* 1829-es augsburgi kiadásának első része.³² Mindkét kötetben az első kötéstábla belső oldalán olvasható a „Batsányi” bejegyzés. Említést érdemel az is, hogy az *Urania victrix* első kiadása megvolt a történetíró Horvát István könyvtárában.³³

A jelenlegi magyarországi könyvtárak közül a szekularizált szerzetesi könyvtárak állományának egy részét magában foglaló budapesti Egyetemi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár őrzi a legtöbb Balde-kötetet. Az előbbi összesen tizenöt tételt birtokol az 1638–1747, az utóbbi tizenegyet az 1634–1829 közti időből, többségében a szerző életében megjelent első kiadást. Nagyobb számú munka található még Baldétól az egyes egyházmegyei könyvtárakban. Így például a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár összesen tíz tételt őrzi az 1637–1856 közti időből, köztük a *Iephtias*t, a *Solatium podagricorum*ot és az 1729-es müncheni összkiadást. Az Egri Főszékesegyházi Könyvtárban összesen hat, a Győri Egyházmegyei Könyvtárban négy tételt tartanak számon Balde műveiből. A poétikai szempontból fontos *Expeditio Polemico-Poetica* (München, 1664) egy példányát a Veszprémi Érseki Könyvtár őrzi.

Összességében megállapítható, hogy Balde fontosabb munkái kivétel nélkül eljutottak Magyarországra. Jelentős részük több példányban volt meg és nemcsak a jezsuiták tulajdonában. Kiemelést érdemel az első kiadások és a Balde hírnevét megalapozó művek nagy száma, az 1660-as kölni és az 1729-es müncheni összkiadások, továbbá a nagyszabású óregkori mű, az *Urania victrix* magas példányszáma. A felsorolt adatok tükrében helyesbítésre szorul a megállapítás, mely szerint az 1729-es müncheni összkiadás Bajországon kívül csak ritkán fordul elő.³⁴

²⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak: 1588–1721*, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1992, II, 51, 367; 136, 198.

²⁹ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), 323.981–2–3–4. Az egybekötött művek: *Medicinae gloria per Satyras XXII. Asserta*, München, 1651; *Antagathyrus*, München, 1658; *Satyra contra abusum tabaci*, München, 1657. A podagra-témához vö. *Laus Podagrae az az az köszvénynek ditsireti*, kiad. TURÓCZI-TROSTLER József, Gyoma, 1936.

³⁰ A példány: OSZK 181.309.

³¹ A példány: Debreceni Egyetemi Könyvtár, 752.712.

³² A példányok: OSZK P.o. Lat. 1077; P.o. Lat. 1078. Vö. Max WEHRLI, *Zur Balde-Edition des Johann Conrad von Orelli = Jacob Balde und seine Zeit: Akten des Ensisheimer Kolloquiums 15.–16. Oktober 1982*, Hrsg. Jean-Marie VALENTIN, Bern, 1986, 284–290.

³³ *Horvát István könyvtárának katalógusa*, OSZK, Fol. Hung. 1806, fol. 72v.

³⁴ Jürgen GALLE, *Die lateinische Lyrik Jacob Baldes und die Geschichte ihrer Übertragungen*, Münster, 1973, 3.

A befogadás-történet fontos fejezetét alkotja Balde nevének említése az irodalomelméleti kézikönyvekben és kéziratok jegyzetekben. Ismeretes, hogy Balde nem sokra értékelt a poétikatankönyveket,³⁵ ugyanakkor a jezsuiták Európa-szerte ajánlották őt a költői imitáció mintaszerzőjeként. Nem volt ez másként Magyarországon sem, ahol Balde művei sűrűn előfordulnak a jezsuita kézikönyvekben és kéziratok oktatási segédletekben, s hatása egészen a 19. század elejéig kimutatható.

A humaniorák elsőéves repetenseinek 1734-ben Szokolcán összeállított kéziratban Hellmayr Antal már a bevezetőben ajánlja Baldét a satirikus és a lírai költészet tanulmányozásához.³⁶ A poétikával foglalkozó rész második, a stílussal és az elégiával foglalkozó fejezetében többek között Balde műveinek olvasását és jegyzetelését ajánlja, az elégia készítését részletező kilencedik fejezet pedig az *Urania victrix*t említi meg a műfaj követendő példái között. A kisebb költői műfajokat tárgyaló tizedik fejezet ötödik, a betegségből való meggyógyulás alkalmából írt üdvözlő verset (soteria) és hetedik, a búcsúzó és az útról hazatérőket köszöntő verset (apobaterion – epibaterion) bemutató paragrafusában Balde ugyancsak szerepel az ajánlott szerzők között. Az egyéb költői műfajokat tárgyaló tizenegyedik fejezet satíráról szóló negyedik paragrafusa és a lírai verset bemutató tizenkettedik fejezet többek között ugyancsak tanácsolja Balde műveinek olvasását. A kézirat végén található az ajánlott szerzők és művek tematikus jegyzéke, mely az elégiászerzők művei között ismét említi az *Uraniát*. Balde neve feltűnik még a Vergilius-követők, a jeles satíráköltek, lírikusok és drámaírók (*Iephtias*) között.

A budapesti Egyetemi Könyvtár F 37 jelzetű kézírata további reprezentatív példája a humaniorák oktatásához készült tanári segédleteknek, s számos egyezést mutat az előbb ismertett jegyzettel.³⁷ Balde neve itt is az első rész első fejezetének a költők olvasásával foglalkozó második paragrafusában tűnik fel először, a satirikus és a lírai költészet ajánlott szerzői között. A drámával foglalkozó hatodik rész utolsó, tizenharmadik paragrafusa, mely a rétorok és poéták deklamációit tárgyalja, többek között Balde *Expeditio polemico-poetica* (München, 1663) c. művének tanulmányozására hívja fel a figyelmet. A kézirat végén, a humaniorák elsajátításához ajánlott könyvek jegyzékében – ugyanúgy, mint az előző jegyzetben – az elégiászerzők művei között az *Urania*, a Vergilius-követőké között a *Batrachomyomachia* szerepel. Balde neve ezenkívül feltűnik még a satíra, a lírai költészet és a dráma (*Iephtias*) ajánlott szerzői között.

Két további, a jezsuita oktatásban használt kéziratok jegyzet ugyancsak többször említi Baldét, s tanúsítja művei ismeretét. Az egyik a *Poematát* a retorika, a *Poema de vanitate mundi* a retorika és a poétika magisztereinek, az *Urania* első részét a poétáknak

³⁵ Dieter BREUER, *Oberdeutsche Literatur 1565–1650: Deutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit*, München, 1979, 250–251.

³⁶ *Institutio ad litteras humaniores 1734*, BEKK F 33.

³⁷ *Commentarii in litteras humaniores*, BEKK F 37.

és a grammatika magisztereinek ajánlja figyelmébe.³⁸ A másik jegyzet az elégia műfaj példái között tartja számon az *Uraniát*.³⁹

A poétika nyomtatott kézikönyvei között elsőként említjük egy ismeretlen jezsuita *Ars metrica* című, először 1698-ban Nagyszombatban megjelent, majd 1712-ben és 1733-ban változatlan formában ugyanott kiadott munkáját.⁴⁰ A klasszikus auktorok mellett az összeállítás több jezsuita költőtől is hoz példákat, s Sautel, Menestrier és Bussières mellett két alkalommal Baldéra is utal. Az epithetonok hozzáadásának mesterségéről szóló második fejezetnek a főnevek felcserélését (mutatio) tárgyaló, második szekciója az átvitel (translatio) módozatait, azaz a metaforaalkotás lehetőségeit mutatja be. A kilencedik pont tárgya a dolgok megnevezése ismertetőjegyek (signum) segítségével. Az uralkodók, népek megnevezésének egyik módja a jelvényekből, címerekből vett szimbólumok költői használata. Ennek egyik példája az első Balde-idézet, melyben az európai fejedelmeket a béke szentesítésére és a török elleni harcra buzdítja a költő, s a germánokat a sas, a törököket a hold képével nevezi meg.⁴¹ A második idézet a népeknek a birodalmak jelentős folyóival történő megnevezését illusztrálja.⁴² Az *Ad illustriss. et excellentissimos pacificatores Monasterii congregatos* (Sylv. IX, 4) c. ódából vett idézetben a Scaldis (ma: Schelde) a belgákat, a Temze az angolokat, a Rajna a germánokat, az Ister a törököket és a magyarokat jelöli. A két idézet tanúsítja, hogy a 17–18. századi jezsuita poétikák példatárában Magyarország is mintaszerzőnek tekintették Baldét és szívesen hivatkoztak rá.

Annak bizonyítására, hogy Balde neve egészen a 19. század elejéig előfordul a magyarországi latin poétikákban, az expiarista Grigely József először 1807-ben megjelent, majd több kiadást megért *Institutiones poeticae* c. kompendiumát idézzük.⁴³ A drámának szentelt harmadik könyv tizenharmadik, az ajánlott drámaszerzőket és műveket felsoroló fejezetében a *Iephtiasra* található utalás. A satíráról szóló részben a felsorolt újkori szerzők között első helyen áll Balde, s neve ott van a lírai költészet jeles újabb kori képviselői között is.

A Magyarországon kiadott poétikákban való hivatkozásoknál nem kisebb jelentőségű Balde többszöri említése a rendtárs Jacob Masen irodalomelméleti műveiben. Ismeretes, hogy poetológiai főművében, a *Palaestra eloquentiae ligatae*-ben (I–III, Köln, 1654–1657) Masen többször szól Baldéról, s dicséri lírájának szépségét, erejét, rövidségét, iróniáját és éleselméjűségét. Horatius mellett Masen Sarbiewskit és Baldét tekintette a lírai költészet mintaszerzőinek, s az utóbbit elsősorban a szellemes, sűrített kifejezőmód miatt állította Horatius mellé.⁴⁴ Az óda tárgyalásában ugyancsak utalt rá mint ajánlott előképre.⁴⁵ A Masen által javasolt concettista fikciók alkalmazása Baldének is tipikus

³⁸ *Catalogus librorum in cubiculis religiosorum*, BEKK J 3.

³⁹ *Collectanea historica, politica et ecclesiastica: Catalogus librorum humaniorum*, I/9, BEKK G 114.

⁴⁰ A példányok: BEKK RMK II 434; Ha 1267; Ha 547.

⁴¹ *Ars metrica*, Tynaviae, 1698, 109–110.

⁴² *Uo.*, 114–115.

⁴³ GRIGELY József, *Institutiones poeticae*, Budaë, 1807, 124, 157, 172.

⁴⁴ SCHÄFER (2. jegyzet), 157, 170–171.

⁴⁵ GALLE (34. jegyzet), 13.

eljárása, s Balde conceptizmusa szoros összefüggést mutat Masen conceptus-elméletével.⁴⁶ Masen tárgyalja Balde Horatius-paródiáját, s a lírai parafrázis példajaként idézi a *De granadillo Indico* c. ódájának egyik sorát.⁴⁷

A *Palaestra* több vonatkozásban kanonizálta a Balde által követett költői gyakorlatot. Ezért nem mellékes, hogy Masen az argutia mértékadó elméletírójának számított Magyarországon is.⁴⁸ Nevét gyakran említik a különböző irodalomelméleti kézikönyvek, s művei nagy számban rendelkezésre álltak elsősorban a jezsuita kollégiumok könyvtáraiban. Aktív használatukat tanúsítják a tulajdonosi bejegyzések, a különböző műfajú irodalmi művek hivatkozásai és a képzőművészetre gyakorolt hatása. Masen poétikájának elterjedése és ismerete fontos közvetítő tényezője volt Balde magyarországi recepciójának.

Recepció az irodalmi műfajokban

Amennyire megállapítható, a magyarországi neolatin költők munkáiban – ugyanúgy, mint pl. a franciáknál⁴⁹ – hiányoznak a konkrét utalások Balde műveire. Ez nem zárja ki rejtett kölcsönzések és utánzások jelenlétét, különösen a Horatiusra hivatkozó versciklusokban. Ezek azonban csak részletes összehasonlító elemzéssel lennének feltárhatók, melyhez jelenleg hiányoznak a feltételek.

Szörényi László megállapította, hogy Melchior Guttwirt cseh jezsuita, II. Rákóczi Ferenc tanára *Amores Mariani* (Linz, 1690) című, Rákóczinak ajánlott verseskötete az Ovidius-imitáció szélsőséges lehetőségét valósítja meg, amennyiben a Mária-kultuszt párosítja Ovidius szerelmi elégiáinak formájával, kötetkompozíciójával és – bizonyos értelemben – erotikus tematikájával.⁵⁰ Ismeretes, hogy a Mária-ódák fontos helyet foglalnak el Balde költészetében, s hogy ezek az ódák Sarbiewski koncepciója nyomán igen gyakran Vergilius, Ovidius és főként Horatius istennőinek és nőalakjainak transzfigurációjával, különböző szerelmi és erotikus motívumok Máriára történő óvatos átvitelével dicsőítik az Istenanyát.⁵¹ Valószínűnek látszik, hogy Guttwirt Mária-elégiáiban számolnunk kell nemcsak az említett antik szerzők, hanem Balde ösztönzésével is. Ezt látszik igazolni az azonos tematikájú versek sora (pl. *Salutatio Angelica*, *Immaculata*, *Genovefa*) és a világi szerelmi motívumok mindkét szerzőnél gyakori, allegorikus felhasználása.

A dráma műfajára térve, a Jephte-, illetve Iephtias-téma gyakran feltűnik a 17–18. századi magyarországi jezsuita és piarista színjátékokban. Az 1630–1771 közti időszak-

⁴⁶ SCHÄFER (2. jegyzet), 158, 160, 174.

⁴⁷ Urs HERZOG, *Divina poesis: Studien zu Jacob Baldes geistlicher Odendichtung*, Tübingen, 1976, 93, 132a. jegyzet.

⁴⁸ TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek hatástörténetéhez*, ItK, 108(2004), 139–154.

⁴⁹ KÜHLMANN (1. jegyzet), 20.

⁵⁰ SZÖRÉNYI, *Hunok és jezsuiták* (3. jegyzet), 44–48.

⁵¹ SCHÄFER (2. jegyzet), 218–232; *Spolia vetustatis: Die Verwandlung der heidnisch-antiken Tradition in Jakob Baldes marianischen Wallfahrten: Parthenia, Silvae II 3 (1643)*, eingeleitet, hrsg., übers. und. erl. v. Andreas HEIDER, München, 1999.

ból összesen tizenkét ilyen tárgyú előadásról maradt fenn adat,⁵² a darabok szövege azonban csupán egyetlen esetben ismert.⁵³ Ez az 1750-ben Gyulafehérváron előadott, *Jephte* c. drámaszöveg címében, szerkezetében, terjedelmében és szereplőinek összetételében egyaránt különbözik Balde *Iephtias*tól.⁵⁴ Őt helyett csupán három felvonásra tagolódik, jóval rövidebb annál, tizennégy helyett csupán négy szereplő adta elő, s a kórus szerepét egy próféta vette át. Balde darabja minden bizonnyal hozzájárult a téma magyarországi népszerűségéhez, egyes jelek, így például bizonyos kifejezések előfordulása és a főhős szolgájának, Baracusnak a szerepeltetése azonban arra utalnak, hogy a magyar szerző közvetlenül vagy közvetve ismerte Balde szövegét, s felhasználta és a modern drámaszerkesztés elveivel közelítette annak elemeit. A gyulafehérvári szöveg egyben jelzi Balde magyarországi hatásának legtávolabbi kisugárzási pontját délkeleti irányban.

A jezsuita Rájnis József a jezsuita iskolai poétika egyik utolsó magyar képviselőjének számít a 18. század második felében. Magyar nyelvű verseit, Anakreón-, Horatius-, Ovidius- és Vergilius-fordításait a klasszikus versmértékek változatos alkalmazása jellemzi. A Szily József püspöki beiktatására írt *Pásztori dal* c. allegorikus versében együttesen alkalmazza a négyes és negyedfeles trochaeusokat: a hét négyes trochaeust a strófafák végén egy negyedfeles trochaeus zárja.⁵⁵ Mint Trencsényi-Waldapfel József megállapította, ez a forma az antik verselés utolsó nagy megújítójánál, Sarbiewskinél tűnik fel legkorábban, az *Aquilae Radiviliae nuptialis pompa* c. költeményben (Lyr. V, 7), leggyakrabban azonban Balde alkalmazta. Sarbiewski Claudianusra hivatkozik mintaként, akinek egyik epithalamiuma más metrikai eszközökkel ugyan, de Sarbiewski verséhez hasonló stílushatást ér el.

Balde ezt a versformát használja például az erdő hangulatának érzékeltetésében (OPO II, 31), a boldog lelkek hazájának ábrázolásában (OPO II, 219), Szent Orsolya és a tizenegyezer szűz legendájának megverselésében (OPO VII, 408), valamint egyik Mária-ódájában (OPO VI, 420). Rájnis és mintái között csupán annyi a különbség, hogy míg Sarbiewskinél és Baldénál minden hatodik, illetőleg ötödik trochaicus diameterre következik egy catalecticus tetrameter, a negyedik versláb után cezúrával, Rájnisnál hét négyes trochaeust követ egy negyedfeles. Az idillikus hangulat, a lágy hangzás és a jellegzetes gondolatrítmus mindhárom költőnél a tárgytól függetlenül a versforma fő sajátossága, s Rájnis egyik mintája és ösztönzője a forma alkalmazásában Balde lehetett.

⁵² STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, IV, *Mutatók*, összeáll. H. TAKÁCS Marianna, Bp., 1994, 117; KILIÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században: Iskolai színjátékaink témarendje egy jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján*, Bp., 2002, 195, 224.

⁵³ BARTAKOVICS József, *Opera poetica*, I, OSZK, Quart. Lat. 693, I, 55r–65v.

⁵⁴ Vö. Jean-Marie VALENTIN, *Baldes „Jephtias” und das Problem des christlichen Stoizismus*, *Argenis*, 2(1978), 37–72; Heidrun FÜHRER, *Ein Menschenopfer zur Ehre Gottes und zum Trost der Menschen: Jacob Baldes Jephtias, eine jesuitische Tragödie im Dienste der Gegenreformation*, *Neulateinisches Jahrbuch*, 4(2002), 89–154.

⁵⁵ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *A latin versművészet utolsó korszakából (Rájnis József „Pásztori dal”-ához)*, *EPhK*, 57(1933), 105–111.

Az egyik legjelentősebb Balde-hatás a magyar irodalomban a költő korai eposzához, a *Batrachomyomachiá*hoz kapcsolódik. Csokonai Vitéz Mihály azonos című ifjúkori műve a pszeudo-homéroszi eposz és Balde satirikus-didaktikus eposzának együttes ismeretében készült 1792-ben.⁵⁶ Csokonai „Blumauer módja szerént”-i travesztiát írt, s Baldéhoz hasonlóan az allegorikus társadalombírálat szellemében dolgozta fel a témát. Az eposzról írt tanulmányában így jelölte meg műve viszonyát Balde eposzához: „Balde nevű Német Jésovita kidolgozta ezt a Görög Originál szerént Deák Hexameterekben de sokkal bővebben, és V Könyvekre szabta fel; én is hasonlóképpen nem szó szerént fordítottam, hanem a furtsaság’ kútfejét megduplázván, travestáltam, és IV Pipadohányra vagy is IV Könyvre osztottam”.⁵⁷ Mivel a kritikai kiadás ehhez a szöveghez megjegyzi, nem bizonyos, hogy Csokonai olvasta Balde művét, a továbbiakban a két mű összevetésével próbáljuk bizonyítani, hogy Csokonai nemcsak olvasta, hanem ösztönző forrásként is használta azt. Nem mellékes körülmény, hogy az 1729-es Balde-összkiadás első hat kötete, benne a *Batrachomyomachiával*, egy másik Balde-művel együtt megvolt Csokonai iskolája, a Debreceni Református Kollégium könyvtárában.⁵⁸

Ismeretes, hogy ezt a művét Csokonai közel egy időben írta az osztrák, magyar és porosz seregek franciaországi intervenciójával. Állítása szerint elkészítette a téma travesztálás nélküli változatát, szorosan a Homérosznak tulajdonított eposzparódiát követve, ez azonban ugyanúgy nem maradt fenn, mint a mű 1794-ben készen álló apológiája.⁵⁹ Egyértelműen Balde ösztönzésére utalnak az aktuálpolitikai vonatkozások: Balde a harmincéves háború eseményeit kommentálja, Csokonai a francia forradalom nyomán kialakult francia–Habsburg ellentétet állítja a középpontba. Mindkét szerző alapvetően háborúellenes, békepárti beállítottságú.⁶⁰ Az aktuálpolitikai célzatosság határozza meg mindkét mű szerkezetét, tartalmát és nyelvi eszközeit. Balde ösztönzésére utal a nevek használata: ahogy átdolgozása bevezetésében Balde jegyzékbe vette a békák és az egerek neveit, s a görög neveket latinra fordította, ugyanúgy Csokonai is magyarra fordította a nevek többségét.⁶¹ A nevek egy része Csokonainál franciás, illetőleg németes (egy esetben szláv) hangzású. A magyar, német és szláv hangzású nevek kivétel nélkül az egereket, a franciás hangzásúak a békákat jelölik: az utóbbiak a franciákat, az előbbieket a forradalom ellen

⁵⁶ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Költemények*, II, 1791–1793, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1988, 33–61. Vö. *Batrachomyomachia: Homers Froschmäusekrieg auf römischer Trompete geblasen von Jacob Balde S. J. (1637/1647) mit kritischer Ausgabe des ersten Buches*, Übersetzung und Kommentar v. Veronika LUKAS, München, 2001.

⁵⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Tanulmányok*, kiad. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002, 54; vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Feljegyzések*, kiad. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., 2002, 720.

⁵⁸ A példányok: G 2595; G 3216.

⁵⁹ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Költemények*, II, 1791–1793 (56. jegyzet), 341; SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai Békaegérharcának keletkezéséről, politikai vonatkozásairól, szövegeiről*, ItK, 74(1970), 14–26.

⁶⁰ A Csokonai-mű különböző értelmezéseihez vö. SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai „Elveszett alkotmánya”: a Békaegérharc = UÓ.*, *Csokonai művei nyomában*, Bp., 1981, 414–475; BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 413–414.

⁶¹ FERENCZI Zoltán, *Csokonai*, Bp., 1907, 32–34; SZILÁGYI (59. jegyzet), 16–22.

fellépő Habsburg (magyar, német, szláv) seregeket jelképezik. Ezen túlmenően ugyanúgy, mint Baldénál, Csokonai szövegében is rejtett utalások találhatók a korabeli eseményekre: az egyik oldalon ide tartozik a konvent, a *respublica*, a „szabadság fája”, a kórkárda és a „nemzeti nóta” (*Marseillaise*), a másikon a magyar országgyűlés külsőségeinek, a Rákóczi-nótának és a Habsburg-csapatok hadi készülődésének az említése.

Elsősorban a nyelv különbségéből adódik, hogy a stílus terén kevesebb párhuzam található. Míg Balde műve a tudós német erkölcsszatíra stílushagyományába illeszkedik,⁶² Csokonai a Blumauer-féle travesztia stílusmakaronikumát követi, melynek fő jellemzői a nyelvi anakronizmusok, a groteszk játékosság, a hétköznapi nyelv fordulatai, a szójátékok, komikus-szatirikus elemek, latinizmusok és tréfás ötletek halmozása.⁶³ Ugyanakkor Balde eposzát is jellemzik a találó szóalkotások, tréfás ötletek, s német és latin–német nyelvű versei egy részében (pl. *Poema de vanitate mundi*, *Agathyrus Theutsch*) ő is tudatosan használta a vulgáris, ám tudós utalásokat rejtő nyelvi formát.⁶⁴ Balde és Csokonai művének közös stíluseszmenye a gúny és az ironia, s ahogy Balde elsősorban saját honfitársait bírálja, Csokonai kritikája is jórészt a magyar–osztrák–porosz fél ellen irányul. A mű rejtett politikai célzata annak idején egyértelmű volt; a költő életében nem jelenhetett meg, s a cenzúra miatt sok helyen módosítva csak 1813-ban látott napvilágot.⁶⁵

A két mű között természetesen jelentős különbségek is találhatók, mindenekelőtt a terjedelem, a szerkezet és a verselés tekintetében. Balde 2561 hexameterével szemben Csokonai jóval rövidebben, 1021 váltakozva négy, illetőleg három jambusból álló sorban, a sajátos képletű, hétsoros ún. blumaueri strófában adja elő a történetet.⁶⁶ Balde öt könyvével szemben Csokonai négy ún. pipa-dohányra osztotta fel travesztiáját, mégpedig úgy, hogy Balde második és harmadik könyvének anyagát a második „pipa-dohány”-ban foglalta össze. Ezek az eltérések azonban nem érintik a két mű tendenciájának alapvető rokonságát, s Balde ösztönző szerepe a Csokonai-mű keletkezésében a bemutatott párhuzamok alapján biztosnak tekinthető.

Különös módon került kapcsolatba Balde nevével Herder nagy magyar tisztelője, Batsányi János. Ismeretes, hogy Batsányira kezdetben erősen hatott a barokk poétika imitáció-tana, s jelentős szerepet játszott az alkalmi óda műfajának megújításában. A Napóleon észak-itáliai előretörése miatt 1796 novemberében összehívott pozsonyi országgyűlés alkalmából, az országgyűlés hangulatának befolyásolására – Michael Denis és Johann Melchior Edler von Birckenstock mellett – Batsányi latin nyelvű ódát intézett a magyar rendekhez (*Ode ad Hungaros*), mely a következő évben németül is megjelent.⁶⁷ A három verset Karl August Böttiger névtelen cikkben ismertette Wieland folyóiratában, a Der

⁶² Rudolf BERGER, *Jacob Balde: Die deutschen Dichtungen*, Bonn, 1972, 180–181.

⁶³ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Feljegyzések* (57. jegyzet), 726–727. Vö. Edith ROSEN-STRAUCH-KÖNIGSBERG, *Freimaurerei im josephinischen Wien: Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner*, Wien–Stuttgart, 1975, 190.

⁶⁴ BREUER (35. jegyzet), 271.

⁶⁵ SZILÁGYI (59. jegyzet), 24.

⁶⁶ Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Költemények*, II, 1791–1793 (56. jegyzet), 465–466.

⁶⁷ BATSÁNYI János *Összes művei*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1953, I, 148–152, 500–505.

neue Teutsche Merkur 1797. évi első kötetében. Böttiger az ismertetésben ódája alapján nem kis túlzással új Baldeként üdvözölte Batsányit: „Hier ist den Deutschen ein neuer Balde erstanden, nur daß er weniger üppig, wie jener, Schlag auf Schlag trifft und darin sehr viel ähnliches mit den bewunderten Oden des Raf. Fabretti hat.”⁶⁸

Batsányi Wielandot vélte az ismertetés szerzőjének, melyre 1797. január 10-én barátjához, Johann von Müllerhez, a Bécsben tartózkodó svájci történétíróhoz intézett levelében fenntartásait hangoztatva így reflektált: „Von einem Wieland recensiert und gelobt zu sein, ist eine recht schmeichelhafte Sache. [...] Aber mein Freund, Dir sage ich! es ist nicht diese Ode, wornach ich von Männern wie Wieland, beurteilt werden möchte.” Böttiger írása eljutott Herderhez, aki levélben kifogásolta a túlzó dicséretet. Elsősorban épp azzal nem értett egyet, hogy Böttiger Balde mellé állította Batsányit. Herder levelét Böttiger továbbította Müllerhez, a következő visszaközölgő megjegyzéssel: „Höchst interessant ist mir die genauere Bekanntschaft mit dem Edeln von Batsányi gewesen. Meine Begeisterung für seine Ode hat mir sogar, wie Sie aus Herders Billet lesen werden, einen kleinen Verweis zugezogen; aber warum mußte ich auch parallelisieren!”⁶⁹

Magát az ódát Batsányi valószínűleg baráti ösztönzésre, kufsteini fogságából való kiszabadulásának évében írta, saját kínos bécsi helyzetének enyhítése érdekében. A költeményben a Vezúv kitöréséhez hasonlítja Napóleon itáliai támadását, Európa végső veszélyét hangoztatja, s a császár háborús terveinek támogatására szólítja fel a magyar rendeket az ősi vitézségre hivatkozva. Már ennyiből is látható, hogy Batsányi ódájának szelleme alapvetően különbözik Balde békevágyától, s ha ismerte is az ő *Ad Germanos* című, a régi római erkölcsök helyreállítását és a békét szorgalmazó ódáját, az aligha hatott rá. Mint korábban említettük, Balde válogatott művei csak jóval az óda megszületése után, az 1810-es, 20-as években jutottak Batsányi tulajdonába, s nem zárható ki a lehetőség, hogy épp az említett Böttiger-féle párhuzam következtében szerezte be azokat.

Balde-fordítások a 19. században

Az oktatás nyelve Magyarországon a latin volt egészen a 19. század elejéig, ami nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy ezt megelőzően nem készültek magyar fordítások Balde műveiből. Ettől kezdve azonban egyre kevesebb jelentős költő választotta kizárólagos vagy alternatív nyelvként a latint, s megnőtt a kedv a nemzeti nyelvű művek latin nyelvű és a latin nyelvű művek nemzeti nyelvű tolmácsolására. A század közepén kezdett feledésbe merülni a neolatin irodalmi kánon, kivételekkel azonban itt is számolnunk kell.⁷⁰ Az sem véletlen, hogy Balde állandó jelzőjének („német Horatius”) magyar megfelelője nem egy 17. századi neolatin költővel kapcsolatban jött létre, hanem a 19. század első harmadának jeles Horatius-fordítójára és -kiadójára alkalmazták, aki saját

⁶⁸ THIENEMANN Tivadar, *Herder és Batsányi*, EPhK, 38(1914), 146–148.

⁶⁹ A két idézet: THIENEMANN (68. jegyzet), 146; vö. *Briefe an Johann von Müller*, Hrsg. MAURER-CONSTANT, Schaffhausen, 1839, I, 249; BATSÁNYI János *Összes művei* (67. jegyzet), 502.

⁷⁰ SZÖRÉNYI, *Philologica Hungarolatina* (3. jegyzet), 186–195.

magyar nyelvű költészetében is nagy műgonddal és természetességgel használta a római költészet eszméit, formakincsét.

Több mint hatvan évvel azután, hogy Herder kiadta Balde-átköltéseit, s kezdett meg-nőni a Baldéról szóló életrajzi és irodalomtörténeti munkák száma,⁷¹ megjelent nyomtatásban Balde hat ódájának magyar fordítása. A fordítás jelentőségét elsősorban az adja, hogy Balde latin nyelvű műveinek ezt megelőzően nem volt magyarországi kiadása, utánnomása, magyar vagy német fordítása,⁷² s hogy azóta sem készült újabb magyar fordítás műveiből. A fordításokat Fojtényi Kászón Ferenc bencés szerzetes, a győri bencés gimnázium, később a pannonhalmi főiskola tanára készítette és a győri gimnázium 1859/60. évi értesítőjében jelentette meg a gimnázium végzett növendékeinek ajánlott tanulmány kíséretében.⁷³

A tanulmány címe – *Balde Jakob, a nagy német–latin költő* – önmagában is jelzi a szerző elismerő viszonyulását. Keletkezéséhez fontos ösztönzést adtak Herder átköltései és Balde-értékelése, valamint a költő növekvő tekintélye a német klasszika és romantika irodalmában. Az életrajzi bevezető röviden szól Balde történetírói munkásságáról és felidézi annak értékelését Leibniz által. Költészetének méltatását a nagy előd, Sarbiewski felidezésével kezdi, s a 17. század óta eltelt időszak legremekőbb latin lírikusának nevezi Baldét. Méltatja képzelőerjét, meglepő gondolatait, képeit és hasonlatait, nyelvezetének kifejezésbeli változatosságát, a tárggyal arányos gazdagságát, finomságát és erejét. Kiemeli az életmű tematikus, műfaji változatosságát és nagy terjedelmét, s mindezek alapján – meglepő túlzással – egyenesen Horatius elé helyezi a költőt. Megemlíti Caspar Barlaeus Baldéhoz írt episztoláját, méltatja német nyelvű költészetét, polihisztóriai műveltségét, vallási elkötelezettségét, Mária-tiszteletét és az *Urania victrix* pápai elismerését, s idézi Christoph Bechtlin Balde-epigrammáját.

Ezután Fojtényi hosszan foglalkozik Herder és Schlegel Balde-méltatásaival és Herder átköltéseivel. Részletesen bírálja Herder válogatásának egyoldalúságát, felekezeti elfogultságát, s szemére veti, hogy részben megfosztotta a verseket felekezeti és mitológiai jegyeiktől.⁷⁴ Szembeszáll Herder negatív ítéletével az *Uraniáról* („Eine hartes, im Grunde unpoetisches System”) és Balde politikai tárgyú verseiről, s költészetét – némileg bőbeszédűen – védelmébe veszi Schlegel „pártosság”- és „korán kialakult előítéletek”-vádjaival szemben. Messzemenően egyetért ugyanakkor a nemzeti nyelv művelését és a nemzeti egység megteremtését szorgalmazó herderi gondolattal. Ezt követően Balde betegsége hajlamos testalkatának jellemzésére idézi a *Dirae in catarrhum* c. óda (Lyr. II, 35) első három strófáját, megemlíti poétikai értekezését, a harmincéves háborúval kapcsolatos műveit, s idéz a *Sylvae* III. kötetének ajánló leveléből. A tanulmányt Balde halálának felidézése és a művek fordításhoz használt 1729-es és 1824-es kiadásainak

⁷¹ Vö. Joseph BACH, *Jakob Balde: Ein religiös-patriotischer Dichter aus dem Elsass*, Freiburg/Br., 1904, 135.

⁷² Vö. GALLE (34. jegyzet), 15–24.

⁷³ FOJTÉNYI [KÁSZÓN Ferenc], *Balde Jakob, a nagy német–latin költő*, Tudósítvány a pannonhegyi Sz. Bene-Rend győri Fő-gymnásiumáról 1859/60-diki Tanévben, 1–23.

⁷⁴ GALLE (34. jegyzet), 40–48; vö. WEHRLI (32. jegyzet).

ismertetése zárja, kiegészítve a buzdítással Balde magyar nyelven történő imitációjára és további fordítások elkészítésére.

A szövegeket Fojtényi a *Lyrica* első három könyvéből választotta. Minden fordítás előtt közli a latin szöveget az 1729-es kiadásból, s rövid tárgyi magyarázatokat illeszt eléjük. Ezekben felhasználta a Rohn-féle kiadás jegyzetanyagát. A lapalji jegyzetekben további tárgyi és nyelvi magyarázatok találhatók. A lefordított ódák tárgya a szerző melankóliája Breisach bevétele miatt (I, 36), Hunyadi János (I, 41) és Mária dicsérete (II, 44 és III, 5), saját verseinek csodálatos megtalálása (III, 27) és a költő megkoszorúzása (III, 48). A Hunyadit dicsőítő óda kivételével ezeket a verseket Herder is lefordította.⁷⁵

A fordításokat tartalmi pontosságra törekvés, filológiai hűség és az eredeti versmérték viszonylag könnyed követése jellemzi. Fojtényi nem törekedett átdolgozásra vagy átköltésre, s ahol lehetett, sorról sorra fordított. Azt, hogy Herder átköltését is használta, egyik jegyzete tanúsítja, melyben megindokolja, hogy a „buxus”-t miért nem a Herder által alkalmazott „Buchsbaum” magyarításával keletkezett „puszpáng”-gal, hanem egy kevésbé ismert tájnyelvi kifejezéssel adja vissza. Ez utóbbiakkal mértékkel él („sürje”, „locska”). Ritka a tagmondatok felcserélése, s csak elvétve fordul elő a ritmus miatt alkalmazott apró bővítés és a zavaró szórend. Viszonylag ritka a keresett szóképzés („dalmodor”, „zsarnokvezérek”, „délfény”, „édmosoly”, „nyárlomb”), az eredetiben nem szereplő szóismétlés („kihörgé” – „Így hörge hajdan”) és a mára feledésbe merült kifejezés („korány”, „topoly”). Herder átköltéseihez viszonyítva Fojtényi általában szorosabban követi forrását. Előfordul, hogy elhagyja azt, amit Herder megőriz (pl. I, 36, 2. strófa: „Boeote” – „Böotier”), Herder hazafias betoldásait azonban rendszerint mellőzi (pl. I, 36, 3. strófa: „Seufzer ums Vaterland”). Összességében Fojtényi fordításai valamivel fölötte állnak a kor átlagának, az eldugott helyen való megjelenés azonban minden bizonnyal megakadályozta szélesebb körű elterjedésüket.

*

Összegezve megállapítható, hogy Jacob Balde magyarországi befogadás-története az 1660-as évektől kétszáz éven át lényegében folyamatosnak tekinthető, s nem elhanyagolható fejezetét alkotja a német neolatin irodalom nemzetközi kapcsolattörténetének. A magyar recepció nem mutathat fel olyan neveket, mint pl. Caspar Barlaeus, de Balde kivételes helyzete a neolatin költők között itt is megragadható. Hatása más jelentős neolatin költők, elsősorban Sarbiewski hatásával együtt érvényesült az irodalom legkülönbözőbb területein,⁷⁶ s a 18. század második felében átlépte a felekezeti határokat is.

Másfelől Balde magasabb irodalmi minőséget képviselt, mint a korabeli magyarországi latin költészet túlnyomó része, s verseinek ironikus alaphangja csak elvétve fordul elő. A magyar jezsuiták között majd csak a 18. század második harmadában lép színre Baldé-

⁷⁵ HERDERS *Poetische Werke*, III, *Terpsichore*, Hrsg. Carl REDLICH, Berlin, 1881, 25,3; 78,153; 106,227; 133,307; 266,181. Herder Balde-fordításának recepciójához Goethénél vö. Dieter BREUER, *Goethes christliche Mythologie: Zur Schlußszene des Faust*, Jahrbuch des Wiener Goethe-Vereins, 84/85(1980/81), 7–24.

⁷⁶ Vö. pl. VARGA László, *Hamulik János, a XVIII. század Horatiusa*, Debrecen, 1938, 26–42.

hoz mérhető költői tehetség Faludi Ferenc személyében, aki azonban verseit már csaknem kizárólag magyarul írta. Ehhez járul, hogy jórészt a potenciális olvasóközönségnél is hiányoztak az ilyen típusú költészet mélyebb megértéséhez szükséges feltételek. Lírójának ingeniuma, a „novitas” követelményét középpontba állító manierista poétikája, játékosága, asszociációs gazdagsága és szimbólumalkotó ereje meghaladta a művelt magyar olvasóközönség nagy részének befogadóképességét.

A kutatás további feladatai között első helyen áll Balde munkásságának összevetése a magyarországi egyházi és világi költészet 17–18. századi műveivel. Megvizsgálandó a Balde-hatás lehetősége az antik auktorokat, így elsősorban Horatiust, Ovidiust és Vergiliust imitáló 18. századi latin szerzőknél.⁷⁷ Ezen túlmenően tekintetbe kell venni a közvetett hatás lehetőségét a Baldét vagy Baldét is követő, Magyarországon jól ismert külföldi neolatin költők, mint pl. Avancini esetében.⁷⁸

⁷⁷ Vö. SCHÄFER (2. jegyzet), 253–256; vö. CSENGERY János, *Vergilius a magyar költészetben*, ItK, 41(1931), 24–37, 145–165; JANOVSKY Antal, *Horatius hatása a magyar költészetre és magyar fordítói*, Kispeszt, 1938, 22; André THILL, *Jacob Balde (1604–1668) et Virgile*, *Humanistica Lovaniensia*, 32(1983), 325–341; K. A. NEUHAUSEN, *Immer mehr oder immer weniger wollen: Zu einer Sentenz bei Ovid (fast. 1,212) und ihrer Antithese in Baldes Programmgedicht (lyr. 1,1,34)*, *Antike und Abendland*, 32(1986), 125–135; *Balde und Horaz*, Hrsg. Eckard LEFÈVRE, Tübingen, 2002.

⁷⁸ VARGA Imre, *Avancinus drámáinak nyomában*, MKsz, 113(1997), 299–311.

A magyar irodalomtörténet-írás 19. század elején induló, máig érvényes hagyománya szerint az episztola műfaja az 1770-es évek elejétől az 1820-as évek elejéig jelentős szerepet töltött be.¹ 1814-ben Döbrentei Gábor, majd 1828-ban Toldy Ferenc² egybehangzóan Orczyt, Barcsayt, Ányost tartotta a műfaj magyarországi kezdeményezőinek, a műfaj leáldoztatát pedig már az 1820-as évek végén jelezték a kortársak: mind Bitnitz Lajos 1827-ben,³ mind Toldy 1828-ban a műfaj utolsó alkotói közül Kis Jánost, Kazinczyt, Vitkovicsot és Berzsényit említette, akiknek episztoláirói munkássága az 1820-as évek elejére lényegében véget ért. A korszakhatárok kijelölése mellett egyöntetűek a 19. század eleji források abban a tekintetben is, hogy a műfaj felvilágosodás kori történetében valamiféle törést érzekeltek. Földi János 1790-ben készült poétikájában az episztola két változatának, az erkölcsi tudományokra oktató horatiusi episztolának és a „dramatika levelek”-nek ismertetésekor nem tud egyikre sem magyar példát említeni,⁴ jóllehet ismer-te azokat a szerzőket és műveket, amelyeket nem sokkal később már Döbrentei is episzto-lának tart: „A’ magyar episztola vele [Barcsay Ábrahámmal], Orczyval és Ányossal kezdődik. De ők úgy látszik nem tették volt fel magokban, hogy úgy írják az episztolát, mint annak regulája megkívánja, hanem versekben leveleztek. Innen van sok helytt a’ csak egy barátságos társaság’ prózai tónusa, ’s ollyas mi, a’ mit csak egymásnak kellett volna együtt lételkor elmondani. Tartsa meg ugyan az episztola a’ barátság’ tónusát, de még is emelkedjen magasabbra, ’s csak ollyant írjon, a’ mi másokat is mindenkor inte-resszálhasson. Kis Jánosnak *Igaz hát barátomja* mindenhez fog mindenkor szóllani.”⁵ Döbrentei tehát az 1770-es, 1780-as évek episztoláit szembeállította egy, a 19. század első éveiben született munkával. E szembeállítást azután újabb indokok alapján megis-métli kéziratban maradt, iskolai használatra szánt poétikájában: „Költői leveleink kezdete közöttünk Ányost, Barcsayt, Orczyt, Mátyásit, Péczelit, gr. Gvadányit hozza emlékeze-tünkbe, csakhogy ezek, ha van is verseikben néhol, poétai szellem, nagyobb részént csak

¹ MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., Akadémiai, 1974, 51; BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976, 259–299; Uő., *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995², 65–66; SZAJBÉLY Mihály, „*Íme általküldöm elmém futtatását*”: *Ányos Pál levelezése*, Vár Ucca 17, 1994/2, 7.

² DÖBRENTEI Gábor, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Múzeum, 1814/1, 29; *Handbuch der ungrischen Poesie*, I–II, Hrsg. Julius FENYÉRY, Franz TOLDY, Pesth–Wien, 1828, I, p. XLVI.

³ BITNITZ Lajos, *A magyar nyelvbeli előadás tudománya*, Pest, 1827, 403.

⁴ FÖLDI János, *A’ Versírásról*, kiadta a Bp.-i Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961–62. évi IV/b osztályának munkaközössége, Bp., 1962, 83, 87.

⁵ DÖBRENTEI, *i. m.*, 29.

prózát rímelték. A' formával, költői művészséggel bánni, még nem tudtak. Most a' Nemzet koszorúját megérdemli már: Kis János, Vitkovics, Kazinczy, Bersenyi, Szemere.”⁶ Hozzá hasonlóan jellemzi Toldy is antológiája költészettörténeti bevezetőjében a műfaj magyarországi kezdeményezőit: „Andere, wie Orczy, Barcsay, Jos. Teleki lieferten Episteln in französischen Stile und Lehrgedichte: sie waren aber bei vielen höchst poetische Stellen, im Ganzen doch nur mehr Denker und Sittenrichter als Dichter; und versäumten ausserdem neben dem Utile das Dulce so sehr, dass durch sie nicht einmal die Diction bedeutend gewann.”⁷ Néhány oldallal később pedig Kazinczyt e műfaj utolérhetetlen mesterének nevezi.⁸ Ugyanezt a „törést” jelzi kézikönyvének kötetbeosztása is: az első kötetben csak az 1770-es, 1780-as években keletkezett episztolák olvashatók, míg a második kötetben Kazinczytól indulva a 19. század első két évtizedében született episztolák. Bitnitz a költői episztoláról szóló fejezet zárásában a magyar episztolaírók közül Révait, Kazinczyt, Kis Jánost, Vitkovicsot és Berzsényit sorolja fel, akik az egy Révai kivételével szintén a 19. század elején írták episztoláikat.⁹

Földi, Döbrentei, Toldy, Bitnitz ítéletében közös pont a műfaji szabályoknak való megfelelés vagy meg nem felelés alapul vétele. A korabeli irodalomtörténet-írásban rögzített felfogás Kazinczy felléptét az episztola műfaj történetében jelentős fordulatként értékelte, és szembeállította az 1770-es, 1780-as évek episztolaköltészetével. E máig ható gondolat Horváth János klasszikus megfogalmazásában: Kazinczy „[e]gy fölöttébb gyarló, eladdig hétköznapi, Arany szerint »ügyes-bajos« dolgok közlésére felhasznált műfajt emel fel műköltői színvonalra a költői levélben”.¹⁰

A 19. század első évtizedeinek magánleveleiben, kritikáiban és irodalomtörténeti munkáiban az episztola műfajára vonatkozó reflexiók normatív felfogása, valamint az egyre szaporodó poétikai munkák száma is indokoltá teszi a poétikai-retorikai hagyomány vizsgálatát. Foglalkozni kell az ezek háttérében lévő, 18–19. század fordulóján született külföldi és hazai poétikákkal is, feltárandó azt az elvárásrendszert, amely meghatározta az episztolaírás és -olvasás szokásait az 1800-as évek első évtizedeiben, és amely az ekkor alakuló magyar irodalomtörténet-írásban döntően meghatározta a műfajról kialakított képet.

⁶ DÖBRENTEI GÁBOR, *Példa-szedés a' magyar literaturából: Első rész: Költői munkák*, Pesten, 1822, 77v; kézirat: MTAK Kt. Mlr. RUI 8r. 19. sz.

⁷ *Handbuch...*, i. m., I, p. XLVI.

⁸ *Handbuch...*, i. m., I, p. LXVI.

⁹ BITNITZ, i. m., 403.

¹⁰ HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1980², 218. Horváth a *Szabó Dávid* című Arany-tanulmányból vette a Kazinczy előtti episztolák jellemzését, jóllehet Aranynál ez pusztán Baróti Szabó első kötetére vonatkozik. Máiig tartó hatásához lásd a *Verses levél Mihályffy Zsuzsannának* című versről szóló sorokat: BEDECS LÁSZLÓ, *Az óvodától az egyetemig (Varró Dániel: Bögre azúr)*, Jelenkor, 2000. január, 98.

A „*carmen epistolicum* levélbeli dolgokat tárgyal, azaz különféleket, amiként a levélben történni szokott”¹¹ – ez a Piscatortól idézett gondolat jól jellemzi a 18. század közepéig uralkodó felfogást, amely a költői és a prózai levelet teljesen egynek tartotta, s amely részben megmagyarázza, hogy mind az oktatást, mind a nemzeti nyelvű költészetet is meghatározó latin, illetve nemzeti nyelvű poétikai hagyományban az alkalmi költészet egyik műfajaként jelenlévő és népszerű episztolát miért nem taglalták részletesen.¹²

Az episztola műfajának részletesebb ismertetése feltűnő „hiány”: s nemcsak azért, mert a költőkhöz minden időben közel állt a gondolat, hogy a „mindennapi élet megne-mesített leveleiből egyedi költői műfajt teremtsenek” – amint ezt egy tanulmányíró 1800-ban természetesnek érezve kijelenti¹³ –, hanem különösen Horatius és Boileau miatt, akik elméleti műveikkel a vizsgált korszakban egyértelműen befolyásolták a poétikai gondolkodást, s jóllehet ismert, forgatott episztolaköltők voltak, erről a műfajról poétikáik hallgatnak. Elmélet és gyakorlat elkülönülésének paradoxonára hívja fel a figyelmet a 18. század elején a *Spectator* (nyomában a francia és a német változat) egyik cikke,¹⁴ amely-lével megkezdődött a költői levél műfajának e században lezajlott poétikai rehabilitációja. Döbrentei száz évvel később, 1817-ben Boileau *L'art poétique*-jének magyar fordítását publikálva ezt az elkülönülést már hiányosságnak látja, számára a műfaj kihagyhatatlan a poétikai kánonból: „Boileau a' Poézisnek elészámláltatott nemei közül háromnak a teoriáját hagyta-ki, úgy mint: az úgy nevezett Ezópi Meséét, az episztoláját, 's a' tanító-költeményét, mellyek, mint kisebb nemek, a' II-dik Énekbe tartoztak volna.”¹⁵

A *Spectator* „elmés” levelezője szakít ugyan azzal a hagyománnyal, amely az alkalmi költészet körében tárgyalja az episztolát, de a műfaj egységessége számára sem kérdés. Leszögezi, hogy csak az olyan verseket sorolja az episztolák közé, amelyeket a verses levél megalkotói, Ovidius és Horatius készítettek. Nem a művek megírásakor követendő szabályokat írja elő, hanem az episztolaköltői habitust ismerteti: míg az ovidiusi (szerelmes, baráti és gyászos alkalmak ihlette) levelek írójának saját szívét kell ismernie, szelídebb érzelmeivel tisztában lennie – csak így szíthatja fel olvasója érzéseit –, addig a horatiusi episztola egészen mást, „férfias” érzékekkel rendelkező író-t követel, azaz „is-

¹¹ Idézi BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971, 32–33.

¹² Markus MOTSCH, *Die poetische Epistel: Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Literatur und Literaturkritik des achtzehnten Jahrhunderts*, Bern–Frankfurt/M, Herbert Lang, 1974, 70; TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája*, II/1, *Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2000, 187–188; másik szempontot vet fel Bán: BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet* = B. I., *Eszmék és stílusok*, Bp., Akadémiai, 1976, 218.

¹³ [Johann Friedrich Caspar MANSO], *Ueber des Wesen der Horazischen Epistel = Nachträge zu Sulzers allgemeiner Theorie der schönen Künste*, von einer Gesellschaft von Gelehrten, VI/1, Leipzig, 1800, 395. (Repr. Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2001.)

¹⁴ *The Spectator*, ed. Henry MORLEY, III, London, Routledge, 1891, 617–619 (No. 618., November 10, 1714); <http://spectator.rutgers.edu/spectator/index.html>.

¹⁵ DÖBRENTEI Gábor, *Boileau Despreaux' élete 's Poétikája*, Erdélyi Muzéum, 1817/7, 79.

merje mélyen az emberiséget, [...] az emberi életet, erkölcsöket”.¹⁶ Egyedül attól óvja az író az utóbbi típus esetében, episztolája nehogy prózaivá váljon.

A *Spectator*hoz képest Gottsched részben visszatér ahhoz a hagyományhoz, amely az alkalmi költészet egyik típusaként tartja számon az episztolát, de szabályai a mesterkedő költészet gyakorlatát elutasítják. A *Von poetischen Sendschreiben oder Briefen* fejezetben¹⁷ a műfaj szövegeit tartalmilag három csoportra osztja: komoly, vidám és szatirikus. Mindhárom jellegzetes élethelyzetekhez kötődik: a komoly a levélformában írott dicsérő vagy gyászverseket, a vidám a jókívánságot közlő verseket takarja (példaként a jó barát házasságára írott verseket hozza fel), míg a szatirikus tulajdonképpen bármely alkalomhoz köthető, mivel akár a gyászversekben is lehetséges az emberi erkölcsökről írni. A témának megfelelően alakulnak a stílusok is: a dicsérőkben méltóságosnak kell lennie, a vidámban természetesnek, de nem alacsonynak, tehát a köznépi kifejezéseket nem szabad beemelni a levélbe, végül a szatirikusban tüzesnek, éleselméjűnek és természetesnek. Gottsched szerint a prózai levélről az episztola alapjait tekintve nem különbözik, mivel ez sem más, mint egy távollévő megszólítása, ennek ellenére jelentős különbségek vannak közöttük. Az episztolák elején, közepén és végén egyszer-egyszer ugyan utalni kell arra, hogy a vers valóban levél, tehát a címzettet meg kell szólítani, de szükségtelemnek az udvari(as)ság megkövetelte szabályos, sornyi hosszú címzések, a sok bók, továbbá a hétköznapi témákat, amelyek a prózai levélben tárgyalhatók, itt kerülni kell; s míg a verses levélben lehet tegezni, a prózaiban nem. Gottsched élesen elutasítja a költői levél megszerkesztésében a művészi elrendezést, különösen a chria követését. Elítéli továbbá a zárlat mesterkélttségét, például az aláírás rímopozícióba helyezését. A vidám tartalmúak esetén még azt is hozzáteszi, hogy az olvasottaknak és a társaságnak kell úgy kiművelni a szerzőt, hogy a szellemes írás természetes képessége kialakuljon nála, erre ugyanis nincsenek szabályok.

A 18. század poétikáinak olvasásakor figyelemre méltóak mind a nagyfokú egyezések, mind az alkalmi költészet korából eredeztethető elképzelések továbbélése. A levél egyszerűen csak egy formát jelent, a kötetlen vagy kötött alaknak nincs döntő jelentősége, a tematikus-hangnemi jegyek alapján megállapított műfaji alcsoportok (szatirikus-didaktikus, az elégikus és a heroikus) nem feszítik szét a műfaji kereteket. A prózai levél és az episztola lényegi azonosságát a 18. század második felében sem tagadják, és a verses levél esetében is ugyanúgy gondosabb kidolgozást várnak el. Példának véve Batteux-t (és az ő nyomán Ramlert): ő a prózai levélhez kapcsolja kétoldalmi episztola-elméletét,¹⁸ ennek nyomán kiemeli a tematikus és hangnemi sokszínűséget: a költői levélben lehet „dicsérni, feddni, elbeszélni, filozofálni, értekezést írni”. A stílus ezeknek megfelelően, valamint a levélíró és a címzett társadalmi állásától függően módosul. Lé-

¹⁶ *The Spectator*, i. m., 617–618.

¹⁷ Johann Cristoph GOTTSCHED, *Versuch einer kritischen Dichtkunst*, 1751⁴, 669–680. (Repr. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982.)

¹⁸ Charles BATTEUX, *Principes de la Littérature*, I–V, nouvelle édition, Paris, 1764, III, 417–418; részletes elemzését lásd CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 147–153.

nyeges különbség viszont, hogy Gottschedtől eltérő rendszerezést¹⁹ használva az episztoláról írottak hangsúlyai is máshová kerülnek. Batteux-nél a münemi rendszer négyessé bővült.²⁰ Az arisztotelészi mimézisalapú poétika érvényességi körét kiterjesztve az érzelmek utánzásának lehetőségére, saját jogán legitimálva ezzel a líra műnemét és megteremtve a didaktika önálló osztályát. A münemi változások nyomán az episztole elméleti megítélésében már nála is fordulat észlelhető: a műfajról írottak ugyanis a didaktikus költeményekről szóló fejezetben találhatóak, s ezzel a műfaji alcsoportok közül kiemeli a szatirikust, az elsősorban Horatius nevével (és munkáival) jellemezhető típust. Ezzel azonban a korábban egyöntetű és egyértelmű megítélés eltűnt: az ovidiusi típus anomáliává válik a műfaj elmélete számára.

E probléma feloldására tett kísérletet Eschenburg 1783-ban megjelent poétikája. A szerző Batteux-vel szemben kiindulópontul az arisztotelészi-horatiusi beszédkritériumot választotta, ezért két helyen is előkerül a műfaj. Egyszer az epikus (narratív) költészetnél, itt a horatiusi didaktikus episztolát ismerteti, majd a dramatikusnál, ahol a heroidát.²¹ Eschenburg mind a két helyen utal a fejezet elején arra, hogy tulajdonképpen egyazon műfajról van szó, ennek ellenére másként kezeli a kettőt. A szerző a horatiusi didaktikus, „tulajdonképpen” episztole esetében nem tér el a latin és nemzeti nyelvű poétikai hagyománytól. A minden levelet meghatározó jegyből kiindulva – a levél távollévő személyek beszélgetése – fejt ki a költői levél jellemzőit. A didaktikus episztolának természetesnek, díszítetlennek kell lennie, valamint könnyednek, változatosnak és szóragoztatónak. Tartalma szerint valamely morális igazságot, tanítást ad elő; a tárgy komolyságát szelíd gúnnyal enyhíti; a szerző célja a hibákra való rámutatás, a jobbítás, de mindezt enyhén, nem túlságos szigorral kell tennie. Ebben különbözik a szatírától, mely erőteljesebben támadja és ostromozza a hibákat. Újdonság viszont a korábbiakhoz képest, hogy Eschenburg a fejezetben már nem említi a dicsérő, magasztaló episztolát, jöllehet a műfaj elméleti hagyományába és gyakorlatába mind az antik, mind az újkori példák nyomán egyértelműen beletartoztak. Eschenburg azonban a heroida jellemzésekor jelentősen eltér az episztoleelméleti hagyománytól. Hosszasan ír az ábrázolandó érzések, szituációk jellegéről, majd a fejezetvégi összefoglalásban a heroidát nem pusztán episztoleaként értelmezi, hanem a műfaji sajátosságokat az episztole, az elégia és a monológ érintkezésével magyarázza.

Poétikájából a kiindulópontul szolgáló epika–dramatika kettősséget figyelembe véve két út nyílik. Lehet úgy értelmezni, hogy a korabeli modern elméletekhez képest elavult, nem követte a műnemfelfogásban bekövetkezett változásokat, de épp az episztolefejezet példájából kiindulva lehet úgy is értelmezni, hogy poétikájára mégiscsak hatással voltak a korszak műfajelméleti változásai. Az első értelmezésre példa Földi János, akinél a két episztoletípus pusztán abban különbözik, hogy a versben maga a költő beszél-e vagy

¹⁹ Gottsched rendszerezőelvéről CSETRI, *i. m.*, 130.

²⁰ CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 101–111; TÓTH, *i. m.*, 44–48.

²¹ A következő kiadást használtam: Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, Berlin–Stettin, 1789, 136–137 (episztole) és 200–204 (heroida).

sem;²² az utóbbira viszont Csokonait lehet felhozni, akinek Dayka heroidái kapcsán írt sorai a műnemi négyességben önállósult líra koncepciója alapján érthetőek, és rávilágítanak e műfaj jelentőségére: „A heroidáknak egy különös karakterek van a költés világában, melly három poémának természetéből van kölcsönözve. Az őszinte levelek, az érzékeny elégiák és az indúlatos monológok tulajdonsági olvadnak egybe ebben az Ovidius édes találmányjában.”²³

Eschenburg *Beispielsammlungja* követi poétikája felosztását (és zanzásítva ugyan, leírásait), a költői leveleket és a heroidákat nemcsak hogy külön név alatt, de külön kötetben is tárgyalja. E szöveggyűjtemény jelentősége a 19. század első éveinek alább tárgyalandó, Magyarországon is hatást gyakorló német irodalomtörténeti összefoglalóiban is tetten érhető: ugyanazok a nevek köszönnek vissza Bouterweknél és Eichhornnál is, mint akiket a költői levélre az egyes nemzeteknél példaként felhozott.²⁴ Eschenburg poétikájához hasonlóan szintén az episztolaelmélet átalakulásának tanúja Hugh Blair 1783-ban megjelent, Magyarországon is népszerű²⁵ munkája, valamint Eberhard szintén ugyanebben az évben megjelent műve. A költői leveleket tárgyaló fejezetben a hagyománynak megfelelően műfaji alcsoportként elkülönítik ugyan az érzelmeket festő vagy „valamelly szenvedelem érzés”-t kifejező „szerelmes, elegiai”, illetve az „erkölcsi vagy kritikai tárgyakról” szóló „tanító levelek”-et, de a költői levél kifejezést szűkebb értelemben már csak az utóbbira használja mindkettőjük.²⁶

Az ellentmondás feloldására a Szemere és Kazinczy által nagyobb figyelemben részesített²⁷ Pölit az eddigiekhez képest egy másik utat választott 1807-ben megjelent *Die Aesthetik für gebildeter Leser* című munkájában. A költői levél műfaját nem próbálja meg „a’ költői formák’ négy fő osztálya” valamelyikébe sorolni, hanem kiegészítésül felveszi az ún. „pótolékosztály”-t, és itt tárgyalja.²⁸ Pölit episztolafejezete más szempontból is jelentős: kiemeli, és az „esztétikailag tökéletes forma” kritériumának tartja a költői levélben a címzett, a szerző, a téma és a közönség sajátos, az eddigiektől eltérő magyarázatot nyugvó viszonyát: „Der Dichter spricht in d. poet. Epistola zwar zu einer Person, er individualisirt aber dieselbe so, dasz er zu ihr als zu seinem ganzen Geschlechte redet; denn in die Darstellung der poet. Epist. gehört nur dasz, was dem Individuum, als Theil seiner Gattung, aber freilich unter subjektiven Beziehungen u. individuellen Verhältnissen beigelegt wird. Die Person, an welche sich der Dichter wendet, musz,

²² FÖLDI, *i. m.*, 83, 87.

²³ KAZINCZY Ferenc *Összes művei: Harmadik osztály: Levelezés*, s. a. r. VÁCZY János, I–XXI, Bp., MTA, 1891–1911 (KazLev.), III, 19. Csokonai Kazinczy Ferencnek, 1803. február 20.

²⁴ *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, Hrsg. Johann Joachim ESCHENBURG, Berlin–Stettin, 1788, III. Band (*VII. Poetische Briefe*).

²⁵ Lásd VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*, Bp., Gondolat, 1981, 93–94.

²⁶ BLAIR Húgó *Rhetorikai és Aesthetikai Leczkéi*, ford. KIS János, Buda, 1838, II, 215–216; lásd még EBERHARD, *Aesthetika, vagy a Szép tudományoknak theoriája*, ford. PUCZ Antal, Pesten, 1817, 125–126.

²⁷ Szemere szó szerint idézi Kazinczynak (KazLev. VIII, 522–523. 1811. május 17.), aki a pandekták VI. kötetébe veszi fel. (MTAK Kt. K633/VI, 256f.) – Magyarul BITNITZ, *i. m.*, 401–403.

²⁸ Idézőjelben a magyar kifejezések: BITNITZ, *i. m.*; az eredetivel való összevetést lásd VÍGH, *i. m.*, 111–133.

wenn die poet. Epist. ein aesthetisches Product seyn soll, idealisirt werden, so dasz man in ihr mehr den Menschen überhaupt, als ein bestimmtes Individuum erkennt.”²⁹

Az episztola elméletében Pölitz mellett fontos változást jelent Bouterwek 1815-ben megjelent munkája is. Az *Aesthetik* e kiadása ugyanis talán a legkövetkezetesebb lefordítása a batteux-i műnemelméleti fordulatnak az episztola műfaji definíciójára. Különösen szembeütő a változás, ha az 1806-os első kiadással is összehasonlítjuk a költői levélre vonatkozó részeket. Az első kiadásban az elégiához kötve tárgyalja a heroida műfaját, míg a költői levelet – ahogy állítása szerint a didaktikus episztolát nevezni szokás³⁰ – a didaktikus formák között, az ovidiusi levél tehát e rendszerből kimarad. Elismeri ugyan, hogy a heroida olyan műfaj, amely teljesen önállóan látszik, ám ennek csak az az oka, hogy benne a lényegi és járulékos elemek sajátos egyveleget képeznek. Eschenburg magyarázatával szemben szerinte a heroida sem a drámával, sem a költői levéllel nem rokon. Lényegét tekintve e műfaj teljesen egy az elégiával. (Bouterwek magyarázata ezzel az *elegia epistolaris* régebbi elméletéhez³¹ tér vissza.) A különbség a kettő között szerinte csupán annyi, hogy a heroida rendszerint „hideg”, mivel ritkán sikerül idegen érzelmeket természetesen és érdeklően festenie.³² A didaktikus költői levélre vonatkozó részlet az első kiadásban még szűkszavúbb. A műfajt a satírával azonosítja, az egyedüli eltérés szerinte csupán annyi, hogy az episztola a tanítandó általános igazságot egy meghatározott személyhez intézve világosabban tudja kifejezni.

Esztétikája második kiadásában Bouterwek jelentősen módosítja az episztoláról írottakat, és két külön fejezetben foglalkozik a műfaj korábban két alcsoportjaként tárgyalt ovidiusi és horatiusi episztolával. Az előbbit a lírai episztola megnevezéssel a lírai műfajok közt, utóbbit a didaktikus episztoláról szóló fejezetben tárgyalja.³³ A lírai episztola fogalmának újdonságával indítja a tárgyalást: „Unter diesem Namen pflegt man keine Dichtungsart besonders aufzuführen, vermuthlich weil man die poetische Epistel ohne nähere Bezeichnung in die Reihe der Dichtungsarten aufgenommen hat.”³⁴ Értelése szerint a levélforma önmagában nem indokolja, hogy egy kategóriában kell tárgyalni minden olyan költeményt, melyeket általában költői levél megnevezéssel illetnek: „Aber es ist nicht einzusehen, warum sich das Gefühl nicht auch lyrisch in herabgestimmtem Tone, der gebildeten Prose sich nähernd, auf eine Art soll aussprechen dürfen, die den schriftlichen Mittheilungen unsrer Gefühle im gemeinen Leben nachgeahmt zu seyn scheint. Kann die didaktische Epistel sich unter der Dichtungsarten behaupten, so muß

²⁹ KazLev. VIII, 522. Szemere Pál Kazinczynak, 1811. május 17. (Kiemelés az eredetiben.) Szemere apróbb helyesírási eltérésekkel idézi az eredetit. Lásd Karl Heinrich Ludwig PÖLITZ, *Die Aesthetik für gebildete Leser*, I–II, Leipzig, 1807, II, 186–187.

³⁰ Fr. BOUTERWEK, *Aesthetik*, Leipzig, 1806, 363. (Repr. Hildesheim–New York, Georg Olms Verlag, 1976.)

³¹ Lásd SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 1980, 473, 482.

³² BOUTERWEK, *i. m.*, 362–364.

³³ Fr. BOUTERWEK, *Aesthetik*, Göttingen, 1815², 112–115 (*Die lyrische Epistel*) és 125–129 (*Die didaktische Epistel*).

³⁴ BOUTERWEK, *i. m.*, 112.

auch der lyrischen ein Platz gegönnt werden.”³⁵ Bouterwek szerint Ovidius pontusi levelei, bármily csekély költői értékkel is bírnak, már régóta jelzik a lírai episztola helyét a műfaji rendszerben. Fontos az is, hogy az első kiadással szemben a heroida immár a lírai episztola alcsoportja, s hogy nem az elégiai karakterből vezet le az új műfaj jellegzetességeit, tehát az első kiadással szemben nem az elegia epistolaris elképzeléséhez nyúl vissza.³⁶ Ez bizonyítja ugyanis azt, hogy a tét valóban az érzelmek kifejezésének emancipációja volt.

Bouterwek azonban megvédi a didaktikus költészetet az esztétikában – szavai szerint – akkortájt fellépő véleménnyel szemben, mely szerint annak nem volna semmi értéke: „sehen wir die didaktische Poesie so natürlich, wie die lyrische, und dramatische, aus dem menschlichen Gemüthe hervorgehen”.³⁷ Ennek megfelelően a didaktikus episztoláról szóló fejezet is bővebb valamelyest, mint az első kiadásban. Leírása azonban a műfaj horatiusi típusának korábbi leírásaitól nem tér el. Korábbi művéhez képest a szatíráról való eltéréseket, illetve a (barátságos) prózai levelekkel való szoros kapcsolatát jobban hangsúlyozza. Ennek alapján megköveteli a barátságos-társas előadásmódot, amelyhez egy olyan társasági kultúra kívántatik, mint amilyen Franciaországban található, vagy egy olyasfajta hajlékonyság (Biagsamkeit), mint amely a német nemzeti karaktert jellemzi, és amely az írásban pótolni tudja a társas szórakozásból hiányzó könnyűséget, szabadságot és ügyességet.

A bouterweki *Aesthetik* két kiadása közötti jelentős eltérés az időbeli közelség miatt különösen feltűnő, ám a szerző életművében nem előzmények nélküli. 1801 és 1819 között megjelent impozáns méretű összefoglalásának, a *Geschichte der Poesie und Beredsamkeit*nak³⁸ fejezeteit végigkövetve ugyanis kiderül, hogy Bouterwek a költői episztolát (a kifejezés minden esetben egyenértékű a didaktikus episztola megnevezéssel) az 1815-ös *Aesthetik*ben megfogalmazottak szerint használja. A tárgyalás során az egyes nemzeti irodalmak történetét követi, ám a(z egyes szerzőkhöz kötve tárgyalt) műfajokat mindig valamely eszményi típushoz méri: a költői levél esetében ez a horatiusi minta. Ennek bouterweki fogalma – legalábbis amennyire leírásai láttatni engedik³⁹ – egyértelműen a korabeli tudományos összefoglalások általános megállapításaihoz kapcsolódik. Horatius episztoláiban a nemes komolyság és a finom tréfa, éles gúny elegyítése jellemző, háttérben pedig az epikureus életbölcselet áll. Ám értékelése szerint az igazán jó episztolaköltőnek nem elég a horatiusi mintát követnie, a nemzetét jellemző főbb karaktervonásokat is érvényre kell juttatnia. Erre azonban csak a franciák és a németek közt talál megfelelő példát: Chaulieu-t,⁴⁰ illetve Göckingket.⁴¹

³⁵ BOUTERWEK, *i. m.*, 113.

³⁶ Vö. Heinrich DÖRRIE, *Der heroische Brief*, Berlin, Walter de Gruyter & Co, 1968, 10–11.

³⁷ BOUTERWEK, *i. m.*, 115–116.

³⁸ Fr. BOUTERWEK, *Geschichte der Poesie und Beredsamkeit seit dem Ende des dreizehnten Jahrhunderts*, Göttingen, 1801–1819, I–XII.

³⁹ Pl. BOUTERWEK, *Geschichte ...*, *i. m.*, II, 505; IV, 75.

⁴⁰ BOUTERWEK, *Geschichte ...*, *i. m.*, VI, 141–146.

⁴¹ BOUTERWEK, *Geschichte ...*, *i. m.*, VIII, 438–441.

Bouterwek irodalomtörténeti összefoglalásával egy időben jelent meg, és a koncepcionális eltérések miatt némileg eltérő képet mutat az Erdélyi Múzeum egyes cikkeinek forrásául szolgáló *Geschichte der Litteratur* Eichhorntól.⁴² A feldolgozott műfajok között található a költői levél is. A későbbiekben azonban nem követi a római fejezetet uraló történeti tárgyalást:⁴³ az egyes nemzeti irodalmak esetében ugyanis a költői levelet vagy a horatiusi didaktikus vagy ennek a franciák által – leírása szerint – némileg átdolgozott típusához viszonyítva értékeli. A horatiusi episztola jellemzője szerinte elsősorban az épületes tartalom és az ezzel párosuló szép költői nyelv.⁴⁴ A régibb francia levélköltők (Boileau, idősebb Rousseau) kapcsán, akik e didaktikus episztolát vették mintául, ez a felsorolás kiegészül – más tanulmányokhoz hasonlóan – a mély világ- és emberismerettel. Elődeivel szemben Voltaire-nek ezt sikerült valóban megragadnia, ám Gresset még hozzá képest is tudott újítani: „Most már fellépett *Voltaire*. Hetven esz[ten]dők alatt (1706–1778) kimeríthetetlen matériával s eléadasmódjával 114 episztolát írt, melyeknek nagyobb része didaktikai s tréfálódó foglalatú remek. A tréfa fáinsága, satyra élessége, az emberi szív mély ismerete, a vers harmóniája s kelleme, sokat ezek közül a magok nemekben első darabokká tesznek. Még is tudott mellette *Gresset* (1777) egy más új tónt adni az episztolának, a könnyű, mesterkéletlen, fecsegő, enyelgő tónt, periodikus, de mégis ragadó stílussal s versei, melyek egymásba lánczolódnak s oly kedves harmóniával folynak, hogy elragadtatik az olvasó, a nélkül hogy hibáit észre venné. Ezen manír oly bájos volt, hogy minden ebbe akara episztoláját írni.”⁴⁵ A gresset-i episztola az olasz és a német fejezetben már mint a műfaj mértékadó megvalósulása jelenik meg.⁴⁶

A korabeli Horatius-irodalom hatása egyértelmű a poétikák és az irodalomtörténetek a költői levélről (azaz a horatiusi didaktikus episztoláról) adott leírásaira. E hatalmas irodalomból elsőnek például választott Wieland-kommentár természetéből fakadóan nem rendszeres leírást ad az episztola műfajáról, de a kommentárokból néhány alapvető megállapítás biztonsággal levonható. Magyarázatai abból a shaftesbury-i alapvetésből indulnak ki, hogy „a’ ki Augustus’, Maecenás’, Flóus’ és Lollius’ ’stbb. karakterével mélyebben meg nem ismérkedett, az ezekhez írt Leveleken nem találhatja-fel azt a’ gyönyörűséget, a’ mellyet azokon minden Olvasójiknak lelmi kell, a’ ki a’ Szép’ és Igaz’ gyengéd érzésére organizálva vagyon”.⁴⁷ Minden esetben azt kell tehát figyelembe venni, Horatius kinek, milyen alkalmából írta leveleit. Wieland a megírás körülményeinek, azaz író és címzett viszonyának részletes elemzését azért tartja szükségesnek, mivel e művek

⁴² J. G. EICHORN, *Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*, Göttingen, 1805–1811, I–VI; magyarul részletek BÖLÖNI FARKAS Sándor *Fordításai és művei*, é. n., kézirat: RAK Kt. MsU 1278; a fordítás az 1810-es évek második felében készülhetett, lásd LABÁDI Gergely, *Bölöni Farkas Sándor Schiller-fordítása*, Keresztény Magvető, 2002/2–3, 217–218; lásd még *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, comp. by Elemér LAKÓ, Szeged, 1997.

⁴³ EICHORN, *Geschichte...*, i. m., I/1, 348–349.

⁴⁴ EICHORN, *Geschichte...*, i. m., I/1, 349; valamint *uo.*, IV/2, 870.

⁴⁵ BÖLÖNI FARKAS, i. m., 66r; az eredeti: EICHORN, *Geschichte...*, i. m., IV/1, 355.

⁴⁶ EICHORN, *Geschichte...*, i. m., IV/2, 34–35, 868–869.

⁴⁷ HORATIUS’ *Levelei WIELAND’ magyarázó jegyzetével*, ford. KIS János, KAZINCZY Ferenc, Pesten, 1833, 7.

minden esetben magánlevélként születtek. Ezt az említett alapvetésen kívül azok az episztolákra használt levéltípus megnevezések is egyértelművé teszik, amelyeket a korabeli levéltudomány a misszilisek kapcsán emleget: „Alkalmi Levél”, „barátságos Levél”, „Vígasztaló-Levél”, „Meghívó Levél”, „a’ Nagyokhoz írandó Ajánló-Levél”.⁴⁸ A misszilis és a költői levél közötti lényegi azonosságot tehát elfogadja Wieland: az episztolák Horatiusa társadalmi, műveltségi állásának megfelelően mint „a’ kisikárolt világ’-embere”, mint „Udvari-ember” szól ezekben.⁴⁹ Az értelmezésnek ez az útja, amint arra már Csetri Lajos is felhívta a figyelmet,⁵⁰ a leglátványosabb változást az ún. *Ars poetica* kapcsán okozza.

Ennek az azonosságnak azonban az episztolák értelmezése szempontjából más következményei is vannak: mindenekelőtt a személyes dokumentumként való értelmezés lehetősége, tehát az író jellemének megismerése: „Egyébaránt ez az Epistola annyival kedvesebb lehet a’ mi Költőnk’ Olvasóji előtt, mert ebben ötet, úgy szólván, házi öltözetében látjuk itt, ’s közepette a’ maga rideg háztartásának. Öröm ötet látni itt, mint van gondja minden kicsinyiségre, ’s min kevélykedik csaknem burgeresen a’ maga abrosza’, tálai’ ’s kantáji tisztaságával. Ezek azok a’ vonások a’ mellyeket Plutarch olly nagy gonddal szedegetett-össze, és a’ mellyek által előttünk Biographiáját és Hőseit megkedvelteti.”⁵¹ Wieland a Manlius Torquatushoz írt levél (I/5) kapcsán teszi ezt a megjegyzést, de az értelmezői gesztus általánosabb voltára utal, hogy az első episztola kapcsán azt a következtetést vonja le a kommentár, hogy Horatius e versében kitér a „elméjének szépsége” valamint „társalkodásának szép tónja, dévaj kedve ’s szeszei”. Wieland nem habozik kijelenteni, hogy a szerző e személyes tulajdonságai, jelleme miatt Maecenas „bízott barátja” lett volna, „ha olly tüzes Ódákat nem énekelt volna is”.⁵²

Mindez azonban nem befolyásolja Wielandot abban, hogy az episztolákat ne tartsa költői műveknek *is*. Így legfőbb értéküket a komoly tanítás, valamint a trefás, ironikus hang szerencsés elegyítésében, és ennek gazdag kifejezési repertoárjában látja. Az episztolák költőiségének ettől eltérő igazolása az első könyv első episztolájában található, pontosabban a műfaj geneziséét (és értelmezését) meghatározó Horatius-részlet kommentárjában. A hangsúlyos helyen szereplő „nunc itaque et versus et caetera ludicra pono / quid verum atque decens, curo et rogo” ugyanis szerinte korántsem azt jelenti, hogy a költészet ne lenne méltó a bölcshez vagy hogy Horatius ne tekintette volna költőinek a később kiadott episztolákat. Az efféle kijelentéseket nem komoly igazságként, hanem a „dévajság’ szesze gyanánt” kell nézni – állítja –, amelyek egyaránt szólnak a „Belletristák céhének” és az őt versírásra buzdító barátoknak, mindenekelőtt Maecenasnak.⁵³ Rá-

⁴⁸ WIELAND, *i. m.*, 81, 83, 87, 98, 157.

⁴⁹ WIELAND, *i. m.*, 21, 80.

⁵⁰ CSETRI, *Egység...*, *i. m.*, 152.

⁵¹ WIELAND, *i. m.*, 99.

⁵² WIELAND, *i. m.*, 20.

⁵³ WIELAND, *i. m.*, 20, 36–38.

adásul a megjelenés dátumából „nem következik, hogy ezek [ti. a költői levelek] mind ekkor tájban készültek”⁵⁴

Manso – a Horatius-irodalomból kiválasztott másik példa – kiindulópontja megegyezik a Tudományos Gyűjtemény cikkírójéval: mivel Horatius alkotta eddig a legkövetkezőbb episztolákat, ezért műveiből kell a műfaj szellemét és karakterét elvonni.⁵⁵ Leírásának Wieland kevésbé rendszeresen kifejtett magyarázataival szemben markáns eleme, hogy Horatius episztoláit mint a műfaj *időtlen* mesterműveit tárgyalja. Ez kihat a tanulmány egészére: ezzel nyit a már idézett kezdőmondat is, amely szerint minden költőhöz olyannyira közelálló gondolat a közönséges élet leveleiből egyedi műfajt alkotni, hogy meglepő, Horatius előtt ezzel miért nem próbálkoztak. A „Briefe gemeinen Lebens” kifejezéssel Manso Wielandhoz hasonlóan⁵⁶ a valódi misszilisekhez köti az episztolát. A műfaj definíciójában is hangsúlyosan szerepel mind a kommunikatív jelleg, mind a hétköznapi életből merített általános érdekű téma: „Die poetische Epistel ist eine schriftliche, an eine bestimmte Person gerichtete Mittheilung der Gedanken über Gegenstände, Auftritte, Begebenheiten, Verhältnisse des gemeinen Lebens sowohl als über andere aufs Leben anwendbare, oder sonst wissenswerte Wahrheiten, welche durch dichterische Einkleidung Interesse, Lebhaftigkeit, Leichtigkeit und Anmuth erhält.”⁵⁷

A meghatározás lényegében nem különbözik a már ismertetett 18. századi elméletektől – szerepel benne a didaktikus költészet általános meghatározása és az alapvetőnek tekintett levélszituáció –, azonban a hozzáfűzött ötvenoldali részletes kifejtés olyan új kritériumokat állít fel, amelyek megelőlegezik a 19. századi elméletek újdonságait: Pölitznél az individualizáció és az általános érdek sajátos kettősét, Bouterweknél a műfaji kategóriákat. A részletes kifejtést Manso az anyag, a forma, az előadás és a verselés kérdései köré csoportosítja. Az anyagválasztással már eltér az általános felfogástól: az episztolát megkülönbözteti a misszilisektől. Szerinte ugyanis nem lehet minden témát költőileg feldolgozni, illetve nem minden feldolgozás költői, még ha a téma meg is engedné. Az előbbin Manso azt érti, hogy a témát a közönséges élet jelenetei közül kell választani, de csak olyat, amelyet az író és a címzett viszonya megenged. A második kitétel – nem minden feldolgozás költői – viszont azt jelenti, hogy az anyagnak nemcsak költőinek, de érdekesnek, „érdeklőnek” is kell lennie, azaz a címzett lelkületéhez, elveihez kell kötődnie.⁵⁸ Ezenkívül, mivel a költői levél esetében az újdonság mint érdekesség forrása nem jöhet számításba, Manso szerint a szemlélet egyediségének kell jellemeznie a feldolgozott témát. Az érdek, érdekesség (Interesse) kategóriája mint konstitutív műfaji elem más szempontból is fontos: a korabeli diskurzusban az episztola „költőiségének”, „irodalmisságának” is igazolásául is szolgál, a fogalmat ugyanis az 1730-as évektől kezd-

⁵⁴ WIELAND, *i. m.*, 87.

⁵⁵ MANSO, *i. m.*, 398.

⁵⁶ A kötetet Manso bizonyosan ismerte és forgatta tanulmánya megírásakor, lásd MANSO, *i. m.*, 428.

⁵⁷ MANSO, *i. m.*, 398.

⁵⁸ MANSO, *i. m.*, 399–405.

ve mind a francia (pl. Diderot), mind a német gondolkodók (pl. Sulzer) esztétikai kategóriaként definiálják.⁵⁹

Manso a forma kérdését is bővebben tárgyalja a korábbiaknál. Míg ugyanis korábban elegendőnek tartanak egy-egy jelzést a levélformára (pl. Gottsched), addig Manso hangsúlyozza, hogy az episztolának végig arra az alapszituációra kell építenie, amely a levél írója és a címzett közötti viszonyt meghatározza, és amely a levélírás indokául szolgál. Az általános forma azonban az egyes tematikus és hangnemi altípusok esetén módosul. Fontos különbség azonban az osztatlan műfajfelfogáshoz képest, hogy Manso e csoportokat szigorúan a horatiusi episztolák alapján állítja föl: az ún. elégikus episztolák csoportját például szerinte Horatius kapcsán, miként Hurd teszi, nem lehet emlegetni, mivel ez legfeljebb az ovidiusi levelekre vonatkozhat.⁶⁰ – A három elkülönített alcsoport (társalgó, didaktikus és satirikus) valójában nem is egy-egy alműfaj, mivel a konkrét művekben ezek egymásba csúsznak.⁶¹

A horatiusi episztolák előadására vonatkozó rész a leghosszabb Manso értekezésében. A tónus, az elrendezés és az egyes ideák megérzékítésének különböző módzatait mutatja be. Tulajdonképpen a korábbi poétikákból megismert általános hívószavak bővebb kifejtésének lehet az olvasó tanúja: így például a derű és komolyság, könnyed feddés, társalgás (pl. Gottsched, Batteux, Eschenburg) előkerülnek mindhárom részben. A tónus esetén nem magas lelkesültséget vár, hanem melegséget (érdeklő, szívből jövő, a vers egészét élénkké tevő tárgyalást), urbanitást, helyességet. Az elrendezésnek egyszerűnek és természetesnek kell lennie, azaz a képek, a gondolatok egymásból következzenek.

A harmadik alpontban⁶² Manso azt a problémát veti fel, hogy miben különbözik az episztolákban (és a didaktikus költeményekben) alkalmazott metafora, hasonlat, allegória stb. a „magasabb költészetben” használt szóképektől, alakzatoktól, illetve miben tér el a művelt próza nyelvtől az episztoláké. A kérdés mögött rejlő kiindulópont szerint az episztolát költeményként kell tárgyalni, értelmezni. A sajtóságok azonban abból adódnak, hogy a költői levél a pedestris Musa műfaja; s míg a magas poézis szenvedélyes nyelvet kíván, azaz tömörséget, a képzelőerő „heves mozgását”, lelkesültséget, ünnepélyességet, addig az episztola a mindennapi életből, egyedi esetekből, történetekből kell hogy merítse hasonlatait, hosszasan is kibonthat valamely képet – ezért gyakori az anekdota, a mese, a történet az episztolákban. Ugyanakkor Manso szerint a prózától az mégis elválasztja e műfajt, hogy korántsem kell olyannyira logikusnak, kifejtettnek lennie, jóval többet bízhat az olvasóra, sőt, ez is a célja: az olvasó egy-egy, esetleg jelentéktlenebb részletből maga jöjjön rá, mire céloz a költő.

⁵⁹ Gerhard PLUMPE, Niels WERBER, *Literatur ist codierbar: Aspekte einer systemtheoretischen Literaturwissenschaft = Literaturwissenschaft und Systemtheorie*, Hrsg. Siegfried J. SCHMIDT, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1993, 30–32.

⁶⁰ MANSO, *i. m.*, 405–411.

⁶¹ A korábbi irodalom más hármás felosztást ad, Scaliger nyomán: HOLÉCZY Mihály, *Quintus Horatius Flaccus*, Tudományos Gyűjtemény, 1830/10, 104.

⁶² MANSO, *i. m.*, 411–437.

A sorfajták esetében hasonlóan a középutat jelöli ki Manso: nem szabad sem túl változatosnak, sem túl egyhangúnak lennie, konklúziója szerint az episztolaköltőnek a hexametert kell választania. Horatius azonban e sorfajt „szabálytalanul” használta, azért, hogy elkülönítse mind a hősi vergiliusi hatostól, mind Ovidius hevesességét, szenvedélyességét kifejező hexameterétől.

2. A költői levél elmélete a magyarországi poétikákban és az irodalomtörténeti összefoglalásokban

A *Ratio Educationis* átdolgozása során a prózai levél helyzete és elmélete nem változott, továbbra is az újból négyéves kisgimnázium tananyaga. A poétika (a költői műfajok elmélete értelmében) megítélésében viszont fordulat történt. A változás lényege, hogy egyáltalán tananyag lett: a humanitás-tanulmányok első évében a retorikai ismereteket tanítják, majd a második évben a poétikát, „amelynek legfőbb szabályai ugyan közösek a retorikával, számos speciális esetben azonban attól mégis eltérőek”.⁶³ Ezzel indokolja a *Ratio* a továbbiakban, hogy külön tananyagként a poétika is bekerült a rendes, tehát mindenki számára kötelező előadások körébe.⁶⁴ Oktatását a kijelölt tankönyv, Juventius *Institutiones poeticae*-je alapján szabták meg: előbb az általános tudnivalók, majd az egyes műfajok részletező ismertetése következik. A Juventius-mű azonban Tóth Sándor Attila által bemutatott tartalmi-szemléleti újdonsága⁶⁵ ellenére sem pótolhatta a költői levélre vonatkozó szegényes poétikai hagyományt – olyan kiadásai is vannak, amelyek egyáltalán nem is tartalmazzak az episztolára vonatkozó észrevételeket.⁶⁶ Az oktatásban használatos tankönyvekben azonban megjelenik a műfaj ismertetése: az 1787-es *Institutiones*, majd Grigely és Verseghy műve is röviden ugyan, de kitér rá. E rövidség oka – mint említettem – részben az a felfogás lehet, amely szerint a retorika körébe tartozó és Cicero levelei alapján alaposan megismert és gyakorolt prózai levél szabályait általában a költői episztolára is érvényesnek tartották, de részben az is, hogy az oktatás az egyszerűbb formáktól haladt a bonyolultabb verselési, szerkesztési, tartalmi szabályokat követelő műfajok felé, ezért az episztolára, mint a prózai levél alapján könnyebben tanítható műfajra, nem irányult nagy figyelem.⁶⁷ Ezt a magyarázatot a második *Ratio* hatókörébe nem tartozó protestáns tananyag is valószínűsíti: Budai Ésaías könyvéből Horatius kapcsán az episztoláknak még a felsorolás szintű ismertetése is kimaradt;⁶⁸ sőt, még a jó évtizeddel későbbi, „főképpen a poetica és rhetorica klassziszok számára” készült kötetbe

⁶³ *Ratio Educationis: Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, ford., jegyz. MÉSZÁROS István, Bp., Akadémiai, 1981, 263.

⁶⁴ *Ratio...*, i. m., 263, 326.

⁶⁵ Pl. TÓTH, 12. jegyzetben i. m., 41–42.

⁶⁶ Az *Institutiones*ről és a Grigely művéről írottakat lásd TÓTH Sándor, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar felvilágosodás korszakában*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 1994, 64–66; ettől eltérő Juventius-kiadásra utal DÖRRIE, i. m., 9.

⁶⁷ TÓTH, 12. jegyzetben i. m., 187–188.

⁶⁸ BUDAI Ésaías, *Régi tudós világ históriája*, Debrecen, 1802, 323–324, 372–378.

sem illesztette azt bele a szerző.⁶⁹ Ugyanezt erősítik meg azok az unitárius iskolai jegyzetek is, amelyek a 19. század első fél évtizedét ölelik föl; az episztoláról egyetlen feljegyzést sem tettek.⁷⁰

Az *Institutiones*, Grigely és Verseghy⁷¹ alapján a következőképp lehet összefoglalni a költői levélre vonatkozó tankönyvi előírásokat. A költői levél sajátosságait a prózai levéléből vezetik le: a levél „távollévő barátok beszélgetése”. Ez a rövid definíció vezeti be a tankönyveknek a prózai és verses levélről szóló fejezeteit. Ebből következnek mindazok a szabályok, amelyeket a műfajtól elvárnak, és amelyeket részletesen a prózai levélnél tárgyalnak. A szabályokat a levél lényegének tartott értelmi meggyőzésből és érzelmi megindításból vezetik le: legyen világos, művészi erővel bírjon, és a külső forma is tetszést keltsen. A világosságnak a szavak, a mondatfűzés, a körmondatok szintjén kell megvalósulnia; a művészi erő a címzetre való lelki ráhatás eszköze, ezért az írótól az emberi lélek ismeretét követeli meg; a külső forma tetszetőssége jelenti a levél részeinek helyes elrendezését, a szavak és kifejezések megválasztásának körét – az író a címzett személyétől függően a „nemes”, a „családias” vagy a „szerény” regiszterből választhat. A hangnem megválasztásakor az írónak ügyelni kell a témára, a címzetre és a címzettel való viszonya jellegére is. A levélre általában érvényes szabályok az episztola esetében így módosulnak: a prózai levélből eltérően az episztolából legtöbbször elmaradnak az üdvözlő formulák; az episztola súlyos filozófiai kérdéseket is tárgyalhat; a sorfajta megválasztása a tárgytól és a címzett személyétől függ; az episztola általában alacsony stílusú („submissus et pedester”), kivéve, ha a téma vagy a címzett emelkedettebb hangot ír elő, és végül az episztolába élcet, tréfát, bölcs mondásokat is bele lehet szőni.⁷² Összességében tehát a „műgond magasabb foka” az egyedüli különbség a prózai levél és az episztola közt.

Ismereteim szerint a 19. század első harmadában csak egy olyan iskolai használatra készült kiadvány jelent meg, amely a lírai és a didaktikus episztolát Bouterwek nyomán megkülönböztette, Greguss Mihály *Compendium aestheticae* című 1826-os műve.⁷³ A szerző Bouterwek tanítványa, bevallottan támaszkodik tanára 1815-ös művére, követi annak műfaji felosztását. Ennek megfelelően könyvében határozottan elkülönül a lírai és a didaktikus episztola, ám a műfaji fejezetek már jóval soványabbak. Hiányzik Bouterwek polemikus felvezetése, és az adott cikkeket is erősen lerövidítette: a lírai episztolák kapcsán csak a heroidáknak szentel néhány sort, a didaktikus jellemzőjeként pedig egyedül a prózaiságát és a satírához való szoros kötődését említi. A különbség még akkor is

⁶⁹ BUDAI Ésaías, *Régi római vagy deák írók élete*, Debrecen, 1814, 87, 116–122.

⁷⁰ *Estztétika, poétika, retorika*, kézirat: RAK Kt. MsU 1275/A; lásd *The Manuscripts...*, 42. jegyzetben *i. m.*

⁷¹ *Institutiones ad eloquentiam*, Budae et Tyrnaviae, 1787, II, 319; GRIGELY József, *Institutiones poeticae in usum Gimnasionum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, Budae, 1827, 158–161; VERSEGHY Ferenc, *A magyar nyelv törvényeinek elemzése, III. rész: A magyar nyelv művészi felhasználása*, ford. BARTHA Lászlóné és mások, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, 1976, V, 497–518.

⁷² GRIGELY, *i. m.*, 158–161 alapján.

⁷³ GREGUSS Mihály, *Az estztétika kézikönyve*, ford. POLGÁR Anikó, szerk. MÉSZÁROS András, Pozsony, Kalligram, 2000, 204–205 (*Epistola lyrica*) és 210–211 (*Epistola didactica*).

feltűnő, ha feltételezhető, hogy a tanítás során ennél részletesebben foglalkoztak az egyes műfajokkal.

Sajátos átmenetet képez az iskolai poétikák és az irodalomtörténetek között Döbrentei nagyrészt töredékesen fennmaradt, mindezidáig kiadatlan, bár cenzori engedéllyel rendelkező *Példa-szedése*.⁷⁴ A Boileau-fordítás, valamint a Barcsay-életrajz már idézett megjegyzései után, valamint ismerve Döbrentei tájékozottságát, ez a hosszabb, összefüggő rész különösen érdekessé válik mint az oktatási és a kritikai-tudományos kánon egymáshoz való viszonyának dokumentuma.

Döbrenteinek a munkához írott, teljes egészében fennmaradt bevezetőiből⁷⁵ kiderül, hogy Petrózai Trattner kérésére állította össze „Virág szedés”-ét. Célja egy olyan tankönyv kiadása, amely segíti a magyar nyelvet tanító professzorokat, hogy a kezük alól kikerülő ifjú „egykor Vezetője nevét megdicsőítve álljon Irónak elé” vagy legalább annyira serkentsék „a’ jobb sőt a’ gyengébb igyekezetűt is [...], hogy ez megint, midőn később ez vagy ama hivatalban munkálódik szélyel az Ország részein, vagy buzgó elésegítője lessz a’ nyelv és tudomány férjfiainak vagy érzeni fogja, hogy gyáván tekinteni a’ jó igyekezeteket olly szégyenítő maga megbélyegzése az embernek, melly felőle semmi nemeslelkűséget fel nem tétethet”.⁷⁶ Metodológiáját tekintve az antológia normatív – célja megmutatni, „hol állunk ’s hova kell a’ Nemzet teljes szép híre elérhető végett mennünk” – és egyúttal történeti-kritikai is, mivel nem kíván minden tudományággal és minden szerzővel foglalkozni, ahogyan a rendelkezésre álló bibliográfiák és irodalomtörténeti összefoglalások teszik. Az egyes fejezeteket az adott műfaj „rövid teoriája” vezeti be, amit Eschenburg nyomán kiegészít „a’ görög, római, olasz, francia, angoly és német Klasszikus Irók” nevével és munkáival, majd az idetartozó magyar művek átnézésével és néhány példa közlésével zár.

Az antológia *Költői Levelek* című fejezetének nagy része fennmaradt, benne az elméleti bevezetővel, a példaszövegeket azonban töredékesen tartotta fenn a kézirat. A műfajról adott leírásának legfontosabb sajátága – szemben a tematikus és hangnemi sokszínűség és az egyes szövegek tartalmi és címzett általi meghatározottsága hangsúlyozásával –, hogy Döbrentei az episztolairó egyéniségének szerepét emeli ki: „Eleven érzéssel bíró eszes ember közönséges beszédének ’s levelének is minden feltétel nélkül külön bélyeget ad, mert a’ benne élő talentum, az őt ingerlő alkalmatosság szerint, erejében árad-elé. Annál inkább érdeklővé teheti levelét a’ Költő, midőn azt vele, valamely különösebb eset iratja, bizonyos nemében a’ verseknek. *Tónját, az ő maga gondolkodása módja, kifejezéseinek tulajdonsága, érzéseinek minéműsége fogja adni.*”⁷⁷ Az elméleti bevezető nyitó gondolatai a levélelmélet antikvitásból származó toposzához kapcsolódnak, de mindebből mégsem a prózai és a költői levél lényegi azonosságára következtet,

⁷⁴ DÖBRENTAI, *Példa-szedés...*, i. m., 76r–85v (üres 84r–85v).

⁷⁵ DÖBRENTAI, *Példa-szedés...*, i. m., 1–15 (Döbrentei saját számozása); a Bitnitz megfogalmazta célkitűzések és érvek ehhez feltűnően hasonlítanak, lásd BITNITZ, i. m., VII–X.

⁷⁶ Hasonlóan BUDAI, *Régi tudós...*, i. m., VII. („Ha *Literatorok* nem is: legalább *Literatusok* szükség, hogy mindenfelé legyenek a’ Hazábann.”)

⁷⁷ DÖBRENTAI, *Példa-szedés...*, i. m., 76v. (Kiemelés tőlem – L. G.)

hanem éppen ellenkezőleg: az episztola önálló műfaj, a *költő* számára autentikus választási lehetőség „szavakban magokat kioldani vágyó gondolatjait érzéseit” kifejezni „valamely különösebb eset” feldolgozásakor. Az episztola keletkezéséről írtak is a költői személyiség hangsúlyozását erősítik: „Vonszódik e’, távolban barátjához kinek hív kebelébe akarná letenni érzeményeit, édes bizodalom csendesítő szavaival? Itt születetik a’ költői levél, az episztola.”⁷⁸ Pölithez hasonlóan Döbrentei is kiemeli, hogy a költő a címzetten keresztül „az egész Olvasó sereghez” szól. A további általános megjegyzések már nem térnek el az episztolaelméletek általános szabályaitól. Ilyen előírás például az egyes tónusnak megfelelő versmérték választása, valamint az a Horatius nyomán gyakran emlegetett, már-már topikus elképzelés is, hogy „[a]z ezen nemben való dolgozásnak inkább a’ férjfiú kor oszthat szerencsét”. Ez utóbbi már egyértelműen ahhoz az elváráshoz kapcsolódik, hogy az episztolaíró, amint „tanító-Költőnek tisztje” megköveteli, „egyedül az élet bölcsességéhez tartozó reguláknak adjon díszes eladásával ingert”.

Az elméleti bevezetőnek azt a vonását azonban, amely egyedül a didaktikus típusra korlátozza a költői levelet, gyengíti mind az írói személyiség hangsúlyozása, mind a csak név és cím szerint hivatkozott példaanyag is (a latin költészetből Horatius mellett szerepel Ovidius „*Epistolarum ex Ponto Libr. IV.*”-ja is), valamint az a Kazinczy költői levelei kapcsán tett megjegyzés, amely a „francia mod” meghonosítását tulajdonítja egykori mesterének. (A francia mód itt valószínűleg nem az eichhorni „*ältere Manier*”-t takarja – ez inkább a magyar episztola kezdeteire vonatkozik –, hanem a gresset-i típust.)

Döbrentei *Példa-szedésének* normatív és történeti-kritikai alapelvei megfelelnek azon kortárs törekvéseknek, amelyek a 19. század elején jelentkező önálló irodalomtörténet iránti igényt kívánták kielégíteni. Ugyanezzel az igénnyel két jelentős munka is napvilágot látott az 1820-as években.⁷⁹ A *Magyarische Gedichte* és a *Handbuch der ungrischen Poesie* azonban sok közös vonásuk ellenére egy szempontból döntően különböznek: szerkesztési elveik gyökeresen eltérnek egymástól. Mailáth ugyanis, és ebben levelezőtársai is megerősítették, egy minél szűkebb körű válogatást akart kiadni.⁸⁰ Nemcsak minőségi, hanem tartalmi szempontokat is alkalmazott, melyek az episztolát kizárták válogatásából. Míg antológiája egy kész, zárt egységet mutat be, addig Toldy és szerkesztőtársa, Fenyéry a történeti-kritikai elvet tartották szem előtt. Mindez egyértelműen kiderül már a kézikönyv megjelenése előtt folyóiratokban közétett felhívásokból, melyekben a *Handbuch* költészettörténeti áttekintéséről és az antológiáról alkotott elképzeléseiket ismertették. Azokat a motívumokat igyekeztek számba venni, amelyek a magyar költészet fejlődését meghatározták, mind a külső körülményeket, mind a belső hatóerőket. A válogatás alapelve az volt, hogy a közölt művek az íróra és a korra egyaránt jellemzők legyenek.

⁷⁸ DÖBRENTEI, *Példa-szedés...*, i. m., 77r.

⁷⁹ FENYŐ István, *Az irodalom republikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976, 426.

⁸⁰ KazLev. XV, 411. Mailáth János Kazinczynak, 1817. december 27.; KazLev. XV, 449–451. Kazinczy Kis Jánosnak, 1818. január 18. Mailáth vállalkozásáról bővebben: FENYŐ, i. m., 424–437.

A szerkesztői koncepció egyértelmű, és sokan valóban felismerik a *Handbuch* történeti-kritikai szemléletmódját.⁸¹ A szerkesztőnek az episztoláról való elképzeléseit több forrásból lehet rekonstruálni. A Toldy és Bajza közti levelezésből tudjuk, hogy Toldy már 1825-ben egy „lyrai anthológiát”-t szándékozott kiadni, amely a magyar líra fejlődését mutatta volna be az Erdélyi Muzéum és Berzsenyi költészete óta. Ez a terv áll a következő levélrészlet középpontjában is: „A Románcz – de kivált a balláda – nem tartozik stricte a lyrai, hanem részint az époszi, részint a festő vagy inkább romános poesiába; így tanító költemény sem, sem episztola, sem elégia nem. Az episztolát subordinálni lehetetlen a lyra alá, de a többit így subordinálom: I. Tiszta lyrai költemények. a. óda s hymnusz. b. Ének s dal. c. görög epigramm és madrigál. [...] II. Didacticum-lyricum költemények. a. philosophicus óda, s jambejonok. b. didact. allegóriák. c. festő epigrammok [...] III. Epicum-lyricum: a. románcz. b. balláda. c. elégia.”⁸² Hasonló képet mutat a *Handbuch* műfaji indexe is, figyelembe véve azt, hogy kézikönyve nem az 1825-ös terv megvalósulása, illetve azt, hogy a kötet műfaji regisztere nem „filozófiai korrektséggel”⁸³ készült. Toldy itt néhány nagy kategóriát állított fel, és az egyes kategóriákon belül esetenként további alcsoportokat különített el. A két vázlat között nincs eltérés az episztola megítélésében: az episztolát Toldy itt sem sorolta be sem a didaktikum, sem a líra alá,⁸⁴ eljárására a korábbi elméletek közül Manso⁸⁵ és Pölitz is példa.

A *Handbuch* szerkesztőinek a *jó* episztolával szemben támasztott konkrét elvárásai a kézikönyvben található költészettörténeti áttekintés alapján vázolhatók. Toldynak az ún. francia iskolával kapcsolatos ítéletét,⁸⁶ amely a Döbrentei által a Barcsay- és az Ányosnemzedék episztoláiról írottakkal rokon, már idéztem. Felfogása visszautal Eberhard már ismertetett nézetére, mely szerint a franciáknál a poétai episztola tanító költeményt jelent.

A latin iskoláról szólva Toldy egy már Döbrenteinél (Mansónál és Pölitznél) is meglévő kategóriát használ, amikor Révai kapcsán azt írja, hogy *ovidiusi* episztolái gyakran túl terjengősek és kevés érdekességgel (Interesse) bírnak, igaz – teszi hozzá Toldy –, Baróti Szabó leveleivel összehasonlítva összességében mégis több a költőiségük, a szöveggyűjteményben azonban egyet sem közöl belőlük. Távolról a latin iskolához tartozónak mondja még Kazinczy és Vitkovics „echt-horazischen” episztoláit is. Később ezt a terminust Kazinczy kapcsán a megismert Horatius-irodalommal összhangban valamelyest részletezi: „In den Epistel und Epigramm war er Meister. Dort Horaz, ist er hier ganz Grieche. Bald scherzhaft, bald stechend, bald rasonnierend, tritt seine Epistolarmuse immer doch in der reizendsten und anspruchslosesten Nachlässigkeit auf, um desto gewisser zu wirken.”⁸⁷ A második kötet elején, a Kazinczy versei előtt olvasható rövid

⁸¹ Az egykorú kritikák, ismertetések lelőhelyét lásd FENYŐ, *i. m.*, 454–456; valamint KazLev. XX, 346. Kazinczy Toldy Ferencnek, 1827. augusztus 29.

⁸² BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1969, 212; lásd még ZENTAI Mária, *Toldy Ferenc nézetei a balladáról az 1820-as években*, ItK, 1989, 107–112.

⁸³ *Handbuch...*, *i. m.*, II, 562.

⁸⁴ *Handbuch...*, *i. m.*, II, 562–570.

⁸⁵ MANSO, *i. m.*, 398–399.

⁸⁶ *Handbuch...*, *i. m.*, I, p. XLVI.

⁸⁷ *Handbuch...*, *i. m.*, I, p. LXVI.

ismertetőben Toldy ismét visszatért erre a két műfajra, és a széphalmi mestert az episztola- és epigrammaírásban „maig utól nem ért” költőnek nevezi. A megjegyzés értékét növeli az is, hogy Toldy a magyar költészet történetében Kazinczy munkásságát döntő jelentőségűnek tartja, amit a *Handbuch* köteteinek felosztásával is érzékeltetni kívánt. Bár az eredeti tervek szerint⁸⁸ a felosztás nem így történt volna, de 1827 júliusában már a következőket írja Kazinczynak: „*Most látom, hogy a Te életed már nem mehet az I. kötetbe; annál jobb: a II. Veled fog kezdődni, s mind azok, kik következnek, Tőled vevén példát és tüzet, a II. kötet egyenesen a Te iskoláddal telik meg.*”⁸⁹

Azt az eddigiek alapján is egyértelmű tény, hogy Toldyra és így a *Handbuch* episztola-felfogására döntő befolyással volt a széphalmi mester, a Toldy és Kazinczy közötti levelezés részletesebb adatokkal támasztja alá. Kazinczy 1827 vége felé küldte el Toldynak egy félig kész, Jankovich Miklósnak címzett episztoláját azzal a megjegyzéssel, hogy az „nekem igen kedves, mert benne Horáti dévajkodás és melegség lebeg”.⁹⁰ Majd november 23-án a következő kiegészítést fűzte hozzá: „A’ *Quinque dies tibi pollicitusban* is épen így van két bohó történet beszéllve, ’s nem átalom kimondani, hogy ezzel a’ kis ihletésével inkább meg vagyok elégedve, mint sok fellengezni akaró darabommal, ’s mások’ darabjaikkal. Nem szerencsétlen játéka a’ poétai Launének. Ma tettem rajta az általad kívánt toldást, ’s ma indul a’ posta. Talán több törlést várt; de az *Epistolaris Múza* szereti a’ pongyolát.”⁹¹ Toldy válaszából kiderül, hogy Kazinczy „pesti barátai” kitörő lelkesedéssel fogadták a verset, és hogy számukra ez az episztola és a vele küldött kommentár jelenti a műfaj „postulátumát”: „A 23-dikán írt levél csak tegnap estve jöve Pestre; abba hagytam a vatsorát, olvastam az epistolát, lefutottam Bajzához, és olvastam fennszóval, ismét, meg ismét. Mi *értjük*, s így lehetetlen, hogy ne szeressük. Mi is oly lépcsőre teszszük mint Tenmagad: míveid legjobbjai közzé. Az a humor! s az a sermo! Amabból Horácznak nem jutott annyi; s beszéde bizonyosan nem oly kellemetes, nem oly keccsel pongyola – hogy jól választott kifejezéssel éljek – mint a Tiéd, s milyennek lenni kell az epistolának. [...] De lesznek, Tek. Úr! bizonyosan, kiknek nem fog tetszeni, mert nem mindenki tudja, *mik e nemnek postulátumai*. Íme minap a Tudom. Gyűjteményben valaki az Élet és Lit. I. kötetét recenseálván, Szemere epistolájáról azt mondja, hogy kár hogy nem »fellengős«. Beszélljen az ember ily aesthetikusokkal!”⁹² Az idézet érzékletesen mutatja be Toldy lelkesedését és egyúttal némi támpontot nyújt ahhoz, miért ezen Kazinczy-episztola kapcsán és milyen szempontok alapján írta volna meg a „poétai epistola” elméletét, irodalmát és a műfaj magyar történetét.⁹³ Ezek az általános szempontok mind a pedestris Musa szülőiteire, a sermókra vonatkoznak: ilyen a humor, a keccsel pongyola kifejezések, a nem-fellengősség.

⁸⁸ KazLev. XX, 178. Toldy Ferenc Kazinczynak, 1827. január 5.

⁸⁹ KazLev. XX, 318. Toldy Ferenc Kazinczynak, 1827. július 16. (Kiemelés tőlem – L. G.)

⁹⁰ KazLev. XX, 386. Kazinczy Toldy Ferencnek és Bajza Józsefnek, d. n.

⁹¹ KazLev. XX, 388. Kazinczy Toldy Ferencnek, 1827. november 23.

⁹² KazLev. XX, 391. Toldy Kazinczy Ferencnek, 1827. november 30. (Kiemelés tőlem – L. G.)

⁹³ KazLev. XX, 442. Toldy Kazinczy Ferencnek, 1827. december 29.

A *Handbuch* műfajjelző táblázatában azonban *epistel* címszó alatt nemcsak Kazinczy és Szemere „mintaszerű” versei találhatók, hanem nagy számban a francia iskola normatív szempontok alapján kevésbé sikerült művei is. Bár szép számmal találhatók adatok Toldy episztola-felfogására vonatkozóan, hangsúlyozni kell, hogy a kézikönyv szerkesztése idején sem volt számára elsődleges fontosságú műfaj az episztola. Jól példázza ezt, hogy míg e műfajból összesen húsz verset közöl antológiája, addig fordításban csak egyet, Kazinczy átdolgozásában Orczytól *A Bugaczi csárdához*, míg a tizennégy románc és ballada több mint felét.

3. Kritikus reflexiók és írói önreflexiók a 19. század első harmadában

A korszak levelezéseit, írói feljegyzéseit és a különböző naplókát fellapozva rengeteg utalást találni egy-egy műfaj kortársakat érdeklő problémáiról. Így van ez az episztolák esetében is. A megjegyzések részben a költők saját episztoláirói gyakorlatára, részben a költőtársak műveire, kisebb számban pedig egy-egy poétika fejezetére vonatkoznak. A források adottságait figyelembe véve nem meglepő, hogy alig lépik túl a kritikus reflexió, illetve az írói önreflexió szintjét, tehát a felvetett problémát nem tágabb összefüggésben vizsgálják. S bár különösen Kazinczy levelezése, valamint Berzsenyi és Szemere egy-egy hosszabb írása akár *ars poeticák* „feltárását” is lehetővé tenné, nem kívánok ezzel élni, mivel a források „helyi értéke” ezt véleményem szerint nem teszi lehetővé. Így a következőkben e reflexiókban néhány gyakran felbukkanó szempontot emelek ki – az egyes poétikák, irodalomtörténetek elemzése által szükségszerűen befolyásolva –, és próbálok elemezni.

3.1. „Elhagyom íme a versírást”. Az eredetmítosz

A Horatius-irodalom kapcsán már előkerült az *Episztolák könyvének* első darabja, amelyben a költői levél műfajának tömör eredetmítosza található. „A’ verseléssel, hát ’s más gyermekségekkel Felhagyok már” gondolata szorosan összekapcsolódott a költői leveleket tartalmazó könyvek datálásával. A szakirodalom álláspontja szerint az ódák negyedik könyve kivételével minden munkája megelőzi az episztolák első könyvét, amelyet Horatius 46–47 éves korában adott ki.⁹⁴ Mindez párosulva azzal, hogy költészetéből az ódákat tartották a legtöbbre,⁹⁵ érthető, miért kerül elő mind az elméleti irodalomban, mind a költői önreflexiókban ez a toposz. Erre utal Döbrentei, mikor azt írja, hogy „[a]z ezen nemben való dolgozásnak inkább a’ férjfiú kor oszthat szerencsét”, ugyanígy

⁹⁴ WIELAND, *i. m.*, 87; BUDAI, *Régi tudós...*, *i. m.*, 377.

⁹⁵ BUDAI, *Régi tudós...*, *i. m.*, 376. Későbbi munkája (BUDAI, *Régi deák...*, *i. m.*) nem tér el sem értékelésében, sem tárgyalásában a korábitól. De tanulságos a korabeli német folyóirat-irodalom cikkeit is figyelembe venni, a közlemények legalább kétharmada az ódához kötődik. <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufklaerung>.

Holéczy akkor, amikor az episztolák kapcsán egyik közbevetésében megjegyzi, „a költői ér Horatiusban apadt is az öregsége felé”.⁹⁶ Manso maga is hasonló életrajzi indokokat sorol fel, amikor arra keresi a választ, Horatiust mi ösztönözte e műfaj választására (megteremtésére). Lángoló tüze – így Manso –, mely lírai versekre gyűjtotta, már kezd kialudni, és ez a műfaj a kései ódákban megjelenő szókratikus életbölcselet kifejezésére szerencsésebb; a satírákban kialakított költői előadást kis módosítással felhasználhatta; továbbá barátai, akiket megbántani hálátlanság lett volna, verseket szerettek volna még tőle olvasni.⁹⁷ Mindemellett azonban Manso számára a műfaj költői volta nem kérdéses.

Az írói önreflexiók közül Kazinczy és Berzsényi esetében valószínűsíthető a horatiusi toposz hatása. Kazinczy egy 1816-os, Döbrenteinek írt levélben a következőképp indokolja, miért is alkot e műfajban: „W[esselényi] ébresztette-fel bennem 1809. a’ poétai spiritust; már akkor el vala végezve, hogy erőmet verselésben nem próbálom. Ha az a’ nagy lelkű gyermek lángba nem hozott volna a’ magamhoz nem bízás talán nem engedte volna, hogy többé merjek, kivált hogy Sonettjeim ’s az Ottave Rime kifárasztott.”⁹⁸ Kazinczy ezzel az életmű értelmezéséhez is kulcsot ad, a horatiusi költői életpálya e toposzára utalva mintegy a „szent öreg” szerepét készíti elő. Korai episztoláit, episztolatöredékeit ezzel a kijelentéssel egyszerűen kitörli, minden későbbi (ön)értelmezés az 1809-eseket, a Wesselényihez és a Csereyhez írottat veszi alapul.

Berzsényi hasonlóan indokolja, elhatározása ellenére miért veszi fel mégis a „lantot”: „Azonban Gróf Bethlen Ádámné csakugyan megszegeté ezen feltételemet [ti. Berzsényi lemondott a poézisról], s azzal a szép koszorúval, melyet múzámnak nyújtja, ismét dalra fakasztott. [...] S ha zenghetek még olyat, melyben kedvetek találjátok, ezen nemes hölgynek köszönjétek azt.”⁹⁹ Ennek jegyében indítja *A bonyhai grotta* című versével a második kiadásban a legnagyobb számban episztolákat tartalmazó negyedik könyvet, és ugyanitt a Döbrenteinek címzett költői levelében általánosabb szintre emelve a magyarázatot – „s lettem ámbár lantomat kezemből, [...] De oh nem élet a’ muzsátlan élet!” – ugyanerre a problémára utal.¹⁰⁰ Berzsényi Kölcsey kritikájára írott válaszaiban ismét előhossa a műfajválasztás kérdését, itt még nyilvánvalóbb a horatiusi toposzhoz kapcsolva. Mind az 1818-as, mind az 1825-ös változatban a tartalomra helyezi a hangsúlyt: „az emberiségnek legszentebb jussait”, illetve „hasznos igazságokat” „akartam én azokban mondogatni”.¹⁰¹

Kazinczynál és Berzsényinél annyiban módosult a toposz a wielandi értelmezéshez képest, hogy ők korántsem „dévajság’ szesze” gyanánt teszik e kijelentéseket – legalábbis a források jellege nem erre utal –; Manso egyik érvéhez hasonlóan őket is egy jeles személy iránti tisztelet, hála hozza „lángba”. Náluk sincs szó tehát arról, hogy a verselés

⁹⁶ HOLÉCZY, *i. m.*, 107.

⁹⁷ MANSO, *i. m.*, 396–397.

⁹⁸ KazLev. XIV, 47. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1816. március 17.

⁹⁹ BERZSENYI Dániel *Művei*, s. a. r. OROSZ László, Bp., Századvég, 1994, 450. Berzsényi Döbrentei Gábornak, 1814. január 5.

¹⁰⁰ BERZSENYI Dániel *Összes művei*, I, *Költői művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979, 128.

¹⁰¹ BERZSENYI, 100. jegyzetben *i. m.*, 207, 237.

ne volna méltó a férfinhoz (bölcshöz). Sőt, fontos, hogy az episztolákat e magyarázatokban mindig *költői* műnek tartják – még ha Berzsenyi az ódához képest jóval kevesebbnek becsüli is e műfajt. Ezért kelt megütközést Kölcsey kritikájának episztolákat elítélő gesztusa, amely szorosán összefonódik érvelésében Berzsenyi „minden értelemről általában üres” verseivel: „Ezen gondolati s érzeményi keskeny körből lehet azt kimagyarázni, hogy a Berzsenyi magát már egészen kimerítettnek lenni látszatik s *talán* elérte, noha még igen jókor a határt, melyet a természet a poeta és nem-poeta közt vona, s ami utoljára a leglelkesebb költőknek is elérni kelletik. Mert másként hogyan kelle vala származniok azon IV. könyvbeli *Episztoláknak*, azon durva jambusokba öntött deklamációknak? A poézisnak ezen korcsneme darab időtől fogva a magyar irodalom köréhez képest sűrűen kezd gyakoroltatni.”¹⁰² Kölcsey kritikája tehát két ponton támadja a műfajt: egyrészt az „elpoetátlanodás” jele, másrészt pedig nem teljes értékű költői műfaj. Szemere *Tudositásában* azonban hatásosan érvel amellett, hogy a recenzens sem azt, hogy Berzsenyi poétaságának megszűnése gondolatai és érzeményei szűk köréből származik – ez minden költőt utolér –, sem azt nem „képes bebizonyítani, hogy valamely költőt epistolák írására a’ gondolati ’s érzeményi szűk kör, sőt az elpoetátlanodás tántorítaná” – és ennél fogva az sem állja meg a helyét, hogy „az episztolographia korcs neme a’ költésnek”.¹⁰³ Szemere a Kis Jánosról írott kritika vonatkozó passzusát idézi föl, mint amelyben „a’ recensens [meg]vallja ennek [a műfajnak] teljes vérü és igaz eredetét”: múzsától, még ha pedestristól is, veszi eredetét, tehát nem lehet korcsnemű.

A *Tudositás* szerzője azonban továbbmegy, és a horatiusi mítosz helyett más magyarázattal is szolgál az episztolák keletkezését kutatva. Érvként hozza fel az irodalom belső fejlődését – „[k]ülönben is a’ levelezési manir, már csak technicai tekintetben is annyira el van ágazva a’ széplitteratúrában, hogy annak több féle osztályaira találunk példányokat”¹⁰⁴ –, ám ennél jóval hangsúlyosabb a történetfilozófiai magyarázat: „Sőt nem szörzálhasogatás volna kérdeni, vallyon a’ poetai epistolákat nem maga az élet szüksége, Bedürfnisse hozta és hozza elő korainkban; ’s nem fog e e’ szükség igen sokáig, ’s talán örökre, szurrogatuma lenni és maradni a’ poetának lelkesedés vagy lelkesítés helyett, melly a’ régieknél a’ közönséges ünnepek, játékok, közhelyszerű felmondásokban állott, ’s az élet prosaiságát poetaivá emelte föl. [...] változott az idő, ’s változott az életnek mind szüksége mind gyönyöre. Később gondolatok és érzemények keletkezének, mellyek magasabban állának mint a’ prosai élet, de alacsonyabban, mint a’ poetai világ; mellyek elmondásra valának alkalmasok nem pedig eléneklésre; ’s így fogtak származni az epigrammák, ’s így az ezekkel rokon epistolák.”¹⁰⁵ Szemere magyarázata a schilleri naiv és szentimentális tipológiájának történetfilozófiai értelmezésével magyarázható – ugyanez

¹⁰² KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 428. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁰³ SZEMERE Pál, *Tudositás a’ Tudományos Gyűjtemény dolgozó társainak egyesületéhez, Kölcsey könyvizsgálata felől Berzsenyi verseire* = KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások*, I, 1808–1823, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003, 671.

¹⁰⁴ SZEMERE, *i. m.*, 673.

¹⁰⁵ SZEMERE, *i. m.*, 673–674; Gyapay átírását Főríz Gergelyé alapján módosítottam.

előkerül Berzsenyi antirecenzióiban is –; Schiller tanulmányában ráadásul Horatius a szentimentális költészet első és legkiválóbb képviselője.¹⁰⁶ Szemeréhez hasonlóan nyilatkozik, még ha elméleti háttere nem is állapítható meg ilyen biztonsággal, a Hasznos Multságok kommentátora is, aki szerint „[a]’ Szép mesterségeknek ezen műve kevés példákban maradtott fen a’ régiségből”, „[i]nkább gyakorlották ezt az újabb Nemzetek”.¹⁰⁷

A műfaj tehát a történetfilozófiai érvelés szerint a költészet naiv (görög), gyermeki korszakához képest szükségszerűen a reflexív szentimentális férfikor egyik autentikus kifejezési eszköze. Ezzel Szemerénél általánosabb értelmet nyer az is, hogy a költői levelet a horatiusi életművön belül a kései művek közé sorolják. Hasonlóan „szentimentális” döntés, hogy Döbrentei egy feljegyzése szerint az episztolákat tartja Horatius legkiválóbb munkáinak.¹⁰⁸

A költői levél eredetű felhozott magyarázat viszonylagos állandóságát figyelembe véve, valamint szem előtt tartva, hogy Horatius a példa, érthető meg az az egyöntetűség, amely a legkülönbözőbb időpontban született, legkülönbözőbb műfajú írásokat is jellemzi az episztolaköltői habitusról elmélkedve. A Spectatortól kezdve Wielandon át Mansóig ugyanazt írják: „so muß ein reifer und durch Erfahrung gebildeter Verstand, ein gereinigter Geschmack, Kenntniß der Welt, tiefe Einsicht in die moralischen Dinge, Feinheit, des Witzes, und die Gabe des sanften sokratischen Spottes, der durch Nachsicht und Gefälligkeit gemildert wird, kurz, so müssen die Eigenschaften, die den Philosophen und den Weltmann ausmachen, mit der Talenten der Dichtkunst in ihrem Verfasser vereinigt seyn; d. i. man muß ein Horaz seyn, um poetische Briefe zu schreiben, wie Horaz”.¹⁰⁹

A magyar irodalomban ugyanez az elvárás fogalmazódik meg a legkülönfélébb helyeken. A korszakban a műfaj reprezentatív darabjaként számon tartott, Horvát Istvánhoz írt Vitkovics-episztoláról megjelent német nyelvű recenzió elsősorban a szerző képességeire koncentrált, és úgy ítéli meg, „mehr Streben nach Vollendung, nach Welt- und Menschenkenntniß, und dann wird keiner von unsern Schriftsteller so geschickt seyn, wahrhaft horazische Episteln zu schreiben”.¹¹⁰ Mivel Kazinczy az episztolaköltői habitusról a Wieland-jegyzetek fordítása során nyilatkozott, nem meglepő, hogy leveleiben szintén ugyanez a felfogás jelenik meg. Rumynak 1817 decemberében azt írja, hogy Horatius az episztolákban mint „Dichter, Philosoph und Weltmann, (alles von dem allerersten Rang)”¹¹¹ lép fel. Mailáth Jánosnak is hasonlóképp nyilatkozott: „[Horatiust az episzto-

¹⁰⁶ „Horatz, Poétája egy cultivált s megromlott világnak, a csendes Boldogságát dicséri Tiburjába, s őt lehetne ezen sentimentalís poézisnem fundálójának nevezni, amint hogy ő ebbe még el nem ért példány is.” BÖLÖNI FARKAS, *i. m.*, 77r; Bölöni fordítása az 1810-es évek magyar Schiller-értelmezéseivel (Kölcsey, Teleki, Szemere, Berzsenyi) e történetfilozófiai szempontot tekintve egy.

¹⁰⁷ KazLev. XV, 607. (Hasznos Multságok, 1817, I. félév, 50. sz.)

¹⁰⁸ „Sermőjiban ’s Leveleibe[n] inkább eredeti, mint ódájib[an].” DÖBRENTÉI GÁBOR, *Horátz = Latin és magyar kéziratok Colligátuma*, é. n., 222, kézirat: KEK Kt. Ms 2115; ugyanígy Kazinczy: KazLev. XV, 434. Kazinczy Majláth Jánosnak, 1818. január 15.

¹⁰⁹ Lásd MOTSCH, *i. m.*, 75.

¹¹⁰ KazLev. XIII, 568–569. (Wiener Allgemeine Literaturzeitung, 1815. április 25.)

¹¹¹ KazLev. XV, 407. Kazinczy Romy Károly Györgynek, 1817. december 25.

lákban] bewundere ich wie der grosse Dichter, der wirklich grosse socratische Weise, der abgeschliffene Weltmann und der grosse Linguist in eins zusammenfliessen".¹¹²

2006. CXIII. évfolyam 768. szám

3.2. „Fenn hangú” és „pongyola”. Tónus és tárgy viszonya

Az episztolairadalomban lezajlott változások iránya arról tanúskodik, hogy amíg az episztola nemcsak a gyakorlati életbölcesség egyik legadekvátabb kifejezési formájaként jöhet számításba, hanem egy bármilyen alkalommal felhasználható üres formaként, addig szigorú értelemben vett episztolai tónusról sem lehet beszélni, mivel azt minden esetben a téma, illetve a címzett személye szabja meg. Ezt a szabályrendszert módosította valamelyest Batteux, amikor elkülönítette a témából fakadó stílust, amely egy levélen belül változhat a tárgy változásából adódóan, és a személyhez kötődött, amelynek viszont állandónak kell lennie egy levélen belül.¹¹³ A 18. század utolsó harmadának teoretikusainál (a legelső felhozott példa Eschenburg volt) azonban a stílustan szempontjából változás következett be, mivel az előkelő személyekhez intézett magasabb regiszterű költői leveleket már nem tartják valódi episztolának – jöhetnek a műfaji minták egyáltalán nem zárnák ki –, az egyedüli előírás a horatiusi levelekre jellemző „Ernst und Spott.”

Az episztolával szembeni elvárások abból a változatos formában előkerülő, de mindenféle levélre igaznak gondolt cicerói definícióból származnak, amely szerint a levél „távollévő barátok beszélgetése”. Ez a középső stíluszintnek megfelelő barátságos tónust hozza magával: „A’ bizodalmas nyílt szívűség; a’ szelíd ’s barátságos érzés; a’ közönséges igazságok, ’s az életnek filozófiája azok a’ tulajdonságok, mellyeknek a’ Költeményes Levélben (Poetica Epistola) ki kell tündöklenni.”¹¹⁴ E fordulat a magyar episztolaelméleti reflexiókban is nyomon követhető: Kazinczy megjegyzései tanúskodnak róla. Korai episztoláival, mint amilyen a Wesselényihez vagy a Csereyhez írott, nem volt megalégedve. Levele szerint eleinte nem tudta pontosan megfogalmazni még magának sem, mik a kifogásai: „A’ Csereyhez írt Epistolát Kisnek küldöttem-meg, ’s nincs meg nálam párban. Homályosak ideáim felőle. Van benne sok a’ mit másképen szeretnék: de nem tudom mint szeretném másképen. Bár csak Kis igazítaná-meg azt. Ebben a’ nemben ő közöttünk a’ Mester, ki mindnyájunkat taníthat.”¹¹⁵ E levél után fél évvel, 1811 januárjában, Rumynak írva ezeket heroikusnak (heroische), míg a *Poétai Epistola Vitkovics Mihálynak* címűt dévaj és víg kedélyű munkának nevezi, s a horatiusi *Ibam forte via sacra* kezdetű szatírával (Sat. I, 9) való hasonlatosságát emeli ki.¹¹⁶ Ragályinak egy hónappal később már azt írja, hogy az első, melyet episztolái sorában ő is episztolai tónusúnak tart – a korábbiak ugyanis mind heroikusak (heroische) –, az az „eggy soha sem

¹¹² KazLev. XV, 433–434. Kazinczy Mailáth Jánosnak, 1818. január 15.

¹¹³ BATTEUX, *i. m.*, III, 418.

¹¹⁴ KazLev. XV, 607. (Hasznos Mulatságok, 1817, I. félév, 50. sz.)

¹¹⁵ KazLev. VII, 423. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1810. május 5.

¹¹⁶ KazLev. VIII, 288. Kazinczy Rummy Györgynek, 1811. január 27.

látott Római Arcáshoz”¹¹⁷ írott. Majd 1812-ben Kölcseynek küldött levelében fejti ki pontosan saját – addig elkészült – episztoláiról alkotott véleményét: „Az én episztoláimnak tónusok nem a’ Horáztéinak enyelgések, mellyekről Herder azt mondja, hogy annak karaktere Ernst u. Scherz, und Scherz und Ernst. Az én Epistoláim karaktere Hochsinn. (Illyen kivált a’ Wesselényihez, Csereyhez, Desöffyhez írtaké.) Ugyan azért olly igen kedves nekem az Arcashoz írt Epistola, mert az nem paradé – hanem pongyola. Illyen a Helmezyhez írott is, mellyet ide zárok. A Gr. Török Lajoshoz írott (a’ ki még akkor nem vala Ipam) fenn hangú ugyan, de még is nem olly feszes, mint p. o. a’ Desöffyhez írott, melly közel jár a’ Chriához. De a’ Horázt Epistoláji közt is van fenn hangú, és csaknem Chria.”¹¹⁸ Kazinczy fenntartásai egyes episztoláival kapcsolatban normatív szempontból tehát könnyen érthetőek: a korai episztolái heroikus tónusúak; Hochsinn, fenn hangú, paradés, vagy ahogy egy másik levelében nevezi e típust: „sublimis Epistolák”,¹¹⁹ mivel hérosz(ok)ról/hoz szólnak, tárgyuk vagy a címzett személye ezt a fenséges stílust követelte meg, amely viszont – és ez már poétikai nézeteinek sajátos kevercséről árulkodik – nem illik az episztolához.

Tónuselméletével kapcsolatban Csetri Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy az még szorosán kötődik az iskolás latin poétikákhoz, s leginkább azok felől érthető meg.¹²⁰ Szintén Csetri Lajos figyelmeztet arra, hogy Kazinczy episztoláiról vallott nézeteit már az 1810-es évektől kezdve egyre inkább Wieland kommentárjai befolyásolták, amit a leveleiből vett idézetek is igazolnak: Horatius volt ugyanis az a viszonyítási pont, amihez képest elmarasztalta saját műveit. Azok jellemzésekor Herderre hivatkozott, de éppúgy idézhetett volna mást is, tudományos közhelyeknek számítottak ezek az általános megállapítások.¹²¹ Hasonlóképpen fogalmazott egy Kis Jánoshoz írott levelében is, itt azonban szemben a Kölcseynek írott önkritikus megjegyzésekkel, mind saját, mind Horatius episztoláinak karakterét a „bölcsességgel öszvepárosított bolondoskodás vagy inkább csak bohóskodás”-ban látta.¹²²

A horatiusi episztolatípus mellett Kazinczy még egy típust különített el a maga írói gyakorlatában: az ún. francia stílusút. Ezeket elsősorban a versmérték jellemzi, rimesnek és skandálnak kell lenniük – Kis János ilyet kívánt Kazinczytól¹²³ –, másrészt viszont a „ton badin”, tehát a bohóskodás, az elmésség. Ebben a nemben több episztola is született (Ráday Pálhoz, Soós Pálnéhoz, Festetich Györgyhöz, Egy félénk íróra [Poéta vagy Historicus...]). S noha közülük Kazinczy nem egyet kedvelt, de nem készített gyakran efféléket, mert nehezek ugyan, de „[m]indég könnyebb nehezre írni, mint könnyűre”.¹²⁴ Jórészt csak arra való, hogy Kazinczy kitalálja, alkalmas-e a magyar nyelv az effaj-

¹¹⁷ KazLev. XXII, 275. Kazinczy Ragályi Tamásnak, 1811. február 27.; erről az episztoláról Szemere is hasonlóan vélekedett: KazLev. VIII, 522. Szemere Pál Kazinczynek, 1811. május 17.

¹¹⁸ KazLev. IX, 210. Kazinczy Kölcsey Ferencnek, 1812. január 5.

¹¹⁹ KazLev. XIV, 50. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1816. március 17.

¹²⁰ CSETRI, *Egység...*, i. m., 137–138.

¹²¹ Pl. J. J. ESCHENBURG, *Handbuch der alten klassischen Literatur*, Berlin–Stettin, 1801⁴, 243.

¹²² KazLev. IX, 174. Kazinczy Kis Jánosnak, 1811. december 6. (Kiemelés az eredetiben.)

¹²³ KazLev. IX, 326. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1812. március 8.

¹²⁴ KazLev. IX, 389. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1812. április 8.

ta bohóskodásra,¹²⁵ mivel ez „nálunk egészen ismétletlen termés, mert felette nehéz szépen, elmésen, könnyen urbanitással tréfálózni, szurkálgatni”.¹²⁶

Figyelembe véve, hogy miként Szemere, ő is kedvelte a Gleim- és Jacobi-féle episztolákat, az ekként jellemzett francia költői levél az Eichhornnál gresset-inek nevezett típusnak felel meg – amely azonban, mint jeleztem, az elméleti-kritikai diskurzus alapján nemigen különbözik a horatiusitól. Azonban néhány évvel később Kazinczynak a helikoni megtiszteltetésére írt episztola kapcsán tett észrevételei ennek ellentmondanak, az itt jellemzett francia stílusú episztola nem a „ton badin” követelményének felel meg, sokkal inkább a francia „ältere Manier”-nak. A különbség oka az, amint a Kölcsey–Döbrentei-levelezéshez írt kommentárjaiból kiderül, hogy a francia nyelv alkalmas ugyan „Voltairei Epitrek’, és Bernardi, Gresseti, Chauleiui édes bohóskodások’ írására”, de a túlságos szabálykövetés, „nem-merés” miatt „gyengült el”.¹²⁷ Értelmezése a Toldy által a Teleki-, Orczy-féle episztoláról írott véleménnyel van összhangban: „Ezt a’ formát választottam, tudván hogy ezt szeretik az újat és idegent filagoriáknak nézők. De azzal az istentelenséggel éltem, hogy a’ nálunk szokásban volt és így magyarnak képzelt modú versezetet egészen a’ francia Epitrek’ stíljében csináltam. Azoknál nincs phantasiai játék, ’s poétai szegénységeket a’ *sentiment*’ éneklése által pótolgatják.”¹²⁸ Kazinczy tehát – és ebben Toldy is rá hivatkozik – azokat tartotta jó episztoláknak, amelyeket a horatiusi „pongyolaság” jellemez. Azt, hogy Kazinczy mennyire komolyan vette a stíluszintek problémáját, az is mutatja, hogy a *Böloni Farkas Sándorhoz* címzett verset azért nem vette föl episztolái közé (noha eredetileg annak szánta), mert „[e]nnek tónusa nem Epistolai tónus.”¹²⁹ Kazinczy a későbbiekben is ezeket a kategóriákat alkalmazza egy-egy újabb költői levél megítélésekor.

Berzsenyi saját episztoláinak jellegzetességeiről Kölcsey kritikájának hatására írt. A több változatban elkészült antirecenzió alapvető egyezések mellett jelentős eltéréseket is mutat. Az egyezések közé tartozik, hogy Kazinczyhoz hasonlóan a stílus szempontjából ő is két típust különböztet meg: a „fennjárót”, ami az általa művelt episztolát takarja, és a „pongyolát”, ami pedig a „közönséges” költői levelet. Egyezik továbbá az ellentétpár jellemzése is: mind az *Antirecenzió*, mind az *Észrevételek* a schilleri naiv és szentimentális tipológiájára épül. A „közönséges”, horatiusi és Kazinczy-féle episztolák saját-sága 1818-ban az „elmés furcsaságok, váratlan fordulatok”, egyszerűen a „gyermeki flosculus”-ok használata, miként 1825-ben, csak épp a „gyermeki”-t cseréli „naiv”-ra. Ugyanígy saját „IV. könyvbéli durva jambusokba öntött deklamáció”-inak jellemzése is állandó: 1818-ban verseinek férfias karakterét állítja szembe a gyermekiséggel, 1825-ben pedig azért hibáztatja Kölcseyt, mert „a szentimentál episztolában naiv flosculusokat”

¹²⁵ Lásd KazLev. IX, 267, 332. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1812. február 3. és Döbrentei Gábor Kazinczynak, 1812. március 12.

¹²⁶ KazLev. IX, 284–285. Kazinczy Kis Jánosnak, 1812. február 14.

¹²⁷ KAZINCZY Ferenc, DÖBRENTEI Gábor és KÖLCSEY Ferenc *Leveleikből*. Élet és Literatura, 1827, 299; tizenöt évvel korábban ugyanígy: KazLev. IX, 284. Kazinczy Kis Jánosnak, 1812. február 14.

¹²⁸ KazLev. XVI, 317. Döbrentei Gábornak, 1819. március 7.

¹²⁹ Idézi KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998, 359.

keres. Berzsenyi nem változtatott a két alaptípus jellemzésén, de a hozzájuk kapcsolódó tónuselméleten, illetve megítélésükben igen. Az *Antirecenzió*ban ugyanis egyértelműen az iskolás stílustant veszi alapul: „Ami episztoláimnak szokatlan tónusát illeti, arra ez a válasz: valamint minden versezetnek lehet különféle tárgya és tónusa, úgy az epistoláknak is; s valamint minden költeménynek tónusát nem a vers neve, hanem egyedül a tárgy természete határozza meg, úgy az epistoláét is. Én az emberiségnek legszentebb jussait nem önthetem játszi színekbe, hanem a tárgy méltósága szerint komoly tüzzel kellett előadnom. S az ily tónushoz a közönséges episztolák szokott cifraságai: az elmés furcsaságok, váratlan fordulatok, meglepő stutzeri kapriolok s más ily gyermeki flosculusok nem illenek.”¹³⁰ Az e határozott kijelentés mögött álló iskolás stílustannak azonban már az 1818-as változatban is olvasható egy rövid cáfolata, amely ellentmondást okoz az érvelésben. Az idézett részek előtt nem sokkal ugyanis még azt írja Berzsenyi, hogy „nem az a kérdés, mit zeng, mit és mint érez a poéta; hanem, mint zeng, s milyen színekbe öltözteti tárgyait”.¹³¹ A Tudományos Gyűjteményben megjelent tanulmányban Berzsenyi azonban feloldja ezt az ellentmondást. „[A]z ily, inkább prózai, mint poétai beszédek” elő lehet adni pátosszal is, mint Persius és Juvenalis, és „Witzzel”, mint Horatius és Kazinczy, sőt, ez utóbbi alkalmasabb is az episztolák esetében, mivel az ódai hevület és pátosz az óda műfaján kívül nem szerencsés.¹³² – Ezzel azonban nem mindenki ért egyet. Igaz ez mind a műfajra általában, mind konkrét művek esetében. Előbbit Toldynak a *Wadasi Jankovich Miklóshoz* írott episztola kapcsán idézett levele jelzi, utóbbit Döbrentei egyik fejtegetése, amely szerint Kazinczynak „fenntlengőbb lelke van, mintsem az episztola kívánja”, de ódai tűzű episztolái mégis kiváló alkotások.¹³³ Berzsenyi az *Észrevételek* (és levelei) tanúsága szerint Horatius és Kazinczy episztoláit saját művei elé helyezi; azonban a tanulmány e változata arra is rávilágít, hogy szerzője, szemben Szemere *Tudosításával*, viszonylag szűk teret enged a schilleri tipológiának. Berzsenyi szerint ugyanis nem maga a műfaj szentimentális, hanem a költője által lesz naivvá vagy szentimentálissá. Döbrentei maga is hasonlóan nyilatkozik „az Arcászhoz írt episztolá”-ról, mikor naiv jellegét, bájoló „Göthei poézis”-ét emeli ki.¹³⁴

Kazinczy és Berzsenyi nézetei végül is megegyeznek az episztolában használatos tónus kérdésében. A megfelelő stílus azonban a kritikai megjegyzések szerint még nem biztosítja a költői levél költőiségét: a „pongyola” stílus tematikus kötöttségekkel is jár. Ennek jegyében zárják ki mind a teljesen hétköznapi témákat, amelyeket „csak egymásnak kellett volna együtt létező elmondani” – ez a 19. század elejétől egészen napjainkig élő vélekedés –, mind pedig azokat az általános igazságokat, amelyek előadásában a levélíró inkább gondolkodó és erkölcsbíró, mintsem költő. Röviden, az emberi életre vonatkozó gyakorlati életbölcseességeket másokat is érdeklő módon kell előadnia az episztolának.

¹³⁰ BERZSENYI, 100. jegyzetben *i. m.*, 207.

¹³¹ BERZSENYI, 100. jegyzetben *i. m.*, 188.

¹³² BERZSENYI, 100. jegyzetben *i. m.*, 237.

¹³³ KazLev. IX, 331. Döbrentei Kazinczy Ferencnek, 1812. március 12.

¹³⁴ KazLev. IX, 476. Döbrentei Kazinczy Ferencnek, 1812. május 28.

Az érdeklést mint episztolaelméleti kategóriát Manso fejti ki először alaposabban. Ugyanezt nem sokkal később Pölitiz is tárgyalja, az ő elképzelése szerint azonban a konkrét címzett mint neme (Gattung) vagy mint az egész emberiség képviselője szerepel, tehát az érdekesség meghatározásában a publikum is tényezőként szerepel. A magyarországi elméleti fejtegetések inkább Pölitiz elképzeléséhez állnak közelebb. Döbrentei például mind a Barcsay-életírásban, mind a *Példa-szedésben* a műfaj magyar kezdeményezőin a „magasabb” tartalmat kéri számon, ami a kívülálló olvasó számára is élvezhetővé teszi az episztolákat: „Kis Jánosnak *Igaz hát barátomja* mindenhez fog mindenkor szölli.”¹³⁵

Pölitiz esztétikája azonban nemcsak az eddig bemutatott részleges egyezések miatt fontos, tanítása az episztolák esetében Szemere és talán a kivonatát pandektáiba másoló Kazinczy író gyakorlatát is befolyásolta,¹³⁶ a szélesebb közönségnek (leendő tanárok, lelkészek, bírák, ügyvédek) pedig Bitnitz fordítása közvetítette a műfajról alkotott elképzeléseit. A megfelelő tartalom érdeklővé tételében, amint a Pölitizről szóló részekben már szó esett róla, döntő szerepe van a címzettnek. Az ő révén lehet az előadandó tartalmat individualizálni (ami az érdekességet biztosítja – a szerző és a címzett közti személyes viszony az előadást határozza meg) és egyúttal általánosítani, amennyiben egy nagyobb közösség képviselője, illetve ha eléggé ismert ahhoz, hogy az olvasóközönséget is megszólítsa. Az egyensúly fenntartására azonban ügyelni kell, mivel minél individualizáltabb a téma, annál inkább csak a szerző és címzettje számára érthető (így van ez a prózai leveleknél), tehát annál érdektelenebb.

A pölitzi elképzelések az elmélet mellett, amelyről nem tudjuk, hogy Kazinczy szerint „ez a theoria helyes theoriája e” az episztolának,¹³⁷ Kazinczy írói gyakorlatára is hatni látszanak. Ezzel magyarázza ugyanis Csereinek, hogy miért intézi végül máshoz a hozzá kezdett költői levelet. Berzsenyi lett ugyanis a címzett, mivel az episztola „es war zu sehr mit Sachen der Kunst voll, mint hogy olyanhoz ne kellett volna adressálnom, a’ ki maga is verseket csinál”.¹³⁸ De hasonló magyarázattal szolgál a Vitkovicshoz intézett költői levél magyarázatakor: „ha ebben érdemet kell keresnem, azt az elevenségben – a’ Horátz Ibam forte via sacra követésében és mindennek, *mindennek* alkalmasint tökéletes *motiválásában* találám. Vitkovicz 1809-ben arra kért, hogy néki írjak valamit, melly hirdesse, hogy egymást ismertük, *legalább azért érdemlem ezt*, ugymond, mert én vagyok az *első* görög vallású, a’ ki magyarul írt. Ezt választám tehát themául, ’s így leve a’ darab”.¹³⁹

¹³⁵ DÖBRENTÉI, *Barcsay...*, i. m., 29.

¹³⁶ Az epigramma műfajáról Szemere Bouterweket másolja, a románcról és balladáról Kazinczy viszont ismét Pölitizet; lásd Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin-Társulat, 1890, III, 75–76 (Szemere Kazinczy Ferencnek, 1811. május 29.); Kazinczy pandektáinak VI. kötetében (MTAK Kt. K 633/VI, 218f.).

¹³⁷ KazLev. VIII, 522–523. Szemere Pál Kazinczynak, 1811. május 17.; Kazinczy mindenesetre elteszi Pölitiz írását. (MTAK Kt. K633/VI, 256f.)

¹³⁸ KazLev. VII, 75. Kazinczy Cserei Farkasnak, 1809. november 13.

¹³⁹ KazLev. IX, 3. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1811. július 6. (Kiemelés az eredetiben.) Gyakorlatában az ellenkezőre is van példa: „Kenderesyhez írt Epistolám régi, csak nevét tettem elébe. Nem tudtam kihez intézzem.” KazLev. XIV, 49. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1816. március 17.

Úgy tűnik azonban, hogy az értelmezésekben a műfajelméleti előírások problémát okoznak. A triász 1811. május 27-i megbeszélésén például teljesen ellentétesen ítélik meg Kazinczy episztoláit. Szemere kivételével mindenki egyetért, hogy „prof. Fejér gáncsa a’ homályosságra nézve aligha nem igazságos, aligha nem helyes”, mivel mind az episztolákra, mind az epigrammákra sok magyarázat kívántatik. Ezen álláspont szerint tehát Kazinczy nem találta meg az egyensúlyt individualizálás és általánosítás között, a kívülálló számára érthetetlen a vers. Szemere ellenvetése azonban a pölitzi magyarázat gyenge pontját ragadja meg: „Kérdém, ha ismernek-e tehát művet, mely az avattakra és nem-avattakra egyformán hat; s kérdém, ha lehetnek-e esetek, melyekben az *aesthetikai* árny nem csak hiba, hanem érdem?”¹⁴⁰ Pölitz szerint ugyanis „dieser hingegen [ti. a prózai levél írójával szemben] schildert die Menschheit in einem Individuum, u. spricht zu jener, indem sie sich an dieses wendet”.¹⁴¹ Szemere arra mutat rá, hogy nem lehet meghatározni, ki vagy mi az az emberiség, akihez az episztola írójának szólnia kell. Bitnitz átültetésében ezt a problémát megkerülte ugyan – „mennél inkább csak egy személyt érdekel [az episztola] előadásának foglalatja és formája, tulajdon rendeltetésétől és *aesthetikai* characterétől annál inkább eltávozik”¹⁴² –, de a „nem egy személy” számbeli minimuma ettől még tisztázatlan. Szemere azonban a magyar episztolaköltői gyakorlatban egyértelműen jelenlévő értelmezésre hivatkozik. Ányos költői leveleket nagy számban tartalmazó ún. akadémiai kódexének mottója a horatiusi „non recito cuiquam, nisi amicis”. Az „odi profanum vulgus” poétikai elve¹⁴³ Kazinczynál is jelen van, mind a vitatásba hozott epigrammák és episztolák értelmezésében: „Mártonffy fenn szóval elolvasta [a Cserey-episztolát], hogy Cserey is végyen új részt benne, ’s az Imprimaturt reá írta, magasztalással szólla felőle, és ezt vetette szavaihoz: »De ezt itt nemcsak becsülni, de megérteni sem fogják, mert Erdély a’ Literatura fentebb nemeit becsülni ’s érteni nem tudja.«”¹⁴⁴

3.3. „Csaknem Chria”. A szerkezet

A tónus és a tárgy viszonyának meghatározása befolyásolja az episztolák szerkezetéről szóló előírásokat. Általában kevés szó esik erről a különböző fejtegetésekben: amíg ugyanis a prózai levéllel való alapvető azonosságot hangsúlyozzák, addig az erre vonatkozó szabályok igazítanak el, csak formális különbségeket állapítanak meg, elsősorban a zárlathoz kötődve.

¹⁴⁰ SZEMERE *Munkái, i. m.*, 68. Szemere Pál Kazinczynak, 1811. május 27. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁴¹ KazLev. VIII, 522. Szemere Pál Kazinczynak, 1811. május 17.

¹⁴² BITNITZ, *i. m.*, 402.

¹⁴³ BALASSA Brúnó, *A latintanítás története: Neveléstörténeti forrástanulmány*, I–II, Bp., 1930, II, 206.

¹⁴⁴ KazLev. VIII, 96–97. Kazinczy Kis Jánosnak, 1810. szeptember 24. Fejér kritikája az egység törvénye ellen vétő epigrammáknak és episztoláknak szól, Kazinczy a kérdést nem a publikum, hanem a nyelvi egységesség kérdéseként szemléli, lásd KazLev. VIII, 386–387. Kazinczy Rummy Károly Györgynek, 1811. március 11.

A prózai levélelméletekből ismerhető levélszerkezeti előírásokhoz kapcsolódik Csokonainak a *Vitéz Imréhez (NN. barátomhoz. 1792)* című Dayka-versről írott kritikája is, amelyben a vers befejezésének és indításának összekapcsolását pozitívan értékeli: „Hogy pedig Exordiumára, a’ physica fázásra, visszatérjen, s annál fogva Szerzeményének aesthetica unitást adjon: óhajtja az Abaúji szelidebb és kiesebb vidékeket, sohajt barátiért.”¹⁴⁵

Wieland és Manso Horatius-kommentárjai nyomán a költői levél költőiségét hangsúlyozó elméletek eltérnek ettől a hagyománytól. Mindenekelőtt a tárgy egységét szabják feltételül, tehát egy levél csak egy témát dolgozhat fel és nem művészien, hanem természetesen kell „folyni elő” a képeknek, a gondolatoknak. Az érdeklődés fenntartása, az „érzékítés” azonban megköveteli a kitérőket, amelyek a prózai levél általánosan megkövetelt szerkezetét megbontják. Kazinczyt – amint arra Csetri Lajos rámutatott¹⁴⁶ – nagyban befolyásolta Horatius gyakorlata, leveleiben többször reflektál az episztolák szerkezetének problematikájára, mintáját egyértelműen Horatius episztoláinak drámai jelenetezésében, történetmondásában, indirekt beszédeiben jelöli meg, eme sajtáságokra Manso kifejezetten figyelmeztet. A Nagy Gáborhoz írt költői levélről így ír Kis Jánosnak: „Csak attól akarnék őrizkedni, hogy episztoláim *Chriáknak* ne tartathassanak. Erre tégy te engem figyelmeztet, ha a dolgot elhibázom. Minap a Nagy Gáborhoz írt episztolát közlöttem veled, nem hiúságból, nem hogy hizelkedve csiklandj, hanem hogy azt értsem, ha az episztola Oeonomiájában és Ausführungjában nem lelsz e valami feszességet vagy éppen hibát.”¹⁴⁷ Ugyan „a’ Horátz Epistoláji közt is van fenn hangú, és csaknem Chria”,¹⁴⁸ de Kazinczy számára az episztolák ideális szerkezetét valójában mégis Horatius gyakorlata határozza meg. A *Buczy Émilhez* című episztolát úgy értékeli Gyulay Lajosnak küldött levelében, hogy „kivált a vége Horátzi, mert, mint ódájában elcsap attól, a min kezdette, s gond nélkül végzi, nem olly abgezirkelt, mint a Wesselényihez, Csereyhez szóló epistoláim”.¹⁴⁹ Az ideális szerkezet tehát az ódák struktúráját követi, az episztola számára is előírva a Boileau által megfogalmazott „beau désordre”-t.¹⁵⁰ A szerkezet egyéb kérdései, mint például a megszólítás, címzés, dátumozás problémái a magyar reflexiókban, hosszabb-rövidebb elméleti fejtegetésekben nem kerülnek elő.

3.4. „Skandált, rímes, egyenetlen sorú versek”. A sorfajok

Az episztolában használatos stílus (és tartalom) problémájához szorosan kapcsolódik az alkalmazandó sorfajta kérdése is. A vizsgált elméleti irodalom e tekintetben is megle-

¹⁴⁵ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Tanulmányok*, s. a. r., jegyz. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002, 64. Csokonai Kazinczy Ferencnek, 1803. február 20.

¹⁴⁶ CSETRI, *Egység...*, i. m., 152.

¹⁴⁷ KazLev. IX, 174–175. Kazinczy Kis Jánosnak, 1811. december 6. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁴⁸ KazLev. IX, 210. Kazinczy Kölcsey Ferencnek, 1812. január 5.

¹⁴⁹ KazLev. XV, 46. Kazinczy Gyulay Lajosnak, 1816. november 18.

¹⁵⁰ A fogalomhoz CSETRI, *Nem sokaság...*, i. m., 36 skk.

hetős szabadságot enged az írónak, csak annak kellett eleget tenni, hogy az elvárt „bizodalmas, enyelgő, szeszélyes vagy komoly tónjához képest, az ezeket leginkább festő versmértéket kell választani”.¹⁵¹ Eschenburg mindezeket figyelembe véve hat sorfaját is felsorol: az újabb nyelvekben az egyenlőtlen hosszúságú vagy a négyes jambus, a rómaiaknál a hexameter és a disztichon, a régebbi francia írók az alexandrint, míg az angolok az ötös jambust alkalmazták.¹⁵² Manso a korábbiaktól eltérően nagyobb hangsúlyt fektet a sorfaj kiválasztására – a hexametert javasolja –, mivel az episztola (és a didaktikus vers) különösen igényli a versmérték élénkítő erejét, a művelt prózához ugyanis túlságosan közel áll. Véleményéhez hasonló a Hasznos Mulatságok ismeretlen kommentátoráé, aki a *Buczy Émilhez* című Kazinczy-episztola kapcsán írt rövid elméleti fejtegetésben kiemeli a verselés fontosságát: „Külömben a’ Költő Mesterségnek ez azon egyik műve, mellyben legkevesebb helye vagyon a’ költésnek, hanem tsak a’ könnyű ’s kellemetes előadásnak. Azért itt a’ Vers elkerülhetetlen.”¹⁵³

Kazinczy kapcsán különösen jogos a felvetés, mivel levelezésében meglepően sokat foglalkozik az episztolához leginkább illő sorfajta kiválasztásával, jóllehet kezdettől fogva egyértelmű álláspontja: mindent lehet. Tervezett gyűjteményének első kötete például csak jambusokban és hexameterekben íródott episztolákat tartalmazott volna, majd „[e]zek után skandált, rímes és egyenetlen (majd hosszabb majd rövidebb) sorú versekben fogom írni episztoláimat, hogy azok az újak episztoláimnak második kötetét tehesék”.¹⁵⁴ De amint a helikoni ünnepségre írt költői levele kapcsán kiderült, ez utóbbi típust nemigen kedvelte, úgy leveleiből az is világos, hogy a hexameter alkalmazását sem tartotta e műfaj esetén különösen szerencsésnek: „A’ hexameter nem illik ízlésem szerint Ossziáni darabokra, noha azokra inkább mint Epistolákra, für die epistolarische (pedestris) Muse ist der Tritt des Hexameters zu stolz, zu prächtig. Komoly darabokra a’ németes ötös jambéjon felette alkalmas. Melly szép Don Carlos Schillerben! Irjuk Hexameterben, mi lesz. »Az Dialogus: az Epistola több.« Igen is, de az Epistola közelébb jár a’ Dialogushoz mint az Epósz tónusához.”¹⁵⁵

A jambusok mellett Kazinczy hosszasan érvel a Horatius-kommentár fordítása kapcsán. A probléma adott volt, mivel Wieland maga sem tartotta meg az eredeti versmértéket, jambusokban fordított, Kis János viszont egyiket sem követte, hanem rímes alexandrint alkalmazott, amely viszont nem nyerte el sem Dessewffy, sem Kazinczy tetszését. Előbbinek azért, mert „[m]eg kell mindég, ha lehet, az eredetinek mértékét tartani”,¹⁵⁶ utóbbinak viszont azért, mert az alexandrin – amint ezt Majláthnak kifejti¹⁵⁷ – nem illik a műfajhoz. Kazinczy ugyan a jambussal szemben is élt némi fenntartással, ha az túlságo-

¹⁵¹ DÖBRENTEI, *Példa-szedés...*, i. m., 78r. (Szinte szó szerint ugyanígy Eschenburg és Pólitz is.)

¹⁵² ESCHENBURG, *Theorie...*, i. m., 137; Döbrenstei az olasz versi sidruccioliót is felhossa, lásd DÖBRENTEI, *Példa-szedés...*, i. m., 78r.

¹⁵³ KazLev. XV, 607. (Hasznos Mulatságok, 1817, I. félév, 50. sz.)

¹⁵⁴ KazLev. IX, 174. Kazinczy Kis Jánosnak, 1811. december 6.

¹⁵⁵ KazLev. VIII, 465. Kazinczy Döbrenstei Gábornak, 1811. április 21.

¹⁵⁶ KazLev. XV, 443. Dessewffy József Kazinczynak, 1818. január 15.

¹⁵⁷ KazLev. XV, 433. Kazinczy Majláth Jánosnak, 1818. január 15.

san egyhangú, prózai, mint Dömének Baróti Szabóhoz intézett „barátságos megjátszodtatás”-ában.¹⁵⁸ (A monotónia elkerülését tartotta szem előtt Döbrentei is, amikor „a’ poetizáló leányhoz” kezdett episztolájában az anglus schémát, az ötös jambust, az alexandrinnel keverte.¹⁵⁹) Wieland megoldása ellen azonban Kazinczynak sem volt kifogása, a jól sikerült jambus megfelelő versmérték a sermók esetében: „Az Aestheticusok azt tanítják, tisztelt és szeretett barátom, hogy midőn Verseket fordítunk, azon nemű Versekben kell fordítanunk, a’ mellyben az Originál írva van, mert külömben a’ tónus egészen más lesz. Wiland a’ Horátz Epistolájit és Sermojit jambusokban fordította, ’s ez meghazudtolja az Aestheticusok’ tanításait: de miért lehetett ezeket jámbusban, könyű érteni. A’ Horátz hexameterei nem czifra hexameterek ’s igazán Sermoni propria, ’s ilyen a’ jambusz is.”¹⁶⁰

3.5. „Ez a’ szép ének”. Az episztolaértelmezés gyakorlata

A 19. század első évtizedeinek episztolaelméleti reflexióit nemcsak az adott szövegekben problémaként érzékelt kérdések köré csoportosítva lehet tárgyalni, hanem egy-egy költői levélről kibontakozó, több-kevesebb nyilvánosságot kapott viták érvelését is érdemes megvizsgálni. Fejér Györgynek Kazinczy episztoláira tett kritikájáról, valamint a Horváthoz intézett Vitkovics-episztola fogadtatásáról már esett szó, ám az egyik, talán legérdekesebb műről és a hozzá fűződő irodalomról még nem. Az eddig ismertetett és a 19. század első évtizedeit kétségtelenül jellemző elméleti irodalom alapján ugyanis első közelítésben nehéz megmagyarázni, hogy Kis János *Igaz hát barátomját*, azaz Kazinczy Ferenc házasságára írt lakodalmi versét miért tekintették – kissé önkényes csoportosítással élve – mind az „avatottak” (Döbrentei, Kazinczy, Kölcsey, Szemere, Toldy), mind a „nem avatottak” (Gedő József, Gyulay Lotti, Haller Gábor, a „Judex Curiae asztala”) az episztola műfaj elsőrangú példájának.

Kis verse esetében a műfaji hovatartozás ugyanis kétszáz év távlatából korántsem egyértelmű. A teljes cím alapján ugyanis (*Kazinczy Ferencnek öszvekelésére gróf Török Sophia-Antóniával nov. 11. 1804.*) a vers alkalmi költemény, nászének. A műfaji megítélés bizonytalanságát tükrözi a vers megnevezése is. Maga Kazinczy is hol az ihlető alkalom alapján nászéneknek,¹⁶¹ hol formából kiindulva dalnak, éneknek,¹⁶² hol pedig (itt viszont nem derül ki, mi alapján) episztolának¹⁶³ nevezte. Kis verseinek 1815-ös kiadása sem oszlatja el a bizonytalanságot. Az *Igaz hát barátom* nem a második kötetben szere-

¹⁵⁸ KazLev. XIII, 274. Kazinczy Pápay Sámuelnek, 1815. november 8.

¹⁵⁹ KazLev. XII, 288. Döbrentei Gábor Kazinczynak, 1814. december 27.

¹⁶⁰ KazLev. XV, 544–545. Kazinczy Szabó Sámuelnek, 1818. március 29.

¹⁶¹ KazLev. IX, 374, 404. Kazinczy Kis Jánosnak, 1812. április 2.; Kazinczy Sztrokay Antalnak, 1812. április 19.

¹⁶² Kis János *Versei*, I–III, kiad. KAZINCZY Ferenc, Pesten, 1815, I, p. VI.

¹⁶³ Pl. KazLev. IV, 36, 69–70, 117, 157, 459; VIII, 129.

pel az episztolák közt, hanem az *Ódák és Dalok* műfaj-megjelölésű elsőben.¹⁶⁴ (A másodikban ellenben szerepel egy Kazinczynak címzett költői levél.) Az egyes versek műfaji besorolására Kölcsey is kitér 1817-es kritikájában: sem a kötetelnevezésekkel, sem a versek beosztásával nem ért egyet. Szerinte jobb lett volna, ha az első kötet lírai énekek név alatt jelent volna meg, mivel több olyan mű található benne, mely nem sorolható sem az ódák, sem a dalok közé. Példaként említi a *Kazinczyhoz* írott verset is (I. kötet 171., az *Igaz hát barátom*), mely szerinte a poétai episztolák közé tartoznék inkább.¹⁶⁵ A műfaji kategóriák meglehetősen szóródása arra utal, hogy a jól ismert és az egyes kritikai észrevételekben felhasznált újabb episztolaelméleti irodalom tanításai mögött még erőteljesen hat az a még Gottsched poétikájában is ható felfogás, amely az alkalmiság egyik műfajának tekinti az episztolát – és különösen ajánlja azoknak, akik jó barátjuk házasságára írának verset.¹⁶⁶ Az elragadtatott dicséreteken és a rövid, általános megjegyzéseken túl a vers egyetlen részletesebb korabeli elemzése révén, valamint a vers keletkezéséről tanúszkodó források figyelembevételével a különböző episztola-felfogások viszonyát is új megvilágításba lehet helyezni. (Némi fenntartással ugyan, mivel az ügyben érintett Kazinczy uralja e forrásokat.) Kazinczy elemzése (és a vele egyetértő kortársi vélemények) alapján tehát Kis Jánosnak sikerült átalakítania az epithalamium jellegzetesen alkalmi műfaját.

Kazinczy egy Kis Jánosnak írt levélben ismerteti kapcsolatát Sophie-val, majd a következőt kéri tőle: „Én tőled azt várom, azt kívánom, hogy te az én szerelmemet tedd halhatatlanná maradékink emlékezetében [...] írj meleg szívvel, ami tetszik, fessd a házasság élet boldogságát egy kis episztolácskában vagy énekecskében, s az nekem elég.”¹⁶⁷ A felkérés gesztusa sem a gyakorlat – amint a Nagy Gáborhoz vagy a Vítkovichhoz intézett episztola esete mutatja –, sem az újabb elméletek szempontjából nem kifogásolható, sőt, Kazinczy arra is ügyelt, hogy a személyes körülményeit esetleg nem ismerő olvasó is kellően motivikusnak érezze az episztolát: Kis verseinek publikálásakor előzőkenyen ismerteti az előzményeket. Sztrokaynak írt levele szerint ez vezette őt, amikor megkérte Kis Jánost, hogy „Verseinek kiadásában ezen Epistolája előtt egy Sonettóm állhasson”.¹⁶⁸ Ugyanitt azt az utasítást adja pesti megbízottjának, hogy a leánykérés költői feldolgozását, *A' Kötés Napja* című szonettet helyezze ide.¹⁶⁹ Az újabb episztolaelmélet érdekléskövetelményének azonban nemcsak ekként felel meg az *Igaz hát barátom*. A felkérés ürügye és a megadott téma ugyanis egyáltalán nem idegen Kis János költészetétől. Verseinek három kötetében több költemény is a „házasság élet boldogsága”-val foglalkozik; a *Hymen dicséretének* beszélője ars poetica-szerűen fogalmazza meg.¹⁷⁰ Kis János versével

¹⁶⁴ KIS, *i. m.*, I, 171–179.

¹⁶⁵ KÖLCSEY, *i. m.*, 415–416.

¹⁶⁶ GOTTSCHED, *i. m.*, 674; további példák: MOTSCH, *i. m.*, 69–70.

¹⁶⁷ KazLev. III, 247. Kazinczy Kis Jánosnak, 1805. január 1.

¹⁶⁸ KazLev. IX, 367, 404. Kazinczy Sztrokay Antalnak, 1812. március 27., Kazinczy Sztrokay Antalnak, 1812. április 19.

¹⁶⁹ KIS, *i. m.*, I, 169–170. A vers alatt ott áll Kazinczy neve is.

¹⁷⁰ Lásd FRIED István, „... törpe növény a' cedrusos erdőn...” = *Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., Szépirodalmi, 1990, 159–171.

azonban először nem a kötetben találkozhatott az olvasó, hanem önálló nyomtatványként még 1805-ben. Az erről megjelent recenzió, melyet Kazinczy volt kénytelen (?) megírni, pótolja és bővíti a kötetkompozíció által adott értelmezési útmutatást. A recenzens magáról az episztoláról két szempont alapján ír: előbb a tárgy előadásáról, majd a vers alkalmiságáról. Az előbbinél kitér a szerkezetre, a kifejezésekre és az előadás filozofikusságára, utóbbinál a címzett és a szerző viszonyát elemzi. És ha ezek külön-külön nem is volnának elégségesek ahhoz, hogy bármely elméleti hagyomány alapján episztolának tartassék a vers, összességükben mégis ezt támasztják alá. „Az ének plánuma igen bölcsen van elrendelve, a' gondolat elejétől fogva mind végiglen hathatós és teljes erővel; az ideák újak, csillogók [...] mindenünnen soknemű tudomány, kivált mythologiai, 's a' görög Classicusokkal való szoros ismeretség tündöklék; 's rajta az életnek legjózanabb Philosophiája ömlött-el. De leginkább azt a' kifogyni nem tudó ubertást lehet csudálni, melly tárgyát, mellyek érzésétől elmelegedett, új meg új képekben 's gondolatokban adja elő.”¹⁷¹

Kis tehát betartja, hogy a költői levélben végig csak egy témáról szabad írni; az egyre sorjázó új képek és gondolatok biztosítják azt az egyedi szemléletet, amely érdeklővé teszi a „soknemű tudomány”-t. Kazinczy leírása alapján a vers betölti azt az általános elvárást is, amely szerint az episztolának a hétköznapi életből kell merítenie, és az életre alkalmazható tudni érdemes igazságot kell előadnia. A nyelvi megformálás – „a' kifejezések igazak és kényesen vannak válogatva; a' vers könnyű és kellemes folyamatú” – megfelel mind az előírásoknak, mind a horatiusi episztolaköltészet általános jellemzésének. Mindezek mellett az alkalmiságról írottak is az újabb episztolaelmélet szabályaihoz kapcsolják a recenziót: „A' vers nem a' személyt magasztalja, nyavalyás alkalmatossági versezeteinknek szokások szerint, hanem a' dolgot, a' páros élet boldogságát festi, és ahol magasztal, ott nem a' hideg hizelkedés, hanem a' barátság forró szava szól.”¹⁷² Az itt adott elemzés ugyanis – bár kétségtelenül jogos Csetri Lajos óvatosságra intő megjegyzése – az episztolaelmélet egyik újabb eleméhez, a címzett egy nagyobb közösség képviselője gondolatához csatlakozik. Kis János verse tehát azért lehet jól sikerült episztola, mert a szerző ebben a versben megtalálta a középutat a házaset boldogságát festő versek „prédikállása” (Aranka) és a csak személyt magasztaló alkalmi versek „dicsériái” (Barcsay) között; megtalálta azt a címzettet, akihez ebben a (számára kedves) témában verset írhat (mert Kazinczy éppen házasodik), van annyira közismert, hogy rajta keresztül szélesebb közönséghez szólhat, és olyan kapcsolatban van vele (barátok), amiktől mégis személyes lesz a vers, hitelesebb a tanítás.

¹⁷¹ A recenziót VÁCZY alapján idézem: KazLev. IV, 577–578; a főbb gondolatok megtalálhatók már a néhány hónappal korábban írt levélben: KazLev. IV, 69–70. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1806. február 28.

¹⁷² A recenziót VÁCZY alapján idézem: KazLev. IV, 577–578. – Lásd még: „[Horatius] Ezután [miután Maecenas befogadta] ha valami alkalmatosság adta elé magát, verselt, de alkalmatossági verseibe is nem egyedül üres dicséretkebe vesztette-el magát, hanem józan gondolkodást tett azokba.” DÖBRENTEI, *Horátz, i. m.*, 221.

4. Egy botfülű lovag és egy kacagásra méltó báró

Góngora szerint roppant „bunkó” füle van annak a „lángésznek”, aki egy románcot képes szonettnek nevezni.¹⁷³ Az illető lovagnak természetesen nem a hallásával van probléma, egyszerűen semmit sem értett. E példa talán túlságosan távoli ahhoz, hogy rámutasson a poétikai-retorikai vizsgálatok „vakfoltjára” a felvilágosodás kori episztola esetében, jöjjön egy „közelebbi”.

Egy nap váratlan vendég állít be Prónay Sándorhoz. A báró „[e]lálmlétkodott [...] látásomon” – így Szemere, a vendég –, „kapargatta tobák szelenczéjét s képét és szája környékét, s kucczongatott s öszve meg öszvecsókola”.¹⁷⁴ A meginduló beszélgetés azután hamarosan Berzsenyire és verseinek nemrég megjelent első kiadására fordul. A báró bírálhatja a kötetet, amiről a levélíró beszámol mesterének is: „»Én [...] így osztanám fel B.[erzsenyi] verseit: I. Könyv: Anacreontikumok (a szerelmet éneklő darabokat érti ezen czimen). II. K. Ódák, melyekben a Lebens Klugheitot vagy Lebens Weisheitot éneкли. III. K. Epistolák.« Br. Prónaynak mind *Epistel* az, a mely darab valakihez van datálva; epistel az is, a mely Kazinczyhoz, Kishez, Prónayhoz stb. adressiroztatott.”¹⁷⁵ A Szemere reflexiójában megbúvó gúny, amelyet az utolsó ponthoz fűzött magyarázatában alig leplez, érthető, amennyiben tudjuk, hogy a levél 1814-ben született, Berzsenyi verseinek első kiadása után, s hogy az irodalomtörténeti konszenzus szerint csak a második kiadás (1816) negyedik könyvében kaptak helyet episztolák. Ennek ismeretében talán megértjük azt is, hogy Szemere miért volt általában oly lekicsinylő véleménnyel a „Prónay Sándorok” tudományos képességeit illetően.¹⁷⁶ A mindenkori értelmező számára azonban két évszázad távolából korántsem olyan egyértelmű a báró ostobasága, amint azt Szemere levele sejteti: a műfaji hovatarozás ugyanis lényegében döntés kérdése, ami természet-szerűleg az értelmezéseket is érinti.¹⁷⁷ A következő két példa az episztolák kapcsán veti fel e problémát.

Az első mindjárt az előbbi Szemere-levélhez kapcsolódik. Igaz ugyan, hogy Berzsenyi a második kiadás negyedik kötetében hét olyan verset közöl *Epistolák* cikluscím (?) alatt – *A pesti magyar társasághoz, Döbrentei Gáborhoz, Dukai Takács Judithoz, Vitkovics Mihályhoz, Barátnémhoz, Helmecezi Mihályhoz, Vandal bölcsesség* –, amelyek az első kiadásban még nem szerepeltek, de a Berzsenyi-episztolák kicsiny korpusza azért időről időre (pontosabban: kiadványról kiadványra) változik. Még Berzsenyi életében, verseinek második kiadása után 12 évvel Toldy a *Handbuch der ungrische Poesie* válogatásakor a műfaji index alapján ezek közé sorolta a *Levéltöredék barátnémhoz* is. – A vers

¹⁷³ Luis GÓNGORA, *Egy lovagra, aki szonettnek mondott egy románcot*, ford. WEÖRES Sándor = L. G., *Válogatott versek*, bev. Federico GARCÍA LORCA, vál. ANDRÁS László, Bp., Európa, 1966, 120.

¹⁷⁴ SZEMERE *Munkái*, i. m., 107. Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1814. január 17.

¹⁷⁵ SZEMERE *Munkái*, i. m., 107. Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1814. január 17.

¹⁷⁶ SZEMERE *Munkái*, i. m., 92. Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1812. december 20.

¹⁷⁷ Lásd a *Fanni hagyományai* kapcsán BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a Fanni hagyományai*ban, *Studia Litteraria*, 26 (1998), 171–185.

értelmezésénél azóta is mindenki elismeri levéljelleget,¹⁷⁸ abban viszont eltérnek, hogy mennyire tekintik ezt valós szituációnak, hogy a vers lényegét valóban a keret levéljellegre adja-e.

Döbrentei 1842-es Berzsenyi-kiadása az 1816-oshoz képest az „Írásnem szerinti sorzat” szerint két újabb verset sorol a „Költéri levelek” közé: a *Barátimhoz (Már-már félreteszem Lesbosi lantomat...)* és a *Felsőbüki Nagy Benedekhez* címűt. (Igaz, a *Vandal bölcsességet* „Gúny”-nak tartja, a *Levéltöredék barátnémhoz* pedig elégiának.¹⁷⁹) Döbrentei elképzelését részben igazolni látszik Onder Csaba az általa sajtó alá rendezett kiadásban, melyben a *Barátimhoz* és a negyedik kötet episztolái között szoros kapcsolatot sejtet.¹⁸⁰ Toldy az 1842-es kiadás ismeretében az általa sajtó alá rendezett Berzsenyi-kötetben az episztolákat közlő ötödik könyvben adja a *Levéltöredéket* és az 1816-os episztolákat (a *Vandal bölcsesség* kivételével), valamint egy újabbat, a *Kazinczy Ferenczhez* címűt. Az episztola műfajmegjelölés különösen jelentős e kiadás esetében, mivel a kiadó csak ezt az egyet nevezi meg, és mert az értelmező szerepét is hangsúlyosan vállalja. Toldy szándéka szerint, ha már „egy abszolút időszori rend helyre állítása” lehetetlen is, de ezt megközelíti a Berzsenyi „élet- és kedélyphásisaival egészben párhuzamot tart”-ó „csoportozás”. A költői „élmények”-en, a „külső és belső valóság”-on alapuló¹⁸¹ életmű-értelmezés a megadott adatok szerint is 1809–1817 között született episztolákat az utolsó (!) alkotások közé helyezi. Eljárása az episztolaelmélet azon topozsát idézi, amely a lassan kiöregedő, ám roppant bölcs (és a mesterség minden csinját-bínját ismerő) költő autentikus műfajaként értékeli a költői levelet.

A második példa arról tanúskodik, hogy a név mennyire meghatározza az értelmezést. Fenyő István mind kritikátörténeti monográfiájában, mind tanulmányában¹⁸² külön kitér Vitkovics Mihály *Horvát István barátomhoz* című versére, s a következőkben látja jelentőségét: „Szokatlan óda ez: a hősi hexameterekben az időszerű, sőt addig a költészet számára »földhözragadt«-nak tekintett hazai falusi valóság jelenik meg [...] még hozzá eszményként.”¹⁸³ Amennyiben Csetri Lajos e versértelmezéshez fűzött észrevételei¹⁸⁴ nyomán Vitkovics szövegét nem ódaként, hanem episztolaként olvassuk, akkor Fenyő elemzése módosításokra szorul. Ebben az esetben ugyanis nem meglepő sem a versforma, sem a téma, sem a hangnem. A vers jól illeszkedik a műfaj hagyományaihoz. Mindkét értelmezés (a tudomány hitelesítő mechanizmusait tekintve) egyenrangú, az olvasó mégis dönteni kényszerül (mert történetesen egy episztoláról szóló dolgozatot ír [illetve olvas]). Történeti poétikai szempontból Csetrinek igaza van. A 19. század eleje episztola-felfogásának megfelelő Vitkovics verse, amit bizonyít, hogy a kortársak kivétel nélkül

¹⁷⁸ Pl. CSETRI, *Nem sokaság...*, i. m., 282; BERZSENYI, 100. jegyzetben i. m., 519.

¹⁷⁹ BERZSENYI Dániel⁹ *Összes művei*, I–III, kiad. DÖBRENTEI Gábor, Buda, 1842, I, 292, 201–312, 313–316.

¹⁸⁰ BERZSENYI Dániel, *Versek*, kiad. ONDER Csaba, h. n., Raabe Klett, 1998, 131.

¹⁸¹ Berzsenyi BERZSENYI Dániel *Munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1864, 31.

¹⁸² FENYŐ, i. m., 131; FENYŐ István, *Az Erdélyi Muzéum szerepe a reformkor eszmei előkészítésében* = F. I., *Magyarság és emberi egyetemesség*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 32–33.

¹⁸³ FENYŐ, *Az Erdélyi...*, i. m., 33.

¹⁸⁴ CSETRI, *Egység...*, i. m., 329–330.

e műfaj mintapéldányának nevezték magánlevélben, kritikában, antológiában, tankönyvben egyaránt.¹⁸⁵

Góngora és Szemere példája, úgy tűnik, megerősíti a történeti poétikai kutatások szükségességét: a „mindent a maga mércéjével” igénye maga is régi történettel bír. Ám e példák sokkal inkább a „szabálysértés” tényét közvetítik, tehát csak annyit jeleznek, hogy a történeti poétika klasszikus alapelve és metodikája (az előírások összegyűjtése, majd annak vizsgálata, miképp tükröződik ez a hagyományban, s végül a „mai” értelmező történeti poétikai olvasása) éppúgy lehet történetietlen is.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Sorrendben: pl. KazLev. XI, 387, 436, 458; Wiener Allgemeine Literaturzeitung, 1815. április 25., idézi KazLev. XIII, 567–568; DÖBRENTEI, *Példa-szedés...*, i. m., 76r–85v.

¹⁸⁶ A sorrend mögött az az elv húzódik meg, miszerint a „produkciónak és recepciónak a korban [...] azonos a bázisa”. SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000)*, BUKSZ, 2001. ősz, 259; a továbblépés lehetséges iránya az episztolák mediális problémáinak vizsgálata. Készülő disszertációm ezzel az aspektussal is foglalkozik.

Egy-két évvel a millenniumi ünnepek után egy figyelemre méltó, bár nem túl nagy példányszámú kiadvány címlapján a következő kérdést szegezték a korabeli olvasóknak: „Melyik az a magyar szindarab, melyet Jókai Róza mindennap lát?” A választ – Jókai Róza férjére, Feszty Árpádra gondolva – persze minden, az irodalmi- és a művészetben kicsit is járatos ember azonnal rá tudta vágni, hogy az „Árpád ébredése.”²

A lap – kétségtelen – nem bizonyult szélesebb körben ismertnek. A Bajza utca 19/b. Hajnal. Casa Feszty telephelyű és kiadású Kocczintási Hírlapot³ ugyanis Feszty Árpád kapta neve napjára barátaitól, a Pósa-asztal⁴ tagjaitól. Hogy pontosan melyik évben, az mára már – akár egy kirakós játékban – csak bizonyos utalásokból és ismeretdarabkákból illeszthető össze. Mégpedig az olyasféle, egyértelműen az idős Jókai egyik különös álm-regényére, valamint a 75 éves író és 18 éves második feleségének kapcsolatára értendő célozgatásokból, a lap nem túl finnyás ízlésű, sőt mondjuk ki: egyenesen ízetlen vicceiből, hogy: „fűszerkereskedő portékáját ajánlja Öreg ember nem vén ember jelíggel.” Meg hogy: „Nevelőnek ajánlkozik fiatal lányok mellé, minden tekintetben kiművelt szerkesztő.” Sőt: „Bársonykabátos fekete szakállas úr, aki a földalattin oly alattomosan fixirozott s a kit e lapra figyelmeztettem, irjon »Örök ifju« czim alatt a kiadóhivatalba három hét mulva.” Miután az újság rövid híreiben megjelent az a szintűgy a Jókai rezidenciáira értendő, árulkodó és vészjósló közlemény is, hogy: „Már az idei szüret alkal-

¹ A témával egy Fábri Anna vezette projekt keretében kezdtem foglalkozni.

² Utalás Fesztynek az *Árpád győzelme Szvatopluk fölött Bánhidán* (1896) című festményére. Feszty a festményt Bihar megye számára készítette. A poén egyébként még csak nem is dupla-, hanem triplafenekűnek lehetett szánva, hiszen – Feszty keresztnéve mellett – ugyanúgy utalt Vörösmarty Mihály 1837-es *Árpád ébredése* című darabjára (mely annak idején a Pesti Magyar Színház nyitódarabja volt), mint a *Magyarok bejövetele* című körkép *Árpád győzelme* alcímére.

³ Kocczintási Hírlap, fősmts. Feszty Árpád (t. i. nem a hírlapnak, hanem a kocczintásnak), száma: egy kupicza, Bajza utca 19/b., Hajnal, Casa Feszty. OSZK Mikrofilmtár, Alkalmi lapok.

⁴ A Pósa-asztal Feszty írókból-művészekből álló baráti társasága volt. Első tanyájuk egy józsefvárosi kocsmá volt, majd az asztaltársaság átköltözött a Rákóczi úti Orient szálló éttermébe. A furfangos törvények szerint működő, semmi vicctől nem idegenkedő társulatba csakis úgy lehetett bekerülni, hogy Pósa saját kezű levelével hívta meg asztalához a kiválasztottat, akinek több próba sikeres kiállása után lehetett elnyerni a tagságot. Feszty a *Körkép* elkészülte körüli időkben került a baráti körbe. – LÖRINCZY György, aki maga is tagja volt a Pósa-asztaltársaságnak, *A Pósa-asztal* (Bp., 1922) című kötetében a dátumot nem említette, de megadta a Feszty-számban közreműködők névsorát: Sipulusz (azaz Rákosi Viktor), Bródy Sándor, Dankó Pista, Makai Emil, Tábori Róbert, Lipcsey Ádám (költő-politikus), Hentaller Lajos, Lovászy Márton, Eötvös Károly, Tuba János (Komárom képviselője), Rátkay László, Nagy Vince, Endródi Sándor.

mával többen érezték, hogy a Svábhegy inog. Azóta az egész hegy megindult, s lecsúszott a Bajza-utczáig”, a lap kiadási évének egyre bizonyosabban 1899 végét vélhetjük.⁵

1899 végét, hiszen Jókai Mór, Feszty Árpád apósa, azaz valójában mostoha-unokaapósa (hiszen az író Jókai Róza mostoha-nagyapja volt⁶) kajánkodva emlegetett és a rendre visszatérő célozgatásokban előhozott *Óreg ember nem vén ember* című regényét a Magyar Hírlap az 1898. január 30-i számától 1899. február 10-éig közölte. A kor megütközését amúgy is kiváltó új regény Jókainak az 1899. szeptember 16-án tartott, botrányosnak ítélt második házasságkötése után ráadásul különös hangsúlyt nyert.⁷

Jókai – a haragvó rokonok és főképp Fesztyék ellenkezése dacára megtartott – második házasságának megkötése után örökre elhagyta a Feszty-házaspárral épített, addigi közös otthonukat, a Bajza utcai palotát.⁸

És ezzel a datálási kérdéssel – akarva-akaratlan – máris belekeveredünk abba az igazán kalandos, a mindennapi életben és még inkább a lelkekben zajló, hihetetlen fordulatokban gazdag, ármánnyal és szerelemmel teli Jókai-románba, amelyet a Jókai–Feszty-ház vendégei, valamint a korabeli közvélemény egy része is nyitott könyvként olvasott és több-kevesebb hüledezéssel vagy megbocsátó fejcsóválással kritizált, s melynek mintegy végállomásaként értékelhetjük a Kocczintási Hírlap – meglehet – viszolyogtató ingerkedéseit.

Ha valaki több mint száz évvel később ismerősként igyekszik belépni a Bajza utcai Jókai–Feszty-villa kapuján a Feszty-szalomba, és világosan akarja látni a Feszty-ház szövevényes magánéleti kapcsolatait, ugyanakkor meg akarja ismerni a híres Jókai–

⁵ A szüret utáni Árpád névnap december 11-én van.

⁶ Laborfalvi Róza valójában nagymamája volt Jókai Rózának. Laborfalvi lánya (szintén Róza – a szakirodalomban II. Rózáként emlegetik) törvénytelen gyermekként született, apja Lendvay Márton színész volt. II. Róza az emlékezők szerint igen szabados életet élt. Szintén lányanyaként szülte meg gróf Andrássy Gyulától való lányát, III. Rózát. Mivel II. Róza hamar meghalt, a gyermeket pedig hosszú évekig falun nevelték, II. Róza halála után Laborfalvi a kislányt saját lányaként hozatta vissza házába. Bár voltak, akik megpróbálták megfogalmazni kétségeiket, miszerint gondos számítások alapján sehogy sem akar összepasszolni Laborfalvi és III. Róza anya–lány rokonsági foka, de Laborfalvi és a család ügyes kódosítása nyomán III. Rózát a korabeli sajtó végül elkönyvelte Laborfalvi lányaként és Jókai nevelt gyermekeként. – Fesztyné Jókai Róza azt írta, hogy „>Én azt, hogy duplán törvénytelen gyermek vagyok, cselédektől tudtam meg 9 éves koromban. Ettől fogva< Imádásom Jókai iránt >még< mindég nagyobb lett, a hála által.” [A csúcsos zárójeles megjegyzések Róza jelzései, hogy a nyomtatásban megjelenő szövegből mit hagyjon ki.] „...*örültek házába akartok zárni*” (Jókai Mór kiadatlan levelei és Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései), s. a. rend. F. ALMÁSI Éva, Bp., 2001, 210 (a továbbiakban: ALMÁSI).

⁷ Ahogy MIKSZÁTH írta a *Jókai Mór élete és kora*, 1905–1906, II. kötetének 13. fejezetében: „1898-ban a Magyar Hírlapba irogat, többnyire jelentéktelen apróságokat, emlékeket, aktuális tárgyú tárcacikkeket, köztük az »Óreg ember nem vén ember« című regényt, mely azonban csak egy év múlva válik szenzációs művé, miután azt hiszi a közönség, hogy saját magát írta le benne, anticipálva a jövőt, minek következtében némely újságok újra lenyomatják.” MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei*, 19, Bp., 1960, 172 (a továbbiakban: MIKSZÁTH).

⁸ Jókai második házasságának megkötéséről, a Bajza utcai lakás menekülésszerű és titokban bonyolított elhagyásáról, a Fesztyékkel való kapcsolat végleges megromlásáról és az ezeket az eseményeket követő botrányokról bővebben lásd LÁNG József, *Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata*, ItK, 1975, 355–377; UŐ., *Dokumentumok Jókai második házasságának történetéhez*, ItK, 1976, 505–519; ALMÁSI, i. m.

Feszty-szalon különlegességét és titkait, nem lesz valami könnyű helyzetben. A házról, lakóiról, a szalon életéről egyrésztől sokat, másrésztől viszont alig tudhatni (viszont sokat sejtetni) bármit is. Az ismert közéleti szereplők, írók-művészek magánéleti intimitásairól szóló hírek csak a század 80-as éveitől sűrűsödtek meg a magyar nyelvű lapok hasábjain. Korábban ilyesféle tudósítások inkább csak a királyi párról és családról láttak napvilágot, bár az osztrák kutatások szerint ezeket erősen cenzúrázták még a 19. század legvégén is, és szükséges esetekben a hírek kemény kozmetikai kezelésen estek át a megjelenés előtt.⁹

A civil szereplők esetében talán csak a színészvilág alakjait lehet kivételként említeni, akiknek magánéletéről, botrányairól, szerelmeiről már a vándorszínészet korától általánosan elfogadott dologgá vált a frivolabb hangvételű, és nem pusztán a szereplők kedvező tulajdonságait vagy örömteli eseményeit felröpitő híradás is. A kialakuló, egyre színesebbé váló és specializálódó magyar médiapiacra is mind inkább szerepet kapott a szenzáció. Az ismert emberek intim szférájának újsághírei azonban még sokáig szinte kizárólag a pozitív kicsengésű, szeretetteljes eseményekről tudósítottak (kivéve az 1880-as években egyre sűrűsödő párbajügyeket vagy öngyilkossági drámákat, hiszen ez még az a kor volt, amelyben a nyílt és beigazolódott vádaskodások és botrányok nyomán halálos párbajok és öngyilkosságok történtek). A nyilvános sajtóban a közszereplőkre vonatkozó, a Kocczintási Hirlap-féle célozgatásokat jó ideig csupán az élclapok (vagy a nagyon szűk körben olvasható magánkiadású alkalmi lapok) merték leköszölni, a többi újság még sokáig csak a nagyon érzékeny füleknek meghallható és megfeythető utalásokkal ügyeskedett. Ám vitathatatlan, hogy akkoriban még alapszabályként működött az is, hogy többnyire tényleg csak a nagyobb formátumú vagy formabontó egyéniségek magánéleti hírei számíthattak komolyabb közönsépiacra. Szerencsénkre a Jókai–Feszty-szalonban több is akadt, s ez – látszólag legalábbis – megkönnyíti a szalonélet rejtelmeit kutatók dolgát. Még ennél is nagyobb szerencsénkre a sok-sok hozzátartozó, rokon és családtag, valamint a számos szalonvendég sokat és sokszor emlékezett és még többet pletykált, még ha ezek többsége tíz-húsz-harminc (sőt esetenként hetven) évvel később látott is napvilágot, és az időközben lezajlott események torzító tükrében jelent is meg. Igaz, éppen ez jelenti a legnagyobb gondot is, hiszen a forráskritika fogódzói csak ritkán alkalmazhatók a „pletvakritika” esetében.

⁹ A legkirívóbb példákat Rudolf trónörökös, majd Erzsébet királyné halálának sajtóviasshangja produkálta. Bővebben ír erről pl. NIEDERHAUSER Emil, *Merénylet Erzsébet királyné ellen*, Bp., 1985, 17, 59; legutóbb pl. FEJTŐ Ferenc, *Mayerling, 1899 (Szerelmi dráma és politikai gyilkosság)*, Népszabadság, 2004. december 24. – Egy jellemző esetet említett pl. WOHL Janka is egy Justhnak írt levelében, Csáky István, az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, Csáky Albin fiának öngyilkosságakor: „Szegény Csáky már hetek óta búskomor volt. Állítólag iszonyú fejfájásokban szenvedett s még más is lehet a dologban, mert a család köröztetettét kérelmére az összes lapok elfelejtették a dolgot. Százával küldték oda a koszorúkat, de egy szó sem állt, sem a beszentelésről, sem egyébről.” OSZK Kt., Levelestár, a kéziratári rájegyzés szerinti 70. levél. – Wohl Janka levelezésére Dede Franciska hívta fel a figyelmemet.

Arra, hogy a Feszty-szalón pontosan mikor született meg, nem egyszerű a válasz. Mert az attól függ, honnan nézzük. A nagy fényű, későbbi Feszty-szalón ugyanis Jókainak már a Sándor utcai, és még csak ideiglenesen működő szalonjából táplálkozva és annak mintáját felhasználva nőtt ki. A Sándor utcai bérlakásba Jókai és Róza, az adoptált mostohaunoka, Laborfalvi Róza halála után, egy hosszabb olaszországi út után költözött.¹⁰ Az itáliai út és a költséghímélő otthon- és környezetváltás Róza ötlete volt, aki ezek gyógyító hatásával remélte oldani Jókainak a felesége halála fölötti vigasztalhatatlan bánatát. Hazatérve – a vasakarató nagymama hatásától felszabadultan – Róza elhatározta, minden igyekezetével azon lesz, hogy módszeresen – és bevallottan a Laborfalvi kialakította életmód ellenében – feledtesse a legendává nőtt Laborfalvi emlékét, és felvidítsa a gyászoló Jókait. Róza 1904-ben írt (már a Jókai halála utáni) visszaemlékezése szerint elsőként Jókai be- és elzártságát tartotta fontosnak felszámolni: „Jókai nem ismert a fiatal írói, művészi generációból senkit. Ő a művész világban, mert azt hitték, készakarva zárkózik el előlük – nem volt sympathikus. Én ezt tudtam már azelőtt is s azon iparkodtam, hogy társasággal vegyem körül, részben hiúságból, hogy lássák az emberek, van rend, ízléses lakás, Jókai víg, vendégszerető, részben azért, mert azt hittem, kötelességet teljesítek, ha Jókait odavezetem, hogy igazán apja és királya legyen az író, művész világnak. Büszke voltam, mikor láttam, hogy a társasélet tetszik neki, kedélye fölvidámúl, szinte megfiatalodik, mosolyog – nevet.”¹¹

Huszonöt évvel később pedig már kétségekkel telve és némi önmarcangolással ugyan, de még egyértelműbben fogalmazott: „De a politikai szereplés kezdete és főleg Laborfalvi Róza nyugdíjaztatása után bezárult a Jókai-ház kapuja – a legridegebb csend és magány feküdt a házra. Nem mentek sehová, nem fogadtak senkit. [...] És ki tudja, nem kellett-e ennek úgy lennie? Nem ezáltal a magános élet által szokta-e meg azt az egészséges, rendszeres mindennapi munkát? Nem azért tudta-e azt a gazdag, csodálatos mesevilágot megteremteni, mert az íróasztal, ahol teremtette, volt számára egyuttal az egész világ is? Nem Feszty Árpádnak kellett volna-e *Tőle* tanulnia, s ahelyett, hogy kinyitotta, még egyet fordítania a kulcson, azt mondva: »Pápiám, eddig szomorú, magános volt az élete. Ezután vidám lesz, mert két boldog fiatal lényt lát majd maga mellett, de csendesnek épp olyan csendes, mert tanulni akarok magától, s a műtermem lesz ezentul az én világom.« [...] De hát nem ezt mondta. S akkor én se tudtam rá befolyással lenni, mert nekem is tetszett az a szép gondolat: Jókait a rá váró trónba ültetni.”¹²

¹⁰ Az utat egy müncheni kerülvél toldották meg, ahol Róza összehalkolta otthagytott festőholmijait. A Vasárnapi Ujság így tudósított az útról: „Jókai Mór, a mélyen lesújtott koszorús író, leányával, Rózával együtt Münchenbe utazott e hó 25-én, s rövid ott időzés után hosszabb körutat tesznek Olaszországban Nápolyig. Jókai Róza föl fog hagyni külföldi tanulmányaival, melyekben már oly szép előrehaladást tudott fölmutatni, haza kíséri atyját, s átveszi házának vezetését, mely a hű nő és gondos anya elvesztése után oly üresen maradt.” (VU, 1886, 776.)

¹¹ Jövendő, 1904/40, október 2.

¹² FESZTY Árpádné, *Jókai társadalmi élete*, Literatura, 1929/6, 205.

Amellett, hogy Róza több megfogalmazása is nagyon árulkodik arról, hogy milyen Jókai-kép megteremtésére törekedett (Jókai az írók „apja” és „királya”, sőt a művészársadalom „trón”-jának birtokosa – tehát Jókai nagyságát és helyzetét nem önmagában vagy saját írói pályája folyamatában szemléli, hanem fontosságát a közélet és az írotársadalomban elfoglalt hatalmi, vezető pozíciójában látatja), más dolgokat viszont – bizonyára a friss gyász miatt – egyáltalán nem hangsúlyozott és meg sem próbált felhozni. Nem emlegette, hogy ő maga is mennyire élt-halt a művészetért, hogy milyen tehetséges festőnek tartották, hogy Jókai alig tréfás jóslata mennyire szíven találta, azaz mennyire szerett volna tényleg „világhírű művésznő” lenni, „Rómában tanulni s milliomos lenni.”¹³

Róza ugyanis művészeti tanulmányait¹⁴ félbehagyva – a gyászoló Jókaihoz hazatérve – egyetlen zokszót sem ejtett arról, hogyan kellett lemondania élete minden álmáról, hogyan húzta keresztül minden reménységét nagyanyja betegsége, majd közeli halála és Jókai elesettsége. „Tervem volt kimenni újkor Párisba, egy évig nem menni sehova, még csak Munkácsyékhoz sem, nem költeni semmire, csak a tanulásra, nem élvezni semmit, csak tanulni éjjel-nappal” – emlékezett évtizedekkel később, de már csak Jókai halála után. (Áldozatvállalásában – szeretete mellett – nyilvánvalóan hálája is közrejátszott, hiszen alig egy-két hónapja volt csak, hogy Jókai – Laborfalvi egyik utolsó kívánságaként – 1886 szeptemberében törvényesen is nevére vette.)

Hát mindez, a nagy művészi tervek valóban nem sikerültek. És ezzel összevetve Róza művészi becsvágyának és akaratának tényleg csak önlegitimációs pótlékként, de mégis csak pótlékként tűnhetett fel egy Jókai köré épített irodalmi-művészeti szalon kiépítésének sietős terve, mely olyannyira fontos volt, hogy megindításával ki sem várta az akkor még igencsak kötelezőnek tekintett gyászév leteltét.¹⁵

Váli Mari, Jókai egyik unokahúga¹⁶ az események után hetven évvel megjelent emlékezéseiben azt írta, hogy 1887-ben, már nyáron (Laborfalvi 1886. november 20-án hunyt

¹³ „Én művésznő szerettem volna lenni, papa mindig ebben az irányban nevelt, nagy rajzlapokat hozott már mint kis gyermeknek. Tanulni nem tanultam ugyan, de azért mindig azt mondta, hogy világhírű művésznő leszek, Rómában fogok tanulni s milliomos leszek!” *A Jókai-ház: Feszty Árpádné, Jókai Róza jegyzetei*, Jövendő, 1904/39, szeptember 25., 4–7.

¹⁴ Róza Párizsban kezdett rajzot tanulni, aztán Münchenben töltött két telet. A maga kenyeréből akart élni, „Ez volt minden vágyom netovábbja” – írta a Jövendőben. Róza tanítványa volt Székely Bertalannak és Lotz Károlynak is. A müncheni festőakadémián – többek között – Liezen-Mayer Sándornál tanult.

¹⁵ Róza elfecsérelt művészi lehetőségeinek témája a családi életben bizonyosan sokszor előkerülhetett, hiszen lányuk, Feszty Masa minden visszaemlékezésének egyik alap gondolata ennek bizonyítása. FESZTY Masa, IJJAS Antal, *Feszty Árpád és művészete*, Bp., 1966 (a továbbiakban: FESZTY–IJJAS); FESZTY Masa, *Dankó Pista és Feszty Árpád barátsága: Hogyan született az „Eltörött a hegedűm?”*, Nők Lapja, 1968. augusztus 3. (a továbbiakban: *Dankó*).

¹⁶ Váli Mari, Peti Józsefné (1840–1915): Jókai húgának, Eszternek a lánya. Még Laborfalvi Róza életében együtt lakott Jókaiékkal, mivel családja korán meghalt. Jókai halála után ő pereskedett legtovább és legvehemensebben Grósz Bellával, Jókai örökösével. Vö. Jókai Mór hagyatéki ügyének iratai, BFL, A Budapesti és Központi Járásbírószék anyagai, VII. 12.6 – 568.910/1936. – A hagyatéki ügyek kapcsán Fesztynével egyértelműen ellenérdekeltnek számítottak. Az ellenségeskedés azonban már évtizedekkel korábban, még a Jókai életében zajló eseményekre nyúlt vissza, hiszen Laborfalvi halála után Váli Mari elvesztette otthonát és megél-

el) füredi ismerőseitől folyamatosan azt hallotta, hogy „milyen tivornyázásnak megy végére Jókainéért viselt gyászruhájában minden jobbérzésű ember megbotránkozására Jókai Róza, vidám társaságával éjfélén túl is muzsikáltatva magukat a nagyvendéglő éttermében, nem feledkezve meg amellet a poharazásról sem...¹⁷ Ráadásul Róza még Pesten is folytatta az esti vendéglőzés szokását, sőt, ha csak tehetette, Jókait is rávette, hogy ilyenkor gardírozza. Róza, az egészséges és idősebb női felügyelet nélkül maradt fiatal lány¹⁸ valóban sokat eljárt otthonról, s – a pletyka szerint legalábbis – egyre inkább Feszty Árpád nyomában.¹⁹

A Sándor utcai társasélet még a gyászév letelte előtt, tehát 1887 őszén megindult. Fényes estéllyel, a megváltozott életvitel nyilvánvaló demonstrációjának szándékával és – a rokonok nem kis megütközésére – éppen azon a napon, amikor felállították Laborfalvi Róza síremlékét. Ekkortól – legalábbis Mikszáth szerint – „valóságos idilli élet” kezdődött. „Leány és apa versenyeztek, hogy egymásnak örömet okozzanak. Róza Jókainak hitt társaságot, írókat, akiket ő szemelt ki, Jókai pedig Rózának hitt festő-»kollegákat«, hogy ő se unja magát. Kedves nyílt házat vittek. Néha ott marasztották vendégeiket vacsorára is vagy Rózát kísérte el színházba, hangversenyre s olyankor bosszús dörmögéssel jelenthette a klubban Nedeczky [István] Tiszának:²⁰ »A ritmuscsináló, úgy látszik, ma megint női szolgálatban van.«²¹

hetését, hisz Rózákhoz már nem költözhetett Jókaiival. Róza adoptálása után viszonyuk még inkább elmeresedett.

¹⁷ VÁLI Mari, *Emlékeim Jókai Mórról*, Bp., 1955, 360–361 (a továbbiakban: VÁLI). – Visszaemlékező levelében ugyanerre utalt Gozsdu Elek is: *Kertiünk Istennel határos (Gozsdu Elek és Weisz Anna levelezése, 1906–1915)*, kiad. PONGRÁCZ P. MÁRIA, ALEXA Károly, Bp., 2001, 662–663 (a továbbiakban: PONGRÁCZ–ALEXA).

¹⁸ Justh Zsigmond naplójában így mutatta be Rózát, akit ő is Laborfalvi lányának vélt: „Elsősorban modern asszony, egy, nem, két generációval van előbbre, mint atyja. Sok művészi érzék, finomulás, legmodernebb a családban. Minket mind ő köt össze atyjával és férjével, bár ez utóbbihoz sok év barátsága is köt. Egyrészt gyermekes vér (s ezt egy kissé csinálja is), másrészt egy öreg race világnézlete. Egy barátom, ki jól ismeri, azt mondja, az a tragikum egyéniségében, hogy olyan nagynak, vállasnak született, midőn macskának érzi magát (a macska kedvenc állata), macskalelke van. Nicht ohne – azt hiszem, szívesen az ölébe ülne néha az Árpádnak, s eldorombolna ott, ha ez állana természetéhez, s ha ölébe (kivált!) elférne. Igazi nő, kedves asszony különben, sok sousmissio és helyes – analomvágy!” *Justh Zsigmond naplója és levelei*, kiad. KOZOCSA Sándor, Bp., 1977, 339–340 (a továbbiakban: KOZOCSA).

¹⁹ Feszty Róza Jókai Róza nagyon röviden így vallott kapcsolatuk kezdetéről: „Még nem múlt el a gyászév, mikor megismerkedtem Feszty Árpáddal, megszerettük egymást. Ha nem adoptált volna a papi, elmentem volna vele Párisba, lettünk volna művészek, szabadok – s valószínűleg boldogok – mert Feszty Árpád éppoly kevésbé született férjnek, mint én feleségnek. Megmondtam neki, »úgy szeretnék tenni«, – de nem szabad, mert a Jókai név kötelez. Szégyellem – de kénytelen vagyok a házasságot választani.” (ALMÁSI, *i. m.*, 217.) – A pletykát VÁLI Mari is erősen táplálta.

²⁰ Jókai állandó tarokk-partnerei: Tisza Kálmán, Nedeczky István, Mikszáth Kálmán, Wasmer báró, Dárday Sándor, Gajári Ödön és Sváb Károly. – A társaságot olajfestményen örökítette meg Ferraris Arthur. A képen Gajári Ödön, Sváb Károly, Nedeczky István, Csernátony Lajos, Beöthy Algernon, Podmaniczky Frigyes báró, Tisza Kálmán és Pulszky Károly szerepel Jókai társaságában.

²¹ MIKSZÁTH, *i. m.*, 137–138.

Mindazonáltal – ha alaposan belegondolunk – ez a fiatal, akkor még férjhez nem ment, már a származása körüli tisztázatlanságot is magán viselő²² (a közvélemény ugyanis nem tudta pontosan, Róza mostohalánya, nevelt lánya, mostohaunokája vagy mije is Jókainak, azt meg végképp nem, hogy valószínűleg Andrássy Gyula gróf törvénytelen gyermeke), valamint önállóságával és modernségével kérkedő lány és az eddig a zajos társaságot kerülő, mélyen gyászoló nagypapa kettős pillérére épített szalonélet a korban azért mégsem számított éppen szokványosnak, és Jókai neve és nimbusza, de éppannyira Jókai Róza megnyerő személyisége és átgondolt „szalonszervező politikája” nélkül nyilván nem is tudott volna elfogadottá válni. Mindez csak úgy sikerülhetett, hogy Róza már kezdetben is – hangsúlyozottan a nagymama, a volt feleség nemzeti jelképszerűségének nimbuszát kihasználva, de annak eszközeitől, módszereitől és stratégiájától különbözően – a „pápit” az elzártaságból kikergetve fontos társasági szereplővé formálta. Róza mindegyelőtt Jókai legmagasabb szintű politikai-ismerőseit hívta meg a házba, s e kör legitimitációjával kezdte mindinkább bővíteni a meghívottak névsorát író- és művészcivilizációkkal. És amilyen mértékben bővült a szalon látogatói köre, közben éppannyira – az eddigittől feltűnően különböző, immár a korhoz jobban illő, modern stratégiával építkezve – erősödött Jókai nemzeti jelképpé avatása és nemzeti idollá emelése is. Immár nem pusztán – vagy éppen nem – a megjelenő írói produktumok által.²³ Nem feledhető ugyanis az sem, hogy Jókai ekkor, Laborfalvi halála után élte át élete talán legnagyobb írói válságát; saját mércéje szerint pokoli hosszú ideig nem is született új mű. Róza ráérezésének vagy épp érzékenységének köszönhetően az átmeneti, nehéz időben megjelent az imázsváltó írófejedelemnek – a sajtóban is bőven taglalt – szinte a nyilvánosság előtt zajló magánélete, amely folyamatosan fenn tudta tartani a nemzet költőjének apoteózisát, amíg újra visszatért az erő a regényírói ujjakba.

Nem egészen egy év múlva, 1888 nyarán Feszty Árpád és Jókai Róza nagyon szűk baráti körben örök hűséget esküdött egymásnak Fiumében.²⁴ Feszty csak két barátját, Justh

²² Jókai és Fesztyék összeveszése után sértettségéből Jókai többször vágott vissza Róza tisztázatlan származásának ügyével. „Mikor elutaztatok avval a vagyonnal, a mit, miután évekig tartottalak Benneteket, még odaadtam, minden ismerősötöknek azt híreszteltétek, hogy azért utaztatok el, mert én koldusbotra jutottam, Benneteket az utcára kidobtalak, s Ti szégyenlitek magatokat én miattam; [...] Miután elutaztatok, a sok áskálódó levél után még azzal is elő mertél állani, hogy ajándékozzam oda az én svábhgyi birtokomat az elzüllött gyermekek javára (Miután Te már a pénzt fölvetted). Értem ugyan, hogy Ti rokonszenvvel vagytok a züllött gyermekek iránt, de viszont *épen Ti tudjátok* legjobban, hogy én már eleget tettem elzüllött gyermekekért.” Jókai Mór levele Feszty Árpádnak, Bp., 1901. május 23. (ALMÁSI, *i. m.*, 119.)

²³ Mindezt egy jóval korábbi életrajzi helyzetben – a tardonai bujdosás történetén keresztül – alátámasztja PORKOLÁB Tibor tanulmánya is: „*Üldözöttje a hatalomnak*” (*Egy fejezet a „Jókai-regényből”*) = *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, szerk. TAKÁTS József, Bp., 2004, 173–186. – A tanulmány a Jókai-életrajz(ok) „kultikus célzatú konfigurálásának” kérdéskörében a Jókai-biográfiák fikcionalitásának és vallomásjellegének kapcsán Jókai nemzeti jelképpé avatásának metódusát vizsgálja a szabadságharc bukása utáni időkben.

²⁴ Az eseményről hírt adott a Vasárnapi Ujság: Feszty augusztus 7-én vezette oltárhoz Jókai Rózát, Jókai Mór költőnek leányát a fiumei székesegyházban. A násznagyok: Feszty Adolf országgyűlési képviselő és Rudán Károly fiumei nagykereskedő, a vőfélyek: Feszty Gyula és Feszty István huszárfőhadnagy voltak. Tisza István táviratban gratulált. Az esküvő után a fiatalok Velencébe utaztak. (VU, 1888/33.) Érdekes módon Feszty Masa más helyszínről tudott: „...a susáki öreg templomban örök hűséget esküdtek egymásnak Feszty

Zsigmondot és Mednyánszky Lászlót hívta meg – mint azt Justhnak írta – az „egész csöndben incognitóban” tartott esküvőre.²⁵

A nyilvánosság kizárása, a titkolózás és maga az a tény, hogy a szertartást nem Budapesten tartották, ez esetben igen ésszerűnek tűnt. A rokoni túlkapásokon – amelyek Róza adoptálása óta szinte állandósultak – és a közvélemény reagálásán túl azt végképp nem lehetett kiszámítani, mi történne, ha az esküvőn megjelenne Jászai Mari, a Nemzeti Színház, azaz a „nemzet tragikája”, akivel Feszty – Róza előtt – több mint tíz éven keresztül állt bizalmas kapcsolatban. A veszélyről valami fogalmat azért nyerhetünk abból, amit Jászai egyik benső barátja, Gozdsu Elek két évtizeddel később írt: „Elkerülhetetlen volt... Feszty Árpádnak találkozni kellett Jászai Marival... [...] Én bizalmas jóbarátja voltam Jászai Marinak, és neki csak két igazi jóbarátja volt: Justh Zsiga meg én... de bennem jobban bízott... Egy délután ott teáztam nála... sírt... és sírt... – Nohát, mi baj, az istenért! Mi baj! Egnéhány percig hallgatott, aztán a kicsi zsebkendőjével erélyesen dörgölte a szemeit, a zsebkendőt az asztalra csapta, felugrott a pamlagról, a szemei szikráztak, és fuldokló dühvel azt mondta: Az a csontvázbestia – igen, a nyálás csontvázbestia az ágyamból húzta ki... a saját ágyamból húzta ki... de... de mi még találkozni fogunk! A Jókai leánya! És azontúl úgy öltözködött, mint a páva. Tüntetett a közönyével, pedig bőgve sírt a lelke.”²⁶

Ha a sok-sok visszaemlékező igazat állít, valóban sajnálhatjuk, hogy nem ismerhettük Feszty Árpádot. Jó barátja, Pekár Gyula szerint „...maga is talpig bohém volt s baráti kedvességével, romantikus férfiszépségével egész Bohémiát elbájolta. Írónők, művésznők, színésznők..., mindenki bomlott a daliás piktor után.”²⁷ Sokan említik, hogy már az első találkozáskor valami mágikus vonzalom ébredt bennük Feszty iránt. Váli Marinak például az 1878-as követválasztás körüli hercehurcában unokabátyja, Jókai mutatta be a „finom, pörge bajúszú, csinos, vékony ifjút.” Mint írja: „igen nyájasan kezdtem a bemutatottal társalogni, kis leánykám valósággal elkomorulva vonult félre”, majd – mint kiderül – nagy haraggal támadt az anyjának, hogy lehet ennyire nyájias egy ismeretlen emberrel.²⁸ De Feszty ugyanúgy magába tudta bolondítani a férfiakat is. Bámulatosan értett az emberek nyelvén, pillanatok alatt megkedveltette magát az emberekkel. Irigykedő meg-

Árpád és Jókai Róza.” FESZTY–IJJAS, *i. m.*, 59. – Mivel a fiunei esküvőt sok forrás igazolja, elképzelhető, hogy Fesztyék később Susákon is megünnepelték a nagy eseményt, s ebből adódott a két helyszín közötti eltérés. A susáki eseményre való hivatkozás magyarázata azonban még további kutatásokat igényel.

²⁵ FESZTY Árpád – Justh Zsigmondnak, 1888. augusztus 7-e előtt (Canal Grande, Venezia), OSZK Kt., Levelestár, a kéziratári rájegyzés szerinti 12. levél: „7-én lesz az esküvöm Fiumében, egész csöndben incognitóban s nem is hívtam meg senkit – csak Medit és téged – ha valahogy ide találnál tévedni akkorára, bizony nagyon megörülök neki.” A levélben Feszty megírja, hogy 6-án érkezik Fiuméba (a Hotel Európába), az esküvő pedig 7-én du. lesz, augusztus végén pedig már a Svábhegyen találja meg Justh.

²⁶ PONGRÁCZ–ALEXA, *i. m.*, 662–663. – Jókai Róza és Jászai Mari kapcsolatáról még: FESZTY–IJJAS, *i. m.*, 34–38.

²⁷ PEKÁR Gyula, *Fesztyéknél a Bajza-utcában*, OSZK Kt., Fol. Hung. 2044, rádióelőadás (a továbbiakban: PEKÁR).

²⁸ VÁLI, *i. m.*, 360.

jegyzést sem, pláne bántó szót nem olvastam róla, még a Jókai-rokonok villámló haragja is megkímélte őt a második Jókai-házasság körüli felfokozott indulatú, bántó odamondogatások során.

Justh Zsigmond jellemzése szerint: „Feszty Árpád. Vér, vér és vér. Mednyánszky tigriskének nevezte el – s valóban a tigrisre emlékeztetett leginkább. Szenvedélyes, tüzes, s amellet lágy, bársonysimaságú mozdulatok. [...] Csak a napfényt akarja meglátni. [...] Különben nagy érzéke van a dramatikus iránt. Hangulat kevesebb képeiben. [...] Mióta Jókai Róza férje, sokat beszél a modernizmusról, és – a divatra is kezd adni. Sőt! még a zenét is szereti. Azelőtt a zongorával el lehetett kergetni, csakis a cigányokat türte.”²⁹

Feszty Komárom megyében, Ógyallán született, s néhány fiataalkori meggondolatlan-ság³⁰ után Konkoly-Thege Miklós ajánlásával és pártfogásával érkezett a fővárosba, s ő volt az is, aki leszerelte Feszty Árpád apjának berzenkedését, hogy fiából festőművész váljék. Feszty rövid idő alatt már Ligeti Antalt és Gyulai Pált is mentorának mondhatta, s bármily hihetetlen – a pokoli nehéz természetű Gyulai jóindulatát azután is bírta, hogy nem udvarolt már többé Margit lányának. Lyka Károly úgy tudta, hogy Feszty első, két-éves bécsi ösztöndíját Gyulai és Ipolyi Arnold (akivel egyébként szintén ő hozta össze) ajánlására kapta, s személyesen az előbbi tétetett be több olyan rövidebb közleményt a Vasárnapi Ujságba, amely a fiatal Feszty valamely újabb készülő munkájáról tudósított.

A fiatal festőért már kezdettől, megismerkedésük óta Jókai is rajongott, és tehetségét nagyra tartotta. Az 1870-es évek végén már ismerték egymást, az 1880-as évek elejétől pedig több vállalkozásban is részt vettek együtt (pl. 1882-ben a *Jó könyvek a magyar nép számára* című kormányzati pénzből finanszírozott, „népnevelő ponyvasorozat” munkálataiban). 1886 elején már annyira jó barátságban voltak, hogy a Vasárnapi Ujság híradása szerint: „Jókai Mór április közepére Dalmáciába utazik, onnét pedig átmege Boszniába, hogy bejárja az okkupált tartományokat és adatokat gyűjtsön új regényéhez. Utazásában Feszty Árpád jeles festőnk és Thallóczy Lajos fogják kíséerni.”³¹ Feszty tehát már a Rózával kötött házassága előtti pár évben is Jókainak jóformán minden vállalkozásában szerepet kapott és minden Jókainak rendezett reprezentatív közéleti eseményén ott ült a legillusztrisabb vendégek között.³² Arra persze aligha lehet valaha is bizonyítékot találni,

²⁹ KOZOCSA, *i. m.*, 340.

³⁰ Az erőteljes hazafias nevelést kapott Árpád – a család tizedik gyermekeként – tanulmányait Komáromban, Budán és Pozsonyban végezte. A pozsonyi Katolikus Főgimnáziumból – ahová egyébként ekkoriban járt Reviczky Gyula is – kicsapták, mivel titkos politikai együletet alapított. Hat diáktársával esküt tettek arra, hogy „addig nem halnak meg, amíg mindegyikük egy Habsburgot ki nem irt.” Innen Debrecen felé indult, s beállt egy vándorszínész társulatba. Miután Gyula bátyja Kecskemét környékén megtalálta s hazavitte, a család beleegyezett, hogy 1874-től beiratkozzon a müncheni festőakadémiára. – Feszty pályájáról bővebben lásd FESZTY István, *A Feszty család története*, Tatabánya, 1989.

³¹ VU, 1886/5, 129.

³² Jókai pl. bevette Fesztyt *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című vállalkozásba, valamint a festő hivatalos volt olyan elegáns összejövetelekre is, mint pl. az 1888. február 12-én az Angol királynőben rendezett villásreggeli, amelyen Jókai bemutatta Rudolf trónörökösnek a vállalkozás munkatársait (a meghívottak 40 tagú listáját is közli a lap), vagy a február 13-án tartott irodalmi vacsora, melyet Jókai adott a Budapesten időző Weilen József lovag, udvari tanácsos tiszteletére, aki a kiadvány főszerkesztője volt. (VU, 1888, 134.)

hogy Feszty nagy munkáinak megrendelésében³³ és nívós díjainak elnyerésében mennyiben játszott szerepet saját tehetsége, szerethetősége, fölkapottsága vagy éppen Ipolyi, Gyulai, Jókai (stb.) kitüntető barátsága.

Róza szerint Jókai „a házasságunk után pár évvel az uramat sokkal jobban szerette már, mint engem. Nem csoda! Komáromi volt. [...] Árpád politizált, koccingatott pápival és versenyt anekdotázott vele óraszámra. Mind olyan kvalitások, mik belőlem bizony hiányoznak. Még a koccingatást szívesen vállaltam, de politika nélkül...”³⁴

Feszty Árpád – minden forrás szerint – tényleg értett az emberek nyelvén, és talán nem annyira számításból, mint inkább ösztönösen – a mindennapi életben való helyezkedéshez. Csodálatra méltó érzéke volt az üzlethez meg a szervezéshez. Ez a könnyűkezü festő, ez a jóképű, imádnivaló showman kifogyhatatlan ötleteivel képes volt összegyűjteni és békén maga körül, a társaságában tartani egészen különböző habitusú, származású, nézetű és véleményű embereket. Ennek talán legjobb példája, hogy még azt is elérte, hogy később Gyulai egy-egy esetben megjelent a Jókai–Feszty-villában, holott köztudomású volt, hogy Jókai és Gyulai mennyire nem kedvelték egymást. Róza szerint Árpáddal tudatosan igyekeztek összebékíteni őket: „Már mint menyasszony és vőlegény arról álmodoztunk: hogy fiatalítsuk meg Jókai életét? [...] És, ami a legnehezebb: hogy gobozzuk ki a hosszú évek alatti pletykák, félreértések, hizelgők intrikáiból szőtt hálót, amibe a két nagy irodalmi párt: a Petőfi–Jókai bámulók s az Aranyra esküdő Gyulai-társaság magát begubózta? [...] Árpád otthon volt mind a két körben. Teleki Sándor harmadik fiának nevezte; Gyulai Pálnak pedig majdnem hogy veje nem lett: a szépséges Gyulai Margit volt első nagy szerelme. Gyulait nagyon szerette s főambíciója volt: összehozni őket, megértetni velük, hogy ez a helyzet nem méltó hozzájuk, hogy azt kis emberek intrikái, hizelgése, irigysége, kenyérharc hozta csak létre. És sok fáradtság árán sikerült is a lehetetlent elérnie. Gyulai olyan jól érezte magát nálunk, hogy megtörtént az a fantasztikus eset, hogy egyszer reggel 6 órakor az átlumpolt éjszaka után Gyulai és Vadnay versenyt futottak a Bajza-uccán végig az Andrássy-utig.³⁵ Erre és hasonló »barátkoztatási« diadalaira büszkébb volt Árpád, mint legszebb képeire. Hát nem is tudta volna más megcsinálni, annyi bizonyos. Kellott hozzá az ő nagy, mindenkit meghódító, lenyűgöző temperamentuma, szípkázó ötletessége, fiatalos jókedve. Ő a »jöttem, lát-

³³ Pl. az épülő Operaház foyer-jának díszítése, a Vöröskereszt Erzsébet Kórházának festett két freskója, a Nemzeti Színház első emeleti csarnokának képmegrendelése, a királyi pavilon és a Terézvárosi Kaszinó nagytermének képei stb. – Feszty lánya, Masa szerint az 1880-as évektől „Feszty Árpád neve lett a lobogója annak a közhangulatnak, hogy most már hovatovább felesleges a magyar tárlatokon külföldiek szerepeltetése.” FESZTY–IJAS, *i. m.*, 28.

³⁴ *A Jókai-ház: Feszty Árpádné, Jókai Róza jegyzetei*, Jövendő, 1904/41, október 9., 5–8.

³⁵ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a békítési hadműveletet nem lehet valami sikeres akciónak tekinteni, hiszen még azt sem tudni, vajon Gyulai az említett estén kívül járt-e más alkalommal is Fesztyéknél. Látogatása azonban semmiképp sem tekinthető mérföldkőnek Jókai és Gyulai viszonyában, hiszen továbbra sem kerültek közelebbi, pláne barátiabb kapcsolatba. – Az esetet megörökítette Pekár Gyula is (lásd PEKÁR).

tam, győztem«-emberek közül való volt, fegyvere a csodabájós, kedves természete és az nagy-nagy hite az emberi jószágban.»³⁶

Feszty arra is képes volt, hogy érvényes válaszokat fogalmazzon meg azokra a kihívásokra, amelyeket a reformkori művészeti-irodalmi intézményrendszernek a kiegyezés utáni korszakban való újraépítése és modernizálási folyamata állított, ráadásul sikeresen össze tudta toborozni a művészeti áruk kínálatát nyújtó és az ezt finanszírozni tudó fizetőképes kereslet képviselőit. Nem elégedett meg azzal, hogy csupán a maga pénztárcájába gyűjtögesse a pénzt, de nagyobb tömegeket és pénzeket is sikerült megmozdítania a művészet ürtügyén. Látványos, „meglepetést tartogató” akcióival saját korában páratlan módon össze tudta terelni, barátkoztatni és vegyíteni „a főrangúakat és a polgárokat”, illetve a művészeket és a közönséget. Biztos lábon állt a való életben, így pompásan lehetett vele dolgozni, ha azokról a gyakorlati kérdésekről esett szó, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy a műtárgy-előállítás és a művészeti mecenatúrárendszer átalakulása igazodjon a polgári viszonyokhoz és valamiképpen betagozódjon a piacosodási szisztémába.³⁷

Feszty egyik kedvenc multságáról, a művészestélyek szervezéséről,³⁸ ahol összehozta a fizetőképes vásárlóközönséget meg a művészvilág tagjait, Lyka Károly így vélekedett: „Derűsebb esetek azok a művészvigasságok, amelyeket a közönség részvételével rendeztek, féligmeddig a müncheni Fastnacht, féligmeddig a párizsi Mi-carème emlékeként. Ezeknek a multságoknak Feszty Árpád és Stróbl Alajos volt a főmestere, a színhely pedig az Epreskert, ahol a Mintarajztanoda és mesteriskola növendékeinek voltak munkatermeik. Olykor hetekig dolgoztak a regényes kert fái és épületei közt festők és szobrászok, hogy fantasztikus színhelyét formálják a jelmezes mulatozásoknak. Ezekkel sikerült a közönséget a művészek közé vonzani, ami tulajdonképpeni céljuk volt, igaz, hogy csak

³⁶ Érdekes, hogy Feszty Masa – bármiféle jelzés vagy magyarázat nélkül – szinte szó szerint átvette Feszty emlékeit visszaemlékezéseiben. (Literatura, 1929/6, 205–206; FESZTY–IJAS, i. m., 67.)

³⁷ A művészeti egyleti, társasági mecenatúra-rendszer kialakulásáról és benne Feszty Árpád szerepéről bővebben: CSÁSZTVAY Tünde, *Laczikonyha, kothurnus, tülök: Nemzet- és lélekmentő műpártolás-próbálkozások a XIX. századvégi Magyarországon = Mednyánszky László-katalógus*, Bp., Kossuth Kiadó–Magyar Nemzeti Galéria, 2003, 89–100 (a továbbiakban: CSÁSZTVAY).

³⁸ Pl. már 1879-ben – francia mintára – a jótékonyági céllal rendezett, ún. Arrogante-ünnepély szervezésében feltehetően részt vett, hiszen a Vasárnapi Ujságban a rendezvényről ő adott rajzos tudósítást. – 1897-ben nagyszabású tervet készített március tizenötödike 50. évfordulójának megünneplésére. Művésztársait egy körlevélben értesítette a tervezett körmenetről. „Tartsák a népünnepet – írja tervezetében – a Rákoson, vagy Kelenföldön, hívják meg vendégül az egész magyar népet. Gyűljön össze a haza minden részéből egy-egy csoport, a mely saját vidékét képviselje színes, változatos viseletben, gyalog, szekéren, lóháton, minden vidék a maga szokása szerint. [...] Kisérje mindenik csapatot az ő zenéje. És az egész tábor vonuljon végig a fővároson. [...] Kövesse őket a *sajtószabadság* szekere, utánuk jöjjön a *48-as honvédek* csoportja, azután a *művészetek, ipar, kereskedelem* diadalszekerei. A menet vonuljon végig a *fővároson*, a *királyi vár* előtt és a *Vérmezőn* megállva, minden vallás papja szolgáltasson áldozatot és áldja meg a népet, a mely énekelje el a Himnuszt. Majd vonuljon a menet a *városháza* és a *muzeum* elé, a hol a kik még életben vannak azok közül, a kik 50 év előtt lelkesítették a népet, tartsanak beszédeket. Az ünnep végződjék nagy népmulatsággal. [...] Az ünnepnek jótékony hatása lenne a pusztuló népviseletre és népiparra is igen jó hatását éreztetné a különböző nemzetiségekkel.” – Fesztynek ez az elképzelése végül nem valósult meg.

időlegesen. De egyben jellemezte korszakunk dáridós kedvét, a nagyon elharapódzott kivilágos-kivirradtig való mulatozásokat, híres táncokat, nagystílusú cigányozásokat. Akkoriban ezt magyarosnak vélték.³⁹

Ennél azonban bizonyosan többről volt szó. Feszty Árpádban – neveltetése mellett leginkább Justh Zsigmond, Batthyány Géza, Mednyánszky László, Czóbel István hatására⁴⁰ – komoly hazafias érzelmek és őszinte nemzetföltő buzgalmak éltek, amelyek leginkább – némileg vulgarizálódott módon ugyan, de – a századvég magyar arisztokráciájának újkonzervatív eszmeköréből táplálkoztak.⁴¹ Feszty szinte itta Justh Zsigmond – erősen Taine milióelméletének rendszerébe simított – társadalomreformról szóló elképzeléseit s – Justh közvetítésén keresztül – Mednyánszky sógorának, a „szobafilozófus” Czóbel Istvánnak tanait. Czóbel a magyar újkonzervativizmus agrárius mozgalmanak képviselője s főleg Spencer tanait valló ideológusa.⁴² Az agráriusok azon morálfilozófiai alapon, mely idealizálta a feudális-patriarchális viszonyokat és „rehabilitáló szembeállításba” helyezte a „bekövetkezett polgári fejlődéssel”, azt vallották, hogy az arisztokráciának „hatóképes gazdasági pressure grouppá” kell formálódnia és a kormányzattól ki kell kényszerítenie az érdekeit szolgáló gazdaságpolitikai döntéseket. Az elmélet szerint – az organikus fejlődés tana alapján – „a nemesi, paraszti, kisiparos rétegek tönkretétele megbontotta a magyar társadalom organizmusát”, és ezt az arisztokráciának kell orvosolnia. Hitték, hogy „az organizáció, a szervezett egységes fellépés semmivé teszi az »erősek« fölényét. Az eddig »gyengének« bizonyult rétegek gazdasági érdekképviseleti organizációkba szervezve konkurrenciaképessé válnak a versenyben. [...] A tradicionális és kispolgári rétegeket egységes érdekképviseleti fronttá kell szervezni.”⁴³ Czóbel szavaival pedig: „Alakuljon meg valahára a magyar hazafiak ligája... Úr és polgár, honorácior és telkesgazda, szóval mindaz, aki nem részese, sem a nagy Panamának, sem a szocializmusnak, álljon össze. [...] Tegyük hát azt a szövetséget, amelyet komoly és előrelátó férfiak alapítottak, élő hatalommá, a társadalmi élet egy nagy gócpontjává. [...] Akkor fog az egy nagy nemzeti ligává átalakulni, amely imperatívusé léphet fel a zsaroló rendszer, a szociális bajok és a korrupció ellen.”⁴⁴

³⁹ LYKA Károly, *Közönség és művészet a századvégen 1867–1896*, Bp., 1947, 27–28.

⁴⁰ Justh Zsigmond, Mednyánszky László és Czóbel István hármassága kapcsán Justhék körének eszmei tájékozódásáról és művészi programjáról, nemzeti művészet-eszményük kialakulásáról is elmélyülten értekezett GOSZTONYI Ferenc *Kész regény (Malonyay Dezső 1905-ös Mednyánszky-monográfiája)* című, alapvető írásában (*Mednyánszky László-katalógus, i. m.*, 71–88).

⁴¹ A baráti kör elméleti-eszmei tájékozódásáról, korábbi értelmiségi köralapítási kísérleteiről hosszabban írtam már idézett tanulmányomban. – A kérdéssel bővebben lásd még SZABÓ Miklós, *A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón*, Történelmi Szemle, 1974, 326–327; SZABÓ Miklós, *Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban*, Századok, 1974, 3–65 (a továbbiakban: SZABÓ 1974); NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*, Bp., 1981; R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban*, Bp., 1973.

⁴² CZÓBEL István fő műve *Die Entwicklung der Schönheitsbegriffe: Die Genesis unserer Kultur*, I–V, Leipzig, 1901–1907.

⁴³ SZABÓ 1974, 8–9, 19, 20–21, 23.

⁴⁴ Cz. I. [CZÓBEL István], *Nincs megállás*, Magyar Gazdák Szemléje, 1898. február, 35.

Justh már évekkel korábban dédelgette magában annak tervét, „hogyan megcsináljuk az irodalmi salon-t, össze igyekezve hozni a nálunk még olyan igen ellentétes »mondain« és »lettré« köröket. Persze ez kezdetben csakis az úri társaságban lesz lehetséges; később ha dámáink úgy akarják, s elég erősnek érzik magukat erre, tán sikerülend tovább menni.”⁴⁵ A legelőkelőbb magyar családok egy része „a »nemzetek feletti« birodalmi arisztokrácia részének tekintette magát”,⁴⁶ de azért voltak jó néhányan, akik továbbra is felvállalták, sőt egyre erőteljesebben hangsúlyozták felelősségüket és feladatvállalásukat a magyar társadalom vezetésében. Ez még akkor is igaz, ha az újkonzervatív, nemzetmentő törekvések bajnokai leginkább épp azok voltak, akik kényszerűségből vagy csak passzióként fél életüket – igazi világpolgárként – a nagyvilágban bolyongva töltötték. Justh Zsigmondnak – életvitele, majd betegségének súlyosbodása miatt – mindinkább le kellett számolnia azzal az elképzeléssel, hogy saját szalonjában terelheti össze a válságból kivezető utat megmutató, az új Magyarországot megteremtő, felelősen gondolkodó politikai és modern művészeti-szellemi elit tagjait. Ahhoz viszont elég karizmatikus ereje és intellektuális befolyása maradt, hogy eszméit elfogadtassa barátjával, Feszty Árpáddal, s gyakori távolléte abban sem akadályozta, hogy áttételesen mégis a nemzeti szalon központi figurájává váljon, még akkor is, ha a leginkább az Apponyi Albert köré csoportosuló, újkonzervatív párt körének politikai eszméihez közelítő elképzelései igencsak különböztek a nemzeti szalon másik házigazdájától, a Tisza-párt szimbolikus alakjától, Jókai Mórétól.

Feszty mind magánéletében, mind közéleti szereplésében megjelenített tehát egy nagyon a korhoz illeszkedő, de a saját ambícióit is teljességgel kielégítő, némi elméleti megalapozottságot sem nélkülöző művészmagatartást, aminek nélkülözhetetlen eleme volt az újságokban is folyamatosan dokumentált, zajos magán- és szalonélet, amely mellesleg magával hozta a további komoly megrendeléseket. Ez pedig pompásan illeszkedett a Jókai Róza-féle Jókai-szalon megteremtésének gondolatához.

A Jókai-Feszty-szalon élete – egy ideig legalábbis – mindhármuknak szükséges és szerencsés volt, és egészen addig (sőt egy kicsit tovább) állt fenn, amíg folyamatosan dinamizálni, stimulálni tudta mindhármuk személyes érzéseit és családi, társadalmi, közéleti vagy művészi pozícióit. Ez még akkor is igaz, ha – a szerencsés vállalkozások, a sikerrel működtetett véd- és dacszövetségek kialakítása és fenntartása mellett – teljesen őszintének hat Feszty Árpád egy levélbeli vallomása K. Lippich Eleknek: „A barátság jól eső melege többet ér az általunk kergetett fényességek hideg ragyogásánál”,⁴⁷ és a források is azt erősítik meg, hogy – ekkor még legalábbis – ez a három kitűnő ember amellet,

⁴⁵ JUSTH Zsigmond levele – Nemeskéri Kiss Margitnak, Szenttornya, 1886. szeptember 17.; GÁLOS Magda, *Sigismund Justh et Paris*, Bp., 1933, 74. – A próbálkozás eredménye lett 1889-ben a Műbarátok Körének megalakulása.

⁴⁶ FÓNAGY Zoltán, *Társadalom: A mozgásba jött társadalom = Magyar kódex*, V, *Az Osztrák–Magyar Monarchia: Magyarország művelődéstörténete 1867–1918*, főszerk. SZENTPÉTERI József, szerk. HARGITAI György, Bp., 2001, 104.

⁴⁷ FESZTY Árpád – K. Lippich Eleknek, 1899. január 10-e előtt, OSZK Kt., Levelestár, a kéziratári rájegyzés szerinti 12. sz. levél.

hogy munkájukban és elismertségükben az együttlakás ideje alatt minden segítséget megadott egymásnak, tényleg igazán szerette és becsülte egymást,

2006. CXIII. évfolyam 768. szám

(Szalon-nyitó)

A Feszty-szalón élete – konkrétan viszont – az epreskerti nagyon jutányos telek⁴⁸ megszerzésével és a Bajza utcai palota – hihetetlen műgonddal eltervezett – megépítésével kezdődött. Feszty Masa a villa ötletének felvetődéséről ezt vallotta: „[1888] Ősszel kezdődött pesti társasági életük. Sok helyre kellett menniök első látogatásra és sokan keresték fel az ifjú párt. S ekkor kicsinynek találták a lakást, főleg Jókai mértékéhez, aki körül életében először omlottak le a zárt falak, s otthoni élete először nyílt meg szélesebb társaságnak. Nem tudom, kié volt a házépítés ötlete. Erről sosem beszélt sem Apám, se Anyám. Csak az építés örömeit emlegették. Hogy mint rajzolta le Apám Velencében a Canal Grande egyik kis palotáját. Hogyan keresték össze potom pénzért velencei régiségkereskedőknél a butorokat, lámpákat, kilincseket. Hogy vették meg az utolsó Doge-nak éppen akkor árverésre kerülő faragott székeit: huszonnégy faragott, kemény reneszánsz széket és régi brokát karosszékeket. [...] Ha eltöprengek rajta, azt kell gondolnom, hogy az építkezés ötlete egyformán lehetett Jókai-Nagyapámé, hiszen világeletemben mindig épített, szerzett, belement lakni, eladta; lehetett az ötlet Apámé, mert másik Nagyapám, az öreg Feszty Szilveszter is nagy építő volt. [...] És utólag mégis azt mondom, hogy baj volt, hogy a gyönyörű kis velencei palazzo megszületett. Sok örömet, de mint később kitűnik, sok, nagyon sok gondot, felelősséget vont maga után.”⁴⁹

Az optimális helyszín megszerzéséhez azonban – Feszty Masa bármennyire is próbál erről megelégedezni – nagyon is szükség volt Jókai nevére és egyre nagyobb közéleti súlyára, a korábban a Sándor-, majd az átmeneti ideig fenntartott Andrassy úti lakásban „beüzemeltetett” Jókai-szalón nyomatékosító erejére, másfelől viszont Feszty sikereire és kapcsolatrendszerére is (pl. a Múbarátok Körének megindítása már a Jókai- és a készülő Feszty-szalón sikeres működését bizonyította).

Gábor Eszter alapos tanulmányában⁵⁰ aprólékos részletességgel elemzi és mutatja ki, hogy az epreskerti művésztelep parcelláinak megszerzéséhez, majd az állandó otthon fundálásához rengeteg összeköttetésre és igen sok pénzre volt szükség.⁵¹ Írásában lépés-

⁴⁸ Feszty Masa – nem helytállóan – úgy tudta, hogy a telket ingyen kapták a várostól. (FESZTY–IJJAS, *i. m.*, 60.)

⁴⁹ FESZTY–IJJAS, *i. m.*, 59–60. – A velencei vásárlásokról Feszty – még a beköltözés előtt – több levelében is tudósította jó barátját, Justh Zsigmondot: „Velencében sok szép régi holmit vettünk. Majd meglátod a tavasszal.” FESZTY – Justh-nak, d. n., OSZK Kt., Levelestár, a kéziratári rájegyzés szerinti 7. levél.

⁵⁰ GÁBOR Eszter, *Az epreskerti művésztelep*, Művészettörténeti Értesítő, 1990, 22–69 (a továbbiakban: GÁBOR).

⁵¹ Gábor Eszter részletesen bemutatja, hogyan született meg az a városfejlesztési elképzelés, hogy az új Műcsarnok és a Mintarajztanoda környékén, az Epreskertben egy művésznegyed alakítsanak ki, ahol a művészek olcsó, de modern műtermekhez és lakhelyhez juthatnak. A terv azonban nemsokára dugába dőlt, hiszen a legnagyobb nevű művészek és tudósok közül is sokan léptek vissza végül a házépítéstől, mert nem

ről lépésre bemutatja az Epreskerti Művésztelep 1871 utáni lassú kiépülését, benne a Jókai–Feszty-villa építésének, berendezésének részletes történetét.

Miután 1890. február 10-én kiutalták Fesztynek az epreskerti telket, nagyon felgyorsultak az események. 1891. július 30-án már ki is adták a lakhatási engedélyt a Feszty-villára. Az elkészült, nagyon ízléses palota csodájára járt az egész város. Jókaiék azonban valószínűleg csak 1891. nyár végén–ősz elején költöztek be a már teljesen berendezett villába.⁵²

tudták gigazdálkodni az epreskert villájának az árát, s így visszaadni kényszerültek a kedvezményes árú telket. Idézi a fővárosi képzőművészeti bizottmánynak az 1887. február 10-i jelentését: „a kedvezményes áradacára azonban mindössze csak egy műterem épült fel [...] oka részint a tulajdonjognak a feltételekben körülírt erős korlátozásában, részint pedig művészeink kedvezőtlen anyagi viszonyaiban rejlik.” A visszalépők között volt pl. Lotz Károly is. (GÁBOR, *i. m.*, 25, 26–27.) – Fesztyék Bajza utcai házának költségeibe folyt be valószínűleg az 1889 elején eladott, híres balatonfüredi Jókai-villa árának egy része is, amelynek fele tulajdonjoga Rózát illette. Ehhez a kérdéshez lásd Jókai Róza és Feszty Árpád 1890. március 6-án kelt házassági szerződését. (BFL, Görgei István kir. közjegyző periratai, VII. 168.) A szerződésben Jókai Mór kötelezte magát, hogy „a Feszty Árpád nevén levő, Budapest főváros pesti részének 11765. számú betétében 3047 a. 4–6/a. szám alatt foglalt telekre építendő lakóház építéséhez hozzájárul olyképp, hogy a felveendő építési költsön törlesztésére 1600 ftot azaz Egezer hatszáz osztrák értékű forintot évenként a hitelező bank pénztárába befizet.” Ennek fejében Feszty szolgalmi jogot jegyeztetett be Jókai javára. Hogy ez a megállapodás mindkét részről mennyiben nyert aztán érvényt, nem tudjuk. – Ugyancsak kérdéses, hogyan osztoztak Fesztyék és Jókai a házvásárlás költségein, hiszen a források igen eltérően szólnak erről. Ugyanígy különbözőek az arról való vélekedések is, hogy a Bajza utcai élet költségeiből ki miként vette ki a részét. Feszty Árpád évekkel később, már a Jókaival való összeveszés idején egy levelében azt írta, hogy „Esküvőnk után k. b. 3 évvel – eladta a füredi villát a nélkül, hogy feleségemet megkérdezte volna ez iránt, a bevégzett tényről értesített csak, és aláíratta feleségemmel az eladási okmányt, mert a fele az ő nevén állott. Feleségem szó nélkül alá írta – a nélkül hogy a reá eső részt kérte volna – Még csak meg se említettük. – Hogy ez így van – bizonyítja megházasodása <és feleségem örökét kiadta – ezt akkor ő maga beszámította. – mi akkor se kértük volna ki a szerződésben> alkalmával szerződésileg tett intézkedése [...] a mikor is ez összeget feleségem javára <kiadta> tudta be. Ő, feleségemnek havonként 300 frot adott – a háztartásra – ebben természetesen az ő ellátása is benne volt. Hogy a mi háztartásunk többre került az természetes – <a mennyiben általam került többre azt én iparkodtam pótolni> és magától értetendő hogy azt én pótoltam. A mikor a házamat építettem – ő arra kötelezte magát – hogy évenként 1600 ftot fog fizetni – és így járul hozzá a házépítés költségeihez, mert én az ő kedvéért építettem emeletes házat – A magunk kedvéért elég lett volna ¼ költséggel egy ateliert és egy pár szobás kis házat építtetni. [...] Így én 13 éven át – 1600 ft helyett csak 550 ftot fogadtam el tőle.” A levél további részéből kiderül, hogy Jókai fizette viszont Róza ruhatárát: „Nem tudom honnan eredt az a vád is, hogy a feleségem<mel> negyven ezer forintnyi ruha számlát csinált az ő contójára. Ebből annyi igaz, hogy a mikor feleségemet elvettem, ő a feleségem ruha számlájának kifizetését magára vállalta. Ez <azonban> évenként 500–700 között váltakozott – de soha sem haladta meg a 900 ftnyi összeget.” FESZTY Árpád levele – Jókay Károlynak, Bp., d. n. [1902?] = ALMÁSI, *i. m.*, 135–139. – Jókai természetesen azt állította, hogy rengeteg pénzt költött Fesztyékre és pokoli összegeket fizetett ki Jókai Rózának az anyai örökség fejében. Pl. JÓKAI Mór levele – Feszty Árpádnak, Bp., 1899. szeptember 16., OSZK Kt., Levelestár; JÓKAI Mór levele – Hegedűs Sándorné Jókay Jolánnak, Bp., 1900. február 15., OSZK Kt., Fond V/698; JÓKAI Mór levele – Feszty Árpádnak, 1901. május 23. és JÓKAI Mór levele – Dárday Sándornak, Bp., 1901. július 6., PIM V.2617. stb.

⁵² Róza több levelében beszámolt a házépítés és a berendezkedés körülményeiről Czóbel Minkának: a ház 1891 elején „...tető alatt van. Jövő június 1 napján kapjuk a kulcsot a kezünkbe s jövő őszre már beköltözhetünk s így reméljük, hogy 92 tavaszán megtarthatjuk a nagyszerű fölszentelést. Most hoztunk Velencéből egy csomó régi Velencei dolgot a ház külső és belső díszítésére...” (FESZTYNÉ levele – Czóbel Minkának, 1891. január 9.) Augusztus 25-i levelében pedig: „A házunk valahára készen van s már be is költöztünk ámbár még

Feszty stílusosan egy 1892-es tavaszi epreskerti művészestéllyel nyomatékosította a nagy eseményt. A magánéleti eset így a sajtóban igazi közéleti üggyé nőhetett. A Műbarátok Körének támogatásával rendezett művészestélyről – melyen Feszty festő és szobrász barátaival igazi romantikus „Walpurg-éjszakát” varázsolt a májusi Epreskertbe – hírt adó lapok mindenekelőtt azt hangsúlyozták, hogy az árverésre a magyar művészek által felajánlott műtárgyak, festmények bevétele, valamint a belépti díjából befolyt összeg az Árva megyei ínségesek javára megy. A híradások szerint – „amit fantázia kieszelhet, ami bohó és bizarr ötlet ... felmerült, ami komikum és humor a 19. század blazírt embereire még hatást gyakorolhat...” – az ott mind látható volt.⁵³ A jó előre beharangozott estet valóban nagy várakozás előzte meg: „A nagy közönség izgatottan várta az ünnepély napját, s mikor elérkezett az esti 8 óra, fogat fogat után robogott a Bajzautczába s a kíváncsi néző közönség oly tömegben özönlötte körül a kert kerítéseit, hogy a rendőrség csak erőfeszítéssel tudta a rendet fentartani. [...] Ott voltak József Ágost és László főherczegek, továbbá Szapáry Gyula miniszterelnök egész családjával, több miniszter s a Budapesten időző egész mágnás-világ s azonkívül a főváros minden előkelő köre [...] A közönség a belépés perczétől kezdve el volt ragadtatva, megbüvölve, s valóban egy tündérország lehet csak oly szép, a minő ez este e kert volt.” A szenzációs „happeningen” túl azonban hangsúlyozták azt is, hogy az estnek a rendezők komoly szellemi üzenetet is szántak: „A ragyogás, a röpke fény s a könnyű humor mellett volt azonban az estélynek több komoly s maradandó becsű ténye és hatása is. [...] művészeink megmutatták, miszerint, ha arra alkalmuk van, valóban monumentális dolgokra képesek, megmutatták, hogy művészi leleményes, nemes izlés, tanulmány és humor tekintetében egyenlő fokon állanak párisi, vagy római kollégáikkal. [...] talán nem a legutolsó eredménye pedig az ünnepélynek az, hogy valamint Rómában, Párisban, Münchenben, Düsseldorfban és Bécsben a művészek gyakran tartani szokott ünnepélyei megmozdítják az egész művelt társadalmat s közeli benső érintkezésbe hozzák, egymáshoz fűzik a művészetet a társadalom rétegeivel, – úgy fog ez ezentul nálunk is lenni, mert ennek ezentul ismétlődnie kell, nemcsak, hogy ez által egy-egy magasabb kulturális vagy jótékony célra tizezrek gyűljenek be minden évben, hanem, hogy a művészet nemesítő hatása új utat találjon a nemzet minden rétegébe.”⁵⁴

Feszty Masa szerint „...a Feszty-ház nemsokára Budapest egyik szokatlan, de jellegzetes és jelentős színpoltja lett.”⁵⁵ Mindamelllett, hogy az újságok lapjain – elsősorban olasz és francia példák nyomán – amúgy is megsűrűsödtek a nagy művészek „látványműtermeinek”, „látvány-alkotóműhelyeinek” részletező, intim részletekkel szolgáló,

csak hiányosan vagyunk rendbe de már az is nagy öröm. Majd ha October elején be megyünk lakni fogjuk csak végleg elrendezni s csinosítani a mikor remélem minnél hamarabb téged is üdvözölhetnek benne igaz barátaid.” (OSZK Kt., Fond 30/52.) – A leveleket idézi Almási Éva is.

⁵³ i. s., *Művészestély az Epreskertben*, Magyar Szalon, 1892, 17. köt., 371. – Az estélyről megjelent tudósítások: A Hét, 1892/20, május 15., 318–319; VU, 1892/22, 377–378.

⁵⁴ i. s., *A művész-estély*, VU, 1892/22, 377.

⁵⁵ FESZTY–IJAS, *i. m.*, 60.

képes bemutató-riportjai,⁵⁶ a Jókai–Feszty-villa visszatérő és feltűnően kiemelt témája lett a korabeli lapoknak. A két művész lakásának aprólékos bemutatását és az ott zajló események taglalását időről időre előszeretettel vette elő a Vasárnapi Ujság, mint például a *Jókai lakóháza* című hosszú írásban: „Az epreskerti művésztelep legérdekesebb s valóban művészi kivitelű épülete az a velencei stylben készült ház, melyben az ünnepektől nagy költő lakik. [...] A verandán át belépve, az előszobába nyitunk. Szemben a műterem, jobbra a lakószobák nyílnak. Nagy, tágas műterem, a legnagyobbak egyike a fővárosban. Hatalmas ablak a tárgyak s művészi alkotások egész seregét világítja meg. Kisebbségi vidéki múzeumnak elég volna az, mi itt a legteljesebb művészi rendetlenségben ideiglenesen elhelyezve van. Egyik oldalát magas karzat foglalja el, a mely az emeletre, Jókai lakosztályába vezet. [...] Valami csodálatos hangulat, kifejezés van minden tárgyon; mintha mindemezt élettelen holminak lelke volna. Oly érdekesek, oly összetartozók, sokféleségükben is oly egységesek. [...] Ez itt igazán Jókaihoz illő lakás!”⁵⁷

(Szalon-berendezés)

Bródy Sándor szerint a Bajza utca „a mai Budapest népe kicsinyben: nagyúri, vegyes, szegényes, kezdődő, pompázó, kicsinyes és nagyszabású, mindenkifölött pedig csudálatos. [...] Ebben az utcában van még egy ház: egy kis velencei palota, a melyet egy magyar festő épített a maga és a családja számára. Az emeleten lakik az apósa, egy komoly öreg úr, a kiből már vagy 50 esztendője táplálkozik az egész ország kedélye...”⁵⁸

Az „igazán Jókaihoz illő lakás”, a kétszintes – a velencei Canale Grandén álló Palazzo Erizzo mintájára tervezett – ház és a Feszty-, valamint a Jókai-lakás beosztását egészen pontosan ismerjük.⁵⁹ Az alaprajz és a szobák tervei alapján Gábor megállapította, hogy

⁵⁶ Kalla Zsuzsa (Gábor Eszter nyomán) – a Feszty-szalont többek között Benczúr Gyula illusztrált műterem-látogatásaihoz hasonlítva – egy még meg nem jelent tanulmányában úgy vélekedett, hogy: „Az egyre szélesebb kör számára nyitott, látványosságként működő műtermek divatja minden bizonnyal a művészfejedelmi reprezentáció bécsi Makart-féle irányát követte.” Noha ebben bizonyára igaza van Kalla Zsuzsának, valószínű, hogy a Feszty-szalon esetében az olasz és a francia sajtóbeli műterem-representáció hatása sokkal erősebb lehetett és mindenképp példaadónak számított Munkácsy párizsi műterem-szalona is, amelyet viszont nem lehet pusztán a Makart-stílusú műteremek közé sorolni. A kérdés eldöntése valószínűleg még további kutatásokat és finomításokat tesz szükségessé. – KALLA Zsuzsa, *A dolgozószoba mint műalkotás (Jókai Mór relikviái a Petőfi Irodalmi Múzeumban)*, kézirat (a továbbiakban: KALLA; köszönöm Kalla Zsuzsának, hogy kéziratának elolvasását lehetővé tette).

⁵⁷ A ház újságbeli ismertetései több oldalt tesznek ki, így itt erre csak egy-két rövidebb részlettel utalok. Az itteni – emblemikus – részletek K[ACZIÁ]-NY [Ödö]-n, *Jókai lakóháza*, VU, 1894/1, 9. – Vö. még SZÍVÓS Béla, *A Jókai dolgozószobája*, VU, 1893/53, 922–923 (a továbbiakban: SZÍVÓS). – Jókai Bajza utcai dolgozószobájának berendezéséről, Jókai lakásának műalkotásszerű szimbolikusságáról és metaforikus jelképrendszeréről legutóbb: KALLA, *i. m.*

⁵⁸ B. S. [BRÓDY Sándor], *A festő és családja*, Újld, 1896/16, április 12., 372–374 (a továbbiakban: BRÓDY).

⁵⁹ Lásd GÁBOR, *i. m.*, 22–69. – Tanulmányában közli a villa teljes tervdokumentációjának, tervmódosításának anyagát, valamint az építészeti tervekhez készült, akvarellal színezett homlokzati rajzokat is.

„az új villát úgy terveztették [...], hogy abban nyitott házat lehessen vinni. A »munkahelyek« – Feszty kb. 100 m²-es műterme és Jókai több, mint 50 m²-es dolgozószobája – voltak a két meghatározó helyiség, köréjük szerveződött a többi. A leírások utalnak arra is, hogy mindkét terem vendégfogadási célokat is szolgált. Jókai nagy dolgozószobájának az ebédlőhöz közeli sarkában állt a két híres tarokk-asztal. [...] Jókai nagy dolgozószobájából »nyílik balra egy ajtó, amely a költő kék szövettel bevont hálószobájába vezet. Egyszerű faragott ágy van benne, felette édesanyja és felesége arcképe. Egy pár szék, egy asztal még, s ennyi az egész.«⁶⁰ Az író lakosztálya eredetileg mindössze két – igaz, nagy méretű – szobából állt, ezt 1894-ben⁶¹ egy, a hálószobából nyíló további kis szobával és egy igen kis méretű fürdőszobával egészítették ki.⁶² A dolgozószobához ellenkező oldalon csatlakozott a nagy ebédlő. [...] A tervek azt valószínűsítik, hogy az emeleti ebédlő közös lehetett, az eredeti és a módosított terven is csak egy ebédlő szerepel, mindkét terven az emeleten, a dolgozószoba és a műterem között.»⁶³

Az alsó szinten Fesztyék lakrésze ötszobás volt, később a Masa érkezése előtti átalakításkor különítettek el benne még egy hátsó szobát és egy fürdőt. Fesztynek egy zöld kárpitos külön szalonja is volt, amelynek falát jó nevű festők ajándékképei díszítették. Gozsdu Elek szerint „Különös varázsa volt ennek a szobának. [...] volt egy egyméteres fülkéje, a fülke ívelt volt, és a padkáján állott egy gyönyörű fehér márvány mellszobor, amely Jókai Rózának az édesanyját [!] ábrázolta, és ezt a szobrot a mi Stróbl szobrászunk alkotta. [...] A mellszobor körül apró villanykörték voltak elrejtve és fényglóriában ragyogott a fehér márvány... A zöld szoba bútorai részint paliszander-, részint mahagónifából készültek, és a francia forradalom előtti időből valók.»⁶⁴ A műtermet a lakórészrel csúcsíves törpeárkád attikájú bejárati rész kötötte össze.

A lakás központi tere azonban hangsúlyozottan a műterem volt. Míg a korabeli vendégek még érezték-értették a villa berendezésének emberi-művészi-nemzeti megalapozottságú átgondoltságát, műtárgy-voltát,⁶⁵ addig a kései olvasók és elemzők többször úgy gondolták, hogy a műterem berendezése valami eklektikus összevisszaságot, illetve művi keresettséget mutatott. Pedig Feszty valószínűleg – ugyanazzal az aprólékos utánajárással és komoly történeti-gyakorlati felkészüléssel, ahogy valamivel később a *Körkép* készíté-

⁶⁰ A Gábor Eszter által idézett cikkészlet lelőhelye: SZÍVÓS, *i. m.*, 922–923.

⁶¹ A villában 1894-ben több átalakítást végeztek, nyilvánvalóan az új jövevény, Feszty Masa születését várva. Masa 1895. január 31-én született. Gábor Eszter szerint az átalakítások 1895-ben is folytatódtak.

⁶² Gábor Eszter megemlíti, hogy az elegáns villához eredetileg egyáltalán nem építettek fürdőszobát. Az első terven a földszinten még jelezték egynek a megépítését, de a termódosítás során lekerült az alaprajzról. A használatba vételi engedély felsorolásában sem szerepel fürdőhelyiség.

⁶³ GÁBOR, *i. m.*, 47.

⁶⁴ PONGRÁCZ–ALEXA, *i. m.*, 664.

⁶⁵ „Ott laknak együtt a Bajza-utczai kis palotában, melyet Jókai Róza és Feszty Árpád művészi ízléssel és nemes fényüzéssel bűbajos művészfészekké varázsoltak át, és a hol régóta praktikusan megoldották azt a kérdést, a mely fölött itt is ott is akadémikus vitát folytatnak a fővárosi társaságban: a budapesti szalonélet kérdését. Jókai maga az első emeleten lakik, dolgozószobája tágas terem, melynek berendezése ugyanarra az előkelő ízlésű nő kezére vall, mint az egész házé” – jegyezte meg pl. HERCZEG Ferenc: *Jókai Mórnál*, Magyar Szalon, 1893/1894, 20. köt., 701 (a továbbiakban: HERCZEG).

sekor tette – minden egyes bútor, tárgy és díszítő elem helyét nagy műgonddal előre megtervezte, kikereste és úgy helyezte el.⁶⁶

Fesztyéket ugyanis bevallottan a nemzeti szalon, azaz a Nemzeti Szalon megteremtésének gondolata vezette. A Nemzeti Szalonnak pedig minden részletében és minden elemében – a korabeli divat diktálta eszközök mellett, esetenként pedig épp annak ellenében – a nemzet felvirágoztatása és a nemzeti jövő érdekében tett erőt és tevékenységet kellett szimbolizálnia.⁶⁷ Ebből a szempontból – a szalonélet megindításakor és korai szakaszában legalábbis – hihetetlen jelentőséggel bírt a már életében nemzeti ereklüként, szimbólumként tisztelt, a 100 kötetes díszkiadását ünneplő Jókai (és lakrésze) és a kicsit kevésbé központi helyre, egy női budoár intimebb terébe állított, örökmécesként világító Laborfalvi-szobor. A berendezési tárgyak kiválasztását ugyanaz a Justh Zsigmondtól tanult-közvetített, a taine-i miliőelméletre visszavezethető, de már a mindennapi élet viszonyai között vulgarizálódott elv vezette, mint ahogy a majdani szalon vendégekörének kialakítását is. Ahogy a szalonba a születési hovatarozás, kiválasztottság vagy a kiemelkedő (és nemzetjavító) művészi teljesítmények, tehetség révén, illetve a magyarság ősi eredetéhez visszavezető kötelékek, törekvések vállalása vagy a jelképszerűségnek alapján lehetett bekerülni, úgy a szalon tárgyainak is ezt kellett tükrözniük. Így kerültek tehát a falra és a térbe egyrészt az ősi magyarság hagyományát, keleti eredetét hangsúlyosan idéző eszközök, szerszámok, hangszerek – másrészt pedig a nemzet történelmét formáló és a magyarság történelmén végigvezethető arisztokrácia megszokott környezetét idéző antik, mives berendezési tárgyak.

Bródy Sándor úgy emlékezett: „Feszty Árpád műterme meg éppen kivételesen barátos. Járja a nap, de homályos zugok is vannak benne. Ha akarom templom, ha akarom búvóhely, rejtett dolgozószoba. Mulatni sehol sem lehet jobban, amit ott igen gyakran meg is cselekszenek, de a dologra is nagyon alkalmas, a mint azt a festő néhányszor megmutatta ...⁶⁸ Jókai lakosztályába a műteremből is föl lehetett jutni (a másik feljárt az előtérből vezetett föl), „melyen csak a család és a család vendégei járnak. Egy sajtószerű lépcsőzet vezet innen fölfelé, kő-angyalok, hadi bárdok, cserkesz-török, perzsa sisakok, kirgiz kucsmák, íjak, puzdrák, pajzsok, dárdák, katrinczák, misemondó ruhák, rengeteg vázlatok halmazai és máseffélék közt. Legfelül egy hortobágyi birka hatalmas koponyája meresztgeti üres szemét.”⁶⁹

⁶⁶ Feszty – mintha csak számadással tartozna – az építkezés ideje alatt leveleiben folyamatosan és aprólékos gonddal tájékoztatta Justhot a frissen beszerzett bútorokról.

⁶⁷ Herczeg valamivel hátrébb így folytatta: „Árpád mostanában fiatal festők csoportjával a Magyarok bejövetele című körképén dolgozik. Az ötletet a képhez a nemzeti érzésnek az a forró hulláma vetette föl, amely a közeledő milleniumi ünnep előtt vágat, magával sodorva és magasba emelve mindent, ami magyar. Soha még művészember olyan imádatlaltal nem borult le a Magyar Csoda előtt, mint Feszty. Neki szent csoda mindaz, ami magyar: a katonaság és a paraszt, az úr és a betyár, a magyar nótás és a magyar ruha, a ló és a pulikutya, a múlt és a jövő, a magyar élet és a magyar halál. A magyar csodát idézte, hirdette, magyarázta – ecsettel, íróttollal és előszóval, egész életén át.” (HERCZEG, *i. m.*, 702.)

⁶⁸ BRÓDY, *i. m.*, 372–374.

⁶⁹ SZÍVÓS, *i. m.*, 923.

Elgondolkodtató, hogy az érzékeny művész-emlékezők mindegyike külön kitért a műterem mesterien megoldott megvilágítására. És ez talán nem véletlen. Hiszen – a nyilvánvaló praktikus indokok mellett – a fény, az égbe törő sugarak, az árnyékos sarkokat is – napszakonként változóan – megfényesítő világosság mintha a nemzeti jövőben való töretlen bizakodást és a nemzet magasra törekvését is hirdette volna. A historizáló festmények díszletét idéző, a korban egyszerre divatosnak és extravagánsnak tartott műterem sajátos világítását ugyanis úgy oldották meg, hogy a tetővilágítással együtt – a műterem sarkának lemetszésével – északi világítást is alkalmaztak az ablakokon bejövő fény mellett.

A gerendás famennyezetű műterem esti megvilágításban még hangulatosabb lehetett: „Hatalmas, emeletes műterem, fagalériáját fecskefarkú zászlók, falait régi magyar fegyverek ékesítik – emlékezett Herczeg Ferenc. – És egy nagy olajfestmény: fiatal asszony ül fekete bivaly hátán, jobbra-balra tőle keleti szőnyegbe kötött batyu, – az asszony olyan egykedvű megadással tekint a messzeségbe, mint maga a távoli kelet. A műtermet csak a pajtakapunyi kandallóban lobogó máglyatűz világítja meg. A lámpákat a hangulat kedvéért eloltották. Hideg, fehér plasztronok, meleg fehér női vállak világítanak a félhomályban; itt-ott egy gyémánt ékszer, egy női szem, vagy egy cigaretta izzó fénypontja sziporkázik. Széles ívben a kandalló körül emberek ülnek és könyökölnek a kereveteken. A fiatalok a szőnyegre vetett diványpárnákon heverésznek. A szomszéd szobában egy cimbalom pendül halkán, mintha álmában énekelne.”⁷⁰

(Szalon-garnitúra)

A kandalló-megvilágította és cimbalom-pendüléssel Feszty-szalon Magyarországon Fesztyné, Feszty Masa, illetve Bródy és Pekár vissza-visszatérő emlékei és elemzései szerint is – Beniczkyne Bajza Lenke és Wohl Jankáék szalonja után (mely Feszty Masa megfogalmazása szerint: „a maguk szerény viszonyai között”, Pekár szerint pedig „a maga szegénységében” és „szűk lakásában” működött pompásan, de mégis csak jóval kisebb vendégkörrel irodalmi-művészeti szalonként) – a harmadik, immár „igazi” szalon volt. A Bajza utcai kis házban – mint Feszty Masa írja – szülei „szinte izzó, sziporkázó szellemi légkört” teremtettek meg,⁷¹ ahová – Herczeg emlékei alapján – „járatos volt majd mindenki, aki akkoriban valaki volt Budapesten. Nők közül a legszebbek, politikusok közül a legnépszerűbbek, művészek közül a legtehetségesebbek, korhelyek közül a legjobb ízűek. Fesztyben, bár maga el tudott volna élni egy csöszkunyhóban egy darab szalonnán, megvolt a renaissance urak pompakedvelő vendégszeretete. És ő – anélkül, hogy tudott volna róla – vezérnek született; akkor volt igazán Feszty Árpád, mikor egy tucat lelkes ember járt a nyomában. [Meghívásuk] Társadalmi rangemelkedést jelentett; azzal, hogy Fesztyékhez jártam, én is valaki lettem Budapesten.”⁷²

⁷⁰ HERCZEG Ferenc, *A gótikus ház*, Bp., 1939, 69 (a továbbiakban: *Gótikus*).

⁷¹ Lásd *Dankó, i. m.*

⁷² *Gótikus, i. m., 72.*

Az, hogy „mindenki” bejáratos lehetett volna a szalonba, persze írói túlzás. Sokkal inkább igaz volt viszont, ha az ember volt vagy láthatóan nemsokára már lehetett „valaki”, akkor megkaphatta a kézzel írt vagy nyomtatott meghívót valamely délutáni vagy esti összejövetelre. Csak egy-két kiválasztott volt, a ház legkedvesebb barátai: Justh Zsigmond,⁷³ Bródy Sándor, Gárdonyi Géza (esetleg még Gozdsu Elek⁷⁴), akik akár előzetes bejelentés nélkül is bármikor beállíthattak. Feszty Masa – aki maga nem volt íróember – valamivel objektívebben így magyarázta a kiválasztás indokait: „Tudtommal a maga nemében egyetlen olyan magyar kísérlet, amely egyazon társaságban próbált egyesíteni politikusokat, írókat-művészeket a szellem ügyei iránt érdeklődő, a maguk idejének mérceje szerint valóban művelt asszonyokkal, férfiakkal a főváros akkori ún. »magas« társadalmi köreiből. Ennek a szalonnak légkörében ez volt a fővonás, hogy »tagsága«⁷⁵ igénepei éppen elsősorban szellemi rangot követelt mindenkitől. Attól, aki ott megfordult –

⁷³ Justh – Pesten járva – rendszeresen szállt hozzájuk a Svábhegyre, holott volt budapesti lakása. A fennmaradt Justh–Feszty-levelek azt bizonyítják, hogy Justh bármikor beállíthatott a Feszty-házba. Pl. egyik alkalommal, amikor Rózának rettenetes fejfájása volt, ezt írta barátjának: „nehogy valamiképpen hölgyeket vezess ide nade te jöjj el okvetlenül, mert én itt vagyok, ragyogok, és férfiakat fogadok.” (OSZK Kt., Levelestár, a kéziratári rájegyzés szerinti 7. levél.)

⁷⁴ Gozdsu az 1880-as évek végén volt Fesztyék gyakori vendége, amikor 1887-től 1889/1890-ig királyi alügyészként Budapesten élt. Előtte Fehértemplomban, 1889/1890 után pedig Temesvárott dolgozott. Gozdsu pesti tartózkodásának idejéről bővebben vö. HAUBER Károly, *Gozdsu Elek levelei Justh Zsigmondhoz = Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról*, Debrecen, 1991 (Studia Litteraria, 29), 84–97.

⁷⁵ A visszaemlékezők felsorolásából a következő névsor állítható össze: Ábrányi Kornél, Ábrányiné, Adorján Sándor, Ambrus Zoltán, Apáthy István, b. Bánffy Dezső, Bánffy Györgyné, Bársony István, Beöthy Zsolt, Beöthy Zsoltné Rákosi Szidi, Berzeviczy Albert államtitkár és felesége, Bródy Sándor, Bukovinszkyne, hg. Cantacuzone román főkonzul, Czóbel Minka, Csáky Albin miniszter és felesége, Dankó Pista, Dárdai Sándor számvevőszéki alelnök, Emmer Kornél kúriai bíró, Fadrusz János, Fejérváry Géza, Fenyő Sándor, Ferenczy Ferenc, Földváry Emma, Gajári Ödön, Gárdonyi Géza, Gerlóczy Károly polgármester, Gozdsu Elek, Gyulai Pál, Hegedüs Gyula színész, Hegyessy Mari, Herczeg Ferenc, Justh Zsigmond, Justh Gyula, Kardos Gyula festő, Kisfaludi Stróbl Zsigmond, Kiss József, Lányi Géza, László Fülöp, K. Lippich Elek, Lovik Károly, Makai Emil, Malonyai Dezső és felesége, Márkus Emma, Mednyánszky László, Mikszáth Kálmán, Morelli Gusztáv fametsző, Munkácsy Mihály, Náday Ferenc, Nagy Ibolyka, Nedeczky István, Ordódyék, Pekár Gyula, Pósa Lajos, Réti István, Rickl Gyula és felesége, Rippl-Rónai József, Z. Singhoffer Vilma, b. Szalay Imre múzeumigazgató, Szarvassy Margit tanítónő, Szép Aladár, Szilágyi Dezső, Szomaházy István, gr. Teleki Domokos, Teleki Sándor, Teleszky János, Thorma János, Tisza Kálmán, Tolnai Ákos festő, Tornyai János, Ujfalussy plébános, Vadnay Andor főispán, Vadnay Károly, gr. Vay Péter, Vizváryék, Wlassics Gyula miniszter, Wohl Janka, Zala György, Vészi József. – Hogy ki milyen gyakorisággal vett részt az estélyeken, az teljesen eltérő lehetett. Fesztyék legközelebbi barátai és leggyakoribb vendégei Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Justh Zsigmond voltak.

Hosszú listát lehetne sorolni azoknak a neveiből is, akik bizonyára jártak Fesztyék rendezvényein, még ha egyik általam ismert forrás sem említette meg nevüket. Pl. Spányi vagy Ujváry Ignác Fesztyvel dolgozott a *Körképen*, így bizonyosnak tartom, hogy jártak is nála. Turczi István egy irodalmi dokumentumjártékában az egyik jelenetben azt írja: „Fesztyékhez betérve, ott találtam Fenyő Sándor szerkesztőt, Bródy Sándor hirlapírót és dr. Demjanovits háziorvost.” A darabban ez a jelenet azonban két évvel Jókai második házassága után zajlik. TURCZI István, *A tintalovag (Irodalmi dokumentumjárték Jókai Mór és Nagy Bella házasságáról)*, Új Horizont, 2000/3. – JUHÁSZ Ferencné Bródy Sándor-monográfiájában szintén a Feszty-szalon vendégeiként Bársony Istvánt, Fenyő Sándort és két nagybányai festőt: Réti Istvánt és Thorma Jánost említette (Bp., 1971, 26).

gróf, miniszter, kishivatalnok,⁷⁶ képviselő, világhírű művész vagy vidéki tanító, vagy akár cigány⁷⁷ – egyet követeltek csak meg: a szellemi alkotókészség jegyét. [...] S a meghívottaknak teljes egyenrangúság alapján kellett egymást kezelniök. Egy alkalommal előkelő miniszteriális ember felesége lekezelően bánt Édesanyám legkedvesebb barátnőjével, Szarvassy Margittal,⁷⁸ aki tanárnő volt s a magyar nőképzés egyik legkiválóbb szakembere. A »méltóságos asszony« nem kapott többé meghívót a Feszty-házba. [...] Csak társadalmilag, lelkiileg egyaránt független művészberek merhettek felülkerekedni ennyire a nagyvilági élet szokványos szabályain, s a rangokon, címeken, formákon.»⁷⁹

Már Feszty Masa is úgy vélte, hogy „a Feszty-szalón valójában több rétegből és csoportból állt. Volt közéleti, írói- és irodalompolitikai, képzőművészeti stb. csoportja. Ezeket általában külön-külön hívták meg, ha csak nem vezette Apámat éppen valami közös tárgyra való összehívás szándéka, vagy egyenesen valami nagy »békéltetés.«”⁸⁰ A részleteikben sokszor szétfelé mutató visszaemlékezések és Feszty magánlevelezése ugyanezt támasztják alá. A Feszty-szalónban valóban sokrétű és különböző funkciójú és vendégekörét tekintve más-más összetételű események zajlottak.

Nyilván ez is magyarázza, hogy még olyan, viszonylag egyszerű kérdésekről sincs egyezés, hogy pl. mit ettek-ittak az összejöveteleken. A rokonok visszatérő állítása szerint míg Fesztyék pokoli pénzeket herdáltak el a vendégeskedésre, s ezenközben folyamatosan ostorozták Rózát csapnivaló háziasszony-volta miatt, addig Fesztyék és a Fesztyék pártján állók állandóan azt fejtegették, hogy a szalónbeli élelmezést milyen „ötletesen, egyszerűen és olcsón” oldották meg. Valószínűleg ez a két forrás táplálja, hogy többen olyan (igaz vagy sem) vad emlékeket őriztek, hogy „Róza asszony sült krumplit tálalt fel szilvalekvárral, vagy amit a kifosztott kamra kínált”, vagy csak egysze-

⁷⁶ A forrásokból ismert és összesített névsorban egyáltalán nem található kishivatalnoknak számító személy.

⁷⁷ Az igazsághoz tartozik, hogy cigány kizárólag híres zenészként kapott meghívást a szalónba. Leginkább Dankó Pista és Lányi Géza fordult meg náluk. Feszty Masa felelevenített egy összejövetelt, ahol Dankó Pista nótájával meggyógyította Jókai Rózát: „Anyám egész életén át erős fejfájásoktól szenvedett. (Laborfalvi Rózától örökölte.) Egy este, amikor művésztársaság volt együtt a Bajza utcai házban, annyira szenvedett, hogy egészen belesápadt és beszélni se tudott, mert fárasztotta minden szó. Dankó ezt észrevette, csendesen Anyám karosszéke mögé lopózott, s valami elmondhatatlan gyöngédséggel, finoman, halkan elkezdte játszani: »Eltörött a hegedűm, nem akar szólani. Rózsi, Rózsi, mi bajod? Mért nem akarsz szólni? A hegedűm majd megreparálom: szólalj meg hát, rubintos virágom.« [...] Anyám, Apám, a vendégek, el voltak bűvölve a daltól, mert akkor hallották először, nálunk úgy volt elkönyvelve, szüleim azt hitték, hogy Dankó ezt akkor, spontán költötte.” (Dankó, i. m.)

⁷⁸ Szarvassy Margit Gárdonyi Géza nagy szerelme volt. Gárdonyi több évi néma epekedés után 1899 tavaszán felajánlotta Szarvassy Margitnak, hogy utazzanak együtt hosszabb időre Konstantinápolyba. Mivel Gárdonyi ekkor még nős ember volt, Margit kereken visszautasította az író, amin Gárdonyi kiengesztelhetetlenül megsértődött és törökországi útja után örökre szakított vele. – Fesztyné a Pesti Hírlap 1924. június 29-i számában közreadta Gárdonyi Margithoz írott leveleit. Viszonyukkal, Gárdonyi különc viselkedésével a szakirodalom bővebben foglalkozott. A kérdés már a kortársakat is meglehetősen izgatta. Vö. pl. *Az élő Gárdonyi halott hitvese*, PH, 1934. október 31., november 3.

⁷⁹ FESZTY-IJJAS, i. m., 63.

⁸⁰ *Uo.*, 63–64. – A „békéltető akciók” legismertebb példájának Gyulai Pál és Szilágyi Dezső meghívása számított.

rú sóskiflit, sósperecet vagy virslit szolgáltak fel vagy önmagukat kiszolgálva ilyen menüből választhattak. Feszty Masa szerint: „Ötleteikkel néha olyan hangulatot teremtettek Szüleim, amit Dárius minden kincsével sem lehetett volna elérni. Ilyen volt például a »Glieder Puppe«-vacsora. A Glieder Puppe egy drótra dolgozott rongybaba, amelyet a festők használtak, amikor egy arckép befejezésekor már csak a hátteret festették. Az esten a parasztemyecskének felöltöztetett babát maguk közé ültették, beszéltek hozzá, mintha élne – s elfogadták a kosarában felszolgált peracet, kiflit, virslit.”⁸¹ Bizonyos, hogy a szalon vonzereje tényleg nem a feltálatl étkek különlegességében vagy gazdagságában állt, de Róza – esetenként szinte kérkedve ezzel – el tudta hitetni, hogy ez is a szalon extravaganciájának és modernségének bizonyítéka, s még ezt a kifogásolni valót is fel tudta használni a szalon imázsának erősítésére: arra, hogy a szalon vendége számára szellemi, s nem földi táplálékot nyújt. Hogy ez mennyire jól sikerült, talán az a legfőbb bizonyíték, hogy a sok-sok visszaemlékezésből szinte alig volt, aki fontosnak tartotta erről szót is ejteni.

Az ételek mellé főként Jókai svábhegyi borát kínálták. Nagy vita alakulhatna ki abból, hogy a szalonban szolgáltak-e fel pezsgőt. Pekár Gyula és Mikszáth Kálmán szerint például igen, Feszty Masa szerint viszont soha.⁸² Gozdsu Elek gyakori délutáni teázásokat emlegetett, amelyet akkor kezdtek, amikor Feszty befejezte az aznapi festést: „Tónusban meleg, intelligens szoba volt ez, és innen be lehetett menni a hatalmas ívlámpákkal megvilágított műterembe, ahol teázni szoktunk. Feszty délután csak ritkán dolgozott, és a délutánokon mindig összeverődött egy kis kongeniális társaság, vegyítve a szociális élet előkelőségeivel, akiket mi rendesen tehernek éreztünk.”⁸³ Czöbel Minka látogatásakor is – bár az este volt – teát szolgáltak fel, de ugyanúgy teáztak a művészprodukciókkal színesített előadóesteken is.⁸⁴ Szalonbeli teázásra számosan, kávézásra ellenben egyáltalán nem emlékezett senki. Ennek nyitja talán abban kereshető, hogy a – leginkább Justh Zsigmond eszméi nyomán kialakított – „igazi” szalon mintája egy angol típusú irodalmi vitakör (debating society) volt, amelyet Justh már diákkora, azaz 1883 óta – különböző formákban – újra és újra próbált megfundálni.⁸⁵ Nem feledhető azonban az sem, hogy – mivel Laborfalvi Róza rítusszerűvé vált kávéfőzési tudománya akkoriban még az olvasók előtt is közismert volt⁸⁶ – a kávéfőzés ügye, a szalonbeli tea- vagy kávéivási szokások

⁸¹ FESZTY-IJJAS, *i. m.*, 65.

⁸² „Pezsgő soha nem volt nálunk, nem is szerette Apám és elvből nem is engedte be a házába. Semmit sem, ami előkelősködő, aminek afféle hivalkodó pénzszága volt.” *Uo.*, 65. – Feszty Masa emlékeit még évtizedekkel később is átszínezhette a csúnya rokonok vádak visszaverése és cáfolata, így gyermekkori emlékeinek idézését meglehetősen fenntartásokkal kell kezelni.

⁸³ PONGRÁCZ-ALEXA, *i. m.*, 664.

⁸⁴ *Estély Feszty Árpádnál*, VU, 1899/3, 48.

⁸⁵ Justh kultúrnationalista alapon álló próbálkozásairól és rövid életű eredményeiről, a Műbarátok Köréről és a debating society-eszméről bővebben: CSÁSZTVAY, *i. m.*, 89–100.

⁸⁶ Vö. pl. ifj. HEGEDŰS Sándor, *Akik örökké élnek* (Bp., 1944) című kötetének *Jókai asztala c.* fejezetével. „De az étkezés legnagyobb szentsége a kávé volt és annak a főzése valóságos szertartás. Külön görebe volt erre Jókainénak, amely aztán egy lombikba párolta le a lecsapódó kávépárát, ám legalább másfél óráig főzni kellett. De abban benne volt Arábiának minden illata és Keletnek minden fűszere.”

megváltozása – akarva-akaratlan – szintén arról árulkodott, hogy a Jókai-ház mindinkább Feszty-házzá kezd alakulni, ahol a modernebb serkentő italok mellett nem akadtak már hosszú, várakozásteljes másfél órák egy-egy csésze kávé elkészültére.

Hasonlóan nehéz kérdés, volt-e tánc valaha is a szalonban. Masa szerint anyja gyűlölt táncolni, és soha nem engedte volna meg, hogy szalonjában ilyesmi történjék.⁸⁷ Pekár viszont egy estéről azt jegyezte föl: „Ama estélyen – folyt a pezsgő, roptuk a táncot, még maga a holtfáradt, lázas Justh Zsiga is oly hévvel csárdásozott, hogy végre is nekem kellett aszott alakját a forgatagból kiemelnem.”⁸⁸

Fesztyék magánlevelezéséből kiderül, hogy gyakran tartottak intimebb, csak pár vendégnek szóló baráti vacsorát. Ezeket este 8-kor vagy a színházi látogatást követően, este 10-kor kezdték. A meghívott az ilyen összejövetelre mindig kézzel írt, pár soros levelet kapott, nemegyszer utalva arra, hogy a meghívó fél pontosan tisztában van azzal, hogy vendége nem szereti a nagyobb, zajosabb társaságot, vagy azt is jelezte, ha valami személyes ügyben akart vele tárgyalni. Fesztynek az egyetlen, Kiss Józsefnek írt fennmaradt levelében például ez állt: „Kedves Barátom! Nagyon kedves lenne, ha eljőnnél hozzánk szerdán este 8kor egy kis kerti vacsorára. T. i. Ha szép idő lesz, kinnt vacsorázunk a kis kertünkben. De ha rossz idő lesz, vacsora akkor is lesz. Gyere el, de csak úgy tava-sziassan atyai ruhában. A viszontlátásig üdvözöl igaz híved és barátod Feszty Árpád.”⁸⁹ Az üzenetet sokszor viszont Róza fogalmazta meg: „Minden vasárnap este három vagy négy cigány pajtás (Fesztyék író-festő társasága) el jön legyen olyan egészséges, hogy maga is jöhessen előleges meghívás nélkül.”⁹⁰ Wohl Janka arról tudósította barátját, Justh Zsigmondot, hogy: „Fesztyéknél hétfőnként 8-tól *ad infinitum* van – fogadás.”⁹¹

Legsikeresebben az író-, színész- és művész-szalon működött, amire viszont általában nyomtatott meghívót küldtek, csak a dátumot és időpontot írták be kézzel.⁹² Ezeket tart-hatták délután (akkor kicsit kevésbé feszélyezett hangulatban) vagy este (akkor kicsit ünnepélyesebb keretek között).

Herczeg Ferenc és Bródy Sándor meglátása szerint a szalont összetartó személy kétségtelenül Feszty volt. „Feszty nemcsak maga tud és szeret beszélni, de ért hozzá, hogy másokat is megszólaltasson. A műteremesték valóságos szimpozionok, ahol az emberek megmámorosodnak a saját gondolataiktól.” Bródy meg azt írta: „Az esték néha nagyon is előkelők voltak, a mitől a művészek megrettentek. És talán ezóta van némely kollega szívében egy kis elkeseredés Feszty Árpád iránt. Igen előkelő a bársony zekéjében, a szép bodri fejével, azzal a különös természetével, hogy a római gróf és a vályogvető

⁸⁷ FESZTY-IJJAS, *i. m.*, 65. – Itt sem lehet eltekinteni attól, hogy Feszty Masa emlékeit a rokonai vádakra való válasz igencsak átfórmálhatta.

⁸⁸ PEKÁR, *i. m.*

⁸⁹ FESZTY Árpád dátum nélküli levele – Kiss Józsefnek, OSZK Kt., Levelestár. – Lásd még FESZTY leveleit K. Lippich Eleknek, Justh Zsigmondnak, OSZK Kt., Levelestár.

⁹⁰ FESZTY Árpádné – Ambrus Zoltánnak, 1899. február = *Ambrus Zoltán levelezése*, s. a. rend. FALLEN-BÜCHL Zoltán, Bp., 1963, 99.

⁹¹ WOHL Janka – Justh Zsigmondnak, é. n., december 20., OSZK Kt., Levelestár, a kéziratrái rájegyzés szerinti 130. levél.

⁹² Számos ilyen található az OSZK Feszty-levelezésanyagában (Levelestár).

cigány neki egy, ha szereti. És mindenkit szeret, ha csak lehet, mert ebből él, ez a természete.”⁹³

Pekár Gyula emlékei szerint: „a hétköznapi irodalmi délutánok tán még elevebbek és mulatságosabbak. Ezeregy éjszakai mintára az írók, költők szabadon mesélnek, a végén a hölgyek szavazótöbbséggel osztogatják a babért hol Ambrus Zoltánnak, hol Szomaháznak, Bársonynak, Loviknak, hol a mélázóan édesszavú kis Makay Emilnek. Egyszer, emlékszem, kettesben Bródy Sándorral egy »Albina« című regényt rögtönöztünk, melynél csak annyi volt kikötve, hogy Bródy a páratlan, én a páros számú folytatásokat mesélem, s a hős és a hősnő kivételével mindenkit szabad agyonütni, elpusztítani.”⁹⁴

Az esti, ünnepélyesebb irodalmi összejöveteleken – főleg a szalon utolsó éveiben – általában művészek is felléptek. Nyilván egy ilyen estén készült az a fotográfia, amelyen negyvenfős, elegáns, estélyi ruhás társaságot örökített meg a korabeli fényképész.⁹⁵ A kép merész találgatásokra ad alkalmat, hiszen mindenki csukott szemmel látható rajta. Pekár Gyula azonban egy évtizedekkel későbbi emlékezésében – amelyben ez a kép szolgált illusztrációul – felfedte a titkot: „Hogy mért épp én írom a magyarázó sorokat ehhez a képhez? Első sorban azért, mert a magnéziummal dolgozó fényképész orvтамadása véletlenül és indokolatlanul épp engem helyez a kép előterébe... amint látják, mind komikusan hunyjuk le a szemünket a lobbanás pillanatában s én szinte még most is hallani vélem a felejthetetlen háziúr, Feszty Árpád barátunk efeletti kacaját a masina mellől. Szívből szívbe csendülő, széles skálájú, hatalmas kacaj, csupa kedély, melegség, életöröm, zsenialitás... mellette a királynői termetű, mélázó Fesztyné nevet s mögöttük a dolgozószobájából nesztelenül lelopódzott Móric bácsi mosolyog csöndesen.”⁹⁶

1899 farsangján „a szép asszonyoknak Szép Aladár muzsikált a rózsaszín fényben úszó büffé-szobában. Ábrányiné pár remek dalt énekelt, Z. Singhoffer Vilma Tarnay Alajostól előadta a Millórát és a Nyárfát. (A szerző maga kísérte zongorán.) Az egyik sarokban Lányi Géza czimbalomjátékát hallgatták, majd Márkus Emma szavalt és Hege-dús Gyula adta elő egy költő legújabbán megjelent verseit nagy derűtség közt. Éjfél után Feszty Árpád két nagy történeti festményéhez készült körülbelől hatvan darab vázlatát osztogatta szét sorshúzás útján. Két óraker a »Hajnali Hírlap« czim alatt egy kis lap jelent meg, melyet amerikai gépen a vendégek előtt nyomtattak.”⁹⁷

„Hajnalkor különösen, a mikor az előkelő társaság eloszlik, néhány »jó fiú« asszony és egy-két cimbora marad vele [Fesztyvel] együtt a műteremben, a mely lassan-lassan fehérlik a hajnaltól és a villamos lámpa fáradt fényétől – merengett régi cigarettafüstös éjek emlékéen Bródy Sándor. – A nagy velencei kandallóban szunyókál a tűz, bóbiskolnak a kőnéberek is rajta... Egy kissé hűvös van, a társaság tehát a földre telepszik, maskara-ruhákkal, állatbőrökkel, könnyű szövetdarabokkal védvén magát. A hangulat azonban oly meleg, édes és őszinte, hogy az kimondhatatlan. Feszty Árpád roppant nagyokat

⁹³ BRÓDY, *i. m.*, 372–374.

⁹⁴ PEKÁR, *i. m.*

⁹⁵ A kép ma a PIM-ben található.

⁹⁶ PEKÁR Gyula, *A Feszty-szalon*, Újld, 1925/4, január 25., 85–86.

⁹⁷ *Estély Feszty Árpádnál*, VU, 1899/3, 48.

sóhajt, el-elrévedez búsan, szomorúan, hogy mért nem pásztor ő, a ki most hajtja föl egy hegyszakadékba a nyáját. És hogy miért megy minden dolga úgy, mint a karikacsapás. Valami nagy baj kéne, mindene van, kellene, hogy szűkölködjék valamiben. [...] A cifraruhás társaság vigasztalja, no egy kicsit kurizálnak is neki. Mert szegény szomoru. Ez oszt' a hangulat, barátaim! Soha ilyen hangulatot és társaságot!”⁹⁸

Az estélynek a víg szórakozásból a dekadens, világmegváltó hangulatba fordulását érezte és örökítette meg a Justh Zsigmond ajánlására meghívott Czóbel Minka is:

Egy harmadik még – éles elme,
Taglal, bonczolgat: tág szemén,
Mint tükörlapról visszacsillan
Az árnyal egyaránt a fény.

Taglal, bonczolgat, érvel, kérdez,
Ellenmondást sohszem kerül,
Egy tárgy új oldalát kilesve –
A szellem győz, marad felül.

[...]

Beszélnék a küzdő jelenről,
Múltban keresvén az okát,
Múltnak kezével fellebbentik
Jövendő titkos fátyolát.

Mint gyöngyszem egymáshoz fűződik
Sok bátor gondolat,
Míg végre, eszme-füzér szála
A nirvánánál megszakad.

Utoljára ki szólt, ezt mondá:
„Ha az anyag feloszlana”
„Egyenletesen a nagy úrben,”
„Elérkeznék a nirvána.” [...]”⁹⁹

⁹⁸ BRÓDY, *i. m.*, 372–374.

⁹⁹ CZÓBEL Minka, *Estély = Cz. M., Ujabb költemények*, Bp., Singer és Wolfner, 1892, 191–196.

Ahogy az idézett emlékezésdarabokból, hasonlóan szorult és kopott ki mindinkább az egyre élénkebben működő Feszty-szalomból Jókai Mór. Az idő előrehaladtával, úgy tűnik, a Jókai- és a Feszty-szalón mindinkább különálló életet kezdett élni, s az egyikből a másikba való rendszeres átjárás csak egy-egy személynek sikerült, valamint a nagyobb ünnepi eseményekre szűkült. Jókai szalonjában, az emeleti ebédlőben tulajdonképpen egyetlen visszatérő esemény zajlott: szombat esténként mindvégig megtartották az író tarokkpartiját. Ezt az együttlakás ideje alatt végig tabuként kezelték. Ezen általában még Róza és Árpád is csak rövid ideig tette tiszteletét, bár Róza szerint a Jókai lakásán tartott politikusi tarokk-partikat az ő ötletére és konkrét meghívására vezették be.¹⁰⁰

Jókai amúgy mindvégig öntörvényűen közlekedhetett és vehetett részt bármely Feszty-rendezvényen. Eleinte sokszor meg is jelent, és többször említette Fesztynek, legalábbis kezdetben, mennyire megfiatalítja őt a fiatal társaság. Mikszáth Kálmán így emlékezett ezekre a boldog időkre: „Ha valamikor szomorú volt a sárga ház,¹⁰¹ hát most megkapta a legvígabb házat a városban. Pajkos tündérek milyen furcsa cserebere játékot űznek vele. Róza abban tűzi ki hivatásának egyik célját, hogy a Pápi életét derültté, boldoggá tegye. Nem szabad itt mutatni senkinek, hogy rossz kedve van. A »gyerekek« néhanapján még játsszák is a jó kedvet – ámbar van az nekik bőven, ha nem játsszák is. Vendég sok jár a házhoz. Ha az öregúrnak kedve jön társalogni, hát lejöhet gazdának a földszintre, ameddig el nem unja, csupa ismerősöket talál ott, vidám bohém népet, kiktől sok bohóságot és elevenséget hall. Csakhogy mivel közös a háztartás, a paritás elve azt kívánja, hogy az öregúrnak is legyenek külön vendégei az emeleten, amelyekhez viszont Fesztyék mehetnek fel. Ezek is csupa ismerősök, az öregúrnak a barátai, tarokkpartnerei, ezek is a jókedvüket hozzák ide és csak a pénzét viszik el a gazdának. Itt jelenik meg koronkint a szombati tarokk-estéken Tisza Kálmán, ha polgári kimenőt kap, a jóízű Nedeczky István, a nem keverő Gajári Ödön, Dárday Sándor és báró Wassmer Adolf...”¹⁰²

A beköltözést követő idők emellett más, eddig ismeretlen örömmel is kecsegtettek. Mikszáth jegyezte föl, hogy „...néha, ha vendég nincs, csupán kettecskén Fesztyvel be az éjféltre is eliszogatnak az »öt hektó«-ból (ennyit kényszerítenek ki a Svábhegyből). Két ember se unja meg magát, ha mind a kettő Komáromból való. Jókai igen jól tudott otthon az övéivel, akik nem feszélyezték, trécselni.” De ugyanígy látták mások is. Lőrinczy György emlékei szerint: „Soha nem láttam még két férfi között szebb és érdekesebb viszonyt, mint a költő-após és a festő-vő között. [...] Kétségtelen, hogy a költő igen

¹⁰⁰ A Feszty-szalón és a korabeli politikai élet kapcsolata bővebb vizsgálatot érdemel, amelynek értékelése külön tanulmányt igényel. – Jókai Róza, majd Feszty Masa is többször hangoztatta, hogy sem ő, sem Feszty ki nem állhatták a politikát. Feszty Masa így vélekedett: „A Feszty-szalón politikai színezetű csoportja, hivatásos politikusai: részint politikai pályát vállalt jóbarátai voltak, részint Jókai meghívottjai, vagy az ő kedvéért meghívtak. A Bajza utcai ház és a Feszty-szalón ebben is Jókai életkerete kívánt lenni elsősorban.” FESZTY–IJAS, *i. m.*, 69.

¹⁰¹ Utalás a Stáció utcai Laborfálvi–Jókai-otthonra.

¹⁰² MIKSZÁTH, *i. m.*, II, 10. fejt., 149.

nagy, bár öntudatlan hatással volt a festőre. A hulló mag, amely Jókai pazar gazdagságú terméséből szétporzott, csodálatosan termékeny talajra esett Feszty lelkében. [...] És bizonyos, hogy Feszty is igen nagy hatással volt Jókaira, aki a fantáziáját tápláló szívócsápokat ösztönszerűen mindenhová kinyújtotta, ahol valami prédát sejtett. [...] Nem ismertem még egy családhoz tartozó férfiakat, akik olyan élvezettel el tudtak volna maguk között beszélgetni, mint ők ketten. Jókai elismert jó beszélő volt, azonban Feszty, aki nem adta ki minden energiáját az alkotásban, mint tette a nagy öreg, igen gyakran túltett rajta. Különös, hogy ezeknél az emlékezetes családi szimpozionoknál rendszerint Jókai volt a higgadtabb és Feszty a szárnyalóbb és színesebb fantáziájú fél. Feszty igen magyar vérmérséklet volt, végletekben csapongó, elementárisan őszinte, optimizmusában a világ egyik legszeretettelőbb légvárépítője, aki el tudta ragadni hallgatóit és maga is meg tudott mámorosodni a saját gondolataitól. E tekintetben inkább Jókai regényhőseihez, mint magához Jókaihoz hasonlított, akit az örökös ünneplés és a publikum kíváncsisága óvatossá tett. Minden érdekelte és izgatta kettőjüket, ami magyar. [...] Ezt a tárgyat, a pástorkodó, halászó, szántóvető és katonáskodó magyar paraszt életét, annak összes furcsa, kedves és nagyszerű vonatkozásait és lehetőségeit, ők ketten az éjszakába nyúló vitákon alaposan megbeszélték és aki hallgathatta őket, az egész életére szóló lelki benyomásokat vitt magával. [...] Meggyőződés szerint ez a hatás sokkal nagyobb volt, mint maga Jókai és Feszty sejtette. Midőn az élet elszakította őket egymástól, igen fájdalmas sebhely maradt mindegyikük lelkében. Ez a seb soha egyiküknél sem gyógyult be teljesen.”¹⁰³

A villába való átköltözés után nem sokkal megkezdődtek az 1893-ra tervezett, majd az 1894-es évek elejére is átcúsított nagy Jókai-ünnep szervezésének munkálatai és sűrű eseményei, melyet – Magyarországon élő költőnek-írónak még addig soha nem látott (és azóta sem jellemző) csinnadrattával – 50 éves írói jubileuma alkalmából rendeztek. „Megindultak szerte a Jókai-ünnepek – írta a közhangulatot tükröző Mikszáth. – Maga a székesfőváros már 1893-ban március 22-én díszpolgárnak választotta. Ezt a hódolatot sorba utána csinálták az ország többi városai. A megyék csak majd a nagy budapesti ünnepekre menesztenek küldöttségeket. Az egész ország Jókai-lázban nyüzsgött-mozgott. Az oskolás fiúk szavalatokra készültek. A kertészek ritka virágokat neveltek. A piktorok Jókai életéből vett epizódokat festettek. Kompaktorok, ötvösök és kalligrafusok cifrábbnál-cifrább kötésű és díszítésű albumokon törték a fejüket.”¹⁰⁴

1894-ben megindultak és évekig folytak a 100 kötetes díszkiadású Jókai-összes munkálatai. Mindeközben a villában a földszinten és az emeleten is átalakítások zajlottak, melyek áthúzódtak a jövő év első felére is. 1894 tavaszán¹⁰⁵ óriási érdeklődés mellett, versenyt futva az idővel, elkészült *A magyarok bejövetele* című, hatalmas körvásznonra

¹⁰³ A -cz. aláírású [CZÓBEL Ernő] cikk lelőhelye: Magyar Szemle, 1914, III, július, 68–69.

¹⁰⁴ MIKSZÁTH, *i. m.*, II, 11. fejt., 153.

¹⁰⁵ Az ünnepélyes megnyitót 1894. május 13-án, pünkösdvasárnap, du. 3-kor tartották.

festett körkép, amely komoly anyagi kockázatokkal is járt, hiszen Fesztyék és Jókai is hatalmas pénzszegeket pumpáltak a saját tulajdonú vállalkozásba.¹⁰⁶

1895 elején pedig megrendezték Jókai 70. születésnapját. A Bajza utcai villában – szintén nagy publicitás mellett – Jókai születése napján, február 18-án (Mikszáth másutt 19-ét említ) tartották a Jókai által csak „gyászvacsorának” nevezett estet. Mikszáth emlékei szerint Feszty íróbarátai mellett Tisza Kálmán, Szilágyi Dezső, Csáky Albin gróf, az akkori miniszterelnök, Bánffy Dezső báró és a kultuszminiszter, Wlassics Gyula ültek az ünnepi asztalnál. Mivel Jókai rendes ebédlője kicsiny lett volna a társaságnak, tehát a földszintre költöztek le a vacsorához, a Feszty e célra földíszített műtermébe. „Fejedelmi mulatság volt ez. A kappannál (aki az egyedüli parlamenti egyéniség a holt állatok között) Horváth Gyula kezdte meg a Jókai érdemeit magasztaló tósztokat, szép, lendületes pohárköszöntővel, mire Jókai felelt [...]: Hetven évet éltem, de úgy rémlik előttem, mintha kétszer éltem volna. Egyszer már volt hazám, azután nem volt egy darabig, vagy ha volt, nem az volt – most másodszor megint az a régebbi hazám van, amelyik szabad, boldog. Egyszer már volt családom, de meghalt, egyedül maradtam. Most újabban megint van családom.”¹⁰⁷ Ha valamikor, ezt most tényleg mondhatta Jókai, hiszen Fesztyék ekkor már hárman voltak;¹⁰⁸ Mikszáth szerint a kéthetes Masát, „a kis karonülőt fehér bársonyköpenyében a vacsora alatt mutatták be a vendégeknek.”¹⁰⁹

1895-ben állandósultak a Feszty-körkép körüli feladatok, s a nagyközönség érdeklődését újabb és újabb ötletekkel kellett fenntartani, hogy a vállalkozás a megnyitás utáni években is sikeresen működjék,¹¹⁰ s folyamatosan forgassa vissza a már beleölt és ráfordított pénzeket.

¹⁰⁶ „E körkép anyagi előállítására egy »betéti társaság« alakult, melynek elnöke gróf Andrássy Tivadar; igazgató beltagja Feszty Gyula építész; az épület tervével és kivitelével Kauser és Graf építészek bíztak meg. Budapest fő- és székesfőváros, a tanács pártolásával és a kormány beleegyezésével a városligetnek e kiváló helyét [a *Körkép* a mai Szépművészeti Múzeumnak a városligeti tóhoz közelebb eső szárnya helyén állt] csekély évi bérletért hosszabb évsorra engedte át e vállalat számára.” (VU, 1892/34, 589.) – A Feszty-körképről és a Gárdonyi Géza-féle *Pokol-körképről* bővebben KOVÁCS Ákos, *Két körkép (A Feszty-körkép. A pokol-körkép)*, Bp., 1997. – Jókai második házassága után derült rá fény, hogy Jókai pontosan mekkora magánvagyonnal erősítette a vállalatot.

¹⁰⁷ MIKSZÁTH Kálmán, *Vacsora a költőnél*, Újld, 1895/10, február 24., 178–179.

¹⁰⁸ WOHL Janka Justh Zsigmondnak szóló, fennmaradt leveleiben több alkalommal is pletykálkodik Fesztyné terheességéről. 1893. október 19-én kelt levelében: „Tudja már, [...] a »große Terz«-ből Dreiklang lesz! Szinte visszásnak tetszik – Mintha adressedt tévesztett volna a gólya, azt a hatást teszi. Maga is mondja Fesztyné. Még nem hiszi, hogy igaz legyen.” OSZK Kt., Levelestár, a kéziratráti rájegyzés szerinti 107. levél. – „Fesztyné szörnyen únja már állapotát és – örülhet, hogy nem látja. Árpád pedig éjjel nappal dolgozik szegény.” D. n., OSZK Kt., Levelestár, a kéziratráti rájegyzés szerinti 132. levél. – 1894. január 2-i levelében pedig már a szülést jósolja meg: „Képzelve, én is szerepelek a Jókai jubileumban – de csak privatim. Úgy hiszem Fesztyné éppen akkor tartogatja az »eseményt« – hogy »à point« nyujtsa át ajándokát – az unokát – a jubilánsnak.” (OSZK Kt., Levelestár, a kéziratráti rájegyzés szerinti 110. levél.)

¹⁰⁹ Uo. – Mikszáth Jókai-monográfiájában még idillibbre rajzolta a jelenetet. Ott Jókai „vacsora alatt egyszer csak eltűnt és a karján hozta be a kis Macát, aki kezeccskéivel átkarolta a költő vörös nyakát. Minden pórúsán a boldogság érzése látszott kiömleni.” (MIKSZÁTH, *i. m.*, II, 12. fejt., 167.)

¹¹⁰ Feszty éppen elsősorban a *Körkép* ügyének népszerűsítésére és az – akkoriban még szokatlanak számító – reklámkampány kiötlésére és sikeres megvalósítására vette fel – Bródy Sándor ajánlására – titkárnak

Az 1896-os millenniumi nemzeti év novembere a nemzet költője, a dicső 48-as szabadságharc résztvevője és tanúja, a nemzet (Deák, Kossuth és Arany halála után jóformán egyetlen, egyedül maradt) szimbóluma, Jókai Mór számára – általános megdöbbenésre – több évtizedes képviselői múlt után óriási választási kudarcot hozott. „Jókai nem tagja a parlamentnek. Hogy történhetett az meg? A tavalyi év hőroza, kinek lábaihoz letette koszorúját az egész ország, nem jutott be az ország legfőbb tanácsába – hitetlenkedett Mikszáth. – [...] A nagy költő maga is megdöbbsent, hogy ővele mi történt. Csak az tudja, aki harminc évig képviselő volt, mit tesz az, mandátum nélkül maradni. És csak most érzi, mi volt neki az immunitás. Milyen nyomorúságos parány az ember e képzeletbeli palást nélkül. Meg volt semmisülve, összetört, egy tengernyi keserűség hullámozott benne s még csak mutatni se lehet, mert komikussá lesz az ember”¹¹¹ – írta Mikszáth, megsejtve, hogy Jókainak (mint majd egyébként neki is) egy új nemzedék, egy új kor, s benne egy újfajta, kevésbé emberséges, de már a profi politizálás kihívásaira kellett volna választ találnia.

(*Szalon-tusa*)

Ekkorra, az 1890-es évek második felére a Bajza utcai ház már valószínűleg telis-tele lehetett apróbb, ki nem mondott sérelmekkel és sok-sok, önmagában talán nem túlzottan nagy jelentőségű megbántottsággal vagy csak alig titkolt, kisebb-nagyobb félelemmel, megfáradó és feladott reménységekkel, az elhallgatottságban egyre mérgeződő fullánkoskodásokkal. Lakói a hangos, mindennapos jókedvben és állandó vendégjárásban – úgy képzelem – már nem találtak időt egymásra és a bensőséges, csak a szűk családi körben zajló, hajnalig tartó, haragkibeszélős és haragoldó borozásokra.

A Kossuth (az „óriások közül az utolsóelőtti, a legnagyobb”) halála körüli díszes emlékezések képei, jelenetei egy koros és szintén nemzeti jelképnek tekinthető ember számára még inkább a saját, nem túl régen végigélt ünneplésének képeivel kapcsolódhattak össze – s emlékeztethették mindegyre arra, hogy egyre kevesebb ünnepnap várhat már rá. A hihetetlen ünnepléssorozat megformálta ugyan Jókainak, a Nemzet Koszorús Írójának szobrát, kiemelte a mindennapok világából, az állandósult istenítési-istenülési procedúra pillanatokra ígérhette bár az örökkévalóságot, de az egyre több magányos és magára maradt órában Jókainak szükségszerűen eszébe kellett tolnia, hogy a még rá váró földi

Gárdonyi Gézá. Feszty ugyanis azzal az instrukcióval látta el frissen alkalmazott titkárát, hogy bármilyen eszközökkel, de hitesse el Magyarország minden lakosával, hogy nagy veszteség és mulasztás éri, ha valami módon nem sikerül meglátnia a Feszty-körképet. Az üzlet minden szempontból tökéletesen sikerült. Gárdonyi energiát, ötletet, humort nem kímélve propagálta a műalkotást, a látogatók tömege éveken át nem szűnő érdeklődéssel kereste föl a *Körképet*.

¹¹¹ MIKSZÁTH, *i. m.*, II, 12. fejt., 169.

világban egyre kevesebb földi öröm nyíthat már neki, és akkor is halandó ember ő is,¹¹² ha az újságok folyamatosan azt bizonygatták, amit maga az isten-társ Merkur:

2006. CXIII. évfolyam 768. szám

Az ég küldöttét ünneplik a földön,
Kit, Zeüsz, szavad küldött le egykoron,
Hogy a költészet hajnalpírja gyűljön
Nagy, halhatatlan eszmeormokon.
Hogy játszi álmok tündérfátylát szőjje,
Egyéből csiholódjék köny, mosoly;
S a fenséges szép bűvkörébe vonja
Népét a szó, mely szent ajkáról foly.¹¹³

Ha Jókaiiban a közös lakás gondolatát alapvetően az a remény táplálta, hogy ettől a két (majd három) szeretett fiattól, Rózától és Fesztytól földi örömeket: szeretetet, megbecsülést, elismerést kap, bizonyosan nem csalódott. Átéltette, hogy szeretik, hogy felnéznek rá, hogy minden plánum születésénél kikérik a tanácsait, sőt az ő nevét tűzik fel minden megindított vállalkozás élére, az ő sikert hozó tollával lendítik azt mozgásba. Jókai bármennyire nagy formátumú ember volt is – ahogy Mikszáth, Bródy és még számosan írták –, egész életében tényleg beleszokott önmaga ünneplésébe. Ahogy Herczeg megfogalmazta: „az ünnepeltetés volt Jókai megszokott érintkezési formája a külső világgal.”¹¹⁴ Nyilván nem is tudatosítva magában, mint a levegőt szívtá be – s ennek a legkisebb csorbulását is értetlen sértődöttséggel vette tudomásul. Ám lassacskán odahaza is valamiféle „istenülési” folyamat indult be, amelyben mindinkább a nemzeti szimbólum, s nem az idősödő ember jelent meg, s egyre kevésbé volt a házban olyan, akinek ideje, kedve, elég odafigyelése lett volna megérezni, hogy mikor és milyen arányban elegyítse az olymposi istennek kijáró hódolatot (amire igenis igényt tartott) a legszemélyesebb, a belső kétségeket és félelmeket – legalább időlegesen – elaltató, meleg babusgatással és lélekgyógyítással. Jókai Róza nyilván ilyesmire utalt, mikor azt írta: „Ez az én nagy hibám. Bálványt csináltunk belőle, és ő azt megunta.”¹¹⁵ Majd később: „Azt akartuk, hogy bálvány maradjon és nem akartuk engedni, hogy a piedestálról leszálljon és ezzel mi, akik legjobban szerettük, mi szereztünk neki legtöbb keserűséget. Most már tudom, hogy nem így kellett volna tenni. Hiszen a görög istenek is hányszor leszálltak az olympról a földre, hogy néha emberek lehessenek.”¹¹⁶

¹¹² Rengeteg forrás számol be arról, hogy Jókait mennyire megtörte a hozzá közelállók halála. Már a kortársakat is foglalkoztatta annak megfajta, hogy testvére, Eszter nénye és felesége, Laborfalvi Róza elvesztése mellett miért éppen Rudolf trónörökös halála viselte meg olyannyira. – Vö. pl. MIKSZÁTH, *i. m.*, II, 10. fejt., 146–147.

¹¹³ CSERHALMI HECHT Irén, *Jókai jubileuma az Olympuson: Jupiter, Istenek, szellemek, köztük Arany, Pétőfi és Jókainé*, Magyar Szalon, 1893/1894, 20. köt., 899–900.

¹¹⁴ *Góttikus*, *i. m.*, 74.

¹¹⁵ JÓKAI Róza, *A Jókai-ház*, Jövendő, 1904/41, október 9., 5–8.

¹¹⁶ JÓKAI Róza, *A Jókai-ház*, Jövendő, 1904/42, október 16., 5–6.

Pedig egy öregedő ember esetében teljesen érthető, ha belefáradva az örökös otthoni zajoskodásba, ami egyébként sem volt soha igazán az övé, mindinkább a maga életének bezáruló lehetőségei kezdtek izgatni, s akár – előbb bosszúságot, majd – dühöt is érezhetett, hogy a bensejében forrongó félelmeket szerettei nem hajlandók észrevenni. Jókaiban a Laborfalvi Róza utáni időszak üdítő és addig szokatlan felszabadultsága és szabadsága egyre inkább terhes magára hagyottságnak értelmeződhetett.

Különösen, ha – egészen váratlanul és felkészületlenül – az ünnepi díszre olyan óriási sárfolt is fröccsent, mint az évtizedes Jókai-ünnep végén a költőre a választási kudarccal. És ekkor – mi, emberek –, tudjuk, hogy milyen könnyedén átfordulhatott minden önnön ellentétébe. Lehet úgy érezni, hogy a gyermek nevelése körüli gondok, az amúgy szeretett és becsült barátok jókedvű és időt rabló szórakozása, Róza betegségei, Árpád nyugtalan lobogása, a ház rendszertelen napirendje,¹¹⁷ a gyakori utazgatások (stb.) mind az ő egyre jobban szűkülő és fogyó életéből, alig kimért boldogságától veszik el a drága időt, és azt igazolják, hogy már nem számolnak vele. A korábban szívvel felkínált szellemi és anyagi segítséget visszamenőleg lehet áldozatnak érezni. Lehet őszintén úgy gondolni, hogy míg a beindítás időszakában – bezzeg – mindig szükség volt rá, addig a sikeres megvalósulási folyamatban már nem tartanak igényt sem a segítségére, sem a személyére, és lehet úgy látni, hogy az elvesztett képviselőséggel (előtte pedig az önként feladott hírlapszerkesztéssel, a kevesebb regényírással) megsokasodott szabadidő minden eltelt perce a feleslegességet és az odahaza elvesztett szeretetet is bizonyítja. Az pedig, hogy mindezzel tulajdonképpen egy új, tematikájában, kérdésfeltevéseiben, világlátásában és -értelmezésében, poétikájában, szerkezetalakításában, jellemábrázolásában, stílusában, humorában stb. egészen más, a korábban született Jókai-regényektől mindenképpen erősen különböző – egyre több vélekedő szerint: modernebb – írói látásmód kialakításához kapott lehetőséget, nem tudni, hogy mennyire boldogította, és képes volt-e kárpótolni.¹¹⁸

Ebben a lelkiállapotban minden újabb közeledési kísérlet a családdhoz, a társasághoz még nagyobb jelentőséget kapott, mert egyben sok egyébvel is terhelődött; a próbálkozás sikertelensége pedig fájó igazolásnak mutatkozott. Márpedig ilyesfajta – a résztvevők leghőbb csodálata mellett és legjobban akarata ellenére – rosszul sikerült, Jókait megbántó és őt meg nem értő közeledésről több feljegyzés is született. Herczeg Ferenc még csupán annyit jegyzett meg, hogy: „...reám mindig egy valószínűtlen álomember benyomását

¹¹⁷ Vö. pl. PISKÓTY Istvánné Lidike emlékezésével, aki hat évig szolgált Fesztyéknél mint szakácsnő: „Az ebéd csak ritkán volt ugyanabban az időben, mert hol Jókai méltóságos úr írta valamelyik regényét, hol Feszty Árpád dolgozott egy festményén. Azután sokszor megtörtént, hogy a csöpp Feszty Mariska aludt és ilyenkor Jókai nem engedett addig ebédelni, amíg a kislány fel nem ébredt szenderegéséből. Bableves malackörömmel, csikoskáposzta és túróscesusza voltak Jókai kedvenc ételei, amelyekhez mindig ivott egy pohárka ásványvízzel kevert vörösbort. Amikor valahova utazott, mindig hozott nekünk ajándékot magával. Brüsszelből valódi brüsszeli csipkét – Bécsből pedig pénztárcákat hozott a személyzetnek. [...] Nyáron, mikor Fesztyék utazgattak, mi Jókai Mórral kimentünk a svábhegyi villába. Két inas, egy szobalány és én voltunk vele. Sokszor megtörtént, hogy a méltóságos úr csillagot vizsgált egy nagy látszóval és mikor egy újat talált a sok között, behívott minket, hogy nézzük meg az új csillagot.” (Új Magyarország, 1938. március 10.)

¹¹⁸ Az idős Jókai modernségéről, újító törekvéseiről a legérzékenyebb elemzéseket nyújtó munkák a közműltból: FÁBRI Anna számos írása, valamint FRIED István, *Öreg Jókai nem vén Jókai*, Bp., 2003.

tette. Csodás, mélabús báj ömlött el a lényén; megközelíteni egyáltalán nem lehetett, mindig bizonyos távolság maradt közte és az emberek közt. Talán azért is, mert ő maga is mindvégig előkelő idegen volt a földi életben. [...] oly hódolattal vették körül, amelyben talán csak a bibliai pátriárkáknak lehetett részük.”¹¹⁹ És úgy vélekedett, hogy: „Jókai otthonosabban érzi magát svábhgyi nyaralójában, szőlővenyigéi közt.”¹²⁰

Justh Zsigmond arra emlékezett, hogy: „Ott vacsoráltunk egy este náluk vagy húszan, írók és művészek. A vacsora alatt folyton mi fiatalabbak beszéltünk, csakhogy hajba nem kaptunk dekadentizmus, realizmus, impressionizmus és másféle »izmus«-ok felett. Ő csak hallgatott és ajkain egyforma nyugodt mosoly, szemeiben jóakarát. [...] A vacsora végén [...] odavezetett a dolgozószobájában álló óriási könyvszekrényhez, a melyben háromszáz kötet könyv felhalmozva – mind tőle.

– Ezt csináljátok utánam, fiaim.”¹²¹

Adorján Sándort viszont jóval komolyabban elgondolkodtatta és hosszabb elemzésre készítette a társaságban egyre inkább csak eltévelyedett idegenként topogó Jókai dolga: „Pedig épp Jókain láthattam elég gyakran, hogy nagy embernek lenni vajmi keserves dolog. A mikor a talentum kezdi az emberét a többi közül kiemelni, bizonynyal hoz neki valami kellemes, hiúságra hízelgő, jól eső, őt magát önérzetessé, büszkévé tevő érzést. De a mikor ez a talentum már általános elösmert, és tulajdonosa már kétségtelenül nagy ember, akkor jön az u. n. nagyság átka. Ha egy társaság gondtalanul mulat és nagyokat nevet magában, – egyszerre elcsitul, merevvé, ünnepélyessé, czeremóniássá lesz, a mint a tisztelt nagyság közibük lép. Hajlonganak előtte, megbámulják, mint valami csudát, tudakozódnak is egy kissé félénken becses egészsége után, de hogy egy jóízű szót mernének vele váltani, arra alig van eset, mert senki sem akar szerénytelen vagy tolakodó lenni. Pedig a szegény nagy ember olyan hálás volna érte, ha néha, vagy akár lehető gyakran bánnának vele úgy, mint közönséges emberrel s ne ünnepeljék mindig. Igyekszik ő is belevegyülni a tréfálgozásba, de mihelyt észreveszi, hogy minden mondására egész udvaroncz készséggel kacagnak, pedig okuk sem volt rá – elhúzódik és marad magában az ő bámult, de gyakran vajmi terhes nagyságával. Az utcán mindenki köszön neki; akárhova megy, úgy kell viselnie magát, mintha valami népes utca kirakatában ülne; s nyakkendőjét ép úgy megbírálják, mint magáncselekedeteit, a melyekhez tulajdonképen senkinek semmi köze nem volna.”¹²²

Jókai igazi befogadása a Feszty-szalomba – valahol az 1890-es évek közepe tájától már – ha mindannyian nagyon akarták is volna – mégsem járhatott sikerrel. A Bajza utca lakói már semmiképp nem érthették meg egymást. Jókai láthatóan és kézzel foghatóan – a házigazdák és a vendégek teljes megbecsülése és az iránta való tisztelet állandó fenntartása mellett – már tényleg más világban élt, és egyre kevésbé találhatta meg Feszty-ékkel és a társasággal a közös hangot. Pekár Gyula – elképzelhető, hogy elhangzott sza-

¹¹⁹ *Gótikus, i. m., 74.*

¹²⁰ HERCZEG Ferenc, *Jókai Mórnál*, Magyar Szalon, 1893/1894, 20. köt., 701.

¹²¹ JUSTH Zsigmond, *Jókai nyomai*, Magyar Szalon, 1893/1894, 20. köt., 723–731.

¹²² ADORJÁN Sándor, *Jókai közelről*, Magyar Szalon, 1893/1894, 20. köt., 751–754.

vaiban nem, de hangulatában biztosan hiteles¹²³ – visszaemlékezésében már-már a morbiditásba forduló jelenetet rajzolt meg: „...roptuk a táncot [...] de ekkorra már taps némitotta a cigánymuzsikát s mindenki a lépcső felső fokára pillantott, melyen olympusi mosollyal ajkán a hálókabátos, nyári parókás Móricz bácsi jelent meg. Nosza felugrotunk hozzá, s Herczeg Ferenczel együtt diadalban hoztuk le őt a hódoló társaság közé. Az iménti vigadók halotti csendben, némán sereglettek széke köré. Ő felvetette álmodozó kék gyermekszemét s halkan szól: Aludtam már, de felébredtem. Sándorral álmodtam. Igen, Petőfi Sándorral. És sose láttam őt olyan elevennek, sose éreztem oly végzetszerűen, mint az imént, hogy mi ketten voltaképp két testben egy ikerlélek voltunk. [...] Castor és Pollux, a 48-as magyar ifjúság kettős Janus-arca! Ő a viharok kardos prófétája, ki a harcok csalogányainak, a trombitásnak a szavára ügyelt s vérrózsákat tépett le férfikebléről... Én Világos után a sebzett nemzet ápolója, ki mesemondó szavammal igyekeztem fájaldalmát csökkenteni s a magyar egyensúlyt a lelkeknek visszaadni, jót tettem-e? Ezt ti bíráljátok. Én nektek ma csak egy vallomással tartozom, azzal, hogy engem Segesvár óta szívdobogtatóan kísértett Sándornak a hozzám írt csodás verse, mely úgy kezdődik: »Miért szeretsz te engemet, kit annyian gyűlölnék?...«¹²⁴ Nem tudhatjuk, hogy a jelenet hihetetlen és üzenetértékű különösségét (sőt – ha akarom – nevetségességét) – éppen a megmerevedő tisztelet és a szoborszerűvé formált, általuk már megszokott Jókai-kép miatt – vajon nem Fesztyék vették-e észre a legkevésbé.

Feszty Árpád és Jókai Róza ezt a hatalmas törést nyilván nem, vagy évekkel később vette csak észre. Az egymás iránti szeretet és az együttlakás miatt úgy gondolhatták, az ő gondjaiknak Jókai ugyanúgy részese, s ő is látja és megérti, hogy a mindennapok nehézségei: a gyereknevelés, a házaspár közötti esetleges érzelmi távolodás,¹²⁵ az átépítések, a hatalmas villa fenntartására szükséges pénz előteremtése, a beindított vállalkozások működtetése, az – a szalon roppant sikeresen megvalósított reklámjának és a sajtó erejének következtében beérkező – folyamatos megrendelések szállításának gondjai mennyire felőrlik idegeiket, idejüket, energiáikat és tehetségüket. Saját korukat és habitusukat például véve bizonyosan hittek abban, hogy a baráti összejövetelek balzsamszerűen eny-

¹²³ Herczeg véleményének értőbb megítélését – sok egyéb kérdéssel együtt – a Fábri Annával való, inspiratív beszélgetéseknek köszönhetem.

¹²⁴ PEKÁR, *i. m.*

¹²⁵ A Feszty és Róza között elhidegülésre egyedül Gozdsu utalt. Gozdsu szerint Feszty valójában élete végéig Jászai Marit szerette, aki – Rózával ellentétben – mindig inspirálni volt képes őt. Gozdsu azt is állítja, hogy Feszty emiatt adta volna ivásra a fejét. Az események után hosszú évekkel született emlékezéseiből azonban nem derül ki, hogy azok mely időszakból származnak. – Gozdsu állításait áttételesen megerősíthetik azok a híradások, amelyek Róza állandó fejfájásairól szólnak, illetve arról, hogy a 90-es évek második felétől Róza és Árpád rendszeresen nyaraltak, utazgattak külön-külön is. Róza és Masa emlékezéseiből kiolvasható az is, hogy a két nő sokszor elégedetlenkedett a Fesztyt elővevő (a „felpörgéses” időszakokat követő) lustasági (depressziós?) rohamok miatt, valamint mindketten úgy érezték, hogy Feszty a pénzkeresés miatt szétforgácsolta tehetségét. – A Feszty ivászatára vonatkozó megjegyzést megerősítheti WOHL Jankának egy Juth Zsigmondnak írt, évszám nélküli levele: „Nürnbergben egész véletlenül találkoztam Feszty Árpáddal, ki »bummlizni« ment, a helyett hogy, amint kellett volna, orvost konsultáljon Bécsben – Félek, nagyon félek, hogy *nagy beteg!* – Meg is írtam Rózsának, hogy igyekezzék vele maradni...” (É. n., július 31., OSZK Kt., Levelestár, a kéziratári rájegyzés szerinti 168. levél.)

hítik a „kiválasztottak” megterhelő szellemi és fizikai fáradozását, valamint stimulálják vagy éppen levezetik a művészi tehetség lobogását, még ha ennek – előre ki nem számítottan – az lett is az ára, hogy önmaguk legbensőbb érzelmi világának és személyes kapcsolatuk háromszögének bizonyos érzelmi részét kellett érte feláldozni. És persze nem kizárt, hogy a napi együttélés súrlódásai bennük is sok tüskét hagytak, s akarva-akaratlan maguk is mind inkább beleuntak a nagy ember, a „nemzeti ereklye” örök csodálatába vagy a Jókai személyes megjelenését követő feszengésekbe.

Hosszú ideig sokkal szembetűnőbb volt, hogy a szalon – a terveket is túlszárnyalva – kitűnően működik. Az előkelő vagy extrém vendégek jelenléte nagyon fontos kapcsolati tőkét jelentett, s ennek csak az egyik részét tette ki a megrendelésekben, közös vállalkozásokban, politikai és hivatali előrehaladásban, kiosztott díjakban és felkínált lehetőségekben mérhető anyagi-egzisztenciális gyarapodás. Ennél sokkal fontosabbnak számított, hogy a kiválasztottakból álló társaság a szalonba lépve még inkább megerősödött szellemi kiválasztottság-tudatában, s ez folyamatosan dinamizálta önmagát; külön-külön is a szalon tagjainak, valamint – összesítve mindannyiuk hírét-nevét-befolyását – az egész szalonnak az imázsát. A szalon (azaz Feszty és Róza, és mellettük Jókai) – nem kis részben a kiváló sajtóvisszhangnak köszönhetően – nagyon hamar elérte, hogy a látogató nem pusztán egy baráti társaságba lépett be, hanem a modern művészelit csapatának kiválasztott és beavatott tagjává vált, tehetsége pedig igazi elismerést nyert. De a szóra-kozáson, az anygali házigazdákon, a búbajos és tehetséges vendégseregen, a nívós művészelőadásokon, a anyag, a korban extravagánsnak számító (de még csak elemeiben dekadens) és szokatlanul modern elegancián és a felkentség, a rátermettség átélhető reprezentálásán felül (egyre nyilvánvalóbban már csak a Fesztyék szalonjában) a vendégek valami olyasmit is megkaptak itt, amelyet egyetlen más szalon sem kínálhatott.

A szalon – rövid, átmeneti időre – azt az illúziót adhatta, hogy a különböző művészeteket, tudományágakat lehetséges az embernek (vagy egy szűk elitcsoportnak) átlátni, együtt élvezni, s egymásra hatásuk eredményeit felhasználva ezt sors-, nemzet-, művészetformáló érdekek szerint alakítani és koordinálni. Az idelátogatók éveken keresztül hitték benne, hogy a szalonban valami nagy nemzeti ügynek a részesei lehetnek. Hitték, hogy a szalon lassanként az országnak azt a vezető elitjét gyűjti egybe, amelyre – a nem túl távoli jövőben – rá lehet bízni az ország politikai, de főként művészeti-kulturális, valamint morális, ízlés- és mentalitásbeli vezetését. S akik pontosan tisztában voltak azzal, hogy a modern, nyugat-európai szintű, új Magyarországot – mely az ősi, született nemzeti arisztokrácia és a szellemi arisztokrácia összekapaszkodó erejéből és tehetségéből épül majd fel – az ősi magyar eredet megkeresésével, a magyar vér, a magyar ész és a magyar tehetség felkutatásával és állandó szorgalmazásával lehet majd megvalósítani. Ez a fanatikus hit és akarat pedig olyannyira erős és kisugárzó volt, hogy képes volt beépülni a szalon imázsába és átragadni a szalon vendégeire is, akik akárcsak egy nemzeti intézménybe léptek a szalonba. „Irodalmi szalon? – elmélkedett Pekár Gyula. – Amily könnyű fejlődésű, természetes valami ez a nyugaton, főként a Mesdames du Deffand,

Geoffrin és De Lesanasse francia világában, oly nehéz feladatnak mutatkozott ez mindenha nálunk.”¹²⁶

De ehhez – a korabeli sajtó komoly segítsége mellett – a szalonalapítók összetalálkozása és a köztük való viszonyrendszer nagyon szerencsés konstellációja kellett. A sikerhez ugyanannyira szükség volt a bulldog-elszántságú, extravaganciát sem nélkülöző, művészi tehetségét feladó s ezért valami kárpótlásra vágyó Rózára, mint az erős 48-as családi indíttatású, ősmagyarságát kereső, mindenkit elbájoló Fesztyre és az 1880-as évektől a piacosodási irodalmi szisztéma irányában is tájékozódó,¹²⁷ mindinkább nemzeti jelképpé növe Jókaira.

És az is égetően fontos volt, hogy annyira szeressék és annyira megbecsüljék egymást – másképp a nagy tervek még ideig-óráig sem sikerülhettek volna. „Három nagy fantázia és még nagyobb kedély került itten egy fődél alá – ahogy Bródy Sándor írta. – Az első még mindig boldoggá akarta tenni a világot, a második csak Magyarországot, a harmadik, az asszony, csak a családja örök és megzavarhatatlan boldogságát kontemplálja és végig nézvé a száz öles udvarkerten, mondja: Ebből megcsináljuk a Paradicsomot! [...] A festő enged, a költő is enged a maga álláspontjából, hamar megegyeznek, nagyon is egymásnak való emberek. Az egyik a honfoglalást írja versekben, a másik meghódolt és elesett tótokkal, némettel, törökkel és vitéz magyarokkal népesíti be éppen mostan a milléniumra végszámra szőtt vásznakát. [...] csupa magyar dolog...”¹²⁸

Az pedig, hogy Justh halála és Jókai kedvetlen kiszorulása után¹²⁹ a szalonban az eszmei megalapozottságot a mind pátosztelibb, de egyre kiüresedtebb 48-asság hangsúlyozása, a divat-historizmus kedvelte díszletek és a sziporkázó, de egyre magamutogatóbb ötletek kezdtek mind jobban kiváltani – mindezek után szinte természetes.

Hármuk közül láthatólag leghamarabb (Róza és Árpád előtt sokáig észrevétlenül) Jókainak üresedtek ki a szalonélet nyújtotta lehetőségek, és ez jó pár évvel korábban megtörtént, mint a második házasság körüli botrányos távozás közös otthonukból. Az együttlakást minden valószínűség szerint pontosan az egymás iránti szeretet (és talán a megszokás) tartotta még évekig életben.¹³⁰ A szalon – magam is úgy gondolom – korlátaival, esendőségeivel, esetenkénti túlkomolykodásával, olykori infantilizmusával, ügyetlenkedéseivel is fontos feladatot teljesített, és lassú kiüresedését a szalon vendégei vették észre legkésőbb. S ha ez így történt, hiába őrlődött Feszty Árpád: „...kérdés az, hogy az ember nyakába vegye-e a világot – vagy itthon maradjon magyar művésznek – aminek indult – és amire az egész eddigi életét – megengedem hogy bolondul – bazirozta. Hosszú ideig

¹²⁶ PEKÁR Gula, *A Feszty-szalon*, ÚjId, 1925/4, január 25., 85.

¹²⁷ Jókai ilyen vállalkozásairól bővebben írtam idézett tanulmányomban.

¹²⁸ BRÓDY, *i. m.*, 372–374.

¹²⁹ Justh Zsigmond 1894 októberében halt meg.

¹³⁰ F. Almási Éva forrásközlő kötete után a 2004-es Jókai-évforduló kapcsán megújultak a második házasságára vonatkozó és a szerteágazó örökösödési és hagyatéki ügyeit vizsgáló levéltári kutatások. (Elsősorban Lugosi András levéltári kutatásaira kell utalni. Lugosi András figyelmeztetett rá, hogy a várakozáshoz hozzájárulhatott az is, hogy a korabeli törvény szerint Jókai nem vehette el Grósz Bellát, amíg az be nem töltötte 18. életévét. Jókai elköltözése Bella 18. születésnapja után nem sokkal történt.)

azt hittem, hogy ez nemzetem iránti kötelességem – most pedig belátom, hogy veszett fene – csak kellemetlen alakká váltam ezzel a hóbortos ideámmal.”¹³¹

Mert a szíve mélyén azért a korban egyedülálló Nemzeti Szalon létrejöttét és ideig-óráig való fenntartását – bármilyen keserűség élt is benne – mégsem bánhatta meg Feszty Árpád. És Jókai Róza sem. És talán Jókai Mór sem.

¹³¹ FESZTY Árpád levele – K. Lippich Eleknek, d. n., OSZK Kt., Levelestár, a kéziratári rájegyzés szerinti 30. levél.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

VÁREGYHÁZI TRIANON
(Iványi Ödönről)*

Iványi Ödönt nem kényeztette el a kritikusai utókor. Igaz, hogy Péterfy Jenő szigorú bírálata – amelyben orosz és francia regények túlzott reminiscenciáival vádolta meg *A püspök atyafisága* című regényt – tartalmazott elismerő ítéleteket is, amelyek később a regény jellemzésének fő eszközei lettek Mikszáthnál, Rónay Györgynél, Rejtő Istvánnál, Diószegi Andrásnál vagy Németh G. Béla félszázad-monográfiájában, de igen kevesen próbálták meg azt, hogy Péterfynek azzal a vádjával szálljanak szembe, mely szerint „kevésbé hazai a gentry, az arisztokrácia s szociáldemokrácia elemeinek olyan összejátszása, mint azt a *Püspök atyafisága* föltünteti. Szerző meséje e részben s ily kapcsolatban egészen elvont, pusztán kigondolt; nem a valóságot tükrözi, hanem egyelőre csak az írónak azt a vágyát, hogy regényében a társadalom minden rétegét egy pontos egybe akarta foglalni.” A következő rövid eszmefuttatásban megkísérlem közelebről megvizsgálni a regény történelmi és politikai referenciáit, illetve Iványi történelemszemléletét. A kutatások jelenlegi állása szerint szükségszerűen töredékes lesz e kép, mivel Iványi cikkeit és részben kötetben meg nem jelent novelláit és regényeit – noha Rejtő István könyvének bibliográfiai függeléke felsorolta őket – majd fél évszázad óta még mindig nem tárták fel, és nem gyűjtötték össze.

Kevéssel az író halála előtt jelent meg utolsó kötete, az *Apró regények* (Nagyvárad, 1893). Ebben olvasható többek között a *Hideg tűzhely* című novella is (*i. m.*, 28 skk.). Ellentétben az író egyetlen monográfiájának állításával, ez legkevésbé sem „három kis elhagyott cigánygyerek” szomorú haláláról szóló karácsonyi történet. A méltatlanul elfeledett remek novella, noha karácsonykor játszódik, a lehető legellenkarácsonyibb történet. A főhőse egy jómódú földesúr, aki vegyes lakosságú, de túlnyomórészt románok által lakott falu szélén lakik egy kúriában. (A körülmények Bihar megyére vallanak.) Gyermekei rajzokkal, kivágásokkal és más kézimunkával készülnek arra, hogy szüleiket szentestén meglephessék. Ő viszont egyre nyugtalanabb, mert a gyermekei számára rendelt drága játékok érkezését várja, de hiába, mert a távoli városban becsomagolt játékszereket a vonat csak a falutól még eléggé messze fekvő vasútállomásig szállíthatta, az oda vezető út pedig járhatatlan, mert befújta a hó. Intézője jön és izgatottan viszi magával urát egy erdőszéli kunyhóba, ahol Mitru él, a falu által gyűlölt és kivetett, vademberként

* Százötven éve született Iványi Ödön (1854–1893).

tengődő öreg. A falu gyűlöletének az volt az oka, hogy Mitru a szabadságharc idején, román létére Kossuth honvédjeként harcolt – mint, tehetjük hozzá, igen sok magyarországi és nem a szűkebb Erdélyből való román – sőt még dicsekedett is a hegyi mócok elleni hőstetteivel. A helyi román közösség ezért „Kossuth farkasának” hívta, és kiközösítette. Az öreg napok óta eltűnt, talán elbujdosott meghalni. Három pici gyereket hagyott hátra, beásva a kihült tűzhely hamujába, akiket senki sem volt hajlandó magához venni. A helybéli román pap megkönyörült ugyan rajtuk, de neki meg a kezébe haraptak. A két magyar férfi nagy nehezen kiszabadítja a három szerencsétlent, hazaviszi őket és otthon a kis félhalottakat felmelengeti, magához téríti és – noha sikertelenül – megpróbálja őket megetetni. A gazda gyerekeinek az úton rekedt karácsonyi baba és egyéb játék helyett a három kisdedet mutatja be, mint Isten váratlan karácsonyi ajándékát. Leszáll a karácsonyi éj, de másnapra a három gyereknek nyoma vész. Megszöktek és elnyelte őket a hó. Úgy gondolom, hogy a nemzetiségi, gyógyíthatatlannak látszó gyűlölet ilyen riasztó és a jövőre nézve semmi jóval nem kecsegtető képét más, korabeli írónál aligha találjuk.

Maradván még ennél a novelláskötetnél, nem csupán a közeledő és elkerülhetetlen hallással való számvetés vezette az író a kis dél-tiroli klimatikus üdülőhelyen, a tüdőbetegek monarchiabeli Mekkájában, Arcóban játszódó elbeszélések írásakor. Például szerepelteti az *Élőképek* című történetben – név nélkül, de mindenki által felismerhetően – János Szalvátor főherceget. A trónját veszített toszkán nagyherceg fia, Rudolf trónörökös barátja volt az a Habsburg, aki talán legnépszerűbb volt, és akihez rejtelmes eltűnése után a legtöbb legenda tapadt. Tudjuk, hogy Jókai az ő alakjának felhasználásával mintázta meg utolsó regényének (*Ahol a pénz nem isten*, 1904) főhősét, a Capitanót. A Jókai-mű kritikai kiadásában Kókay György gondosan összeállította azokat a német és magyar, valamint egyéb nyelvű műveket, amelyek e legendára épültek; talán valamennyit megelőzi Iványi itteni célzása. „Mindez nem annyira az élőképeknek, mint inkább annak a, most már rege-alakká vált főhercegnek szólt, aki akkor még fél lábbal az udvarban, de fél lábbal már künn volt a nagyvilágban, s még megválasztotta magának a polgári nevet, amivel később örökre elvitorlázott az Óceán úttalan utain” (*i. m.*, 44).

Egy harmadik történetben ismét feltűnik a Kossuth-utalás. Az arcói tüdőbetegek – magyarok és nem magyarok egyaránt – gyűjtést indítanak egy koldusszegény és igen beteg aggastyán számára, hogy ki ne dobják szállásáról. Az üdülő vendégek egy része azt hiszi, hogy a rejtélyes öregember hajdan a bécsi légió tagja volt és a magyar szabadságért harcolt, más része pedig azt, hogy épp ellenkezőleg: vasas német volt, a szabadság ellensége. Az öreg azonban az összegyűlt koronákból lírát vált ki (Dél-Tirol akkor még Ausztriához tartozott), mert Olaszországba, Turinba, Kossuthhoz akar utazni. Azonban még mielőtt elindulhatna, hirtelen meghal. Múltjára a megfejtést az orvos adja, aki elmondja az elbeszélőnek, hogy haláltusájában az öreg hirtelen megvilágosodott és elmondta, hogy valóban a bécsi egyetemi légió tagjaként küzdött a szabadságharcban, később azonban büntetésből besorozták az osztrák hadseregbe és kénytelen volt a zsarnokság szolgájaként harcolni. Ezért akar most elmenni bálványához, Kossuthhoz bocsánatot kérni. Meg kell jegyezni, hogy egyébként a magyar fürdővendégek visszavették a pénzt, amikor azt hitték, hogy vasas németről van szó, a szintén a fürdőn tartózkodó

hajdani rettegett katonai kormányzó, Ferenc József nagybátyja, Albrecht főherceg vizont ad pénzt a hajdani légionáriusnak.

Úgy hiszem, hogy még többről van szó, mint hogy Iványi Ödön újságíróként és íróként sokkal tudatosabb és elhatározottabb történelmi világlátással rendelkezett, mint eddig föltételeztük róla. Hiszen feltétlenül ezt igazolja a két idézett példa, amely a monarchiabeli halálos idill közegén belül a múlt kényszerítő és sorsformáló erővel feltörő erejét érzékeli és levonja belőle a konzekvenciát a jövőre nézve is. (Ilyen példákat hozhatunk bőségesen még ebből a kötetből is, mint például a Boszniában játszódó elbeszélés [*A megtorlás útján*], vagy az 1888-ban Szegeden kiadott *Tárczák* című kötetből *A szliveniczai ágyúdörgés*, vagy az *Arco* című novellát.) Úgy gondolom, hogy az író sajátos determinizmusa egyre jobban áthatotta egész én- és világszemléletét. Szinte József Attilát előlegező módon írja például: „én nem is vagy én, hanem egy sereg, előttem élt, olyan ember maradványa, akikhez engem az idők végtelenjébe visszanyúló vérségi kötelék fűz. Úgy találok, hogy én valami emberi mixtum compositum vagyok, amibe össze van keveredve a megszámlálhatatlan elődök vérmérséklete, jellemvonása, erénye, bűne, rögzött szokása, szeszélye, ideái, rögeszméi, szelleme és babonasága” (*Apró regények*, 65). Hogy nem csupán a pozitívizmus korának biológiai, genetikai determinizmusa szólal itt meg, hanem egyfajta magyar nemzeti történelem- és sorsértelmezés is, azt ennek a novellának (*A vér*) további példái igazolják, ahol az író bizonyos önróniával állapítja meg, hogy ő bizony általában megbízható pecsovcics, azonban ez a lojális magatartás akármikor szétfoszolhatik egy perc alatt, mert hiszen Caraffa egyik áldozata is szerepel ősei között.

Közismert, hogy már első írói szárnypróbálgatásaira mély benyomást gyakorolt Victor Hugo regényköltészete. „Olvastam a Nevető Embert, torkig voltam gyűlölettel a kiváltságos osztály iránt” – idézi tőle Rejtő István egy 1884-es újságcikkéből. Ez a hatás nem korlátozódott az első alkotó korszakra; sőt a hamuból kivájt, majd a hóba fagyott három kisfiú tragédiájának emblematis mélységét éppen az adja meg, hogyha tudjuk, hogy *A nevető ember* főhőse örök szerelmét, még csecsemőkorában mentette meg úgy, hogy kiásta a hó alól a félig megfagyott leánykát, aki halott anyja keblén hevert. És mint ahogy Victor Hugo ezt a regényt egy trilógia első darabjának szánta, amely a szolgaság mélyéről vezeti fel az emberiséget a szabadság elnyeréséig, amely azonos a véres forradalommal, Iványi is, úgy látszik, legnagyobb írói ambícióit olyan szerkezetnek, olyan tervezett regényciklusnak tartogatta, amelyre az előreutaló jelzéseket beleépítette abba a művébe, amely végül is egyedül készült el, vagyis *A püspök atyafiságába*. Rögtön a regény első sorai egy elkövetkező totális világpusztulást jósolnak. „A börze előtt, a magas paloták közé rekedt szűk, sötét utca olyan volt, mint egy kőolajszállítóhajón a fedélzet – abban a percben, mikor a hajófenék feljáromján felbukkan egy, képéből kikelt, lépcsőfutástól elfuldadt alak s elordítja magát, hogy »ég odalenn«!”

Az apokaliptikus jelzés mindenképpen gazdagok és szegények, elnyomottak és elnyomók világméretű összeütközésére utal. Ehhez képest természetesen csalódást okozott minden elemzőnek, hogy jámbor házassági históriává silányul a regény cselekménye. Azt kell mondanunk, hogy tévedtek. A politikai akrobatikának az a mutatványsorozata, ame-

lyet a főhős államtitkár végrehajt, természetesen magában foglalja a totális bukás perspektíváját is, amelyet az író – ha akarta volna – ironikusan, sőt apokaliptikus komorsággal is kiaknázhathatott volna a történet végén. Mégsem tette. Sőt: Madách-szerű találékony-sággal egy eljövendő gyermek születésének örömhírével fejezi be a könyvét! (Az már csak a szerző naturalista hajlandóságát mutatja, hogy az immár terhes feleség nem vonakodik annyira férjétől, mint korábban tette, amikor ezzel a viselkedésével akarta megbüntetni a férfit, aki később ugyan feleségül vette, de előzőleg felelőtlenül elcsábította.)

Az előbb idézett novellarészlet alapján feltételezhető, hogy Iványi Ödön – a kollektív én hangsúlyos felfedezője – a korabeli magyar társadalom összes égető problémáját óhajtja egy családon belül ábrázolni. Ez a család természetesen a honfoglaláskorig visszamenő nemesi család: a Bacsók, egy klán, amely legalább annyira összetart és széttart egyszerre, mint a későbbi álom-novellában szereplő Iványi saját őseiben ábrázolt keleti magyar fajzat. Jókai nevét itt kell először leírunk: lehetetlen, hogy ne gondoljunk *A kőszívű ember fiainak* megoldására, ahol a nagyjából tudhatólag a Tisza családról mintázott ősi magyar famíliát teszi meg az író a magyar társadalom összes, széthúzó és részben egymást megsemmisítő tendenciáinak hordozóivá. Jókai mint minta nélkül lehetetlen elképzelni bármely írot a dualizmus korában.

A Bacsó családnak van jelenleg éppen a püspök-nagybácsi révén, majd az államtitkár-unokatestvérhez kapcsolódólag virágzó, katolikus, illetve szegénységbe, sőt anarchizmusba, kommunizmusba hanyatló kálvinista ága. Az író – Iványi Ödön – javaslata a klánon belüli vérfriessítés. (Jókainak a Feszty-villában töltött özvegyi éveit során alkalma volt e nemzedék íróival találkozni és velük eszmét cserélni.) Amikor az államtitkár, majd miniszter Bacsó szegény rokonával és szerelmével sétál az utcán, a szép párna úgy néz a jámbor járókelő, mint az igazi magyar termékenység letéteményeseire. Néha mintha Szabó Dezsőt olvasná az ember. A megtévedt és élveteg, fáradt és kalandvágó idegen bankárnét kedvelő államtitkár – miután barátnője látványosan öngyilkos lesz – maga sem gondol már újabb házasságra, hanem hallgat a szívére egészen addig, amíg nem kap egy jobb ajánlatot. Az öngyilkos barátnő talán zsidó lehetett, erről a liberális Iványi Ödön hallgat, mindenesetre az új házassági ajánlatban szereplő menyasszony, aki sok-sok millióval kecsegteti – amire szüksége is volna, hiszen éppen, noha tudtán kívül, iszonyatos megvesztegetési ügybe keveredett szerető nagybátyjának hála – megint csak egy idegen, noha ezúttal örmény lány – és e házasság nélkül nem tudná megmenteni saját hírnevét és a ráakaszkodott családot, akik előtte már sikerrel kergették halálba az államtitkár nagybátyját, a derék műgyűjtő püspököt.

A családon – tehát Iványi fogalmai szerint a magyar nemzetet – belüli, gyermekáldással kecsegtető együttélés, vagyis továbbtenyésztés éppen azért nem tekinthető szerintem idillikus lezárásnak, mert *üres*; azaz a születendő gyermekhez nem kötődik jelző, ő egyedül a madáchi továbbélés lehetőségét biztosítja egy látszólag tökéletesen záródó, menekülést nem kínáló csapda kikerülése után. A csapdát nem csupán az államtitkár illetve miniszter (a Wekerlére utaló kulcs-olvasat kevéssé érdekes, azon túl, hogy már a korabeli olvasónak is ő volt a nők kedvence) állítja fel, hanem a regényben ábrázolásra méltatott egész magyar társadalom.

A regényben is szereplő püspök halálakor különböző okokból ugyan, de éppen ünnepel az egész parazita rokonság. Mit sem sejtene az arról, hogy a létalapjukat biztosító főpapjukat éppen megütötte a guta és már csak percei vannak hátra, mert unokaöccse nemcsak hogy elsikkasztotta rokonaival vállvetve a püspök egész pénzét, hanem még a püspök magántulajdonát is zálogba tette, majd eladatta. Különösen az fáj szegény püspöknek, hogy köztük volt két elsőrendű magyar történelmi ereklje is: Janus Pannonius és Thurzó püspök kelyhe. (Megjegyzendő: a történelmi Janus Pannonius annak idején, Mátyás elől menekülve mint összeesküvő, a pécsi püspökség összes kincsét magával vitte; a később a pápától a család folytatása miatt nőülési engedélyt kapó nyitrai Thurzó püspök pedig Jókai-hős. Iványi nyilván a Mátyás-kori magyar reneszánsz nagyszerűségét óhajtott jelképezni Janus Pannonius kelyhével, illetve egyértelmű utalást kívánt tenni szülővárosára, Nagyvárad püspökségére.) A fentiek alapján fontosnak tartom a regény külpolitikai célzásainak kronológiai pontosítását és értékelését. Mindjárt a könyv elején az államtitkár úr a kávéházban átolvassa az aznap esti lapokat. „Bacsó Kanut szórakozottan futotta át az északi határról jött táviratokat. Merő rossz hír valamennyi. Nem csoda, ha tőlük a börze megbomlik. A galíciai csendőrök s az orosz előőrsök lövéseket váltottak... A cár az ukrániai kozákok lakomáján toasztot tart... A monarchia legkitűnőbb lovastisztjét parancsnoknak küldik a határra... A fegyvergyárak lázasan dolgoznak... Villanyos feszültséggel teljes a levegő...” (Iványi 1952, 6.) Megállapítható, hogy a leírt osztrák-magyar–orosz konfliktus 1887 végén, 1888 elején lehetett; akkortájt ugyanis Oroszország feltételezte, hogy Koburg Ferdinánd bolgár fejedelem az osztrákok embere és ezért a Monarchián akart fegyveres elégtételt venni, mivel Bulgáriában igen nagy presztízsérelmeket szenvedett. Az 1888. januári közös minisztertanácson maga Tisza Kálmán is a háborús párt oldalára állott; Kálnoky közös külügyminiszter alig tudta lecsillapítani a kedélyeket, így ezúttal a fegyveres összecsapás elmaradt (vö. Diószegi István 1994, 194–195).

Nem sokkal ezután a regénybeli parlamentet viszont felkavarja II. Sándor cár megölésének híre (id. kiad., 82–86). Ez a merénylet – mint tudjuk – 1881. március 13-án történt. Iványi Ödön tehát, aki újságíróként dolgozott egész életében, és újságolvasó embereknek tételezte fel regénye közönségét is, világosan kifejezésre juttatta, hogy könyvének cselekménye nem valamely kulcsregény-szerű átírata egy politikai botránynak és egy adott rövid időszaknak (egy célzása szerint a bemutatott események két és fél évet vesznek igénybe), hanem tudatosította mindenkiben, hogy általában a szélesebb értelemben vett jelenről szól, amely tehát felölel egy bő évtizedet, gyakorlatilag Tisza Kálmán kormányzásának időszakát. Talán még egy célzást érdemes pontosítani. Bacsó Kanut beugró beszédének tárgyát. Ez fontos szerepet játszik az államtitkár karrierjében, hiszen e beszéd sikere alapozza meg nem sokkal később miniszteri kinevezését. Itt az egész magyar nemzet illetve az őt képviselő testület, azaz az országgyűlés becsületét védi meg egy németországi rágalmmal szemben. Nyilvánvalóan csak egy dologra vonatkozhatik ez a szándékosan homályos utalás: a Bismarck–Andrássy-féle szerződés közzétételére, amely beleágyazódott egy erőteljes német–osztrák–magyar polémiába; a Vaskancellár ugyanis örültségnek és ezért kiküszöbölendőnek tartotta a magyar liberálisok oroszellenességét.

Iványi finom művészetére vall, hogy az óvatosságból nyíltan nem firtatandó külpolitikai ellentétet leszűkíti egy külföldről jövő hamis korrupciós vádra. Ezzel ugyanis előlegezi rögtön Bacsó Kanut megkísértésének, vagyis a ráirányuló korrupciós kísérletnek a motívumát.

Ennyit tehát a regény külpolitikai beágyazottságáról, amelyet természetesen elválaszthatatlanul követ a gazdaságpolitikai illetve társadalompolitikai beágyazódottság is. Lásunk előbb két beszédes példát az utóbbira. A püspökön élösködő egész gentry-atyafiság felháborító és történelmileg vak élösködésének talán a legerősebb példája az az ünnepség, amelyet a váregházi „Trianonban” tart a jeles rokonság egyik kiemelkedő tagja, aki éppen képviselőnek óhajt fellépni és ezért a választóközterébe tartozó magyar és román parasztoakat eteti és itatja. Az eszmetágító népünnepély – ahol a megjelent jeles népképviselők alig várják, hogy megcsapolják a pálinkás hordót – a dölyfös Bacsó uraság – akinek kissé elhízott felesége jellegzetes Mária Terézia-tokát hord – a helyi dicsekvő folklór által csak Trianonnak nevezett kúriája kertjében zajlik. Ha majd valaki egyszer a magyar szépirodalom motívumlexikonát elkészíti, akkor a „Trianon” címszó alatt elsődleges jelentésként feltétlenül Mária Terézia lányának, Marie Antoinette-nek kastélyát illetve kerti pavilonját (a kis és nagy Trianon a versailles-i parkban) mint a pusztulásba rohanó uralkodó osztály vak gögjének jelképét kell leltároznia. (Nem tudom, ki volt az a sötét lelkű jelképkutató, aki a francia kormány részéről később pont ebben a palotában íratta alá velünk a békeszerződést, hogy ezáltal végtelenre növelje a virtuális címszó terjedelmét. Szerintem annyira sötét lelkű nem lehetett, hogy Iványi Ödönt is olvasta volna. Mint ahogyan Czibor János előszava és Réz Pál szerkesztői felelőssége is kellőképpen megtréfálta a Rákosi-korszak kellős közepén a cenzorokat, akik nem vették észre, hogy mit adnak ki.)

A regény nyitóképének apokaliptikus fenyegetését – vagyis az égő hajóaknából feltárgó rémhírhozót – nemcsak a külpolitikával illetve a külpolitikai kihívásokkal és fenyegetésekkel természetesen számot vető pénzvilág regénybeli reprezentánsainál látjuk. A halállal, a semmivel, az elnyeléssel fenyegető akna képe a regényben rendkívül hangsúlyos helyen még egyszer előjön. A párbajjelenetnél, ahol a főhős életéről és becsületéről van szó. A párbajt egy éppen fölszámolás alatt álló, kiürített, rozsdás gépszörnyetekkel teli angyalföldi gyárban rendezik. A tőke világával szemben a munkásosztály teljesen kiszolgáltatott helyzetét ez a scenírozás jelzi a legélesebben. A mű alapkonceptiójának megfelelően a történelmi nemzetet jelképező családból, vagyis a Bacsó családból kell kikerülnie annak a szereplőnek is, aki egyáltalán közvetíthet a két világ, a pénz és a munka világa között. Elvileg ez politikai funkció, gyakorlatilag abban a politikai légkörben, amelyet a regény megjelenít, az ezzel a funkcióval megbízott szereplő más nem lehet, mint fél-bohóc fél-anarchista. Pontosan ilyen Bacsó Péter, az ex-petroleur, vagyis a párizsi kommun hajdani résztvevője, aki – ahogy a nép suttogja a külvárosban – talán már királyt is ölt külföldön és aki a miniszter szerelmének, majd feleségének az apja. (Kengyel Valér, Bacsó Kanut törvénytelen féltestvére, a botrány-újságíró az ő elfajzott tanítványa.) A család elszegényedett, kálvinista, ellenzéki ágából való. Az eddigi szakirodalom mindig csak Frankel Leót hozta gyanúba mint esetleges modellt. Frankellal

a párbajvétségért elítélt Iványi Ödön valóban ült együtt a váci börtönben államfogyoként, egy novellája alakjaként is megmintázta, de Bacsó Péterhez a hajdani forradalmár miniszternek semmi köze. Sokkal inkább van viszont Kászonyi Dánielnek, aki nem csupán a reformkor egyik neves figurája, a pozsonyi országgyűlési ifjak rendőrség által felosztatott együletének egyik tagja, nemcsak a szabadságharc egyik résztvevője, majd a Kossuth-emigráció egyik vezető figurája, hanem a kiegyezés után a korai magyar munkásmozgalom egyik legizgalmasabb szereplője is. A dogmatikus munkásmozgalomtörténet-írás persze meg is vádolta azzal, hogy az egyedül üdvözítő internacionalista iránytól félrevitte a maga nacionalizmusával és radikális anarchizmusával a bimbózó mozgalmat, különösen 1880–84 között, amikor a Népszava szerkesztője volt. Márkus László úttörő tanulmányának néhány Kászonyi-idézete a jövővéres leszámolásról mint e rothadt világ egyedüli megváltójáról, mintha Iványi Bacsó Péterének szövegéből lenne kivágva. (Vö. Kászonyi 1977, 29.) Azt hiszem, hogy Kászonyi radikális anarchizmusa feleltethető meg legjobban Bacsó Péter groteszk figurája világnézetének, sőt a fiatal kora óta – mint a Victor Hugóra való idézett hivatkozása bizonyítja – véres forradalomról álmódó Iványi Ödön egyik perspektívájának is. Azért csak az egyiknek, mert e perspektíva szerintem csupán egyik ága logikailag nézve egy dilemmának. Ezt a dilemmát minden magyar értelmiségi szenvedőlegesen volt kénytelen elsajátítani a kiegyezés után, de különösen Tisza Kálmán hosszú kormányzása idején. Erről egyébként a pszichológiailag is legmegbízhatóbb átvilágítást Németh G. Béla végezte el, amikor a 19. század második felének magyar irodalomkritikai gondolkodását dolgozta fel monografikusan. A dilemma egyik ága eszerint: megalkuvás a liberalizmus jegyében, a külpolitikai helyzet nyomása alatt és így a magyar állam megmentése; a másik ága: igazság, véres leszámolás, ám ez a magyar állam pusztulásával jár. Iványi Bacsó Péter alakjában összegyűrja a kétféle következtetés eredőit: rend és igazság majd egyszer valamikor lesz, de csak egy véres katasztrófa után; addig azonban magyarnak kell maradni mindenáron; a vért nem lehet meggyalázni. Elég, ha idézzük apa és lánya összeütközését, miután Veron „szűzi fátylát” leszaggatta a saját vérükből való miniszter, „Csak annyit mondok, hogy szedje össze magát” – mondja Bacsó Péter Veronnak – s nyugodjék bele a gondolatba, hogy nem ön az első és nem is az utolsó, akinek jóvátevést ígértek és akit megcsaltak. Ne adja át magát se illúzióknak, se kétségbeesésnek. Az életet úgy kell venni, ahogy van: piszkosan. Majd egyszer tisztára mossák – vérben. Addig úgy ülünk benne, ahogy lehet, eleinte tisztán, aztán besározva...” Eddig a sztoikus kommunista. Utána megszólal a magyar úr: „Az irtalmát! Az ember nem csálhatja meg magát. Hiába tettetem magam. Dühös vagyok. Sírni, ordítani, fojtogatni szeretnék... Meggyalázták a vérem! A vérem!... A nyomorult!... a nyomorult!...” (Id. kiad., 246–247.)

Iványi Ödön, az író, a tüdőbetegség képében közelítő halál elől csak Arcóig tudott menekülni. Hőseit is többnyire odautaztatja, itt, a regényben egyszer még a Riviéraig is. Pedig úgy gondolom, hogy Kászonyi Dániellel együtt tisztában volt a menekülés igazi irányával – azzal is, amit Kászonyi szintén ír: hogy a kiegyezés után előbb-utóbb az országot felosztják, a középső maradék pedig elkorcsosul és rabszolga lesz. „Még csak tizennégy éves fiú voltam, mikor már szívesen foglalkoztam e gondolattal. Én ugyanis

Tasmániát vagy Újzélandot választottam ki új hazámul, ezt a gyönyörű kettős szigetet a Csendes-óceánon, örökös tavaszával, dús növényzetével, ahol nincsenek ragadozó állatok, mérges rovarok és kígyók, a harmincötödik és negyvenhatodik fok között. Ennek a klímája sokkal szelídebb, mint Magyarorszáé. Az egész kétezerkilencszáz négyzetmérföld, tehát csak kétszázhuszonhárom négyzetmérfölddel kisebb, mint az eredeti Magyarország. Ott nincsenek szlovákok, rutének, horvátok, szerbek, románok, szászok, akik bennünket nemzetiségünk kifejtésében, terjeszkedésünkben gátolnak, akiket egy irántunk ellenséges kormányzat ellenünk mozgósíthat, és akik követelni fogják, hogy tanuljuk meg az ő nyelvüket is.” (Kászonyi, *i. m.*, 504–505.)

Nem tudunk semmit arról, hogy milyen lett volna Iványi tervezett regényciklusának második kötete. Meggyőződésem azonban, hogy nemcsak Mikszáth emlékezett kegyelettel a korán elhunyt író társra, hanem Jókai is. Nem csupán azért, mert fölismerhette néhány regényének (*A kőszívű ember fiai*, *Fekete gyémántok*, *Az élet komédiásai*) kitörőhatetetlen hatását Iványi művére, hanem azért is, mert bizonyos értelemben Iványi művének folytatásaként is olvashatjuk a korrupció vádja elől az egész politikai világot megutálva a halálba menekülő képviselő történetét (*Tégy jót*, 1894), illetve a már említett utolsó regényt (*Ahol a pénz nem isten*, 1904). A magyar irodalom egy bizonyos ideig egységes egészként olvasható. Hiszen Kászonyi előbbi kétségbeesett Újzéland-utópiájának is megvan az elődje; Zrínyi Brazíliába akarta kivándoroltatni a magyarokat...

Bibliográfiai jegyzet

Haszonnal forgattam természetesen az akadémiai irodalomtörténeti és történelmi kézikönyvek vonatkozó köteteit; gondolok elsősorban Diószegi András Iványi-portréjára, illetve a Kovács Endre és Hanák Péter által szerkesztett *Magyarország története* VIII/1–2. kötetére (1848–1890). Sajnos ez utóbbiból kiderülően a 80-as évek szocialista-ellenes rendőri intézkedéseiről szóló egykorú irattári anyag mind a mai napig olvasatlanul szendereg a Fővárosi Levéltárban; tehát a Bacsó Péternél tartott házkutatás illetve az ellene foganatosított letartóztatás történelmi háttéréről egyelőre nem tudok még mit írni. *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai* című gyűjteményben S. Vincze Edit dolgozta fel az adott évtizedet; az ő utalásai szerint talán Szalay András cipész, a Népakarat szerkesztőjének 1884-es letartóztatása és halála lehet a regény vonatkozó epizódjának háttérében (Bp., 1979). Haszonnal forgatható még a következő könyv: *Tanúságtevők: Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből, 1868–1905*, szerk. Petrák Katalin, Bp., 1974.

A külpolitikai vonatkozásokról haszonnal tanulmányoztam Diószegi István három könyvét: *A magyar külpolitika útjai* (Bp., 1984), *A hatalmi politika másfél évszázada* (Bp., 1994), *Bismarck és Andrássy: Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében* (Bp., 1998). Az egész korszak politikai és kormányzati történetére nézve igen hasznos a következő mű: Kozári Monika, *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*, Bp., 2003.

Iványi Ödön regényét a következő kiadásban használtam: *A püspök atyafisága*, a bevezető tanulmányt Czibor János írta, Bp., 1952. Azóta egy kiadásban jelent meg, a Szalai Anna által sajtó alá rendezett kétkötetes *Századvég* című antológiában (Bp., 1984).

Kászonyi Dániel *Magyarhon négy korszaka* (fordította Kosáry Domokos, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket Márkus László írta, Bp., 1977) című műve először németül jelent meg, 1868-ban.

Iványiról mindmáig az egyetlen monográfia (amelyben az összes idézett mű bibliográfiája is megtalálható): Rejtő István, *Iványi Ödön*, Bp., 1955.

CSOKONAI TOLLA NYOMÁBAN
(Átdolgozások a *Lilla*-kötet megalkotásakor)*Csokonai kötetet szerkeszt*

„Nem is vóltak ezek az én verseim soha olyan tzállal íródva, hogy belőlök egy és egymással összefüggő kis Poétai Román kerüljön: egyszer edgyik darab készült, másszor másik, és nem azzal a' renddel, a' millyennel e' Könyvben látni” – Csokonai nyilatkozik így a *Lilla*-kötet¹ *Előbeszédében*,² megvilágítva, milyen feladat állt előtte, amikor megkomponálta művét: olyan költeményekből szerkesztette össze kötetét, amelyeket eredetileg nem versciklusba szánt.

Mik voltak e folyamat alkotói eljárásai, hogyan teremtett már meglévő, különálló költeményeiből egységet – szerkesztett kötetet – Csokonai? 1802–1803 táján, a ciklus összeállításakor már jelentős költői termést tudhatott maga mögött. Volt mit **újraolvasnia**, gondolkodva azon, mit illesszen be a majdani kötetbe (inventio). A versek **kiválasztása**kor (szelektálás) – ahogy arra Debreczeni Attila rávilágított³ – addigi életművének szinte összes korszakából választott műveket. Merített szerelmi költészetének első, 1792–1794 közötti korszakából, amikor is „a modern nyugati (elsősorban olasz és német) és hazai minták (főleg Kazinczy) nyomán érdeklődése az érzékeny dalköltészet felé”⁴ fordult. Választott olyan verseket is, amelyeket „a kollégiumból való távozta után és a komáromi ismeretség előtt”⁵ írt. Beemelt kötetébe olyan darabokat is, melyek keletkezése „a Vajda Juliannához fűződő kapcsolat időszakára esik.”⁶ A szerelmi remények összeomlása után írt művekből is berakott néhányat a kötetbe, és több vers a ciklus kialakításának idején született.

¹ *Lilla. Érzékeny dalok III. könyvben. Csokonai Vitéz Mihály által*, Nagyvárad, 1805.

² Az *Előbeszéd* a verseskötet második kiadásában jelent meg, 1808-ban.

³ A *Lilla*-ciklus keletkezéséről és időbeli rétegeiről: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla*, a szöveget gondozta, az idézeteket válogatta, a szövegmagyarázatokat, kérdéseket és kiegészítő jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Bp., Ikon Kiadó, 1996 (Matúra Klasszikusok) (a továbbiakban: CSOKONAI, *Lilla*), 28–35.

⁴ *Uo.*, 28.

⁵ *Uo.*, 30.

⁶ *Uo.*, 29.

Az összeválogatott anyagot Csokonai **elrendezte** (dispositio): a kiválasztott verseket három könyvbe csoportosította, ezeken belül felállította a művek sorrendjét.⁷ A kiválasztás és az elrendezés folyamatáról egyaránt képet kaphatunk a *Lilla*-kötet fennmaradt két tervezete⁸ és kéziratos tartalomjegyzéke,⁹ no és persze a megjelent kötet alapján.¹⁰

A versek igen jelentős része eredetileg nem is Vajda Juliannához szólt, így nyilvánvalóan ezeket a műveket át kellett írnia a költőnek Lilla nevére. Ugyanakkor a névcserék, a kézenfekvő helyesírási és verstani korrekciók mellett – mint látni fogjuk – más jellegű változtatásokat is végrehajtott a költő a kötet összeállításakor. Az **átdolgozások** költészetelméleti hátterére Szauder József világít rá: „Az a költői gyakorlat, mely a reneszánsz poétika óta [...] alakult ki, és abban áll, hogy a klasszicista költő újra előveszi régen megírt versét továbbalakítani, tökéletesíteni, vagy – esetleg más személyhez is címezve – újabb ihletéhez idomítani akarván azt, nagy művészi erővel Csokonainál éled meg utoljára. [...] Ismeretes, hogy amit 1790 tájt írt meg első változatban, azt 1794-ig nem is egyszer módosította a végleges szövegig, a kész remekműig; az is tudott dolog, hogy első szerelméhez írt költeményeiből utóbb sokat az új szerelem, Lilla nevére írt át [...] Ez átírások, átcímzések, adaptációk és toldások mind az egyszer megragadott lírai tartalom kibontására, tökéletes kifejtésére irányultak.”¹¹

Kézenfekvőnek tűnhet, hogy egy verseskötet összeállításakor **új költemények** is születnek: például ha a szerkezet még hiányos, a készülő kötet üres szövegtereibe új műveket kell beleírnia a költőnek. Nos, a *Lilla*-kötet esetében csak a nyitóversről, a *Gróf Erdődyné Ő Nagyságához* címűről tudjuk biztosan, hogy Csokonai eleve ide szánta – és ahogy a kutatók rámutattak, a kompozíció egyik legfontosabb szervezőeleme lett a költemény: többek közt ez a mű teszi lehetővé a versek összeolvasását történeté.¹² (1802–1803 táján, a *Lilla* összeállításával egy időben tizenegy olyan darab született a nyitóversen kívül, amely bekerült a kötetbe.¹³ Az *Éjnek Istenihez* és *A' bátortalan Szerelmes* eredetileg egy Eurydicé nevű hölgyhöz szólt.¹⁴ Az *Álomhoz*t kezdetben az *Ódák* című

⁷ Az elrendezés és a csoportosítás lehetséges elveiről lásd DEBRECZENI kísérőtanulmányát, *uo.*, 36–48; ZENTAI Mária, „Érzékeny dalok” vagy „poétai román?” (*Csokonai Lilla-ciklusának kötetkompozíciója*), *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 1988, 91–108. További alapvető elemzések a *Lilla*-kötetről: HORVÁTH János, *Csokonai*, Bp., 1936, 44–51; SINKÓ Ervin, *Csokonai életműve*, Novi Sad, 1965, 141–177; BARÓTI Dezső, *Lilla, avagy egy poétai román* = B. D., *Árnyékban éles fény*, Bp., 1980, 193–264; ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthologia – praetexta – narratíva)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 199–206.

⁸ MTAK, K 679/II. 25a és K 3/11.

⁹ MTAK, K 679/II. 24ab.

¹⁰ DEBRECZENI Attila eredményei: CSOKONAI, *Lilla, i. m.*, 31–33.

¹¹ SZAUDER József, *Az iskolás klasszicizmus* = Sz. J., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 53. A Csokonai-féle átdolgozások poétikai hátteréről legutóbb DEBRECZENI Attila írt: CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, I. Költemények*, Bp., Osiris Kiadó, 2003 (a továbbiakban: CSOKONAI 2003), 5–6.

¹² BARÓTI, *i. m.*, 217–218; ZENTAI, *i. m.*, 95–96.

¹³ Vö. DEBRECZENI Attila összefoglaló táblázatával: CSOKONAI, *Lilla, i. m.*, 35.

¹⁴ Nagy Gábor feljegyzése alapján: *Csokonai emlékek*, összeállította és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 387.

kötetbe szánta Csokonai.¹⁵ *A' Boldogság*, a *Thales*, *A' keserű Édesség*, *A' Tavasz* és *Az Eltávozás* mind-mind anakreóni dal – a *Lilla*-kötettel egy időben formálódó másik Csokonai-könyvecskéből, az *Anakreoni dalokból*, August Gottfried Bürger két művének átültetése, a *Lilla' búcsúzalogjai* és *Az utolsó Szerentsétlenség* először Rózsi nevét tartalmazta,¹⁶ igaz, utóbbi esetében mégis valószínűsíthető, hogy a szöveget a *Lilla*-kötethez írta Csokonai.¹⁷ A *Megkövetésről* is valószínűsíthető ugyanez, legalábbis ennek ellentmondó adatot nem ismerek.)

Nyilvánvaló: a vázolt szerkesztői-alkotói eljárások nem választhatók szét mereven egymástól, egyrészt egymásra épülnek, másrészt összefüggenek.

Kompozíciós elvek felderítése

A *Lilla* kompozíciós elveiről véleményem szerint úgy kaphatunk teljes képet, ha a vázolt szerkesztői-alkotói eljárások mindegyikét szem előtt tartjuk. A kutatók elsősorban az elrendezést és az új vers, a *Gróf Erdődyné Ő Nagyságához* jelentőségét vizsgálták elmélyülten (az ezek alapján kimutatott kompozíciós elvek: történet;¹⁸ variáció;¹⁹ párhuzamok költői képek, helyzetek, témák alapján;²⁰ hármasság²¹). A szelektálás lépéseit és eredményét is ismerjük, ugyanakkor a szelektálás szempontjait tudtommal senki sem próbálta feltárni. Ehhez Csokonai szerelmi költészetének átfogó vizsgálatára volna szükség: össze kellene vetni a kötetbe beillesztett és a kötetből kimaradt költeményeket, arra összpontosítva, mi mindent (témákat, költői helyzeteket és képeket; formai elemeket) hagyott ki a költő a *Lilla*-ból és vajon miért, mi „illet” a kötetbe és mi nem. Ehhez már Horváth Jánosnál találhatunk érdekes szempontokat, iránymutatást.²²

Az átdolgozásokat is több kutatónk tárgyalta, fontos alkotói szempontokat kimutatva (főleg a *Lilla* nevére való átirást emelték ki, illetve – például *A' Békekötésre* esetében – az 1802–1803 tájára aktualitásukat veszítő részek lenyesegetésére hívták fel a figyelmet). A kritikai kiadás Szilágyi Ferenc-féle jegyzetei közt is találunk fontos eredményeket, Debreczeni Attila pedig már *Korrekció és átdolgozás*, illetve *Csokonai, az átdolgozások*

¹⁵ Vö. Szilágyi Ferencnek a vers keletkezéséről szóló jegyzeteivel: CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei* (a továbbiakban: CSVMÖM), *Költemények*, 5, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 2002, 348–349.

¹⁶ A *Lilla' búcsúzalogjai* tisztázata a *Rózsi' Búcsúzalogjai* címet viseli, *Az utolsó Szerentsétlenség* kéziratán (MTAK, K 672/II. 33a, 34a–35a) *Rózsi* nevét mindenütt utólag javította *Lillára* a költő.

¹⁷ Egyetértek SZILÁGYI Ferencel, aki ezt írja: „a költemény fordítás, s elsősorban azért született meg, mert az eltervezett »poétai román«-hoz szükséges volt még egy nagy búcsúvers” (CSVMÖM, *Költemények*, 5, i. m., 848).

¹⁸ SINKÓ, i. m., 160; BARÓTI, i. m., 197–198; CSOKONAI, *Lilla*, i. m., 37–38.

¹⁹ SINKÓ, i. m., 148 (formai variáció); ZENTAI, i. m., 96–97, 99, 101–102 (tematikus variáció); CSOKONAI, *Lilla*, i. m., 36–37 (formai), 37 (tematikus).

²⁰ ZENTAI, i. m., 97–99, 105.

²¹ DEBRECZENI Attila meglátásai: CSOKONAI, *Lilla*, i. m., 38–44.

²² HORVÁTH, i. m., 44, 48. Tanulságos például Horváth feltételes módú megállapítása a *Fillishez* című versről.

költője címmel írt alfejezeteket abban az előszavában, amelyet Csokonai műveinek legújabb kiadása elé illesztett. Három konkrét csapásirányt jelölt meg, összegezve Csokonainak a *Lilla* összeállításakor végzett átdolgozási munkálatait: „A *Lilla*-kötet egyes darabjainál a terjedelmi, továbbá a verselésbeli módosulások mellett a legszembetűnőbb a nevek csereberéje.”²³

Ugyanakkor az átdolgozásokat szemügyre véve azt találtam, hogy más jellegű változtatásokat is végzett a költő a *Lilla* összeállításakor. Készülő kismonográfiámban többek között Csokonainak a *Lilla*-kötet megformálásakor végrehajtott átdolgozásait – a szerkesztői-alkotói eljárások egyikét – tanulmányozom, a kutatók eddigi vizsgálatainál részletesebben.

Szöveggenetikai megközelítés

A költemények alakulástörténetére összpontosítok tehát – és ehhez a szöveggenetika (*critique génétique*) szöveg szemléletére támaszkodom. Ez a kritikai irányzat a filológia-hoz képest a szöveg új megközelítését adja.

A filológus egy hibáktól megtisztított szöveg – a főszöveg – kialakítására törekszik. Ehhez a fennmaradt szövegváltozatokból kiválaszt egyet (alapszöveg) – többnyire a szerző által utoljára jóváhagyottat –, amit különböző irányelvek alapján kijavít (például a nyilvánvaló tollhibákat, szedési hibákat emendálja; a cenzúrázott szöveget kiegészíti). A filológus tehát kiemel egy változatot a meglévők közül, s a többi ennek alárendeli. Munkájának reprezentatív eredménye egy-egy alkotó műveinek kritikai kiadása, benne a művek főszövegével és a hozzájuk tartozó jegyzetekkel. A filológus a jegyzetek között ad számat a többi változatról, ott jelöli eltéréseiket a főszöveghez képest. A kutatók és mindazok, akik az adott alkotó műveit a későbbiekben sajtó alá rendezik, kútfőként támaszkodhatnak a kritikai kiadásra.²⁴

A szöveggenetikus célkitűzése más. Arra összpontosít, mit tudhatunk meg a műről annak formálódását nyomon követve. Tehát nem egy szöveg, hanem egy folyamat rekonstruálására törekszik – s ha ez sikerült, értelmezi a folyamatot, következtetéseket von le.²⁵ Nyilvánvaló: a formálódási folyamat megfigyeléséhez a szöveg fennmaradt változatait egyenrangúnak kell tekintenie.

A szöveggenetikus összegyűjti a változatokat, megkísérli időrendbe állítani őket, majd egy sajátos jelrendszerrel átiratokat készít róluk, melyek olvashatóvá teszik egy-egy kézirat anyagát, a rajta lévő szerzői beavatkozásokkal együtt. A szöveggenetikus ezeket

²³ CSOKONAI 2003, i. m., 7.

²⁴ Vö. STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987; *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, összeállította PÉTER László = *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1996, 74–91.

²⁵ TÓTH Réka, *A szöveggenetika elmélete és gyakorlata: Előkészület Pilinszky János regényének genetikus megközelítésére*, kandidátusi értekezés, Bp., 1997, 2–35. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

az átiratokat összevetve interpretálja a mű alakulási folyamatát. Olyan átírási módszer is létezik, amely egyetlen szövegben teszi olvashatóvá az összes szövegváltozatot,²⁶ ez megkönnyítheti az összevetést.

A Csokonai-féle átdolgozásokat tehát a genetikus kritika tanulságait felhasználva vizsgálom. Ugyanakkor nem szöveggenetikusi munkát végzek. A szövegek alakulástörténetéből indulok ki, de nem genetikus kiadást adok olvasóim kezébe. A genetikus kritika szöveg szemlélete az, amit szem előtt tartok. Így például egy-egy mű változatainak sorát nem fejlődési útnak tekintem, hanem alakulásnak – valamilyen iránnyal. Arra keresek válaszokat, milyen hívások vezethették Csokonai tollát, amikor költeményeit átdolgozta alkotói pályájának különböző pontjain, illetve – szűkítve a kört – a *Lilla*-kötet összeállításakor.

A szöveggenetika interpretációs módszere sokrétű, egy-egy változtatás felé több irányból próbál közelíteni. Ezzel összhangban magam is több módszert alkalmaztam egy-egy változtatás okának feltárására. Az ember számos indítékra gyanakodhat egy szöveg-módosítás szemrevételezésekor. Például egy szócsere mögött állhat verstani, nyelvhelyességi, stiláris indíttatás, de akár lélektani ok is, netán a szerző világméretű változása. Ezekhez egy verseskötet összeállításakor még a kompozíció kialakítása érdekében végrehajtott szövegmódosítások is hozzáveendők. Az elemzéskor tehát több irányból, több tudományterület módszereivel közelítettem egy-egy változtatáshoz – kulcsokat próbáltam egy zárba.

Az alábbiakban néhány eredményt szeretnék bemutatni, korábbi írásomhoz kapcsolódva.²⁷ A *Lilla*-kötet 32. darabját, *A' versengő Érzékenységek* című költeményt vetem össze korábbi változatával, *Az elragadtatott [Érzékenységek]*-kel. Fő kérdéseim: milyen eltérések mutatkoznak a két változat között; mik lehettek egy-egy változtatás okai; voltak-e tendenciák, azaz olyan irányú változtatások, melyek más költemények átalakításakor is érvényesültek; voltak-e olyan szövegmódosítások, melyek a ciklusépítést, a kompozíció (ki)alakítását szolgálták. (Nem érintek minden változtatást: csak azokat tárgyalom, amelyeket értelmezni tudtam.)

Az elragadtatott [Érzékenységek]

Csokonai még diákként, 1793-ban vagy nem sokkal azelőtt írta e költeményét, amikor Kazinczy Ferenc biztatására a szerelmi tematika felé fordult. A mű a költő életében nem jelent meg. A szöveg az 1793-as verstisztázati füzetben maradt ránk,²⁸ sérülten: a kézirat első lapjának jobb szélét valaki letépte, így a mű első 35 sora hiányos. (A hiányokat a kritikai kiadásban Szilágyi Ferenc *A' versengő Érzékenységek* alapján pótolta.) A kéz-

²⁶ Ilyen átiratban elolvashatjuk például Csokonai egyik levelét is: DEBRECZENI Attila, *Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására*, ItK, 1994, 77–87.

²⁷ ALT Krisztián, *A vidám természetű poéta és Az én Poézisom természete (Két Csokonai-vers összevetése)*, ItK, 1999, 606–611.

²⁸ MTAK, K 677, 61a–64b.

iraton találunk néhány apróbb szövegmódosítást, például a lejegyzést követően – nem tudni, mikor – Laura nevééről Róziéra írta át a verset Csokonai.

A költemény műfaja: verses vetélkedés. A vetélkedések (certamen) két vagy több személy, illetve megszemélyesített élőlény, tárgy, fogalom vitáját mutatják be arról, melyikük a legjobb, legszebb, leghasznosabb stb. Gyakran színpadra szánt művek voltak. A megszólalók (például a Test és a Lélek;²⁹ a Tél és a Nyár; a Rózsa és a Viola; a diák és a paraszt;³⁰ különböző mesterségek,³¹ ételek) leginkább kétféle érvtípust alkalmaznak: az adott mű témájától, hangvételétől függően elmarasztalják, letromfolják, netán keményen ócsárolják a másikat, utalva annak hibáira, illetve földicsérik önmagukat, kiemelve saját erőnyeiket, érdemeiket. Bizonyítások és cáfolások váltják egymást. A vetélkedések további fontos (de olykor elmaradó) szövegrésze az ítélet: egy arra hivatott fél eldönti a vitát. Janus Pannonius például *A hónapok vetélkedését* verselte meg V. László tiszteletére, és a műben ki mást hozhatott volna ki győztesként Phoebus, mint Februárt – a magyar király tudniillik 1444 februárjában született. *A Bor és Viz, a Fellebb való méltóságaért és annak ell nyeréseért, Egymás között Pántolódnak* című költeményben³² tulajdonképp a vigasság és a mértékletesség képviselői kelnek birokra egymással (a mű a Walter Map nevéhez fűzött középkori goliárd-dialógus magyar átdolgozása³³). *A Byrák* a bornak ítélik az aranykoronát... A szerkezeti elemekről szólva még azt emelném ki, hogy a vetélkedések gyakran végződnek valamilyen erkölcsi tanulság megfogalmazásával.

Csokonai versében az emberi érzékelési módok – a *Szaglás*, a *Látás*, a *Hallás*, a *Tapintás* és az *Ízlés* (ízlelés) – vívnak szócsatát. A kérdés: közülük „melyik az, ki tégedet [ti. Laurát] / Meg érezvén fel ébredett, / 's Nékik [ti. önmagának és a többi érzékelési módnak] ennyi jót hoz[a].”³⁴ Különös módon itt nincs győztese a versengésnek. A mű végén – ahol a műfaj szabályai szerint az ítélet áll – a lélek (*Lelkem*) nem hirdet eredményt, inkább békét próbál teremteni az érzékelési módok között, s a hölgy imáadására, a benne való közös, éteri gyönyörködésre ösztönzi őket, illetve a hűségben kiteljesedő és értelmet nyerő szerelmet idealizálja, amolyan erkölcsi útmutatás gyanánt.

A mű ugyanakkor rafinált: más olvasati síkokat is kínál. Egyrészt mindegyik érzékelési mód rendre előszámolja a hölgy szépségének azon összetevőit, melyeket érzékelni és

²⁹ Középkori téma, melyben az ember halálos ágyán Test és Lélek egymást vádolja a világi hívságok egykori kívánásával – így a leendő pokolbeli szenvedések okozásával. Egyik magyar változata a Nádor-kódexben maradt fenn. Erről és a vallásos témájú vetélkedésekről: *Régi magyar drámai emlékek*, I, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 126–131; a Nádor-kódexben olvasható vetélkedés szövege: *uo.*, 425–430.

³⁰ Erről és egyéb 17. századi vetélkedésekről: *uo.*, 229–231.

³¹ A műfaj kései magyar hajtása Lőtsei Sámuel meglehetősen természetes vetélkedése, a *Király-választás*, melyben 125 mesterség képviselője közül kerül ki uralkodóként – a fiziokrata gazdaságtannal összhangban – az arra legérdemesebb, a *Szántó-vető*. LÖTSEI Sámuel, *Király-választás, mely történt a kézművesek, mesteremberek és professionisták diétai országgyűlésén*, Kolozsvár, 1830.

³² Közlése: BADICS Ferenc, *XVII. századi vers a bor és víz vetélkedéséről*, ItK, 1929, 88–95.

³³ WALDAPFEL József, *A bor és a víz pántolódása és rokonai*, ItK, 1929, 464–466.

³⁴ Mint ahogy arra korábban utaltam, a szögletes zárójelbe rakott betűket *A' versengő Érzékenységek* alapján pótolta Szilágyi Ferenc. Módszerét követem.

továbbítani tud. A vers tehát vetélkedésnek „álcázva” számba veszi az óhajtott kedves kellemeit – azaz szépségdicséző költemény is egyben. Másrészt férfi és nő meghitt közlekedésének állomásait mutatja be – vagyis a felszólalások sorrendje nem esetleges. A leg-egységesebb ebből a szempontból talán a *Hallás*, a *Tapintás* és az *Ízlés* egymásutánja: férfi és nő szerelmet vallanak, átölelik egymást, majd csókolóznak. Az érzékelési módok felszólalásai tehát nem cserélhetők fel.

A' versengő Érzékenységek

A vetélkedést Csokonai a jelek szerint 1803-ban dolgozta át Lilla nevére, kimondottan a leendő kötethez, legalábbis a kötet már említett két tervezetén még Laura nevével áll a mű kezdősora.³⁵ Ugyanakkor már most le kell szögezni: nem állíthatjuk, hogy csak ez a két szövegváltozata (tehát az 1793-as és a valamikor 1803-ra datálható) létezett a költeménynek, elvégre tíz év alatt sok minden történhet egy szöveggel. Lehetséges, hogy az 1793-as és az 1803-as szöveg között volt egyéb, köztes változata is a költeménynek. Azaz: a névcseréről biztonsággal állítható, hogy valóban a kötet kialakításakor történt, de a többi változtatás datálásakor már óvatosabbnak kell lennünk. Erről még lesz szó bővebben.

Egyébként a vers megfelelő helyét a kötetben Csokonai gondosan kereste: az első tervezeten még a 14-es sorszámot adta neki, a második tervezeten pedig két helyen is fel tüntette. Végül e két hely közül az utóbbi mellett döntött: *A' Szamócza* mögött jelent meg a szöveg, a *Második Könyv* 13. darabjaként. Az elrendezés szempontját jól mutatja *A' Szamócza* eleje:

Illatja Rozmarinnak,
Mézíze a' Fügének,
És a' Rukercz' pirossa
Szájunknak és szemünknek,
'S orrunknak is mi kellő?

Hát még ha eggyesülnek
E' kedves érzések? –

Itt is az érzékszervek és a rájuk ható ingerek állnak a középpontban. A „kedves érzések”-et pedig a szamóca egyesíti magában (tehát itt is hangsúlyos az ingertípusok, ezáltal az érzékelési módok együttes érvényesülése) – erre a felismerésre épül a vers csattanója:

³⁵ Vö. SZILÁGYI Ferenc jegyzeteivel: CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Költemények*, 2, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 564.

Csokonai tehát szem előtt tartotta a két költemény közti tematikus-intratextuális kapcsolatot, amikor egymás mellé helyezte őket a kötetben.

A' versengő Érzékenységek a *Második Könyv* darabjaként a beteljesült szerelem, a boldogság, illetve a „mulandósággal szembeállított szépség dicséreté”-nek, „megörökítésé”-nek³⁶ művei közé tartozik.

Az elragadtatott [érzékenységek] és A' versengő Érzékenységek összevetése

A címet Csokonai már korábban módosította, legalábbis a költő 1795-ös címlistájában, az *Első katalógus*ban már az új cím olvasható. A korábbi címben lévő *elragadtatott* jelző jelentése a versből kikövetkeztethető, a *Látás* utolsó szavai ugyanis a következők:

Rózsát mosolygó ajaka,
Hószín mellye márvány nyaka,
Ah, miként el ragadtak!

Lilla kellemei gyönyörködtetik,³⁷ elbűvölik, megigézik a *Látást*. Az *elragadtatott* tehát (ál)műveltető³⁸ igéből képzett befejezett melléknévi igenév, jelentése 'gyönyörködtetett', 'elbűvölt', 'megigézett'. Így a jelző szófaji jegyei miatt a korábbi cím az érzékelési módok szenvedő, befogadó szerepét juttatta érvényre. Az új címben már folyamatos melléknévi igenevet találunk: *versengő*. Ezzel egyrészt az érzékelési módok cselekvő szerepet öltenek magukra, másrészt az új szó megjelöli a műfajt is, ezáltal feszültséget teremt: az olvasó a vetélkedések verbális megmérettetésére számít általa.

A hölgynevek és a cím viszonylag jól datálható megváltoztatása után végre essen szó azokról a szöveghelyekről, melyek esetében az átdolgozás időponthoz kötése nehezebb. Mint látni fogjuk, a hölgynevek és a cím különbözősége mellett tömördek más eltérés is megfigyelhető a vetélkedés két fennmaradt szövegváltozata között – és ezeknek az eltéréseknek a datálhatósága már sokkal bizonytalanabb. Nem állíthatjuk ugyanis, hogy a két

³⁶ Vö. ZENTAI, *i. m.*, 105.

³⁷ A *ragad* ige *el-* igekötős alakjának egyik jelentése: 'lelkileg megkap, gyönyörködtet'; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára az 1400-as évekből adatolja*: főszerk. BENKÓ Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó, III, 1976, 332, *ragad* szócikk, 5. jelentés. Tanulságos még a Czuczor–Fogarasi-szótár *elragadtatás* szócikke: „Vegyes érzés, midőn rendkívüli hatásmű, érzéki vagy szellemi élvezet által szívünk és lelkünk mintegy túlvilágba emelkedik, s az alvilágiakat mintegy feledve egyedül élvezetének öntudatában él.” *A magyar nyelv szótára*, készítették CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, II, Pest, 1864, 260.

³⁸ Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III, *i. m.*, 334, *ragadtatja magát* szócikk.

fennmaradt változat, tehát 1793 és 1803 között nem született egyéb, azóta megsemmisült, esetleg jelenleg is lappangó, a két fennmaradt változathoz képest egy köztes szövegállapotot őrző változata a műnek. Ez azért fontos, mert célkitűzésem elsősorban az, hogy azokat a változtatásokat mutassam ki, melyeket a *Lilla*-kötet összeállításakor hajthatott végre Csokonai. Összefoglalva: bár egyértelmű, hogy Csokonai a *Lilla*-kötet összeállításakor a névcsere mellett végzett egyéb változtatásokat is a vetélkedés szövegén, de hogy pontosan melyik költői kép, verssor vagy strófa kapta meg végleges formáját ekkor – azaz a kötet összeállításakor –, az kérdéses. Nem tudható biztosan, hogy melyik szöveghely mikor nyerte el végleges alakját – a kötet összeállításakor vagy már korábban, a kötet koncepciójától teljesen függetlenül, egy 1793-nál későbbi, 1803-nál korábbi, ma nem ismert változatban. Így nem csupán az a cél, hogy megállapítsuk, a költeménynek melyik szöveghelye változott meg és miért, hanem azt is vizsgálnunk kell, vajon melyik szöveghelyet dolgozhatta át Csokonai a *Lilla*-kötet kialakításakor, kimondottan a kötet kompozícióját, szövegvilágát szem előtt tartva.

Az alábbiakban összevetem a két fennmaradt szövegváltozatot, és megpróbálok elkülöníteni, kimutatni néhányat a *Lilla*-kötet összeállításának idején végrehajtott változtatások közül.

A bevezető, a vers témáját megjelölő három versszakos propozíció korábban így kezdődött:

Laura! kellemesséidne[k]
 És mosolygó Szépséidne[k]
 Fűszerszámos balzsa[ma]
 Érzésimet meg szédíté,
 Meg bájoló, részegíté,
 's Egy perre borsol[ta ma.]

A' versengő Érzékenységek eleje:

LILLA! kellemességednek
 És mosolygó szépségednek
 Intébredtő balzsama...

Az *Intébredtő* vélhetően nyomdahiba (a továbbiakban javítva idézem), így nem tárgyias szóösszetétellel, hanem tárgyias szószerkezettel van dolgunk: Lilla szépségének érzőint, érzőideget³⁹ ébredtő balzsamáról van itt szó. Ez az „ébredtő hatás” a korábbi szövegben csak két helyen jelenik meg (kiemelések tőlem): a második versszak már idézett témamegjelölő kérdésében („melyik az, ki tégedet / Meg érezvén *fel ébredett*, / 's Nékik ennyi jót hoz[a]”) és a *Hallás* harmadik sorában („Hát mikor mély sóhajtása, / 's Bádgyadt hangon tett szólása / *Ébredt* fülembe hatott?”). Az új változatban viszont eze-

³⁹ Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II, Bp., 1970, 208, in szócikk.

ken kívül más helyeken is: a már idézett nyitó sorokban, a *Szaglás* felszólalásának utolsó előtti sorában („*Inatok' felébredtettem / Édes csiklándoazzal!*”)⁴⁰ és a mű legvégén, záró költői képként („*Jer, LILLA! jer; érzésemet / Mind ébredtetd fel, és engemet / Ne hagyjál veszteglenem!*”). Az ébredtetés, illetve ébredés motívumként ismétlődik az új változatban, végigvonul rajta, ráadásul a nyitó és a záró költői kép is ez – ezt a keretet később próbálom értelmezni. (Már most jelzem: az ébredést, ébredtetést, ahogy majd látni fogjuk, vélhetően a *Lilla*-kötet összeállítása idején tette Csokonai a vetélkedés vezérmotívumává, tehát ezek a változtatások 1803-ra tehetők.)

Az első versszak utolsó sorában lévő *perre borsol[ta ma]* szókapcsolat új formája *perre indította ma* lett. A feltételezhető ok megállapításához meg kell néznünk, hogy a strófa utolsó sora milyen kapcsolatban van a hívórímet tartalmazó harmadik sorral a két változatban:

[...]	[...]
Fűszerszámos balzsam[ma]	Int ébredtető balzsama
[...]	[...]
's Egy perre borsol[ta ma.]	'S perre indította ma.
(Az elragadtatott [érzékenységek])	(A' versengő Érzékenységek)

Az első változatban a *balzsam[ma]* szóra rímelt a *borsol[ta ma]* (lehet, hogy a rímelő szótagok mások voltak, mint a kiegészítések, de a két sor bizonyára rímelt). Ugyanakkor a *borsol[ta]* eleje alliterál a *balzsammal*. Tehát két akusztikus összecsengés figyelhető meg a sorok között. A' *versengő Érzékenységek*ben is van hasonló jelenség: az *Int ébredtető* cseng össze az *indította* elejével, tehát az átdolgozáskor még ennek a verszenei elemnek a megtartására is ügyelt a költő. Fontos, hogy a módosítást valószínűleg a *Fűszerszámos balzsam[ma]* → *Int ébredtető balzsama* csere váltotta ki, amit előbb már érintettem. Ez a változtatás pedig jó példa arra, hogy Csokonai egy fontosnak ítélt szöveg hely megváltoztatásakor a közvetlen szövegkörnyezetre is ügyelt, azaz egy beavatkozás más módosításokat is kiválthatott.

Az első két strófa határán további apró változtatást hajtott végre Csokonai: a korábbi változat második strófájának első sorában a *perlés* szó állt – ezt *csatára* cserélte a szóismétlés elkerülése érdekében, az előző szakasz utolsó sorában ugyanis már szerepelt az azonos tövű szó: a *perre*.

A kedves új pillantása a *Látás* harmadik strófájában *szűz pillantássá* változott. Utóbbi jelző többértelmű: egyrészt jelenti az első pillantást, másrészt jelent ártatlan gesztust, harmadrészt utal a kedves tiszta, romlatlan, szűzies mivoltára. Csokonai egyetlen apró szócska kicserélésével összetettebb költői képet teremtett (hogy mikor, az kérdéses).

A költői kifejezőmód eltolódását mutatja a *Tapintás* harmadik strófájának első fele:

⁴⁰ Ugyanezek a sorok *Az elragadtatott [érzékenységek]*-ben nem maradtak fenn teljes épségben: „.....lettem. / [Éd]es tsiklándoazzal.” Mindenesetre a töredékes *lettem* nem az *ébredtettem*re utal.

Mellyét Érosznak melege

Olvasztván, gyengén pihege

Két kerek dombja alatt.

(Az elragadtatott [érzékenységek])

Mellyét Ámornak melege

Olvasztván, gyengén pihege

Bíbor fátyolja alatt.

(A' versengő Érzékenységek)

A *Két kerek dombja alatt* és a *Bíbor fátyolja alatt* egyaránt a kedves szerelemtől fűtött szívére utal. De az első változat nyílt erotikáját (ne felejsük el, hogy ezeket a szavakat a *Tapintás* mondja) sejtető, finom utalással váltotta fel Csokonai. Feltűnő továbbá, hogy az *Ámornak* hangsor magánhangzói egyeznek az *Olvasztván* és a *fátyolja* magánhangzóival, ráadásul utóbbi szóban még a magánhangzók sorrendje is ugyanaz, mint az *Ámornak* szóban – úgy vélem, az *Éroszt* a sorok közti belső összecsengés kedvéért változtathatta meg a költő. Ugyanakkor az sem elképzelhetetlen, hogy a strófa módosításait valójában a változatosabb hangzás érdekében hajtotta végre a költő. A *Tapintás* harmadik szakaszának első kidolgozásában ugyanis 17 e és 8 é hang szerepelt, az átdolgozott szövegben kevesebb: 15 e és 6 é. (Az átalakítás datálása kérdéses.)

Az *Ízlés* negyedik szakaszában a *Melly ambróziát folytatok* változott *Minő nektárt csorgattatokra*. Az első kidolgozásban a *folytatok* helyett a megfelelő szó a műveltető értelmű *folyattatok* lett volna – ezt minden bizonnyal Csokonai is érezte, hiszen az átdolgozáskor már műveltető igét használt (*csorgattatok*). Ez a változtatás tehát javításnak tűnik. Így viszont – a szótagszám megtartását szem előtt tartva – az *ambróziát* szót *nektárt* alakra kellett cserélnie, hogy a hosszabb igealak elférjen a sorban. (Az átalakítás datálása kérdéses.)

Most két olyan módosítást érintenek, melyek háttérben mondattani okokat sejtek. A *Látás* így szónokol szövegblokkjának harmadik versszakában, *Az elragadtatott [érzékenységek]*-ben:

Bezzeg, el oszlott álmatok;
Bezzeg, mind fel pattantatok,
Nem tányán, mint az előtt.

A *mind fel pattantatok* tagmondatnak módhatározói mellékmondata van: *Nem tányán*. Viszont ennek is van egy mellékmondata: *mint az előtt* (hasonlító mellékmondat).

Az átdolgozáskor a költő az utolsó sorban egyetlen minőségjelzői mellékmondatot helyezett el, de ezt a másik tagmondathoz kötötte – tehát sort cserélt:

Bezzeg mind felpattantatok,
Bezzeg eloszlott álmatok,
Melly lankasztott az előtt. –

Érdekes, hogy a versszak első három sorában is (*Az elragadtatott [érzékenységek]* és *A' versengő Érzékenységek* esetében egyaránt) minőségjelzős szerkezetek állnak: *új pillantása* (utóbb *szűz pillantása*) és *Elevenebb kacsintása*.

A változtatás egyébként alkalmat adott Csokonainak arra, hogy egyik kedves szavát, a *lankadot* használhassa, amely a metastasisi érzelmességből származott át költészetébe.⁴¹

De térjünk vissza a mondat szerkesztésre. Az *Ízlés* rögtön alapos dorgálással nyitja érvelését:

Mit ér a' szép gyümölts maga,
Bár sima, 's jó színe, szaga;
Ha nints íze, melly tesszen?
Ti csak Laura' szépségére
Bámúltatok, méz ízére
Nem ügyelvén szemessen.

(Az elragadtatott [érzékenységek])

Mit ér a' szép Gyümölcs maga,
Bár kedves a' színe, szaga;
Ha jó ízzel nincs tele?
Ti csak LILLA' szépségére
Bámúltatok, s' mézízére
Egyiktek sem ügyele.

(A' versengő Érzékenységek)

A kérdő mondat feltételes mellékmondatának (*Ha nints íze*) a korábbi változatban minőségjelzői mellékmondata volt (*melly tesszen*) – *A' versengő Érzékenységek*ben már nincs. A strófa másik mondata is alárendelői szerkezetű volt korábban: a főmondatához módhatározói mellékmondat kapcsolódott: *méz ízére / Nem ügyelvén szemessen*.⁴² Az átdolgozáskor mellérendelő (kapcsolatos) szerkezetű lett a mondat. Csokonai tehát a *Látás* és az *Ízlés* beszédében hasonló irányba alakította a mondatokat: alárendelői mellékmondatokat tüntetett el, a strófák mondattani felépítése egyszerűbb lett – a szöveg a dalszerűség irányába haladt. (Az átalakítások datálása kérdéses.)

Az *Ízlés* esetében ez azzal is járt, hogy a vizsgált versszak harmadik és hatodik sorában az új rím��avakat egyeztetnie kellett a költőnek. Tehát verstanai módosítás történt, melynek kiváltója mondattani jellegű változtatás volt.

A továbbiakban három szócserét emelnék ki. A bevezető rész második strófájában a *Ditsőség* jelzőjét *Szenről Szépre* változtatta a költő. A vallásos színezetet eltüntette. A *Látás* utolsó szakaszából az antikizáló *Zefirt* hagyta el (*Zefir játszván szép hajain* → *Lebegő bársony-hajain*). Viszont a vers vége felé, az *Ízlés* harmadik versszakában az *Illyen ízzel* helyére *Illy mannával* került. A bibliai utalás⁴³ megtétele épp ellenkező hatású, mint az előbbi átalakítások.

Ezek a módosítások a két változat egyik közös sajátosságára irányítják a figyelmet. Mindkét szövegben találunk olyan elemeket, melyek az érzelmeket égi szférákba emelik, illetve a szeretett kedves személyét mintegy légiesítik. Elhelyezkedésüket érdemes külön megfigyelni.

⁴¹ SZAUDER József, *Csokonai és Metastasio* = Sz. J., i. m., 173.

⁴² A határozói igenévhöz járuló *szemessen* jelentése a Czuczor–Fogarasi-szótárból: „Figyelve, vigyázva, körülnézve, ovakodva. »A magyar nemzet... tudott mindenkoron mind szemesen az időnek engedni, mind pedig annak idejében hathatós képen munkálódni.« (Gr. Batthyány József esztergomi érseknek, 1790. június 10-dikén a főrendeknél mondott beszéde).” *A magyar nyelv szótára*, V, Pest, 1870, 1219, *szemesen* szócikk, 1. jelentés.

⁴³ Mózes II. könyve, 16:14, 15, 31. (A manna Isten adománya, égi eledel. Csokonainál Lilla csókja a manna.)

Az elragadtatott [érzékenységek] és *A' versengő Érzékenységek* közös, emelkedett, magasztos, „mennyei” utalásai a következők: a *Szaglás* szavai közt fordul elő az *Ambróziás illat*;⁴⁴ a *Látás* a korábbi változat *Zefirjén* kívül nem tesz ilyen utalást; a *Hallás* érvelésében szerepel a *mennyei élet*, a *mennyei Öröm* és a *temjénezés*; a *Tapintás* említi a *temjénezést*, a *mennyei ihletést*, a *hölgy Szent testét*, a *halhatatlan Isteneket*, *Éroszt/Ámort*, illetve megteszi az *E' Világnak meghalánk* kijelentést; az *Ízlés* szavai közt pedig olyanok szerepelnek, mint a *nektár*, *Ganimédes*,⁴⁵ *Jupiter*, *Hébe*,⁴⁶ *Pankhája*, *mennyei adomány* és megint csak az *ambrózia/nektár*.

A vizsgálatunk szempontjából érdekes tanulság az, hogy a szövegben előrehaladva egyre sűrűsödnek az antik és zsidó-keresztény mitológiai, illetve az egyéb magasabb szférákra történő utalások. Előfordulásaik gyarapodása a vers útmutatását készíti elő, melyet a lélek mond ki. Ez az útmutatás – mint említettem – az éteri szférákba emelkedő (*Lebegjetek Gyönyörűség' / Szárnyain...*) és az örök hűségben kiteljesedő szerelmet idealizálja. Az előbb leírt három szócsere pedig a fokozatosságot hivatott szolgálni: *A' versengő Érzékenységek* bevezető strófáiban a *Szent Ditsőség* → *Szép dicsőség* cserének köszönhetően már nincs is magasztosító utalás, a *Zefirt* nem sokkal később, a *Szaglás* beszédéből tüntette el a költő, a *manna* pedig a lélek által kimondott tanulság elé, az *Ízlés* harmadik strófájába került be. A vers elején tehát a költő csökkentette, míg a mű végéhez közeledve növelte az éteri, illetve mitológiai utalások számát – így állította be megfelelő fokozatosságukat.

Ezt a változtatást én a *Lilla*-kötet összeállítása idején végrehajtott átalakítások közé sorolnám, főként azért, mert *A' vidám természetű poéta* és *Az én Poézisom' természete* esetében már láthattunk hasonló megfontolású változtatásokat (*Az én Poézisom' természetéről* pedig biztosan állítható, hogy a *Lilla*-kötet összeállítása idején alakította ki a költő a korábbi változathoz). Ott az átdolgozáskor az isteni világ kellékeit cserélte evilágibb elemekre a költő a mű második felében, a boldogság világának ábrázolásakor (ott többek közt a szomorúság világával és a halál költőivel való minél határozottabb szembehelyezkedés volt a cél).⁴⁷ *A' vidám természetű poéta* és *Az én Poézisom' természete* esetében tehát a profanizálás érvényesül, *Az elragadtatott [érzékenységek]* és *A' versengő Érzékenységek* esetében pedig ugyanerre és ennek ellentétére is találunk példát – a módosítás iránya itt attól függhetett, hogy az adott szöveg helyen mennyire volt távol a mű végétől. Csokonai tehát igen tudatosan használta e profanizáló, illetve mitizáló elemeket, sokat bíbelődött velük, törekedett arányuk megfelelő beállítására, hatásmechanizmust épített rájuk (ellentézés *Az én Poézisom' természetében*, fokozatos emelkedés a *gyönyörűség szárnyain* való lebegés felé *A' versengő Érzékenységekben*).

⁴⁴ *Az elragadtatott [érzékenységek]* kéziratán épp a *Szaglás* beszéde a legtöredékesebb, tehát lehet, hogy volt más hasonló utalás is itt a szövegben.

⁴⁵ Az istenek pohárnoka.

⁴⁶ „*Hébe* az ifjúság Istenaszszonya, ki az Istenek' asztalán adogatja fel a halhatatlantó nektárt s ambróziát.” – Csokonai jegyzete *A' Szépség' ereje a' bajnoki szíven* című szöveghez.

⁴⁷ ALT, i. m., 610.

Most vessünk egy pillantást a központosítás változásaira! A *Szaglás* beszéde⁴⁸ az első változatban három mondat volt, a *'versengő Érzékenységek*ben egyetlen mondattá vonta össze a három egységet a költő. A *Látás* strófái közül a középső kettő a korábbi változatban négy mondatra tagolódott – ezeket is egy mondattá alakította Csokonai: egy pontot és egy felkiáltójelet pontosvesszőre cserélt, illetve egy felkiáltójelet kettősponttal helyettesített. A vers első harmadában-felében tehát a közlési egységek hosszabbak lettek.

A továbbiakban viszont ennek a tendenciának épp az ellenkezője érvényesül. A *Hallás* második versszakában egy kettőspontot váltott fel egy felkiáltójel – a korábbi egy mondat kettévált. A *Tapintás* utolsó strófája szintén egy mondat volt, és két mondat lett (egy pontosvessző helyére került pont). Az *Ízlés* második strófájában ugyanez történt. A harmadikban szintén (itt kettőspontot váltott fel a pont). A negyedikben viszont az első sor végén álló felkiáltójelet vesszőre cserélte Csokonai. De ha megnézzük a szöveg így létrejött tagolását, észrevehetjük, hogy a *Tapintás* harmadik versszakától kezdve a lélek megszólalásáig ez a tagolás egészen szabályos lett: minden harmadik sor végén találunk mondatvéget jelölő írásjelet. A költő tehát egyrészt a mondathatárok ritkításával, majd szaporításával lassította a vers áradását a szöveg vége felé, másrészt a vers második felében egyfajta állandó lüktetést adott a műnek – talán ez is a tanulság előkészítését segíti, vagy valamiféle áthangolást szolgál; nem tudom pontosan (mint ahogy a mondathatárok átrendezésének datálása sem egyértelmű).

A vetélkedés két fennmaradt szövegváltozata között a strófák számában mutatkozik meg a legnagyobb különbség: a leglátványosabb változtatás teljes szerkezeti egységek, versszakok eltávolítása, illetve beillesztése volt.

Az *Ízlés* mondandója a korábbi változatban egy strófával hosszabb. Csokonai elhagyta az utolsó szakaszt, így kimaradt a versből egy okoskodó bölcselkedés (*Tsömört ad az édes, ha sok*), valamint eltűnt a lélek felszólalása elől a száj étvágyával és fogyókúrájával kapcsolatos költői játék.

A lélek beszéde *Az elragadtatott [Érzékenységek]*-ben mindössze egyetlen strófát tett ki. Az átdolgozáskor viszont két teljesen új strófát illesztett a költő a korábbi versszak után. Így egyrészt jobban érvényesülhet a lélek békéltető szándéka, hiszen ő az érzékelési módok együttes erejét hangsúlyozza:

Miolta kellemit velem
Éreztettétek; tisztelem,
És imádom azolta.

Másrészt a kívánatos fennköltebb érzélem is nagyobb hangsúlyt kapott:

Néki élek, néki halok.
Ő énnekem mindenem. –

⁴⁸ A már említett csonka lapon, a *Szaglás* szövegrészében épp a sorok végei maradtak meg a legépebben.

Harmadrészt arányosabb lett a vers, a lélek megkapta a maga „játékerét”, beszéde feltűnőbbé, ezáltal hangsúlyosabbá vált. Érdeemes számba venni, milyen egyéb költői képekkel töltötte fel Csokonai ezt a megnövelt szövegteret.

Rabja vagyok rabszíjjain,
Rengetvén nyájas karjain,
Szívem hozzá csatolta.

A rab-toposz (a szerelem rabságként való felfogása) több helyen is előfordul a *Lilla*-kötetben. Néhány példa:

Lelántozott rabodtól
Ugyan miért remegsz hát?

(*Esdeklő biztatás*)

Ha látom Őtet, felhevülnek
Rabbá esett érzéseim;

(*A' bátortalan szerelmes*)

Míg én, bóldog martalék,
Lántza 's karja közt valék.

(*Az utolsó Szerentséltenség*)

A másik gondolat, melyet kiemelnék a lélek új strófaiból: *Én párját nem tapasztalok*. Ugyanerre a „tételre” épül a kötet egyik igen fontos⁴⁹ darabja, *A' Szépek' Szépe* is. Már a cím is arra utal, hogy *Lilla* a legszebb, de a későbbiekben új és új formákban nyilvánítja ki a szöveg, hogy *Lilla* szépsége páratlan (például „Jer, Szépem! mutasd meg azt kevés Nemednek / Együtt, a' mivel ők csak külön kérkednek”).

Csokonai a lélek két új strófájába tehát két olyan elemet is beillesztett, melyek már előfordultak más költeményeiben – még hozzá olyanokban, melyeket beiktatott a *Lilla*-kötetbe. Ez alapján valószínűnek tartom, hogy ezt az átalakítást (az új strófák beillesztését a vetélkedés szövegébe) a *Lilla*-kötet kialakításakor hajtotta végre a költő, a versek közötti motívikus kapcsolat építése, a versanyag koherenciája érdekében. A vetélkedés két új versszaka olyan csomópontja lett a kötetnek, melyhez több vers is köthető; vagy más megközelítéssel: a két új strófa mintegy „örökölte” a két motívumot a többi verstől; az új verssorok kifejezésekor (elocutio) Csokonai már meglévő költői képeit ismételte meg.

S hogy az ismétlés, illetve az ennek révén létrejövő intratextualitás (motívikus és tematikus összefüggés) milyen fontos szempont lehetett a kötet összeállításakor, jól mutatja egy másik költemény is. A *Lilla*-kötet *Harmadik Könyve* a *LILLÁHOZ, távollétemben* című verssel kezdődik, melynek negyedik szakasza – ha a verset a kötet részeként olvas-

⁴⁹ Vö. CSOKONAI, *Lilla, i. m.*, 39–40.

suk – egyértelmű visszaütés *A' versengő Érzékenységekre*, s egyben újrafogalmazza, azaz megismétli annak tanulságát is:

Közlemények
2006. CXIII. évfolyam 768. szám

A' szem, fül, és egyéb tagok

Múlathatnak talám:

Igen, de Szív nélkül magok

Gyarlón örülnek ám.

Tudod pedig, szép Rózsaszál!

Szívem csupán te nálad áll.

Ez a szöveghely egyben erősíti *A' versengő Érzékenységek* csomópontjellegét.

Végül lássuk a lélek két új – feltételezésem szerint a *Lilla*-kötet kialakításakor beillesztett – strófájának és egyben az egész vetélkedésnek a záró költői képét: „Jer, LILLA! jer; érzésemet / Mind ébresztd fel, és engemet / Ne hagyjál vesztetlenem!” Ez is ismétlés: a mű első strófájának, nyitó képeinek párja, a korábban már érintett keret másik fele. Szerepe az, hogy a lélek tulajdonképpen a mű végén újakezdi a költeményt: ugyanarra biztatja az érzékelési módokat, amivel azok korábban dicsekedtek. A lélek így élheti át újra és újra a lebegést a *gyönyörűség szárnyain*. Az érzékszervek eszerint az emberkép szerint csatornák, melyeken az ember rákapcsolódik a világra, s az ember belső világa – boldogsága – teljes mértékben attól függ, mi éri az érzékszerveket, s rajtuk keresztül mi továbbítódik a lélekhez. Így teremti meg a *Lilla*-kötet közepén az érzékenység természetrajzát a lélek – „...a' lélek, melly az érzékenységeknek jobbágya...” (Edward Young).

Fontosabb eredmények

Csokonai a vetélkedés második fennmaradt, a *Lilla*-kötetbe beillesztett változatának kialakításakor a *Lilla* nevére alkalmazás és a szöveggondozás kézenfekvő műveletei mellett más jellegű változtatásokat is végrehajtott. Az ismétlés technikájával a mű különböző pontjain, eltérő szöveggörnyezetekben jelent meg egy költői kép (az ébresztés, ébredés) – ennek olvasatomban jelentésképző szerepe volt.⁵⁰

Az új strófák megírásakor Csokonai a jelek szerint figyelt arra, milyen költői képek, témák fordultak elő a készülő kötet többi versében. Ezekből merített, s (variációs) ismétlésükkel intratextuális kapcsolatokat teremtett a kötetben belül, *A' versengő Érzékenységekre* és más művek között. Az intratextuális kapcsolatokra az elrendezéskor is ügyelt, gondoljunk *A' versengő Érzékenységekre* *A' Szamóczával* és a *LILLÁHOZ, távollétemben* című verssel való motivikus és tematikus összefüggésére. Csokonai tehát a szerkesztői-alkotói eljárások mindegyikében komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy költeményeiből „egy és egymással összefüggő” művet alkosson.

⁵⁰ Vö. BERNÁTH Árpád, *Irodalmi művek értelmezésének kérdéséhez (Babits Mihály: Ősz és tavasz között)*, HK, 1970, 213–221.

ŐS KAJÁN ÉS DIONÜSZOSZ

Az alábbiakban megpróbálom Ady egyik jól ismert versét Nietzsche felől olvasni; remélve, hogy ez által a költőt és a filozófust is jobban értjük majd egy kicsit: Ady sokszor homályosnak tartott víziójáról¹ talán beláthatjuk, hogy nagyon is „pontos” vers, Nietzsche gondolatát pedig teljes „egzisztenciális súlyával” tapasztalhatjuk.

Nem feltételezem azonban, hogy Ady Nietzsche filozófiáját szedte versebe *Az ős Kajánban*.² Ránk maradt két „önértelmezés”, s ezekben nincs szó Nietzschéről. (Igaz, ezek meglehetősen enigmatikusak, semmiképpen sem perdöntöek. Földessy Gyulának azt mondta Ady, hogy ős Kaján az élet vagy a költészet, Hatvany Lajos kérdésére pedig csupán a borospoharát emelte fel.³)

Ha ős Kaján alakja Nietzsche hatására született meg, akkor nyilvánvalóan a német filozófus Dionüszosza szolgált alapul a számára: a mámorból és önkívületből művészetet formáló, a művészetet mámorra és önkívületté alakító, keleti eredetű isten. Ady viszont „korhely Apollón”-ként jellemzi hősét. Ez persze ismét csak nem perdöntő, sőt Tverdota György, egyebek mellett, erre hivatkozva feltételezi a Nietzsche-hatást, s úgy tekinti ős Kajánt, mint a két görög isten vonásainak összegyúrását.⁴ Apollón alakja azonban jelentéktelen Nietzsche magánmitológiájában, a legtöbb művében nem is említi, csupán *A tragédia születésében* jut neki másodlagos szerep. Nélküle kétségkívül nem lenne tragédia (és vers sem),⁵ de ő mégis inkább csak eszköz, szükséges feltétel; a tartalmat Dionüszosz adja. (Ennek megfelelően, miután feltűnik az új princípium Szókratész alakjában, és megszületik az új ellentét, Apollón végleg el is tűnik, csak Dionüszosz marad a

¹ Vö. SCHÖPFLIN Aladár, *Ady Endre*, Bp., Nyugat-kiadás, 1945, 111, 113. – „Ki ez az ős Kaján? Inkább ne kérdezzük... [...] Minden versben, ha jó, van valami irracionális, logikával meg nem közelíthető, mert a vers nem az okoskodó észhez szól, hanem az emberi érzéshez. [...] Ady verseiben ebből az irracionális elemből sokkal több van, mint más magyar költők verseiben.”

² Tverdota György lehetségesnek, Láng Gusztáv pedig kétségtelennek tartja, hogy a verset Friedrich NIETZSCHE korai munkája, *A tragédia születése* ihlette (ford. KERTÉSZ Imre, Bp., Európa, 1986). TVERDOTA György, *Kicsoda az ős Kaján?*, ItK, 1999, 406 skk.; LÁNG Gusztáv, *Kiskatedra*, Szombathely, Vas Megyei Pedagógiai Intézet, 1992, 192 skk.

³ FÖLDESSY Gyula, *Ady minden titkai*, Bp., Magvető, 1962, 69; HATVANY Lajos, *Ady világa*, Bp., Szépirodalmi, 1959, I, 137.

⁴ TVERDOTA, *i. m.*, 407.

⁵ NIETZSCHE, *i. m.*, 49.

színen, mint a szókratészi racionalizmus ellenfele.⁶) Ha Ady Nietzsche nyomán írta volna a verset, akkor valószínűleg nem hasonlította volna hősét az önismeretre és mértékre intő Apollónhoz.⁷ Tudjuk viszont, hogy Ady másutt is emlegeti Apollónt mint a költészet istenét,⁸ vagyis alakjának felvillantása az elemzendő versben Nietzsche hatása nélkül is könnyen elképzelhető.

Kérdéses, hogy ismerte-e annyira Ady Nietzsche munkáit, hogy ezek hatására formálja meg ős Kaján alakját. Ha Ady nem tudott németül olvasni,⁹ akkor a vers születése idején még biztosan nem ismerte *A tragédia születését*. (Az *ős Kaján* 1907-ben íródott, a szóban forgó Nietzsche-mű pedig 1910-ben jelent meg először magyarul, Fülep Lajos fordításában.) De akkor sem magyarázhatjuk Ady versét *A tragédia születéséből*, ha a költő olvasta ezt a munkát, mert – amint ezt alább igyekszem majd megmutatni – a Nietzsche Dionüszoszára kétségkívül emlékeztető ős Kaján ellenpárja Adynál sem nem Apollón, sem nem Szókratész (mint *A tragédia születésében*), hanem a „Megfeszített”. Dionüszoszt mint a kereszténység ellenfelét pedig leginkább az *Antikrisztusból*, az *Ecce homó*ból vagy (közvetve) az *Adalék a morál genealógiájához*ból ismerhetjük meg. Vagyis csak akkor feltételezhetjük, hogy Ady Nietzsche nyomán írta *Az ős Kajánt*, ha feltesszük, hogy a németül jól és gyorsan bizonyosan nem olvasó, szerteágazó érdeklődésű, Nietzsche iránt nem filozófusként érdeklődő Ady ismerte *A tragédia születését* is, és a késői művek egy részét is, és képes volt ezek szintézisének megalkotására. Ez kevésbé valószínű. Azt persze nem zárhatjuk ki, hogy a költő másodkézből szerzett ismeretei inspirálták a verset, ám ebben az esetben nem annyira az lenne a kérdés, hogy Nietzsche mely teorémái hatottak a költőre, sokkal inkább az, hogy miként asszimilálta Ady a töredékes és sokszor pontatlan vagy egyenesen téves információkat saját világképébe, hogyan olvasta bele gondolatait abba, amit Nietzsche-ről tudott.¹⁰

Korántsem bizonyos tehát, hogy Nietzsche hatására írta Ady *Az ős Kajánt*, s ezért nem is filológiai megfontolásoktól vezetettve próbálok a német filozófus gondolatai felől olvasni a verset. Egyszerűen csak úgy találtam, hogy a költemény „megszólal” és „összeáll”, ha ebből a perspektívából közelítünk hozzá, s ez bőségesen elég ok arra, hogy ezt tegyük. (Hogy más perspektívából mennyire képes „megszólalni” a vers, nem kívánom

⁶ Uo., 101 skk.

⁷ Uo., 84.

⁸ Vö. ILIA Mihály, *Egy vers értelmezésének lehetőségei. Ady Endre: Az ős Kaján*, Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, VI, Szeged, 1966, 47–48; Uő., *Egy Ady-motívum tanulságai*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XV, Szeged, 1977, 114–115.

⁹ A „kuruc” Ady szívesen kérkedett azzal, hogy nem tud németül, s öccse is ezt állította róla, ám ez a nem tudás, Kiss Endre szerint, a németül többnyire tökéletesen beszélő értelmiségi kortársakkal összevetve értendő, és korántsem következik belőle, hogy ne tudott volna nyelvileg egyszerűbb műveket olvasni. Kiss Endre amellet érvel, hogy a *Zarathustrát* már Nagyváradon olvasta a költő: *A világnézet kora*, Bp., Akadémiai, 1982, 162 skk.

¹⁰ Kiss Endre említést tesz róla, hogy Ady és egyes kortársai Nietzsche Dionüszoszáat a mámort és az életörömet kézzelfogható módokon megtestesítő istenként gondolták el, vagyis – ezt már én teszem hozzá – az istenről alkotott hagyományos toposzok segítségével próbálták megérteni a föltehetően csak töredékesen ismert, s ezért nehezen érthető koncepciót. *I. m.*, 159.

Értelmezésemet három kérdés köré építem fel: (1) Kicsoda ős Kaján? (2) Kicsoda a versben beszélő személy? (3) Mi történik kettejük között?

(1) ős Kaján isten voltához nem férhet kétség: „bíbor palástban” érkezik, táltoson jár, a „rímek ősi hajnalán” jött, „Ó-Babilon ideje óta” ismeri az elbeszélő és – ez a legfontosabb – olyan alázattal könyörög hozzá, ahogyan a keresztény Istenhez szokás könyörögni. Másrészt kétségtelenül különös isten: úgy jelenik meg, mint egy „duhaj legény”; nem alattvalójaként kezeli a költőt, hanem „cimboraként”, „pajtásként”; és van benne valami nagyon profán: „korhely”, „nótáz”, „palástja csusszan”, temploma a korcsma. Mivel ős Kajánnak is meghatározott feladatai vannak (hasonlóan a görög vagy a latin panteon alakjaihoz), a verset olvasva óhatatlanul valamelyik politeista vallás istenére asszociálunk. A bor, a mámor és a költészet istene ő: „Jött boros kedvvel, paripásan / Zeneszerzőszámmal, dalosan”. Másrészt bizonyos attribútumai azt sejtetik, hogy a keresztény Isten ellenfele: „pogány dalok” és „boszorkányos forró szelek” viszik tovább, „pogány tornákra szalad”. Úgy bukkan elő a semmiből és túl le váratlanul a költő mellé, ahogyan a Sátán szokott (pontosabban, ahogyan Dosztojevszkij vagy Thomas Mann ábrázolásából ezt ismerjük).¹¹ Szimbólumai hangsúlyozottan keresztény szimbólumok ellentétei: „*Feszület, két gyertya, komorság / ... / és az asztalon ömlik a bor*”. „S én *feszülettel, tört pohárral, / ... / Elnyúlok az asztal alatt.*” „Robogva jár, kel, fut az Élet / ... / *Szent korcsma* ablakunk alatt.” (Kiemelések: S. I. A bor természetesen keresztény szimbólum is lehetne,¹² de ebben a kontextusban nyilvánvalóan nem az.)

Mindez igen erősen emlékeztet arra, amit Nietzsche így summáz öntudatának elvesztése előtt leírt egyik utolsó mondatában: „Megértettek? *Dionüszoszt a Megfeszítettel szemben...*”¹³

Nietzsche Dionüszosza a létezés rettenetét el nem tagadó életigenlés, az életet művészté formáló világlátás és a célracionális semmibe vevő játék princípiuma. (Szó sincs

¹¹ „Így hát ott ült most – szinte maga is tudatában volt annak, hogy fantáziál –, és mint már mondtam, macskul figyelt valami tárgyat a túlsó falnál, a díványon. Egyszer csak azt látta, hogy ott ül valaki, aki isten tudja, hogyan jött be, mert akkor még nem volt a szobában, amikor Ivan Fjodorovics Szmergyakovtól hazatérve belépett.” Fjodor Mihajlovics DOSZTOJEVSZKIJ, *Karamazov testvérek*, ford. MAKAI Imre, Bukarest, Kriterion, 1991, II, 394–395. – „Egyedül vagyok hát a szálában [...] s lámpám fényében olvasom, amit Kierkegaard Mozart *Don Juan*járól írt. [...] És akkor egyszer csak metsző hideget érzek... [...] Fölötöm a fejem a könyvből, s a szálát kemelem, hát látom, hogy [...] nem vagyok egyedül: valaki ül a homályban a lószórkánapén...” Thomas MANN, *Doktor Faustus*, ford. SZÖLLÖSY Klára, Bp., Európa, 1967, 281. – ős Kaján semmiből való előbukkanását TVERDOTA György a hallucinációkról tudósító 19. századi írásokkal veti össze, *i. m.*, 399 skk. Ez nem mond ellent az általam felfedezni vélt párhuzamnak, inkább kiegészíti azt, hiszen Ivan Karamazov és Adrian Leverkühn is hallucinálják a Sétánt.

¹² Vö. ILIA Mihály, *Egy Ady-motívum tanulságai, i. m.*, 108.

¹³ Friedrich NIETZSCHE, *Ecce homo*, ford. HORVÁTH Géza, Bp., Göncöl, é. n., 140.

tehát arról, hogy a sekélyes életörömök istene lenne.) Miért rettenetes a létezés? Azért, mert nincs semmiféle magasabb rendű értelme (nincs semmi, ami végett a világban vagyunk), és azért, mert a belévetett ember ki van szolgáltatva a véletlennek, az általa befolyásolhatatlan sorsnak és végül a halálnak.

A kereszténység, éppen emiatt, elfordul az élettől – érvel a német filozófus –, tagadja annak értékét, és az igazi világot egy kitalált más-világgal helyettesíti, mely mentes a földi létben ránk leselkedő borzalmaktól. Fő hajtóereje a gyenge és szerencsétlen emberekben kialakuló neheztelés (ressentiment). Az őket képviselő – és felhasználó – papi kaszt találja ki a morált és a bűntudatot, hogy ezek segítségével igába hajtsa az erős és egészséges embereket.

A két princípium szembeállítására nem jelenti azonban azt, hogy ízlésünk szerint választhatunk közülük: mi, európaiak, mindannyian keresztények vagyunk: reflexünkké vált az állandó lelkiismeret-vizsgálat, képtelenek vagyunk az esztétikumot a racionalitás fölé helyezni (még a par excellence dionüszoszi művészet, a zene is racionalizálódott), a keresztény „túlvilág” pedig „magábanvaló dologgá szublimálódva beette magát tudatunk mélyére és megrontotta a tudományt is, melynek feladata a morális szempontokat figyelmen kívül hagyó igazságkeresés lenne. Így aztán Dionüszosz elkötelezett híveinek is *emberfeletti* küzdelmet kell vívniuk, ha meg szeretnének szabadulni a keresztény Isten árnyékától.”¹⁴ Az *Így szólott Zarathustra* ezt a küzdelmet mutatja be, Zarathustra személyiségépítését, mely addig tart, amíg el nem jut a teljes igent-mondásig, és el nem tudja dalolni, hogy „téged szeretlek ó öröklét”.¹⁵

(2) Kicsoda a versben beszélő személy? Természetesen Ady Endre, hiszen senki más nem mondhatja, hogy „van egy Lédám”, de mégsem csupán a hús-vér költő. A balladisztikusan elbeszélte történet egy mitikus világban zajlik: itt az Élet jár-kel robogva a korcsma ablaka alatt. Nincsenek időbeli korlátok sem: az események Ó-Babilon idején veszik kezdetüket, s a piros hajnalok hosszú sorban suhannak el, anélkül, hogy ős Kaján és a költő elmozdulnának az asztal mellől. Az itt folyó torna végtelen, a viadal ősi. Ebben a világban a költő is mitikus alakká változik. Nietzschevel élve, elveszti princípium individuálitását, és összeolvad őseivel, azaz mindazokkal, akik valaha ős Kajánnal cimboráltak: „Ó-Babilon ideje óta / Az ős Kaján harcol velem. / Ott járhatott egy céda ősem / S nekem azóta cimborám, / apám, császárom, istenem.” (A vers egyik legcsodálatraméltóbb teljesítménye kétségtélvesztően az, ahogy a lehető legprofánabbat – az átmulatott és átvedelt éjszaka csömörré váló hajnalát – úgy emeli át a mítoszba, hogy közben a profán vonások is megmaradnak.¹⁶)

A költeményben megjelenő Ady sok szempontból a dionüszoszi princípium teljes el-sajátításáért küzdő, s közben néha keservesen szenvedő Zarathustrára emlékeztet, de tudjuk, hogy a valóságos Ady is hasonló küzdelmet folytatott a kereszténységgel; azzal a korántsem lényegtelen különbséggel, hogy míg Zarathustra (és Nietzsche) csupán a halott

¹⁴ Vö. Friedrich NIETZSCHE, *Vidám tudomány*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Holnap, 1997, 108.

¹⁵ Vö. Friedrich NIETZSCHE, *Így szólott Zarathustra*, ford. KURDI Imre, Bp., Osiris-Gond, 2000, 275–279.

¹⁶ Vö. KIRÁLY István, *Ady Endre*, Bp., Magvető, 1972, I, 544 sk.

Isten árnyékától való mielőbbi megszabadulásra törekedett, addig Ady számára az Istenhez való megtérés vagy a végleges elfordulás volt a tét.¹⁷

(3) Mi történik? Az elbeszélés jelen idejébe belépve, a végső kimerülés előtti pillanatban látjuk a költőt, aki először még iszik (2. strófa), aztán bóbiskál (4. strófa), majd könyörgőre fogja (a 7. strófától), végül pedig elnyúlik az asztal alatt (utolsó strófa). Közben pedig – főleg a trópusokból – megtudjuk, hogy ki is a két szereplő, s mi a mélyebb értelme a látottaknak.

A főt elmondottakból már sejthető, hogy ez a mélyebb értelem, legalábbis az itt felvázolt perspektívából tekintve, a dionüszoszi és a keresztény életelv küzdelme; a tét pedig az Élet, melynek partján – ugyanúgy, mint a *Harc a nagyúrral*ban – zajlik a viadal. Ebből a kiindulópontból azonban két irányba is elindulhatunk, s ennek megfelelően adhatunk más-más magyarázatot a küzdelem hátterére.

(a) Az elbeszélő ős Kaján hívőül szegődött, ám közben keresztény énjétől sem szabadult meg egészen. Ennyiben tehát valóban a költő két énjének összecsapását láthatjuk,¹⁸ de pontosabb talán, ha úgy fogalmazzunk, hogy a két én mögött két transzcendens princípium áll, s ezek küzdenek a költőért vagy a költőben. Különösen a 4. és az utolsó strófa teszi ezt nyilvánvalóvá. Hadd idézzem ezeket újra: „Feszület, két gyertya, komorság. / Nagy torna ez, bús, végtelen / S az asztalon ömlik a bor.” Illetve: „S én feszülettel, tört pohárral, / Hült testtel, dermedt-vidoran / Elnyúlok az asztal alatt.”¹⁹

A költő – sejthetően éppen azért, hogy a művészetre teszi az életét – ős Kajánt választja a keresztény Isten ellenében, s így megírhatja a buja, új, nagy dalokat, de cserébe testével és lelkével kell fizetnie. A testével, mert az alkotás (azaz a borivás mámorában való elmerülés) egyszersmind a test elhasználása is („Uram én szegény, kósza szolga, / Elhasznált, nagy bolond vagyok”). Elsősorban ezt hivatott kifejezni a bor és a vér metaforájának egymásba alakulása, s legfeljebb másodsorban utal a bor vérré változásának misztériumára.²⁰ (A „szent korcsma-ablak” jelzői az „énekes, véres és boros”, aztán pedig azt kérdezi Ady, hogy „Mit ér a bor- és vér-áldomás?”)

S lelkével is fizetnie kell a költőnek, mert „a bűn, az éj, a vágy” azt mocsárrá változtatja. („Van egy pár álom-villanásom, / Egy-két hivem. S lelkem alatt / Egy nagy mocsár: a fürtelem.”) S mert el kell veszítenie azokat, akiket szeret. Legalábbis ez az egyik lehetséges olvasata a 12. strófa első két sorának. („Uram, van egy anyám: szent asszony. / Van egy Lédám: áldott legyen.”) Éppen a könyörgés kellős közepén vagyunk. A költő minden versszakban egy-egy olyan indokkal áll elő, mely az ős Kajánnal kötött szövetség felbontására készíti. Itt arra hivatkozik, hogy mennyire elszakíthatatlanul kötődik szeretteihez.

¹⁷ A költő Istenhez való viszonyáról lásd VEZÉR Erzsébet, „Üldöztetéseimben kelleltél” = V. E., *Ady*, Bp., Philobiblon, 1994.

¹⁸ Vö. HATVANY, *i. m.*, II, 224; FÖLDESSY, *i. m.*, 70; KIRÁLY, *i. m.*, I, 548.

¹⁹ Az általam ismert irodalomból egyedül MAKKAJ Sándor tulajdonít jelentős, a vers egészének értelmezését meghatározó szerepet ennek az ellentétnek – *Magyar fa sorsa*, Bp., Soli Deo Gloria, 1927, 73 skk. –, de említést tesz róla TVERDOTA György is, *i. m.*, 408.

²⁰ Vö. ILIA Mihály, *Egy Ady-motívum tanulságai*, *i. m.*, 108.

Ez az értelmezés Thomas Mann *Doktor Faustus*ával – ami olvasható akár Nietzsche életrajzaként is – összhangban magyarázza a verset: a legnagyobb művészek a Sátánnal kötnek alkut, s a művekért saját egzisztenciájukkal fizetnek. Eszerint a költemény utolsó két strófájában azt látjuk, ahogyan ős Kaján (kinek alakjában erőteljesebben rajzolódnak most ki az antikrisztusi, sátáni vonások, mint a nem-keresztényiek, dionüszosziak) elviszi a halott költő lelkét, és továbblovagol új áldozatai felé. (Mellékesen megjegyezve: Thomas Mann Nietzsche-értelmezése – föltéve, hogy Faustust Nietzscheként tekintjük – aligha tartható. A dionüszoszi nem a mindenféle racionalitás mögött meghúzódó démoni, mely szükségképpen romláshoz vezet, hanem egy *másik* princípium, mely ugyanúgy képes világgépet, kultúrát, társadalmat teremteni, mint ahogyan a Szókratészben és Pál apostolban testet öltött princípium megteremtette Európát. Ez azonban természetesen sem a regény értékét, sem az ismertetett értelmezés plauzibilitását nem befolyásolja.)

Semmi akadályja annak, hogy így olvassuk a verset, de olvashatjuk másképp is: (b) A költő ős Kajánt választja, de nem képes elviselni mindazt, ami ezzel jár – ez lehetne a másik olvasat. Nem képes elviselni a lét rettenetével való szembenézést s az állandó küzdelem megpróbáltatásait, azaz a dionüszoszi élet lényegét. Míg az első változat úgy tekinti a verset, mint „Ady Endre panaszkodása”-t elrontott életének végkifejlete előtt s e végkifejlet bemutatását, addig a második egy egzisztenciális választás visszavonásaként érti a költeményt. Ebben az olvasatban ős Kaján alakjában a kereszténységről mit sem tudó vagy azt teljesen figyelmen kívül hagyó pogány Dionüszosz vonásai domborodnak ki, annak megfelelően, ahogyan ezt *A tragédia születésében* láttuk.

A második verzió annyiban talán jobb, mint az első, hogy néhány felmerülő kérdésre meggyőzőbben válaszol. Ős Kaján istenekhez nem méltó módon haverkodik a költővel (s bizonyára más követőivel is). Ez kevésbé jellemző a keresztény Sátánra, legalábbis az alku megkötése után és a termés betakarítása előtti pillanatokban. Nagyon is jellemző lehet viszont Nietzsche Dionüszoszára, aki nem híveket akar, inkább önmagukká válni vágyó barátokat, s aki nem képzelet magáról, hogy ő az egyetlen Isten. (Az *Így szólott Zarathustra* egyik ismert megjegyzése szerint az istenek a nevetésbe haltak bele, mely akkor fogta el őket, amikor meghallották, hogy az egyikük – egy mogorva, vén, szakállas – azt állítja, hogy nincs más isten rajta kívül.²¹)

Ha ős Kaján megvette a költő lelkét, akkor a vers több mint felét kitevő könyörgésnek semmi értelme sincs, hiszen nyilvánvaló, hogy a Sátán nem fog lemondani a zsákmányáról – ez a másik gyenge pontja a *Doktor Faustus*-analógiának.

De van-e értelme könyörögni akkor – ez következik a második változathoz –, ha az isten nem is ragaszkodik az alkuhoz? Nyilvánvalóan ekkor sincs. Ebből a megközelítésből tekintve az utolsó két strófára azt látjuk, hogy ős Kaján szó nélkül veszi tudomásul a szövetség felmondását, nevetve a költő vállára csap és továbblovagol. Ez az utolsó gesztus pedig valami effélett jelenthet: Gyenge voltál, barátom, nincs rád szükségem. Könyörgés pedig nevetéses és értelmetlen. Én nem az Úristen vagyok, ha valaki nem akar velem tartani, eszemben sincs kényszeríteni.

²¹ NIETZSCHE, *Így szólott Zarathustra*, i. m., 221–222.

Mindkét magyarázatból az következik tehát, hogy a költő fohászokodó monológja valamilyen félreértésen alapul, de azt hiszem, hogy a második értelmezés meg tudja világítani ennek a félreértésnek a hátterét, az első viszont nem.

A könyörgés akkor kezdődik el, amikor a dionüszoszi élet rettenetétől és az egyetlen bizonyosságtól, a közelítő haláltól („Eróm elfogyott, meghalok.” „Nincs semmi már, csak: a Bizony, / Az ős Bizony, a biztos romlás”) meghátráló költő ismét keresztény értékkoordináták közt kezdi látni a világot és saját korábbi cselekedeteit; amikor visszahátrál az Istenhez, aki – ahogyan ezt a *Menekülés az Úrhozban* olvashatjuk – „mégis legjobb Kisértet”, aki talán nem létezik, de akiben mégis muszáj hinnünk, „mert szörnyűséges, lehetetlen, / hogy senkié vagy emberé / Az Élet, az Élet, az Élet.”

Ekkor változik a duhaj legény először kegyes pajtássá, aztán pedig mindenható Úrrá, kihez ugyanúgy könyörögni próbál a költő, ahogyan megtanították Istenhez könyörögni. Ekkor szűnik meg az öröm örömmnek lenni, s adja át helyét a fejfájásnak, a csömörnek, az irtózásnak és a halálváagnak („De íme el akarok esni...”). Ekkor illan el az asztalról a „kicifrált köd-jövendő”, melynek a „szent Kelet vesztett boldogságát” kellene visszahozni, fel- és megváltva a „gyalázatos jelent”. Ekkor lesz a küzdelem reménytelenségének bizonyítéka az, ami korábban (legalább az egyik) értelmét és célját adta: az ország hazává alakítása: „Uram, az én rögöm magyar rög, / Meddő, kisajtott. Mit akar / A te nagy mámor-biztatásod? / Mít ér a bor- és vér-áldomás? / Mít ér az ember, ha magyar?” Ekkor lesz ős Kaján küzdelemre készítő harcostársból gúnyos arcú igazzóvé. Ekkor bukkan fel újra a szent–profán ellentét, amely az Isten-nélküli világban értelmetlen volt, nem létezhetett. Ekkor jelenik meg az asztal alá csúszó ember szemei előtt újra a feszület és a gyertya, és ekkor kezdődik a lelkiismeret-vizsgálat, melynek eredménye nem lehet kétséges: ami ős Kaján világában nagy torna, ős viadal, víg hajnal, pogány dal volt, az most már csupán egy nagy mocsár.

A mondottak fényében új megvilágításba kerül a költő és ős Kaján küzdelme. Érdeemes leltárba venni, milyen szavakkal írja le ezt a vers. Legtöbbször az ivás jeleníti meg a küzdelmet. Háromszor tornának nevezi Ady a két szereplő összecsapását, ebből egyszer a „torna” mellett a „bál” szerepel. („De áll a bál és zúg a torna.”) Kétszer találkozunk a „viadal”-lal, egyszer-egyszer szerepel a „birkózik” és a „harcol”, s minden bizonnyal a „bor- és vér-áldomás” (melyben az „áldomás” nyilván archaikusan, azaz „áldozat”-ként értendő)²² is a két szereplő küzdelmére utal.

A fent előadott koncepció tükrében, a leltár arra világít rá, hogy – ellentétben a legtöbb értelmező álláspontjával – a költő és ős Kaján nem egymás ellen harcolnak, hanem együtt. Együtt áldoznak bort és vért, és nem csatatéren, hanem tornán csapnak össze. Következésképpen viadaluk, birkózásuk, harcuk nem egymás megsemmisítésére irányul, sőt elsősorban nem is a másik legyőzésére, hanem valami többre: a viadal szellemének éltetésére és dicsőítésére, önmaguk megerősítésére, és legfőképpen: a műalkotás kiküzdésére. Minden alkotó tudja, hogy az alkotás csak áldozatokat követelő küzdelemben

²² Vö. *Magyar értelmező kéziszótár*, szerk. JUHÁSZ József, SZÓKE István, O. NAGY Gábor, KOVALOVSKY Miklós, Bp., Akadémiai, 1992⁹.

érhet céljához, hogy a mű ugyanúgy harcban, vérben, mocsokban születik, mint az élet. Természetesen Ady is számtalanszor megtapasztalta ezt, amikor a születő vers nyugtot nem hagyva neki, néha napokig tartó munkára kényszerítve addig gyötörte, amíg világra nem jött. S mivel tudjuk, hogy ehhez a harchoz Ady mindig a borból merített erőt, szinte magától értetődőnek tűnik, hogy ez a küzdelem csakis olyan mulatásként ábrázolható, ahol a bor és a vér összekeveredik.²³

Az ős Kajánnal viaskodó költő csak akkor kezdi ezt másképp látni, amikor a küzdelemtől végsőkéig kimerülve és a pusztulástól visszarettenve visszamenekül a kereszténységhez. Ami korábban alkotó küzdelem volt, hasonlóan a fönt felsoroltakhoz, hirtelen átalakul, és leitatás lesz belőle.²⁴ „Ne igézz, ne bánts, ne itass. / Uram, én többet nem iszom.” „Utolszor meghajlok előtted, / Földhöz vágom a poharam. / Uram, én megadom magam” – hangzanak a fohász legmegrendítőbb mondatai.

Érdeemes talán felhívni a figyelmet arra, hogy a harc értelméről mondottak teljesen összhangban vannak Nietzsche vonatkozó nézeteivel. A vizályt és a harcot a „kozmosz hajtóművének” tekintő hérakleitoszi gondolat „csodálatos, a hellén szellem legtisztább forrásánál merített elképzelés” – írja *A filozófia a görögök tragikus korszakában* című írásában, s ennek megfelelően elemzi a görög társadalmi és politikai életet *A homéroszi versengés* és a *Der griechische Staat*. A hellén kultúra oly csodálat alkotásai mögött az a génusz áll – írja –, mely szabad folyást enged a gyűlöletnek, a kegyetlenségnek és a győzni akarásnak, egy szóval a harci váagnak, de úgy, hogy megfelelő mederbe tereli ezeket, s ez által kiemeli önmagát a vadság Homérosz előtti szakadékból, melybe az *Iliász* csatajeleneteit olvasva még beleláthatunk.²⁵

Nem kell tehát feltétlenül azt gondolnunk, hogy az ős Kajánnal folytatott viadal szükségképpen valami rossz, fölösleges és elemészto. Ha a „háború mindenek atyja” s minden ebből keletkezik – ahogyan ezt Hérakleitosz állította²⁶ –, akkor a harc az alkotó embernek lételeme, ami nélkül nem hozhatja létre a művét.

Egyik ajánlásának tanúsága szerint minderről Ady is éppen így gondolkodott. A *Szeretném ha szeretnének A harcunkat megharcoltuk* című ciklusa elé ezt írta a költő: „A »Nyugat«-nak s mindazoknak, akik harcoltunk, mert harc és harcos szépség kívánt lenni a lelkünk.”

Mi történik a vers végén? A „hült testtel, dermedt-vidoran” való elnyúlást aligha értelmezhetjük másképp, mint halálként. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a mítosz

²³ Ady verseinek születéséről lásd BÖLÖNI György, *Az igazi Ady*, Bp., Magvető, 1955, 68, 75 skk.; RÉVÉSZ Béla, *Ady trilógiája*, Bp., Nova Irodalmi Intézet, 1935, 87 skk. Révész szerint *Az ős Kajánon* Ady három napon át szakadatlanul dolgozott párizsi hotelszobájában, s közben Bölöni szilágysági traminiját itta. (Tudjuk, hogy Révész emlékezete nem túlságosan megbízható, s a bor bizonyosan nem szilágysági tramin volt – vö. KIRÁLY, *i. m.*, I, 544 –, de azt talán elhíhetjük, hogy Ady hosszasan dolgozott a versen.)

²⁴ Vö. ILIA Mihály, *Egy vers értelmezésének lehetőségei...*, *i. m.*, 48.

²⁵ A magyarra fordított írásokat lásd Friedrich NIETZSCHE, *Ifjúkori görög tárgyú írások*, Bp., Európa, 1988, 83–84; *Der griechische Staat = Werke: Kritische Gesamtausgabe*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1973. – Ugyanez a gondolat előkerül az *Így szólott Zarathustrában* is, *i. m.*, 59–61.

²⁶ HÉRAKLEITOSZ *Töredékei*, B53, B80, ford. KERÉNYI Károly = *Görög gondolkodók*, I, Bp., Kossuth, 1992.

világában járunk: nem a hús-vér költő hal meg, hanem az évezredek óta harcoló, őseivel (s talán utódaival is) összeolvadó Ady Endre. A halál ebben a világban és ennek a szemlélynek a számára nem mérhető földi léptékkal.

Ennek megállapításán túl ez az értelmezés nem tud semmi határozottat mondani. Talán nem a keresztény én szempontjából kell megítélnünk az utolsó sort, s akkor nem is látszik szükségképpen bukásnak. Tekinthető az alkotó ember olyan felemésződésének, mely tragikus, de elkerülhetetlen, s ebben az értelemben természetes velejárója az életnek. A dionüszoszi ember erre is ugyanúgy igent mond, mint mindenre, ami létezik.

Talán csak ez az Ady Endre halt meg, az új, pogány tornákon azonban más Adykkal találkozhatunk, akik ugyanúgy harcolnak a buja, új, nagy dalokért, mint ahogyan az érmindszenti tette.

Talán eljut majd egyszer, Zarathustrához hasonlóan, egy új Ady Endre is a nagy Igenig, azaz képes lesz maradéktalanul elsajátítani a dionüszoszi világlátást, és nem lesz szüksége semmiféle keresztény mákony-vigaszra. Ha ez bekövetkezik, akkor annak az Adynak a története nem az asztal alatti elnyúlással zárul majd, hanem egy számunkra felfoghatatlan világba való belépéssel, egy olyan világ megnyílásával, ahol az idő nem előre halad, hanem örökké visszatér.²⁷

De talán már ki is mondta a költő ezt a nagy Igent, s éppen annak lehettünk tanúi, ahogyan „széttörött rajta”. Ha valóban ez történt, akkor csupán a keresztény én pusztult el, a másik én pedig ős Kajánban (-nal) szállt tovább.²⁸ (A rivális pusztulása a dionüszoszi én számára természetesen örömteli, de ez nem zárja ki, hogy a költő ne mélységes tragédiaként élje át, hogy valaki útravált belőle.)

*

Fentebb azt állítottam, hogy nem kívánom értelmezésemet más interpretációkkal konfrontálni; ennek ellenére mégis szeretnék most megfogalmazni egy olyan tanulságot, amelyről úgy gondolom, hogy érdemes figyelembe venni mindenkinek, aki kísérletet tesz a költemény megértésére: ős Kaján alakja és a költő hozzá való viszonya egyaránt elmentmondásos, s ha egy interpretáció nem vesz erről tudomást, akkor szükségképpen inkoherens lesz, mert nem fog tudni számot adni bizonyos jelenségekről. Megítélésem szerint ez magyarázza a korábban született értelmezések közös gyengéjét, az egyoldalúságot. Ez a dolgozat azáltal próbálta ezt a hibát elkerülni, hogy rámutatott ős Kaján kétarcúságára: Nietzsche Dionüszoszához hasonlóan egyszerre hordozza egy anti-Krisztus, aki akár maga a Sátán is lehet, és a racionalitáson túli művészet görög istenének vonásait – állítottam. S azáltal, hogy megpróbálta úgy felfogni a költeményt, mint ami éppen azt beszéli el, miként fordul ellentétébe a költő viszonya ős Kajánhoz, miután megpróbál visszamenekülni a keresztény Istenhez.

²⁷ Vö. NIETZSCHE, *Így szólt Zarathustra*, i. m., 189–194, 260–266.

²⁸ Vö. UŐ., i. m., 266. KIRÁLY István értelmezése egészen más kiindulópontból jut hasonló konklúzióra, i. m.

Befejezésül – az elmulasztott módszertani bevezető helyett, és egy kicsit mégis elismerve Schöpflin Aladár igazát a nagy versek értelmezhetetlenségéről – hadd másoljak ide két mondatot Heidegger Hölderlin-könyvének előszavából: „A költemény magyarázatának, éppen a költött miatt, arra kell törekednie, hogy önmagát fölöslegessé tegye. Minden értelmezés utolsó, ám egyben legnehezebb lépése az, hogy magyarázataival eltűnjék a költemény tiszta itt-állása elől.”²⁹ Igyekeztem szem előtt tartani ezt az intést.

²⁹ Martin HEIDEGGER, *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, ford. SZABÓ Csaba, Debrecen, Latin Betűk, 1998, 8.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN SZEPESI KAMARÁHOZ ÍROTT LEVELEIBŐL

Gyöngyösi István alább közlendő hat levele az 1697 októbere és 1698. május vége közötti háromnegyed év alatt íródott, címzettje a Szepesi Kamara, illetve az utolsó levél a Kamara egyik tisztviselője.¹ Noha elküldték őket, a levelek egyike sem autográf, mindössze a hatodik levél aláírása származik a költő kezétől. Az első öt misszilis tartalmában összetartozik, a hatodik eltérő témájú, ám mégis mindegyikből a gondoskodó jó gazda tulajdonsága, a saját és rokonai vagyontárgyainak, illetve „szegény emberei”-nek sorsára egyaránt odafigyelő, jogilag képzett ügyintéző képe bontakozik ki.

Az azonos témában írt, beadvány vagy kérvény jellegű levelek a költő legidősebb bátyja, Gyöngyösi János „neveletlen apró árvái” lefoglalt javainak visszaszerzésére irányulnak. A gyerekek nevét jelenleg nem ismerjük, s az elhunyt testvéréről is csupán annyit tudunk, hogy idősebb Gyöngyösi János 1656-os testamentumában őrá hagyta az eperjesi kőházat, azzal a kikötéssel azonban, hogy „De azon kisebbik fiamot is Gyöngyösi Istvánt ki nem rekesztem belőle, azon házban harmadrésze övé legyen.”² Ennek ellenére egy 1672-es iraton már mint egyedüli tulajdonos szerepel János, bizonyára megváltotta öccse részét.³

Gyöngyösi János árváinak ingóságait az 1697-es hegyaljai felkelés eseményei során foglalták le, illetve ekkor kerülhettek a Kamara kezébe. A felkelők 1697. július 1-jére virradólag megrohamozták és elfoglalták Tokaj és Patak várát. A *Cantio Tokai* sorai roppant érzékletesen tárják elénk a hatalmas pusztítással és pusztulással járó kegyetlen küzdelem menetét:

Kegyetlenek vagyunk, mert egymást sem szányuk,
Kisded tsöcs szopokat fegyvere hányatunk.

(...)

Sirván az Tokajban, jajgatnak Patakban,
Sok jai szo hallatik minden utczáiban.

¹ A levelek lelőhelye: MOL, A Magyar Kamara Archivuma, E 254, 1697. okt., Nr. 30.; dec., Nr. 8.; dec., Nr. 76.; dec., Nr. 92.; 1698. máj., Nr. 190. A másolatokért Tusor Pétert illeti köszönet. A leveleket betűhíven közöljük, a Ngtoknak, kglteknek típusú rövidítéseket jelölés nélkül feloldottuk.

² GYÖNGYÖSI László, *Adatok a Gyöngyössi-család történetéhez*, ItK, 1905, 206.

³ *Uo.*, 212.

ItK

(...)

Irodalomtörténeti Közlemények
Jajgatás, ohajtás, szörnyű nagy vér ontás,
Által méne rajtunk keserves kár vallás.

(...)

Kiált Tokai vára, jajgat Patak vára,
Kinek most hallatik retenetes jaja.⁴

A császári ellentámadás nem késett sokáig, s július 23-án a Charles Vaudemont altábornagy vezette katonaság, igaz, némi belső segédlettel, vissza is foglalta a várat. Erre az eseményre utal az első levél. A javak – köztük Gyöngyösi és felesége „gúnyája” – visszaszaszármaztatása azonban nem tűnik egyszerű feladatnak. Még akkor sem, ha I. Lipót kegyelmi pátenst kiadva amnesztiát ígért a hűségére visszatérőknek. S vajon a család mit követhetett el, hogy a fiatalok javait zárolták? Vagy csak Hübertainé egyszerű adósság-ügye áll a háttérben? Vagy maga Gyöngyösi István került volna az ellentáborba? Olasz Ferenc kamarai titkár tanúsítványa szerint Schubertnéval (Hübertainé) kiegyezett, hogy az általa lefoglalt dolgokat vissza kell adnia, mivel tanúkkal bizonyította, hogy azok nem hozzá tartoztak, hanem a testvére árváiéi voltak, és jelenleg is hozzájuk tartoznak. Továbbá a hitelbe kapott dolgokat a hitelezőnek vissza kell adni; az egyéb ruhák hozzá és feleségéhez tartoztak, őt magát pedig, mint a lázadóktól visszatérőt, kegyelemben kell részesíteni, és az apró ingóságok visszaadását parancsba kell adni. (Második levél, a benne említett generális Nigrelli a kassai főkapitány, Ottavio Nigrelli, aki a felkelés végleges elfojtásáért folytatott utóvédharcokat.)

A hatodik levél címzettjét pillanatnyilag nem ismerjük, de valószínűleg a Kamara emberei között kell keresnünk. Gyöngyösi abban kéri segítségét, hogy útlevelet adasson az ő csetneki birtokához tartozó hankovai emberek számára. Ugyanis a vasgyártásból élő gömöriek, ha nem tudják más vidékeken eladni termékeiket, képtelenek a terméketlen földön megélni. Emberei egész Máramarosig elmennének, hogy a visszaútra megüresült szekereiken sőt szállíthassanak – szintén értékesítés céljából. A levélben említett Lányi Pál e hónapban kétszer is tanúskodott Andrassy Péter és Gyöngyösi István közti birtokjogi kérdésben: Gyöngyösi, bár nem lelkesedett túlságosan az ötletért, de visszabocsátotta az Andrassyak kezébe a nála zálogban lévő, kedvelt Krasznahorka-váraljai lakóhelyét. A csetnekit viszont megtarthatta még egy ideig.⁵

A leveleket a költő halálának négyszázadik évfordulója előtt tisztelegve, mutatványként közöljük a Nyerges Judittal és Tusor Péterrel készített Gyöngyösi-levelezéskötetből.

⁴ *Régi magyar költők tára*, XVII/14, s. a. r. JANKOVICS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 310.

⁵ NAGY Iván, *Oklevelek Gyöngyösi István életéhez*, ItK, 1898, 364–366.

Tekentetes Nemes Kamara!

Mint hogy e mostani Patak Várának meg vételenek alkalmatosságával veletlen es ki mondhatatlan romlási között minden javainktúl meg fosztattunk, es nemelly részetskeje a Nemes Kamara kezehez esett.

Kerem annak okáért alazatossan Nagyságtokat, kegyelmeteket, En tsak Tutora lévén boldogh emlekezetű Gyöngyösi János Testver Atyamfianak nevetlen apro Arvainak, meltoztassek Nagyságtok kegyelmetek szegenyeknek nagj Romlasokat méltó tekintetben venni, s keves javatskajokat ki adatni az felesegem es magam köntösével egjütt.

Melly kegyelmesség teteléért az Arvaknak s igje fogjottaknak Attya és Istene minden veletlen es varatlan változasoktul es veszelytül őrizze es védelmezze Nagyságtokat kegyelmeteket.

Nagyságtok kegyelmetek

szegény szolgaja

Gyöngyösi István

2.

1697. október

Tekentetes Nemes Kamara!

Instalok alazatossan mostan is Nagyságtoknak, meltoztassek ben levő javatskajokat ki adni sokszor Nagyságtok előtt fen forgo Arvaknak, hogj penig en kezest allitsak, semmi keppen nem tehetem szerit; mert már vagjok szemellyem irant két ezer tallerig valo kezesség alatt Generalis Nigrelli Vram Eő Nagyságánál, és kegyelmes Coronas Kiralyünk és Csaszarünk Eő Felseghe Amnistiaja sem kívánnya azt, kerem annakokáért a Nemes Kamarat nagyj alazatossan, jó valaszszát meltoztassek mostan ki adni, kiert is az Vr Isten aldgja meg Nagyságtokat.

Nagyságtok

alazatos szolgaja

Gyöngyösi István

3.

1697. december

Tekentetes Nemes Kamara!

A Nagyságtok kegyelmetek Gratiajat imploralni mind addig meg nem szűnöm, ugj szegény nevetlen Atjam fiaira nezendő keves jok irant mint magam es Felesegem gunyaja iránt is, míg nem kegyelmes valaszszaval Nagyságtoknak kegyelmeteknek meg nem ujittatunk. Jollehet már elegeges keppen ennek előtte hiteles emberseges emberekkel meg bizonyittatott, hogj Nehai jó emlekezetű Gyöngyösi Janos Vramnak maradvan test szerint valo fiai, Attjokrúl allo mind keves javatskajok, mind penig terhe reajok ma-

radott, mint hogj nem mast, hanem praecise tsak őket illethet, en penig neveletlen allapottjokhoz képest voltam tsak Factorok, melly e vilag előtt nyilván vagjon, kirul is tsak tegnapi napon is Secretarius Olasz Ferencz Vram előtt tón fassiot Lötšen lako Grosz Janos Vram is; sőt ha a Nemes Kamara kivannya, in publico is teszen errül szept bizonyosat, mint hogy ő kegyelme volt edgjik Creditor, melly jo akaro Vram is a szegeny Arvak romlasaval nagyj kárt vallott.

Nagj alazatossaggal kérem a Tekentes Nemes Kamarat, regtül fogva valo Nagyságtok Gratiajat supplicalo, meg romlott szegeny erdemetlen szolgatskainak Istenre nézve kegyelmes valaszsal lenni; kiert is az Arvaknak Attjok adgja méltó jutalmat kinek kinek Nagyságtok kegyelmetek közzül, kivanom s maradok

Nagyságtok kegyelmetek alazatos szolgaja

Gyöngyösi István

4.

1697. december

Tekentes Nemes Kamara!

Nemzetes Húbertne Aszszonyom arestatiojat szegeny Arvak javatskajanak szomoruan ertven a Nemes Kamaratul; kellett fel faradnom, es bizonyos praentensioja lévén ő kegyelmenek conplanaltam, es mas egjéb javatskajokbul meg elégittem, hogj azon arestált jozagot fel szabaditana ő kegyelme; Mellynek is valosagara a Tekentes Nemes Kamaranak alazatossan irt levelét in praesenti Nagyságtoknak kegyelmeteknek alazatossan producaltam. Remenkedem alazatossan mostan is a Tekentes Nemes Kamara mutassa edes Atjai kegyelmességét az szegeny meg romlott s földhöz ragadott Arvaknak, kiert is az Istennek kegyelme maradjon Nagyságtokon kegyelmeteken.

Nagyságtok kegyelmeteknek alazatos szolgaja

Gyöngyösi István

5.

1697. december

Tekentes Nemes Kamara!

Nagyságtoknak kegyelmeteknek tegnap előtti Decretuma szerint, alazatos Instantiamban insinualt Joakaro Vramat Authenticaltattvan alazatossan producalom. Remenkedem alazatossan Nagyságtoknak kegyelmeteknek illy hosszas busitasom utan méltotassek a Tekentes Nemes Kamara kegyelmes valaszsal nyujtani. Melly kegyelmes Jotétemenyet Nagyságtoknak kegyelmeteknek vegje kedves aldozatul az Arvaknak es Igjefogjottaknak Istene.

Nagyságtoknak kegyelmeteknek

alazatos szolgaja

Gyöngyösi Istvan

Nagyságodnak regi nagy io Uramnak ajánlom alazatos és köteles szolgálatomat.

A Csetneki⁶ Jozzagban Hankovai⁷ szegény embereim úgy egyeztek vala meg némely Dopsinai⁸ emberekkel, hogy ugyan a Dopsinai Orgonistat küldgyék Kassara a Tekintetes Nemes Kamarara Passualis levelert, a' melly mellet a' Tiszán tul lehetne szabados menesek vasat vivő szekerekkel, és azon Orgonista hozott is arra onnet levelet nekik, de mint hogy az bizonyos számu szekerekre restringaltatot, és azomban Lányi Pál Vram a' maga szekereit obrudálta a' Dopsinaiak melle, az en nevezet Hánkovej szegény embereim ki rekettek onnet, noha azok antecedenter megis füzettek az Orgonistanak fáradságaert, és a' mikor minden keppen el készültek az úthoz, akkor tudgyak meg, hogy azon tarsasagbul ki rekettek; a' mellyben így csalatván meg, Enhozzam recurraltak, hogy irnek Nagyságodnak melletek, és szerzenék eő nekik is három szekerre Passualis levelet. Minek okaert kerem alazatos kötelességgel Nagyságodat, ne neheztellye azon levelet nyavalyasoknak nekik is meg adatni, úgy hogy a' mellet, ha úgy fog kivantatni, Maromarusbanis be mehessenek es onnet sot hozhassanak, ne kellesek el maradni a' töb szekerektül nagy karokra nyavalyasoknak, mert ugyanis ha a' Csetneki distractusbeli szegényseg a' vassal valo kereskedessel nem segeti magat, az maskeppen maid elhetetlenne léssen, mint hogy sovany és termektelen hatarokon lakvan, maga oeconomiajabul igen keveset segítheti magat, sok pedig csak a' Portiot illető füzetes is rajtok. A' Nagyságod az aránt mutatando gratiajat enis meg egyékezem szolgálnom, a' mint hogy a' míg a jo Isten eltet maradokis

Nagyságodnak

Alázatos és köteles szolgáláia

Gyöngyösi István

Csetnek, 30 Majj 1698

P. S. Tudom ugyan, hogy Nagyságod magais ki adatathattya az Passualis levelet, mind azon által, ha Casu qvo nem talalnais Nagyságod most Kassan lenni, hogy úgy se fardna hiaban oda emberem, irtam a Tekentetes Nemes Camaranakis ednehany szoval.

⁶ Csetnek, Gömör és Kishont megye, Štitník, Szlovákia.

⁷ Hankova, Annafálva, Gömör és Kishont megye, Hanková, Szlovákia.

⁸ Dopsina, Dobsina, Gömör és Kishont megye, Dobšiná, Szlovákia.

Az MTA Irodalomtörténeti¹ Intézete, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írószövetség közös kiadványaként indult 1963 szeptemberében az 1971 decemberéig havonta megjelenő folyóirat, melynek története az Irodalomtudományi Intézet Archívumában megmaradt dokumentumok alapján rekonstruálható.

1961 folyamán az MSZMP AgitProp Osztályának ülésein több alkalommal foglalkozott általában az irodalom helyzetével és az Irodalomtörténeti Intézet munkájáról szóló jelentésekkel.² A határozatok végrehajtásának tervét az intézeti vezetőség az 1962. január 23-i értekezletén fogadta el.³ Ennek főbb pontjai a következők: „1. Az egyik irodalomtörténeti folyóiratnak irodalomelméleti, kritikai, irodalompolitikai havi folyóirattá való átszervezése [...] 2. Az irodalomelméleti munka megszervezése és programja [...] 3. Az élő irodalommal, a felszabadulás utáni irodalom történetével és a XX. századi irodalom legfőbb tisztázandó kérdéseivel kapcsolatos kutatások...”⁴ Ezek alapján elkészítettek egy terjedelmes anyagot, *Feljegyzés az irodalomtudomány helyzetéről* címmel, valamint egy „Tájékoztató”-t „Az Intézet munkájára vonatkozó AgitProp bizottsági határozat végrehajtásáról”. Ez így foglalja össze az Intézet számára kijelölt feladatokat: „1961 folyamán került sor az Intézet munkájának az MSZMP AgitProp Bizottsága részéről való igen alapos megvizsgálására. [...] Az Intézet váljék az irodalomtudomány ideológiai és politikai szempontból legfontosabb feladatainak tudományos műhelyévé [...] a legfontosabb feladatok: az irodalomelméleti munka megszervezése [...] a magyar irodalom egész fejlődésére vonatkozó összefoglaló kézikönyvek elkészítése, [...] biztosítani kell a feltételeit elsősorban folyóirat útján a mai irodalmi és ideológiai élet kérdéseiben való gyors és kezdeményező állásfoglalásoknak, az irodalomtudományi munka eredményeinek az

* A tanulmány az OTKA támogatásával, a T 042497 sz. pályázat keretében készült.

¹ Az Intézet neve csak 1968-tól, egy MTA I. Osztály által meghozott határozat nyomán vált „Irodalomtudományi”-vá.

² Politikatörténeti Intézet Könyvtára, Az MSZMP vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei és jegyzőkönyvei, I, 1956–1962; A PB 1961. okt. 24-i ülése, MOL, 288. f. 5, 248. öe.; 288. f. 33, 1961–62, 30. öe.

³ Tervezet az MSZMP AgitProp Bizottságának az Intézetre vonatkozó határozatai végrehajtására, MTA ITI Archívuma, Igazgatótanácsi jegyzőkönyvek, 1962.

⁴ Lásd uo.

irodalmi élet vérkeringésébe való bekapcsolódásának...”⁵ E határozatok nyomán átszervezték az Intézet osztályait.⁶

A kritika helyzetével foglalkozó 1961-es pártdokumentum, továbbá az ezzel kapcsolatos agit-prop. határozat kimondja egy irodalomelméleti és kritikai folyóirat létrehozásának szükségességét. A határozat a feladat végrehajtásával az MTA Irodalomtörténeti Intézetet bízta meg, mint a lap fenntartására, irányítására hivatott tudományos műhelyt. Az Intézet az 1962-es év folyamán felkészült a lap megteremtésére. A szervezés és irányítás munkájába bevonta az Irodalomtörténeti Társaságot és a Magyar Írók Szövetségét. Létrejött egy szerkesztőbizottság az említett három intézmény képviselőiből (Sóter István, Szabolcsi Miklós, Nyíró Lajos, Darvas József, Illés Endre, Mesterházi Lajos, Wéber Antal). A lap operatív szerkesztését egy, az intézet státuszában lévő szerkesztőség végzi (Diószegi András felelős szerkesztő, Béládi Miklós, Imre Katalin, Tarnóc Márton munkatársak; a szerkesztőbizottság tagjai még az Irodalomtörténeti Társaság részéről Wéber Antal mint társszerkesztő, továbbá Gábor Ernő mint műszaki szerkesztő).⁷ A lapot az Akadémiai Könyvkiadó adja ki. A szükséges papírmennyiséget az Irodalomtörténettől átvett,⁸ valamint az MTA I. Osztálya részéről megtakarított egyéb papírkészlet fedezi. A kiadó teljes mértékben magára vállalja a nyomda és a terjesztés költségeit, valamint a honoráriumnak az Akadémiai Kiadónál szokásos mennyiséget (ívenként 600 Ft. A lap címe: Kritika. Megjelenés havonta, hét A/5 ív terjedelemben. Kezdő példányszám 3000. „Először a pártközpont kulturális osztályán tárgyaltunk [...]. A lap célkitűzése, programja:

1. Az önálló magyar irodalomelméleti és esztétikai gondolkodás és tudomány kifejlesztése, s ezúton való hozzájárulás kritikánk viszonylagos elmaradottságának felszámolásában.

2. Az elméleti következtetéseknek az eleven élet és az eleven alkotói munka tényei alapján való kialakítása [...].

3. Az elméleti kérdések kidolgozásában a szovjet és más szocialista országok tudósai által elért eredmények ismertetése, hasznosítása, a velük való együttműködés. Polémia a különféle polgári irodalomelméleti és esztétikai iskolák (pl. amerikai, svájci iskolák) teóriáival. A nemzetközi tájékozódás alapján harc a hazai polgári örökség retrográd

⁵ MTA ITI Archívuma, Tervek, jelentések, beszámolók és felmérések az irodalomtudományról és az Intézetéről, 1962.

⁶ „Önálló „Irodalomelméleti osztály”, „Az élő és közelmúltbeli irodalom osztálya”, „Magyar irodalomtörténeti osztály”, „Összehasonlító irodalomtörténeti csoport”, „Könyvtár és dokumentáció”, valamint „Textológiai és bibliográfiai osztály” alakult, s néhány hónap múlva kettéosztották a magyar osztályt legújabb kori és magyar irodalomtörténeti részre.

⁷ A kinevezési okmányok sajnos nem maradtak fenn, de egy 1967-es dokumentum arról tanúskodik, hogy legalábbis a felelős szerkesztőt csak három évre nevezték ki, s később ezt hosszabbították meg. 1967 októberében a 10.600/1967-I.Jné ügyiratszámú levelében Ortutay Gyula, az MTA I. Osztályának titkára értesítette Diószegit, hogy „Amikor a szerkesztőbizottságban végzett eddigi munkájáért őszinte köszönetet mondok, az Osztályvezetőség nevében felkérem, hogy mint a 'Kritika' felelős szerkesztője, az elkövetkezendő három évben is szíveskedjék támogatni a folyóirat tudományos és szervező munkáját.”

⁸ Itt az „átvett” kifejezés azt jelentette, hogy a korábban már létező, az Irodalomtörténeti Társaság folyóiratként működő Irodalomtörténetet a Kritika alapításakor egy tollvonással megszüntették. Szerencsére ez később átmenetinek bizonyult.

irányzatával (neopozitívizmus, szellemtörténet, vulgárszociológia), mind a revizionista és dogmatikus torzulásokkal (így pl. a Lukács-féle koncepcióval) [...]. Túl az irodalomkritika teoretikus megalapozásán, közvetlen részvétel az irodalmi életben, az irodalmi vitákban [...]. Az irodalomtörténeti kutatómunka segítése, a legfontosabb kutatási feladatok megjelölése...”⁹

Később a felelős szerkesztő az indulásra így emlékezett: „Az osztályvezető [ti. az MSZMP AgitProp Oszt.] az egykori Zala-megyei első titkár, Darabos Iván volt, az ügy előadója pedig Kiss István. [...] A pártközpont rábízta az ügy érdemi intézését az MTA Titkárságára, amelynek vezetője Tökés Ottó volt. De az ügyet a főtítkár, Erdei Ferenc a maga személyes ügyének tekintette, s ha nem így van, aligha boldogultunk volna. [...] Vele beszélgetve alakult ki a lap címe. Én ’beszélő’ címet szerettem volna inkább, ’Élet és kritika’, ’Kritikai lapok’, de végülis – Sötér javaslatára – a puritán ’Kritika’ címnél maradtunk.”¹⁰ Sötér István, aki akkor betöltötte az MTA I. Osztálya titkári tisztségét is, a folyóirat külső megjelenésének igényeiről értesítette a Nyomdaipari Főigazgatóságot:

„Haiman György, Nyomdaipari Főigazgatóság, Bp., Fő u. 58.

Tisztelt Haiman Elvtárs, az Akadémia I. Osztálya nevében fordulok Önhöz, a ’Kritika’ című újonnan induló folyóirat ügyében. Ez a lap az elmúlt évben kelt AgitProp határozat értelmében a magyar irodalomtörténet és kritika színvonalának emelése, nemzetközi vitákba való bekapcsolása céljából indult meg. Elvi irányításával az MTA Irodalomtörténeti Intézete van megbízva, továbbá a Magyar Írók Szövetsége és az Irodalomtörténeti Társulat. Az említett határozat egyik intenciója az volt, hogy a folyóirat ne csak tartalmában, hanem külső formájában is jellegzetes, korszerű lap legyen. A velünk való megbeszélések alapján az Akadémiai Könyvkiadó kialakított egy alkalmas formátumot – az ’Oktáv 13’-as formát. Ez ugyan elüt a jelenleg használatos szabványoktól, de mint tájékoztattak bennünket, papírvesztés nélkül előállítható. Kérjük, hogy a ’Kritika’ részére ezt a formát engedélyezni szíveskedjék. Az évek során a magyar folyóirat-irodalom jelentősen gazdagodott, s mind anyagi, mind pedig esztétikai szempontból indokolt új folyóirat-formák keresése és bevezetése. Emellett a ’Kritika’ sajátos tartalma is megkívánja, hogy előnyös, könnyed formában fejeződjék ki. Úgy gondoljuk, hogy ezt Ön, mint egyike a szép magyar könyvek elgondolójának, művészeinek, különösképpen érzi, s kérésünket magáévá teszi. Elvtársi üdvözléssel: Sötér István, az MTA I. Osztály titkára.”

A régi Kritika felelős szerkesztője mindvégig Diószegi András volt, de a szerkesztőbizottság összetétele és a belső munkatársak névsora több ízben változott. Kezdetben tag volt például Wéber Antal, Czine Mihály, Darvas József, Illés Endre, Mesterházi Lajos, az intézetiek közül pedig Sötér István, Nyírő Lajos és Szabolcsi Miklós. Diószegi legközelebbi segítőit saját maga próbálta – több-kevesebb sikerrel – összegyűjteni:¹¹

„Ami a szerkesztőség személyi összetételét illeti [...], főként szegedi fiúkra (Csetrire, Kiss Lajosra) gondoltam, s másokra is azok közül, akik személyes közelségben is álltak hozzám, s egy-két fiatalra, a technikai stb. munkára. Sötér mindjárt megnyitólággal közölte,

⁹ Följegyzés a Kritika c. lap ügyében, név nélkül, MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai.

¹⁰ Diószegi András, uo.

¹¹ Utalás Imre Katalin ügyére.

hogy két, lapszerkesztési gyakorlattal rendelkező intézeti munkatársat állítanak mellém. S ezek el is vállalták a közreműködést [...]. Béládit menesztették a Magvető Kiadótól. S tudtam, hogy Aczél számára már a neve is vörös posztó. Ő azonban legalább kiváló szakember volt, s mint utóbb kiderült, egyedül reá támaszkodhattam a szerkesztés gyakorlatában.”¹²

1970-ben a szerkesztőbizottságba bekerült Almási Miklós és Zoltai Dénes, 1970–71 fordulóján Kenyeres Zoltán, Pomogáts Béla, az utolsó év, 1971 névsora azonban csak Darvas Józsefből, Nyíró Lajosból, Sötér Istvánból és Szabolcsi Miklósból állt. A folyóirat körüli viták egyik konkrét jeleként először egy 1967. július 3-án a pártközpontban megtartott „aktívaértekezleten” javasolták, hogy „vonják be a szerkesztőségbe” a következőket: Illés László, Garai László, Földényi László, Fehér Ferenc és Almási Miklós, szerkesztőbizottsági elnöknek pedig válasszák meg Szabolcsi Miklóst.¹³ A szervezés különböző okokból való elhúzódaása miatt a tényleges munka csak 1963 első felében indulhatott meg, s a folyóirat első száma 1963 szeptemberében jelenhetett meg. A megjelenésről a szerkesztők körlevélben tudósították a társlapokat és a sajtót:

„Kedves Elvtárs! [A 'kedves'-t Béládi 'tisztelt'-re javította...] Ez év júniusában Kritika címmel új folyóirat indul. E lap irodalomelméleti és kritikai folyóirat lesz, célja a mai magyar és világirodalom kérdéseinek tudományos analízise, kritikai boncolgatása [...]. A Kritika megindításával egy évtizedek óta betöltetlen szakmai és közönség-igényt kívánunk kielégíteni hazánkban is [...]. Az irodalom mellett rendszeresen foglalkozni kívánunk a társművészetek – az építészet, a képzőművészet, a zene, a film- és a színházművészet kérdéseivel. Rá kívánjuk fordítani az irodalmi és művészeti közvélemény figyelmét a filozófia és a tudomány-fölvetete korszerű, általános érdekű problémákra. Foglalkozni kívánunk olyan társadalmi kérdésekkel, amelyek ugyancsak fontosak mind az irodalom, mind a tudomány haladása szempontjából. Szakmai problémáinkat az eleven valósággal, a tudományos és művészeti élet valamennyi alkotó munkásával együttműködve szeretnénk fölvetni és megoldani...”

„Meg kell említenünk – írja Diószegi 1970 végén –, hogy Almási azzal a megbízással lépett be a szerkesztőségbe, hogy segítsen a Lukács-tanítványokat a laphoz kapcsolni. Szakmai végzettsége alapján a Lukács-tanítványok közé számít, s írásaiban (pl. *A valóság látszata* c. munkájában) saját maga utal 'tanítványi' mivoltára.” E véleményt erősíti meg 1970-es, a folyóiratról szóló hivatalos jelentésében is: „A lap szerkesztési konstrukcióját az MSZMP Kulturális és Tudományos Osztálya 1967 májusában felülvizsgálta [...] szervezeti lépéseket fogantatosított. Ekkor lépett be (1967 decemberében) Almási Miklós a szerkesztőségbe. A szerkesztőbizottságot ugyanakkor 6 tagúvá szűkítették.”¹⁴

A szerkesztő és a szűkebb munkatársi kör koncepcióját magas színvonalon, közérthetően, a nem dogmatikus-vulgáris marxista szemléletet érvényesítve, kiváló szerzőgárdá-

¹² Lásd *uo.*: Diószegi András feljegyzései a Kritika történetéről, MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai.

¹³ Béládi Miklós hagyatéka, PIM Kézirattár; A Kritika dokumentumai, MTA ITI Archívum, 1967.

¹⁴ Béládi Miklós hagyatéka, PIM Kézirattár; A Kritika dokumentumai, MTA ITI Archívum, 1967; Jelentés a Kritika 1969–70-es évfolyamáról, 1970, 2, A Kritika dokumentumai, 1970, MTA ITI Archívum.

val valósította meg a tudományos nyilvánosságban és kritikai életben meghatározó, kezdeményező szerepet betöltő folyóirat. Csaknem egy évtizedes fennállása egybeesett alapító intézményének, az MTA Irodalomtudományi Intézetének egyik legtermékenyebb, alapvető kézikönyveket és forrásmunkákat létrehozó, felívelő szakaszával, s a modern irodalomtudomány kialakulásával, valamint az irodalmi élet konszolidációjával, gazdagodásával. E lap ismerete nélkül az elmúlt évtizedek irodalomtörténete, intézménytörténete nem írható meg, működése az egész korszak szellemi életére, a kultúra irányítására vonatkozóan is például szolgálhat. Fennállásának tíz esztendeje alatt 449 különböző szerző tisztelte meg különböző tanulmányával, vitáival, versével, fotójával vagy éppen grafikájával.

A fennmaradt dokumentumok szerint a szerkesztőség működését a kezdetektől fogva nehezítették nemcsak az igen szűkös anyagi helyzet, hanem a gyanakvó politikai légkör és a kulturális irányítás ideológiai alapon meghozott döntései.

„Az ’ártó’ hangok különbözőek voltak – írta Diószegi András a hetvenes évek végén. – Hallatszott, hogy sokan úgy vélik, nincs erők megindulni, nincs kire támaszkodni és nincs miről írni. Ilyesmi minden induló vállalkozás körül hallatszani szokott, jól emlékeztem, hogy a másfél-két évig szerveződő Új Írást is körülvette hasonló ’légkör’. Ennél meglepőbb (s mint kiderült: veszélyesebb) hang volt az, amely az új lap ’erkölcsi jogosságát’ vitatta. Időközben megszűnt az Irodalomtörténet, s köztudomású lett, hogy az általa használt papírmennyiséget kapjuk meg. Szerencsétlen (s politikailag hibás) ötlet volt ez, nyilván magát a megszűntetést ezzel akarták elfogadhatóvá tenni (gondolom, főként a pártközpont, de talán szakmabéli tanácsadók is). Az eredménye: ellenségünk lett Bóka László,¹⁵ akivel különben én személyileg mindaddig jó viszonyban voltam [...], de ránk haragítottuk a vidéki tanárságot is, amely megfosztva érezte magát a publikációs lehetőségtől, közte olyan tekintélyes és sértődésre hajlamos egyéniséget, mint Barta János debreceni professzor. Ennél is veszedelmesebb volt – bár megfogni ekkor még alig lehetett – az a suttogás, hogy az intézet csak egy klikk számára fogja biztosítani a megjelenés lehetőségét, jobb volna a lapot meg sem indítani, vagy másokra bízni a szerkesztést.”¹⁶

A Kritika azonban egyre népszerűbbé vált olvasók és szerzők közt egyaránt. Ezt igazolja, hogy míg az első teljes évben összesen 179 szerző munkája kapott helyet, az évről évre csökkenő terjedelem ellenére a záró évfolyamban 208-an jutottak megjelenéshez. Persze a fogadtatás sokszínű megnyilvánulásait mind lehetetlen érzékeltetni, de hadd álljon itt szöveghű közlésben a Diószegi András által megőrzött, a folyóirathoz 1963 októberében, az első szám megjelenése után beküldött egyetlen névtelen levélből néhány sor:

„Tisztelt Szerkesztőség! Hosszas megfontolás után írok levelet, az önök KRITIKA kiadása kényszerít. Már az első Számban sok VÉLETLENSÉG bele esik. Pl. csak 16ik oldalik folytatik a 49 oldalal, hogy megvigasztodjon az olvasó 33 oldal és 48 oldalt melékélik. TÁJÉKOZÓDÁST kétszer adják. Azt mondják ők [...]. Egy biztos nem ko-

¹⁵ Ezt igazolja, hogy ő maga egyetlen cikket sem jelentetett meg a tíz év alatt, bár *róla szóló* cikket hármat is közöltek.

¹⁶ Diószegi András, Feljegyzések a Kritika történetéről, A Kritika dokumentumai, MTA ITI Archívum.

molyan fogják saját munkájukat – KRITIKÁT. Van a lapban ugynevelt rovat: NYITOTT KÉRDÉSEK. Inkább zárt kérdések. Az első ÚJ ÍRÁSBAN megjelent írást kritizál. Természetes az irodalomhoz 'FÚFAJHOZ' csak szakértő érhet. Szerintem sok egyszerű ember – párttag – dolgozó ember az akik nem ismeri de átélte a multat, figyelemmel kíséri az irodalmat, hasonló kiadásokat. szomoruan álapítja meg, hogy irok és ujságírok többsége nem vesz magának fáradságot ismerje és tudja a magyar dolgozó nép harcát – legalább 55–60 évet. Ezt helyzetet kihasználják egyes ugynevezett 'írók'. Azt írják, amit akarnak. Már Petőfi Sándor halhatatlan kötőnk már mult században írta: – Itt a szelemi élet nem kár abrakot. KRITIKA hiányában egyesek azt irnak amit akarnak – szerkesztőség fizett. [Aláírás]: Egy 1918 párttag.”

A rovatok száma és terjedelme a lap tíz éve alatt folyamatosan változott, többnyire csökkent. Az induló évfolyamban 13-féle szerepelt, tág teret adva tanulmányoknak, szépirodalmi műveknek és a külföldi irodalmakra való kitekintéseknek, de színvonalas *Állásfoglalás* és *Vitafórum–Felelet*-rovattal is rendelkezett. 1968-ban azonban jelentősen, 50 gépelt oldallal csökkentették a lap amúgy is szűkös terjedelmét. „Hátráltató tényező viszont a tárgyi feltételek egy részének szűkössége: a mindössze 4 nyomdai íves terjedelem (szemben a Kortárs, az Új Írás 10, a Valóság 8, s a vidéki havi folyóiratok 6–8 nyomdai ívével!), továbbá mindössze 10 ezer forintos honorárium-keret (amiért a Valóság, Kortárs 1800–2000 Ft-ot képes fizetni, a Kritika csak 1000–1200 Ft-ot).”¹⁷ Az 1971-es utolsó, összevont számban már csak 6 rovat található, kimaradtak a *Szépirodalom*, a *Hagyomány*, *Dokumentum* vagy a tudományos tájékozdás rovatai (*Tudomány és Tájékozdás*), terjedelme pedig szó szerint összevont lett: a 11. szám 1–60-ig tart, innen pedig a lapszámozás újakezdődik, és tart 1–128-ig. A szerkesztők (főleg Diószegi és Béládi) jóvoltából azonban már úgyis mindegy-alapon remek „zárószámot” készítettek, a lehető legjobban igyekezve kihasználni a lecsökkentett terjedelmet.

A folyóirat hasábjain az élő irodalom kérdéseit vizsgáló összefoglaló tanulmányok, új összefüggéseket feltáró irodalomtörténeti vizsgálódások, irodalomelméleti problémák, az irodalomtudomány új elemző módszerei (pl. strukturális elemzés), műfajelmélet, a nemzetközi irodalomtudomány új kérdésfeltevéseit mérlegelő-elemző írások mellett szó esett a filozófia, irodalomszociológia, történettudomány fontos, tisztázandó kérdéseiről. A Kritika jó néhány nevezetes vitát is kezdeményezett és ráirányította a figyelmet más folyóiratokban és fórumokon folyó eszmecserékre is. Az új képzőművészeti törekvésekről szóló beszámolók, az igen eredményes magyar filmiskola sajátosságait taglaló tanulmányok mellett a tévéről, neves és kezdő írók pályájáról készített eszmecserék, kerekasztal-beszélgetések is szerepeltek, s jelen voltak a világirodalomban tapasztalt új jelenségek, a külföldi magyar irodalomról szóló jelzések is. Jelentős volt *Dokumentum* rovata, a *Szemle* rovat pedig rendszeresen figyelemmel kísérte a legfontosabb irodalomtudományi, társadalomtudományi, szépirodalmi műveket és folyóiratszámokat. Összegző, elemző és polemikus írásai mindig értékjelölő, orientáló és tájékoztató jellegűek voltak.

¹⁷ Jelentés a Kritika 1969–70-es évfolyamáról, 1970, 3, A Kritika dokumentumai, 1970, MTA ITI Archivum.

A viták, cikkek és tanulmányok az irodalom és irodalomtudomány szinte minden fontosabb témáját érintették, s volt néhány, amely végigkíserte tízéves működését is. Ilyenek voltak a főbb műfajokról, az irodalomtörténeti kézikönyvről, illetve téziseiről, valamint az irodalmi stílusokról és irányzatokról szólók. De nagy visszhangot kiváltó vitatéma volt a „realizmus-vita” is 1963–64-ben, melyet a felelős szerkesztő egy 1971-es hivatalos beszámolóban így foglalt össze: „A provincializmusról szóló vita voltaképpen a realizmus-vita, pontosabban a Lukács György-felállította nagyrealizmus-elmélet konkrét vetülete. Lukács a 'Magyar irodalom – világirodalom' című interjújában a világirodalmiság által felállított kritériumai szerint elmarasztalja a magyar irodalom jelentős hagyományait [...]. E vita elágazása az a polémia, amely Sőtér István és Fehér Ferenc közt 'A nemzeti nevelésről' zajlott le”;¹⁸ 1964-ben zajlott a Kassák-vita, a Magyar Klasszikusoké 1965-ben, a Csontváry-elemzések vitája 1963-ban; hozzászólások sora jelent meg a „nemzeti kérdés” vitájáról, a „nemzettudat”-ról, Jancsó Miklós *Fényes szelekjéről* 1969-ben, a strukturalizmusról pedig egy, a realizmuséhoz hasonló nagy vitasorozat 1969–70-ben.

A felelős szerkesztőnek és munkatársának, Béládi Miklósnak köszönhetően a folyóirat szerzői között ott látjuk a kritikusok kortárs-nemzedékéből többek közt Martinkó Andrást, Klaniczay Tibort, Lukácsy Sándort, Sőtér Istvánt, Kiss Ferencet, Czine Mihályt, Bodnár Györgyöt, Fekete Sándort és Csetri Lajost, a kortárs esztétákat és művészettörténészeket, mint Miklós Pált, Almási Miklóst, Hermann Istvánt, Hankiss Elemért, Németh Lajost, de az írók és költők közül is sokakat, mint Illyés Gyula, Kassák Lajos, Mészöly Miklós, Kolozsvári Grandpierre Emil, Mészöly Dezső, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor és Simon István. Megjelentek a filozófus-iskolák tagjai, ha csak egy-két közlés erejéig is – mint Lukács György és tanítványai: Heller Ágnes, Fehér Ferenc, vagy az induló Bence György, Kis János és Kenedi János. Lehetőséget biztosított neves irodalomtörténészek publikációinak, s egy új, értékes kritikusnemzedék felnevelésében is eredményeket ért el: „Folytattuk a kezdő, fiatal kritikusok bekapcsolását a lap munkájába, az esztendő során több, először publikáló egyetemi hallgatót, középiskolai tanárt – fővárosiakat és vidékieket egyaránt – szólaltattunk meg” – írta Béládi Miklós a lap 1970. évi beszámolójában.¹⁹

A Kritika nyitott szelleme, újdonságai és vitái sokszor váltottak ki értetlenséget és megbotránkozást a párt felső vezetésében, s a konfliktusok végül a „régikritika” 100. számának megjelenése után a folyóirat teljes felszámolásához vezettek. Kötelező volt a szerkesztőknek évente körülbelül négy, tíz-tizenkét oldalnál nem rövidebb, inkább sokszor terjedelmesebb jelentést írni a lap helyzetéről és tevékenységéről, így tíz év alatt körülbelül negyven összefoglaló készült, melyeket minden alkalommal értekezleteken „értékeltek” mind a szerkesztőségben, mind pedig a pártközpont AgitProp Osztályán. Az MSZMP elméleti folyóirata, a Társadalmi Szemle két alkalommal is hosszú cikkben „foglalkozott” a Kritikával: először 1965-ben Kispéter András,²⁰ másodszer pedig Ko-

¹⁸ Diószegi András, A lapban folyó elméleti és kritikai munka tartalmi problémái, A Kritika dokumentumai, 1970, MTA ITI Archívum.

¹⁹ MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai, Jelentések, beszámolók és felmérések, 1970.

²⁰ A Kritika című folyóiratról, Társadalmi Szemle, 1965, 6. szám, 79–89.

vács Kálmán, a szerkesztőbizottság egykori tagja²¹ szigorú hangvételű írásában, melyben röviden áttekintette a folyóirat addigi működését, megállapítva, hogy egy „nemleges” kép már biztos: a Kritika nem vált irodalomtörténeti, főleg nem magyar irodalomtörténeti orgánummá. Cikkében hiányolta a „fokozottabb pártosságot”, s hogy „a polgári vizsgálóti eljárásokat az eddiginél hatékonyabban alá kell vetni a marxista kritikai módszernek.” Az *Állásfoglalás*-rovattól például azt kérte számon, hogy nem tett eleget a fenti követelménynek, cikkeit „nem követte szópárbaj”, valamint, hogy „Nem ugratta ki önálló vitatémává a szerkesztés a nemzet, hazafiság, dezillúzió kérdéscsoportját”, a műbírálókat rovataról pedig azt jegyezte meg, hogy az „sem mentes kritikai életünk általános hibáitól: a műfaji szegénységtől, az esetlegességtől, a kritikusi bázis szűkösségétől, az ítélezés lanygulásától, a leíró, deskriptív recenziók megszorodásától. A némileg elméleti irányba tolódott lapnak nincs igazi légköre.”

Az ellenérzést kiváltó tanulmányok sora rögtön az első számban megindult. Itt látott napvilágot Klaniczay Tibor *Nézeteltérések a „nemzeti jelleg” körül*²² című tanulmánya, amely a korábban a más lapokban megindult „nacionalista-vitá”-hoz hozzászóló, Kortársba írt cikkét egészítette ki. Ebben azt fejtegette, hogy a nemzeti sajtóosságok megőrzése nem ellentétes a szocialista nemzeti egységgel: „A nemzeti jelleg és a szocialista nemzeti egység nem szembenálló, éppenséggel egymást kiegészítő eszmék – írja –, a nemzeti jelleg ellen küzdeni, a nemzeti jelleg létezését kárhóztatni, annak eltörlésére tudatosan törekedni, nemcsak értelmetlen, de káros jelenség, mivel vagy magát a nemzetet is tagadja, vagy pedig a kultúrát, irodalmat akarja a még sokáig létező nemzettől elszakítani, azzal szembeállítani.” Klaniczay másik tanulmánya (mely az előbbinek elméleti kiegészítéseként is felfogható), a *Sodrásban*²³ című eltér szerzőjének szűkebben vett kutatási témáitól, mert tárgya egy akkor készült, feltűnést és sikert hozó film: Gaál István és Sára Sándor alkotása. A film nemcsak szakmai feltűnést kelt, hanem az a szemléletmód, amellyel a korabeli ifjúságot ábrázolta, kiváltja a kulturális pártirányítás rosszállását is. Klaniczay írásában lelkesen elemzi a film újszerű mondanivalóját, stílusát, modern formanyelvét: „...az egész mű át van itatva sajátosan magyar elemekkel. Pedig a film alkotói nem a hagyományosan nemzeti, népi, magyar vonatkozások kultuszára törekedtek... A múlt és jelen találkozását, szimbiózisát ábrázoló *Sodrásban* nem a múlton megreng, hanem a jövő pártosságát hangsúlyozza képeivel. Meglátja, értékeli a régiben is a szépet, az emberit, de magától értetődő természetességgel fogadja el a születő, épülő, diadalmaskodó újat.”

Az 1965. októberi számban megjelent Lekli Béla történész tanulmánya *Szimonov és Nagibin, Újra a háborúról*²⁴ címmel. A kritikus, aki egyébként jó közepesnek ítélte a szerzők műveit, fontosnak tartotta megjegyezni: „Kiderült az is – bár ezt Szimonov Pantyelejeve már nem tudatosítja –, hogy a szovjet emberek többsége még nem nőtte ki a félféudális, félkapitalista vonásokat, nem jutott el a szocialista tudatig. A demagógiával

²¹ 1963–64.

²² Kritika, 1963, 1. sz., 17.

²³ Kritika, 1964, 7. sz., 3.

²⁴ 1965, 10. sz., 50–52.

megettévesztett munkás-paraszt tömegeket többnyire ösztönösség, a kispolgári, értelmiségi rétegeket pedig önállótlanág és gyáva felelőtlenység jellemezte. Az eredmény: óriási veszteségek.” Bemutatja, hogy a szerzők hogyan bírálták a „személyi kultusz-szülte ... hazug, álromantikus, féligazságokat adó” szovjet társadalmat, s „Jelentős felfedezésük, hogy a szovjet rendszer igen súlyos fejlődési nehézségeit, hibáit már a háború kíméletlen gyakorlata a felszínre hozta.”

Ezért a közlésért 1966-ban az MSZMP Budapesti Igazgatósága pártfegyelmiben részesítette a felelős szerkesztőt. Az MSZMP Budapesti Igazgatóságától Bíró Mihályné „elvtársi üdvözléssel” küldött értesítést: „A Budapesti Párt-Végrehajtó Bizottság 1966. november 17-én foglalkozott ügyével és *megrovás büntetésben részesítette.*” Az esetet követő, kötelezően elkészített 1966-os éves beszámolóba a következő passzust is be kellett venni (Szerkesztői följegyzés a Kritika című folyóirat 1965–66-os évfolyamának munkájáról és az 1966. évi II. félévi tervéről²⁵): „Ugyanezen időszakban bizonyos zavarodottság, bizonytalanság jelei is mutatkoznak egyes értelmiségi rétegekben. Érezhető az imperialista ideológia ’fellazítási’ taktikájának hatása. A belső nehézségek, a gazdasági mechanizmus átalakításával összefüggő intézkedések szintén okoznak elkedvetlenedést, feszültséget. Mindez bizonyos mértékig az alkotó munkában is érezhető, pl. az irodalmi fejlődés dinamizmusa meglapul, helyenként az eszmei színvonal csökkenéséről, dekadens, epigon, giccses jelenségek szaporodásáról beszélhetünk.”

Az ügynek büntetőjogi következményei is lettek, melyek a Legfőbb Ügyészség is eljuttattak. Az Intézet Archívumában fennmaradt néhány, a felelős szerkesztőre vonatkozó, ezzel kapcsolatos dokumentum. A Legfőbb Ügyészség Politikai Osztálya B.15.006/1966. számú határozatában ezt közölte: „Határozat. Az izgatás miatt Lekli Béla és társa ellen indított bűnügyben Diószegi András [...] tudományos kutató foglalkozású [...] terhelt tekintetében lefolytatott nyomozást a Be. 160. §-a alapján figyelmeztetésben részesítem. [...] Diószegi András 1965 nyarán megbízta Lekli Béla egyetemi tanársegédet, hogy Szimonov: *Külön tudósítónk jelenti* és Nagibin: *Pavlik* című Magyarországon megjelent könyvéről írjon kritikát. [...] A recenzióban szereplő megállapítások egy része alkalmas a Szovjetunió és a szovjet nép politikai arculatának valótlan, egyszersmind sértő értelmezésére. Alkalmas arra, hogy a recenziót elolvasóban a szovjet nép iránt gyűlöletet keltsen. [...] Diószegi András terhelt [...] ilyen tartalma ellenére intézkedett aziránt, hogy a recenzió az általa szerkesztett folyóiratban megjelenjen. Terheltnék ez a magatartása a BtK. 127. § (1) bek. b.) pontjába ütköző és a (2) bek. a.) pontja szerint minősülő sajtó útján elkövetett izgatás megállapítására alkalmas. [...] Diószegi András terhelt büntetlen előéletű, eddig becsületes életmódot folytató személy, aki a kulturális életben jelentős feladatok elvégzését vállalja magára. Bár az elkövetett cselekmény tárgyi súlya jelentős, a felhozott körülményekre figyelemmel remélhető, hogy a terhelt vonatkozásában ez az intézkedés is elegendő ahhoz, hogy a terheltet a jövőben mindenféle bűncselekmény elkövetésétől visszatartsa...”²⁶

²⁵ Sokszorosított anyag, MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai.

²⁶ A Kritika dokumentumai, Levelezés, 1966, MTA ITI Archívum.

A Kritika munkatársai azonban az elkövetkező időkben is ragaszkodtak a kitűzött szakmai mércéhez, s ez szükségszerűen vezetett a kisebb vagy nagyobb, nyílt vagy kevésbé nyílt politikai támadások folytatódásához is.

Az 1967-es szerkesztőségi beszámoló megállapítja, hogy „Kimondva-kimondatlanul a legtöbb bíráló talán éppen kritikai rovatunkat illette. Nem alap nélkül persze. [...] éppen a konkrét értéktételekben még olyan egyetértés sem jött létre irodalmi életünkben, mint elméleti kérdésekben. Ennek ellenére azt lehet állítani, hogy Dérytől Vas Istvánig, Moldova Györgytől Orbán Ottóig a rovat igyekezett reagálni a lényeges és kevésbé lényeges jelenségekre egyaránt. Még az az állítás is megkockáztatható, hogy az egyes recenziók általában magas színvonalúak voltak, együttesükből azonban [...] hiányzott a világos koncepció. [...] Összegezve: a szerkesztőség tudatában van a vállalt feladatoknak, s szeretnők remélni, hogy a feladatokat, az eredményeket és hibákat, a félmegoldásokat is látja. Szeretnénk az előbbieknél örülni, az utóbbiakból tanulni. Ehhez azonban több, nem is elsősorban anyagi, hanem erkölcsi támogatásra lenne szükségünk, annak a megkövesedett előítéletrendszernek a feladására, amely irodalmi és tudományos életünk sajátos alakulásának eredményeképpen fejlődött ki, s amelynek torzító közegében eredményeink visszhangtalanok maradtak, s hibáink országos problémákká nőttek. Programbeli és szervezeti megújulásunk a felé mutathat, s remélhető, hogy a következő évfolyam már ebben a tekintetben is eredményeket hoz.”²⁷

1967-ben Diószegi András május elejétől két hónapot tanulmányúton Moszkvában töltött, s hazaérkezése után megbetegedett. Több hónapig súlyos állapotban kórházban ápták, ezért távollétében gyakorlatilag csaknem egész évben főleg Béládi Miklós végezte a legfontosabb felelős szerkesztői gyakorlati feladatokat. Ez idő alatt a folyóirat munkáját három alkalommal is kénytelenek voltak pártközponti „pártaktíván” megvitatni: április 8-án az Írószövetség pártcsoportjában,²⁸ május 2-án, valamint július 3-án.²⁹ Közben Tóth Dezső a Népszabadság április 16-i számában egész oldalas cikkben fejtette ki nézeteit.³⁰ Ebben a Valóságot példaként állítja a mi Kritikánk elé, és folyóiratunkat elmarasztalja, mint „Kritikai életünk torz jelenségé”-t, s felteszi a kérdést, hogy a szerkesztők milyen alapon tekintik meghatározó értéknek Csontváry művészetét, a *Godot-ra várva* című színművet, vagy a Kassák- és Weöres-műveket. Heves támadást intéz az úgynevezett „izmusok”, illetve az avantgárd mint „polgári irányzat” ellen: „Ez az álláspont megfélemezni látszik arról, hogy ezek az izmusok mennyi dekadens, arisztokratikus, művészetellenes vagy éppen szélhámos produkciókkal kompromittálták magukat a

²⁷ Jelentés a Kritika 1967-es évfolyamáról, uo.

²⁸ „Itt ismét szóba került a Kritika is, a többi között Gerő János támadta a Soós Zoltánról szóló recenzió és 'egyebek' miatt.” Béládi Miklós hagyatéka, PIM Kézirattár.

²⁹ Ez utóbbi ülés jegyzőkönyve megőrizte többek közt Aczél György hozzászólását is: „[a] feltárt jelenségek még konkrétabban jelentkeztek – pl. Béládi visszautasította a Klaniczayt bíráló megfelelő cikket [...] Olyan irány kezd kialakulni – főleg az Intezetben és a Kritika c. lapnál –, hogy félni kell a konformizmus vádjától, hogy a realizmus melletti kiállást dogmatizmusnak bélyegzik meg. Mi a szocialista realizmus elkötelezett hívei vagyunk...” MOL, 286/36/3.

³⁰ *A kritika felelősségéről*, Népszabadság, 1967. ápr. 16., Vasárnapi Melléklet.

közönség előtt...” Konklúziója: „Nem a természetlen és öncélú fegyvertisztogatás, hanem a fegyverforgatás, a szüntelenül alkalmazott marxizmus nevében emelünk szót!”

Ezt követte a május 2-i pártértekezlet, melyről Béládi Miklós Diószegi Andrásához írt fennmaradt levele számol be: „az aktíva után kialakult helyzet kellemetlen, aggasztó, sőt súlyos... Szabolcsi ekkor közölte, hogy szerinte a cikket azonnal ki kell venni a nyomdában levő számból,³¹ [...] és helyébe Fenyő István: *Gyönyörű sors* (!) című Salamon Ernőről szóló írását tegye. [...] A cikk kivételével egy időben Szabolcsi fogalmazott néhány sort, s ez meg is jelent a dupla számban³² arról, hogy Tóth Dezső cikkének bennünket érintő problémáira folyóiratunkban még visszatérünk.³³ [...] A Te távollétedben Wébert mégiscsak szerkesztőnek kellett tekintenünk, nem is szólva Szabolcsi különleges státuszáról. A májusi Magyar Ifjúságban Simon Gy. Ferenc tollából jelent meg egy minősíthetetlen hangú, durva, szektás támadás Illés Laci Soós Zoltán-cikke ellen. [...] A figyelem középpontjában jelenleg a kritikai rovatunk áll. Éppen ezért igen gondosan, sokszor megfontolva és mindent mérlegre téve próbáltuk a hetes szám kritikai rovatát is összeállítani. Ez végül is így fest: a *Tízezer napról* Almási Miklós; Simon István *Szülő és gesztenye* c. kötetéről Pomogáts Béla, Rényi Péterrel Vajda Gy. Mihály. Ezek a vezető kritikák.”³⁴ A történethez tartozik még, hogy Szabolcsi Miklós 1967. május 12-én levelet írt Diószeginek, amelyben utólagos beleegyezését kéri a tanulmány kihagyásáért, és megígéri, hogy később azt közzéteszik: „Kedves András! Azóta a délután óta, amikor, kissé viharos körülmények között, utoljára láttuk egymást az emlékezetes aktíván, remélem már pihentél is valamit, nyugodtabban és távolabbról szemléled az eseményeket. [...] Egy dologban azonban szeretném segítségedet, illetőleg utólagos jóváhagyásodat kapni. Az aktíva utáni helyzetben úgy láttam, hogy a Kritika legutóbbi számába oly nagy gondal írott cikked közlését egy kissé el kellene halasztanunk. Megbeszéltem az ügyet magamon kívül Köpeczi Bélával is, mint ebben a kérdésben legrutinósabbal, és neki is az volt a véleménye, hogy ez így helyes. Így tehát azt a megoldást választottam, hogy egy néhány sorban utaltunk Tóth Dezső cikkére és egyúttal bejelentettük, hogy a következő számban részletesebben visszatérünk az ügyre. Te is ismered A. Gy. reagálását a felka-

³¹ Sajnos a kihagyott tanulmány nem maradt fenn.

³² *Szövegelemzés és történetiség*, Kritika, 1967, 5–6. sz., 55. – A májusi és júniusi számok összevontan jelentek meg végül.

³³ A fent hivatkozott Szabolcsi-szöveg „A szerkesztőség” aláírással jelent meg: „Folyóiratunk ez évi 3. számában cikkeket közöltünk 1966 magyar irodalmáról. Nemcsak az elmúlt év termésének számbavételét tartottuk feladatunknak, hanem az élő irodalom összefüggéseit és folyamatait elemezve, igyekeztünk hozzájárulni a magyar szocialista irodalom értékrendjének pontosabb meghatározásához is. Cikkeink egyik-másik megállapítása körül vita kerekedett. Így például a Népszabadság 1967. IV. 16-i számában Tóth Dezső *A kritika felelőssége* c. cikkében vitatta a regényről szóló tanulmányunk néhány észrevételét, amely Mészöly Miklós *Az atléta halála* és Hernádi Gyula *Folyosók* című művére vonatkozott. Rámutatott némely, az értékelés alapelveiben, valamint az értékrend körvonalazásában mutatkozó problémára. Mivel a cikk reális, további megvitátást kívánó kérdéseket érint, és az említett művek megítélése a magyar irodalom egészének értékelésével, valamint a szocialista és nem szocialista tendenciák meghatározásának kérdésével függ össze, szükségesnek tartjuk a probléma alaposabb megvilágítását. Ezért folyóiratunk a közeljövőben elemző tanulmányban fog ezeket a kérdésekre visszatérni.”

³⁴ Béládi Miklós levele Diószegi Andrásnak, 1967. máj. 3., Béládi Miklós hagyatéka, PIM Kézirattár.

vart szenvedélyekre; cikked pedig, nagyon udvariasan és okosan, de fenntartja a lap álláspontját, – ez éppen most félreértést szülne, – egy-két hónap³⁵ után pedig már könnyebb lesz kifejtetni az érveket.” Ezzel szemben a tény az, hogy az 1967. évi 5–6. szám után Diószegi-tanulmány legközelebb csak 1968 szeptemberében jelent meg.

A következő nézeteltérés – amely a „Lekli-ügy” mellett szintén jelentősen befolyásolta a Kritika későbbi sorsát – egy főiskolai tanár cikke körül alakult ki, aki 1967. március 26-án elküldte a realizmus-vitához való hozzászólását Nyíró Lajosnak. A tanulmányt azonban „hangja és színvonala miatt” sem Béládi, sem Nyíró nem javasolta közlésre, ami miatt a szerző ingerülten reklamált. Wéber Antal a szerzőnek a szerkesztőség nevében írt levelében így fogalmazott:

„Az Intézet vezetőségével egyetértésben az ez év júniusában zajlott vita anyagát folyóiratunkban közölni szeretné. Érthetően: nem tudjuk teljes terjedelmében. Cikket mind szerkesztőségünk tagjai, mind az Intézet vezetői áttanulmányozták. Ennek alapján próbáltunk némi rövidítést eszközölni. Többnyire oly módon, hogy az azonos gondolat motíválását szolgáló példaanyagból hagyunk el egyet-mást. Néhány félreértést is igyekeztünk kiküszöbölni. Nyíró említett cikkében (kéziratos 3. oldalán) egyfajta realizmus-konceptiót tart időszerűtlennek, s nem a realizmus problémáit. Klaniczay (5. old.) nem állítja, hogy a módszer kérdése századunk húszas éveitől ismeretlen volt. Pusztán a marxista irodalomtudományban való felbukkanásra utal. Általában véve arra törekedtünk, hogy Klaniczay nevének emlegetését megritkítsuk, ő ugyanis huzamos időn keresztül külföldön fog tartózkodni,³⁶ s ez a polémiában való részvétel szempontjából hátrány számára. Nem is szólva arról, hogy a vitában elsősorban elvekkkel s nem személyekkel harcolunk. Ezzel a gondolattal az Intézet vezetői – s őszintén reméljük, Te is – egyetértenek. Az Ernst Fischerre történő utalás (10. old.) helyénvaló, de a vele foglalkozó bekezdést (11. old.), miután e helyütt mellékes, a rövideg kedvéért elhagytuk. Ezen kívül (néhány helyen) ismétlődő gondolatok és egyes megfogalmazások esetében az előbbiekhöz hasonló módon jártunk el. Tudjuk, hogy a rövidítés kényszerű megoldás, ám a vita többi szereplőjétől is ezt kell kérnünk, a közeli közlés reményében. Abban a reményben, hogy a kéziratot gyorsan megkapjuk, üdvözlök Wéber Antal.”³⁷

A történetről Béládi később Kovács Kálmánnak írott levelében így számol be:³⁸ „Néhány nappal később levelet kaptam Aczél Györgytől – írja –, és meglehetősen ironikus hangnemben megrótt engem, illetve a szerkesztőséget, amiért elutasítottuk. A legszebb dolog ezután következett: Az Intézet június 19-én vitát rendezett Sótérnek a Kritikában megjelent tanulmánya alapján. Két hozzászólás hangzott el, majd Földényi emelkedett szólásra. Egy gépelt szöveget olvasott fel, amely részben hasonlított a visszautasított tanulmányhoz. Ez alkalommal nemcsak Klaniczayt, hanem Sótért oktatta ki esztéti-

³⁵ Ide kézzel írva a következő van beszúrva utólag: „(tehát a 7. számban)”.

³⁶ A párizsi Sorbonne-on tanított.

³⁷ Wéber Antalnak, a Kritika társszerkesztőjének levele, MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai, Levelezés, 1967.

³⁸ Béládi Miklós levele Kovács Kálmánhoz, 1967. júl. 10., MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai, Levelezés, 1967.

kából, ill. irodalomelméletből. Az igazi meglepetés az volt, hogy Sötér a válaszában Földényi hozzászólását jónak, komolynak tartotta. [A szerző később az előadás és a cikk összevonásából egy dolgozatot készített.] [...] amelyet állítólag közölni is fogunk. Nyilván a vita szabadsága és színvonala érdekében...³⁹

A folyóirattal kapcsolatos ellenérzések a május 2-án megtartott pártközponti „aktíván” nyíltan is megfogalmazódtak, ahol maga Aczél bírálta egyoldalúsága miatt. Az egy hónappal később, június 14-én megtartott intézeti pártértekezlet, melyen a XI. kerületi pártbizottság képviselője is részt vett, megállapította: „A Kritikában előfordult néhány nagyon komoly hiba. Elsősorban Lekli Béla cikkének leadása volt ilyen, ez közéleti vonatkozásban többet ártott az Intézetnek, mint amennyit a hatkötetes kézikönyv létrehozása használt. A kézikönyv létrehozása nagyon nehéz volt, – a Lekli-cikket le nem adni igen könnyű lett volna. [...] A Kritika és az Elméleti Osztály elleni közös vádpont: hogy nem vonjuk be az ’ellenpartnert’ a munkánkba, [...] monopolhelyzetet, egykézrendszerrel vezettünk be a kiadványok, folyóiratok szerkesztésében, s e fórumok revizionista nézetek szolgálatában állnak.”⁴⁰

A következő évben a 3. számtól kezdve lezajlik a nemzettudat-vita Illyés, Fekete Sándor, Kenyeres Zoltán és Fehér Ferenc részvételével, majd megjelenik hat folytatásban *Az író felel*-sorozat, melyet Almási Miklós készített többek közt Lengyel Józseffel, Somlyó Györggyel, Csoóri Sándorral és Nemes Nagy Ágnessel, és megjelenik Fekete Sándor „folyosói szümpozion”-sorozata. 1968 második felében Nagy Péter vezetésével újjászervezik az Irodalomtörténetet, amelyet a Kritika indulásakor fől számoltak. Szerkesztője Nagy Péter lett, akinek 1968. augusztus 8-i levelében⁴¹ Diószegi gratulál, s egyben tudomásul veszi a Kritika szerkesztőbizottságából való kiválását.

A 68-as augusztus végi csehszlovákiai események hatásaként az 1969-es évfolyam első negyedéve végén született jegyzőkönyvi határozatok⁴² kimondták: „Szükséges, elsősorban az ősz óta lezajlott politikai és kultúrpolitikai tényezők következtében, a lap szeptemberben [1968 szeptemberében] megírt 1969. évi tervét felfrissíteni [...] Elsősorban az alábbi problémák szemszögéből: a. A kritikai rovat újjászervezése, b. A lap folyamatban lévő polémiáinak lezárása, c. A lap tanulmányanyagának, s ezzel kapcsolatban a szeptemberi tervezésben különös hangsúlyt kapó profilkérdéseknek újratárgyalása az elmúlt hónapok tapasztalatainak tükrében.”

Ebben az évben jelent meg *Magyar irodalom – világirodalom* címmel Lukács György és Almási Miklós beszélgetése⁴³ és szintén *Magyar irodalom – világirodalom* címmel Béládi Miklós beszélgetése Illyés Gyulával;⁴⁴ hozzászólások a már említett *Fényes sze-*

³⁹ KLANICZAY Tibor, *Stílus és módszer*, 1967, 3. sz., 29–40; SÖTÉR István, *Az irodalmi irányzatokról*, 1967, 4. sz., 3–17. és 5–6. sz., 26–32; FÖLDÉNYI László, *Ismét a realizmusról: Hozzászólások az Irányzat-módszer-stílus-vitához*, Kritika, 1967, 10. sz., 36–40.

⁴⁰ Jegyzőkönyv az 1967. június 14-én megtartott intézeti pártértekezletről. Béládi Miklós hagyatéka, PIM Kézirattár és MTA ITI Archívum.

⁴¹ MTA ITI Archívuma, A Kritika dokumentumai, Levelezés, 1968.

⁴² 1969. május 5., Szerkesztőségi értekezlet jegyzőkönyve, Béládi Miklós hagyatéka, PIM Kézirattár.

⁴³ 1969, 5. sz., 5–15.

⁴⁴ 1969, 7. sz., 14–25.

lek-vitához, és itt jelent meg először Mészöly Miklós *Naplójegyzetek* című írása is *Az író felel-*rovatban.⁴⁵ 1970-ben tartottak egy ülészakot 1945 huszonöt éves évfordulójára, melynek anyaga az 1969. évi 4. számban jelent meg,⁴⁶ s az év második felében megindult a strukturalizmus-vita, amely még a következő év őszéig tartott.⁴⁷

Az utolsó, 1971-es évfolyam gazdag termésében megtaláljuk Béládi Miklós új sorozatát, *A költő felelt*, melynek témája Illyés Gyula 45 utáni lírája, valamint Mészöly-portréját: *Jelentés egy íróról: Arcképvázlat Mészöly Miklósról*. Ekkor jelenik meg Klaniczay *Az irodalmi korszak fogalma*, Kolozsvári Grandpierre Emil *Irodalom és irodalomtudomány*⁴⁸ és Hankiss Elemér *Milyen verseket írnak majd 2000-ben* című írása. Nemzetközi konferencia anyagát közlik a 8. számban, melynek témája a regény, s egyre több, a pályájuk elején lévő fiatal kritikus jelenik meg, mint Erdődy Edit, Pór Péter, Kenyeres Zoltán, Karafiáth Judit, Szörényi László vagy Rozsnyai Bálint.

1971 januárjában Köpeczi Béla, az MTA főtítkárhelyettese megbeszélést folytat Sötér Istvánnal. Ezt követően Sötér összehívta az Intézet vezetőségét és beszámolt a tárgyalásról. Az eredményt Sötér hivatalos levele rögzíti:

„Az Irodalomtudományi Intézet vezetősége, a Köpeczi elvtárrsal folytatott január 29-i megbeszélés nyomán, foglalkozott tüzetesen a Kritika helyzetével és perspektívaival. Az Intézet vezetősége úgy látja, hogy időszerű volna a folyóirat átszervezése az Intézet irodalomelméleti és modern irodalmi szakfolyóiratává, mely továbbra is évi 48 ív terjedelemben, de kéthavonként hat számban jelenne meg, s esetleg a címe is módosulna. Az Intézet e javaslatát az alábbi megfontolások teszik indokolttá: 1. A Kritika az illetékes pártszervek elhatározása nyomán mint egy [...] jelentékeny irodalom- és művelődéspolitikai szerepet betöltő folyóirat jött létre. Ebben a nembn egyetlen az országban [...]. Joggal felmerülhet a kérdés, vajon az Intézet, mint kutatóműhely jelenleg is legilletékesebb intézmény-e egy ilyen típusú, országos szerepet betöltő folyóirat fenntartására? [...] A Kritika létrejöttkor annak papírját és költségvetését az Akadémiai Kiadó, illetve az Akadémia illetékes szervei gazdálkodták ki. Nyilvánvaló, hogy az Akadémiai Kiadó nem mondhat le a rendelkezésre álló keretéről, s ha a Kritika jelenlegi aktuális funkcióját más orgánum venné át, a jelenlegi 48 ív továbbra is megmaradna. A folyóirat tervezett átalakításával ez a 48 ív hasznosítódna a legszerencsésebb formában, lehetőséget nyújtva a Kritikának – esetleg változott címen – irodalomelméleti és modern irodalmi folyóiratként való továbbélésére. Kérem, szíveskedjék a megfelelő lépéseket megtenni ahhoz, hogy a Kritika az 1972. évtől kezdve már a javasolt új profillal jelenhessék meg. Sötér

⁴⁵ 1969, 3. sz., 25–30.

⁴⁶ Dobozi Imre és Marosán György hozzászólása mellett részt vett Lányi Sarolta, Nemes Nagy Ágnes, Kerényi Grácia és Simonffy András.

⁴⁷ A strukturalizmus-vita főbb résztvevői: Hermann István, Sötér István, Kelemen János, Józsa Péter, Hankiss Elemér, Láncz Sándor.

⁴⁸ E tanulmány közléséről egy feljegyzésében ezt írta Diószegi: „Nem értettem egyet az etikailag (és szakmailag) vitatható K. Grandpierre Emil írása nyomdába adásával, mindaddig, amíg ki nem húzza azt a passzust, amely az intézményes irodalomtudományi kutatást marhaságnak tartja (s példának a nálunk gazdagabb országokat hozza, amelyek ilyesmire nem költenek)”.

István igazgató, 1971. március.”⁴⁹ A történelmi hűséghez az is hozzátartozik, hogy e hivatalos levél eredeti szövege „Beadvány-tervezet”-nek készült az Akadémia Társadalomtudományi Főosztályának címezve, „az 1971. február 5-i megbeszélés elhatározása alapján” alcímmel, és a szerkesztők számára 1–1 példányban, „szíves javításaikat” kérve.⁵⁰ Béládi és Diószegi néhány soros levélben válaszolt. Béládi szokásos lakonikus stílusában: „Kedves András, a mellékelt följegyzést kaptam Szabolcsi Miklóstól. Továbbítom Neked azzal, hogy mint felelős szerkesztő intézkedj belátásod szerint.”⁵¹ A leköszönő felelős szerkesztő pedig tényszerűen: „Egy megjegyzésem volna csupán. A terjedelmi korlátok valóban gátolták a nagyobb terjedelmű tanulmányok [...] megjelentetését. Viszont a megjelentetett 1–1.2 íves tanulmányok gyűjteményekben is újból megjelentek, s a különféle szaktudományos munkák rendszeresen hivatkoztak rájuk. A Kritikával kapcsolatos szakmai ellenvetések elsősorban a lap korlátozott lehetőségű kritikai tevékenységével voltak kapcsolatosak. 1971. március 10., Diószegi András felelős szerkesztő.”

Ezt támasztja alá az a dokumentum is, amelynek tárgya és címe: „Feljegyzés a Kritika átszervezése s a helyébe alapítandó szakmai jellegű intézeti közlöny ügyében”.⁵² „A Kritika című folyóirat átszervezését illetően az Akadémiai Közlönyben határozat jelent meg (1970. október). Az irodalompolitikát irányító állami (köztük akadémiai) és pártszervek a Művelődési Minisztérium irányítása alatt álló országos jellegű lap alapítását vették kombinációba. Ez a lap lépne a Kritika helyébe. Az Intézet, amennyiben országos kultúrpolitikai érdekről van szó, nem vitatja ezen intézkedés foganatosítását. Meg kell egyúttal állapítanunk, hogy a Kritika fennállásának közel egy évtizede folyamán erős marxista műhelyé fejlődött. Fontos kérdések elméleti és kritikai vizsgálatával segítette a kulturális politikát, s hozzájárult egy szélesebb közvélemény orientálásához. Emellett, nem beszélve mindazon intézeten kívül dolgozó tudósokról és kritikusokról, akiket sikerült megszólaltatnia, fórumává lett az intézet marxista tudósainak, kritikusainak. Nem kételkedünk abban, hogy a létrejövő új elméleti-kritikai folyóirat lehetőséget adna számukra is a megszólaláshoz. Mégsem pótolhatná minden tekintetben a Kritikát, amely az intézetben folyó tudományos műhelymunkának ösztönzője és organizátora is volt. Ezért a Kritika átszervezésével egy időben az intézet igényt tart egy olyan szakmai fórumra, amely pótolhatná az átszervezésével járó hiányt. [...] Az Intézet az átszervezést úgy látja helyesen megoldhatónak, ha a. írásos végrehajtási utasítás születik a Kritika átszervezéséről [...] b. Ezzel egyidejűleg az MTA rendeletben intézkedik a szakmai jellegű műhely-fórum megszervezéséről...” Vagyis a lap megszüntetése gyakorlatilag már el volt döntve.

Ezt követően az év folyamán csaknem minden második hónapban kellett a szerkesztőknek valamilyen felmérést, feljegyzést, beadvány-tervezetet, ideiglenes tervet vagy leveleket írni a Kritika helyzetéről. Ezek egyike volt az AgitProp Osztály utasítására készült, *A Kritika című folyóirat helyzete* című, amely csaknem 20 gépelt oldalon tárja fel a folyóirattal kapcsolatos gondokat. Garamvölgyi József „A kritika elméleti megalá-

⁴⁹ MTA ITI Archivum, A Kritika dokumentumai, 1971.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

pozottsága, kritikai gyakorlata, a kritika-marxista kritika helyzete, a marxista kritika feladatai ma” kérdésekre kért összegző válaszadást.⁵³ „A lap szerkesztősége nem csatlakozott a mai magyar irodalom egyik vagy másik csoportjához – írta válaszában Diószegi –, hanem az egész mai magyar irodalom progresszív fejlődésének érdekeit törekedett szem előtt tartani. [...] A lap szerkesztőségének alapvetően pozitív törekvései és eredményei ellenére voltak bizonyos konfliktusai magával a kulturális politikai vezetéssel [...]. Az irodalompolitikával való konfliktus magva a lap objektív helyzetéből következett. Feladatul azt kapta, hogy az egész magyar marxista kritika műhelye legyen, [...] csak részben sikerült megoldania az integrálást.”

Szabolcsi Miklós, aki minden számot gondosan ellenőrzött, írásban is közölte fenntartásait:⁵⁴ „Feljegyzés a Kritika 4. sz. korrektúrájáról – 1971. ápr. 6. a.) Politikai aggályom nincs. b.) Etikai aggályom: meddig legyek kénytelen túrni, hogy egy lap, amelynek jelenleg még a felügyeletével is meg vagyok bízva, mocskos hangon támadjon? Ezúttal a Grandpierre-cikknek a 6. kötetre vonatkozó megjegyzéseiről beszélek, amelynek előzménye a kötetről szóló bírálatok sora, legutoljára pedig Wéber Tóni elmélyült háromsoros elemzése könyvemről? Azt hiszem, a szerénységnek és etikusságnak is vannak határai... Ha a szerkesztőségben nincs annyi tapintat... c.) Nem politikai, de esztétikai szempontból, kritikai vonal szempontjából tele vagyok aggályokkal: – Erdődy Edit Szentkuthy-cikke kritika nélküli, naiv dicséret. Nem helyes csak a nouveau roman-on mérni az 1930-as évek Szentkuthy-ját. – Réz Pál kritikája az *Epepér*ről az egzisztencializmus felé hajlítja a regény értékelését. Én evvel nem értek egyet! – Hankiss tanulmánya ezúttal sem mond sokat. A fenti kérdések csak különvélemények, nem kötelezőek, legfeljebb azért vetném fel, hogy Rézt és Erdődyt egyszerre ne közöljék. d.) Apróság: a 39. hasábról az erdélyi kollegának a disszidált Perneckzy-re vonatkozó hivatkozását húzzátok ki. e.) Az egész: szo-szo. Szabolcsi Miklós.” Az augusztus 30-án megtartott szerkesztőségi értekezleten főleg gyakorlati ügyeket tárgyalnak: „Jelen vannak: Kenyeres Zoltán kivételével az egész szerkesztőség. A napirend előtt Almási Miklós bejelenti, hogy szeptember elejétől bizonytalan időre behívták katonának. Béládi Miklós ugyancsak bejelenti, hogy szeptember 6-tól szeptember 16-ig külföldön tartózkodik (NSZK). [...] A szerkesztőség tudomásul veszi, hogy az októberi szám anyaga augusztus 26-án nyomdába ment.”⁵⁵ Szabolcsi szeptemberi véleményét szintén írásban nyújtotta át: „Diószegi András elvtársnak – Átnéztem a korrektúrárt. Sok vitatható van, természetesen az egyik oldalról Czine, a másik oldalról Bojtár cikkében, de ezek tehetséges, értelmes írások. Nagyobb problémám van az *Égi bárány*ról szóló kritikával. Messze túllövi a filmet. Legalább a 45. oldal abszolút kijelentését (mellé húztam) húzzuk ki, mert biztos nem igaz. Más részről az is vitatható, de legalább meg kellene fosztani abszolút bizonyosság ízétől, amit Vasy Géza

⁵³ Diószegi András és Garamvölgyi József (MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály) levélváltása, A Kritika dokumentumai, MTA ITI Archívum, 1971. február–március.

⁵⁴ MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai, 1971.

⁵⁵ MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai, 1971. Emlékeztető a Kritika 1971. augusztus 30-i értekezletéről.

Kertész Ákos ürügyén társadalmunkról mond. (56. lap mellé húztam.) Budapest, 1971. szeptember 20. Szabolcsi Miklós.”⁵⁶

Az utolsó felvonások egyikéről az az *Emlékeztető feljegyzés* beszél, amelyet Diószegi András felelős szerkesztőként 1971. november 8-án keltezett. „Jelen vannak a szerkesztőség tagjai: Almási Miklós, a beteg Kenyeres Zoltán és külföldön tartózkodó Pomogáts Béla kivételével. Az alábbi napirendi pontokat tárgyalta meg: 1.) Diószegi András informálta a szerkesztőséget a Szabolcsi Miklós elvtárstól kapott szóbeli közlésről, amelynek értelmében a Kritika januári és további számait nem kell megszerkeszteni. Ugyanis ebben a kérdésben az illetékes fórumok rövidesen döntést fognak hozni. A szerkesztőség a közlést tudomásul vette. Egyben annak a véleményének adott kifejezést, hogy szóbeli közléssel a Kritika megszüntetésének ügyét nem lehet befejezettnek tekinteni. A döntésről a szerkesztőség újabb információt kér, s attól a szervtől, amelytől mind a szerkesztőség, mind a szerkesztőbizottság a lap megszerkesztésére írásos megbízást kapott, írásbeli felmentést kér (MTA I. Osztálya). 2.) A szerkesztőség határozatot hozott, hogy a lap évi számainak megszerkesztése és a szerkesztéssel kapcsolatos folyamatban lévő ügyek lezárása érdekében munkáját továbbra is ellátja, s e célból értekezleteit megtartja. Legközelebbi alkalommal november 15-én délelőtt 10 órakor. Budapest, 1971. november 8., Diószegi András.”⁵⁷

A folyóirat megszüntetését osztályvezetői értekezleten közölte az Intézet igazgatósága. Az utolsó összevont folyóiratszám hátsó borítójának belső oldalán egy féoldalal tényszerű közlés tudatta az olvasókkal a változásokat. A fennmaradt levelezés-archívumok szerint a szerkesztőbizottság kérésére nem érkezett írásbeli válasz sem a párt AgitProp osztályától – igaz, hogy ez nem is volt szokásuk –, sem az MTA I. Osztályától, sem az Akadémia felsőbb vezetőségétől. A régi Kritika az MSZMP AgitProp Bizottságának az Intézetre vonatkozó 1962-es határozata nyomán alakult meg, s 1971 végén ugyanennek a testületnek a rendelkezése alapján szűnt meg. Az 1972 februárjától Pándi Pál felelős szerkesztésében és a Hírlapkiadó Vállalat kiadásában ugyancsak Kritika címmel megjelenő művelődéspolitikai és kritikai lap nem folytatója elődjének. Nemcsak küllemében, oldalterjedelmében, hanem célkitűzéseiben is eltérő, más típusú fórum lett.

A Kritika felelős szerkesztőjének levelezéséből⁵⁸

Kolozsvári Grandpierre Emil

1. [Budapest, 19]65. VI. 4. [Diószegi Andrásnak]

Kedves Barátom,

sajnálom, hogy legutóbb – mikor jelezted, nem kereshetél fel telefonon, betegség miatt – remélem, ezúttal semmi sem jön közbe, s alkalmunk lesz elbeszélgetni. Néhány

⁵⁶ MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai, 1971. Szabolcsi Miklós feljegyzése.

⁵⁷ MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai, 1971. Diószegi András feljegyzése a november 8-i szerkesztőségi ülésről.

⁵⁸ MTA ITI Archívum, A Kritika dokumentumai, Levelezés, 1963–1971.

témát is szívesen megbeszelnék – egy másik a mai nyelvvel foglalkozó tanulmányt Grétsy könyvével kapcsolatban – „a másik hullámról”. Örülök, hogy ez az írás tetszett, köszönöm a felajánlott vitalehetőséget – alkalomadtán élek majd vele.

Viszontlátásig barátsággal üdvözöl Grandpierre Emil

2. [Budapest, 19]65. július 7.

Kolozsvári Grandpierre Emil, Budapest, II. Bem rkp. 40.

Kedves Emil!

Megbocsáss, hogy a leveledre ilyen késve adok választ. [...] Nagyon örülök, hogy a tanulmánnyal elkészültél. Várom, hogy elküldd, s remélem, hogy már a legközelebbi soron lévő számokban, szeptemberben vagy legkésőbb októberben közölhetjük. Fontos és nagy érdeklődést keltő munkát végzel el bennük. Most hallom, hogy a TIT-ben a nyelvi szakosztály már többször is pro és kontra vitatkozott az argóról szóló írásodról. S terveik szerint az ősszel egy nagyobb, nyilvános vitát is rendeznek.

Szabó Dezső-tanulmányod megjelenéséről tudok, jár nekem a Látóhatár. Többektől hallottam is, hogy nagyon érdekes és újszerű. Én magam azonban még nem tudtam sort keríteni elolvasására, az egész júniusi folyóirattermést majd most tudom áttanulmányozni. [...] Könyvterjesztői tájékoztatókból értesülök, hogy az Értelmező Szótár új kiadását december–januárra várhatjuk. A következő tanulmányod – erről említést tettél, hogy szintén érdekelne – szólhatna erről? Várom tanulmányodat.

Meleg barátsággal üdvözöl Diószegi András

3. Budapest, 1965. július 27.

Kolozsvári Grandpierre Emil, Budapest, II. Bem rkp. 40.

Kedves Emil!

A napokban jutottam hozzá, hogy tanulmányodat elolvassam, s most – ígéretem szerint – megpróbálom összefoglalni benyomásaimat: Meggyőződésem, hogy a „hatékony-ság” ma a legfontosabb társadalmi kérdés Magyarországon. Én minden olyan írásnak, még soroknak is, amely erről a kérdéstről beszél, teljes belső együttérzéssel tudok azonosulni. A meglepő ez esetben számomra az a mód, ahogyan – teljesen meggyőzően – ezt a dolgot Szabó Dezsővel összefüggésben, mintegy az egész széles történelmi horizontot felrajzolva tárgyalod. Erről a témáról könyvet kellene írni, a magyar dzsentri-, nacionalista-, majd a személyi kultusz idején egzisztáló voluntarista illúziók története lenne ez, a legizgalmasabb, s a legszükségesebb könyvek egyike, melyet ma megírni lehet. Én a magam részéről a legfontosabb szellemi tevékenységnek – tudományról beszélve – a közhellyé vált fogalmak konkrét, élet- és időszerű valóság tartalmának a megmutatását tartom. Mostanában jó sokat írunk és beszélünk a nacionalizmusról. Sokan unják is ezt a témát, rendszerint azért, mert úgy vélik, ez még ma is – természetesen – a harmincmillió magyar programjával azonos, a hegemoniával a Dunamedencében. S nem is gondolnak arra, amire ebben a tanulmányodban gondolni kényszerítesz. Pedig a valóságismeret valóban, ahogy írod, csak javulóban van, s bizonyos, hogy ma a nacionalizmus fő formája az irtó-zás a valóság ismeretétől, a renyheség a tények elemzésére, a szomszéd „asztalának”

figyelmen kívül hagyása stb. Élveztem a tanulmány természetes, logikus formáját is – mint általában minden tanulmányodban.

Mint irodalomtörténész is, persze, alaposan hasznosítani tudom fölismeréseidet. Szabó Dezső egynémelyik szellemi őse a századvégen honol, egyáltalán az ő egész mentalitásának gyökerei idáig vezethetők. S minthogy pillanatnyilag épp e korszakban kutatok, sok mindent világít meg számomra élesebben. Az is kitűnő gondolat, hogy Szabó Dezső talán a legnagyobb magyar nyelvész lehetett volna. Persze hogy nem lett az, nemcsak magánügy, hanem kortünet is. A dzscentri-szellemiség – egy sajátos magyar oblomovizmus – sokakat tett képtelenné a rendszeres munkára.

A Kritikának készülő tanulmányodat változatlan érdeklődéssel várom. Múltkori levelemben azért írtam vaglyagosan, szeptembert vagy októbert, mert kb. két hónapra kell előre dolgoznunk, s szeptemberben csak abban az esetben hozhattam volna, ha valamilyen e hónapra lekötött tanulmány nem készül el, terjedelmi túllépés miatt halasztani kell stb. Viszont azt nagyon szeretném, ha az októberi számban megjelentethetnék. Kérlek, válaszolj, hogy számíthatok-e rá, s kb. milyen terjedelemben. Szeptember 1-ig kérném a kész kéziratot, úgy gondolom, addig mindenképpen be tudod fejezni. Hisz ha már ezelőtt három héttel befejezés előtt álltál, addig tető alá hozhatod. Jó munkát és pihenést kívánok – s a „pihenés” eredményeképpen esetleg ismét egy szép dialógust, hasonlót a Szabó Dezső és vidékéhez. Baráti szeretettel üdvözöl Diószegi András

4. [Budapest, 19]65. augusztus 3. [Diószegi Andrásnak]

Kedves András,

nagyon jólesett, hogy leveledben oly tüzetesen foglalkoztál tanulmányommal, s főleg, hogy annyi congeniális megértéssel. A témáról valóban köteteket lehetne írni – én olykor pedzettem, nem egy regényemben és tanulmányomban – az első visszhang a tied – ami azért szomorú, mert ez az ügy az egész nép ügye, egész kultúránké. Majd egyszer, szóban, többet.

Ami a tanulmányt illeti – egyszer már elkészült 16 p. terjedelemben, de mikor elolvastam, annyira nem tetszett, hogy nem küldtem el. Rosszul fogtam meg. Most már nagyjából látom, hogy kell a témát megfogni – minden ezen áll vagy bukik. Bizonyosra mégsem ígérhetem, hogy VIII. 31-ig elkészítem, azt viszont igen, hogy dolgozom rajta, hogy igyekszem. A baj az időjárásban van – ahogy az évek múlnak, egyre erősebben ütözkönek ki rajtam a meteoropátia jegyei, a sűrű frontváltozások olykor két-háromnapos fejfájásokat okoznak s ezekkel együtt teljes munkaképtelenséget. Csaknem egy teljes félévem ment emiatt kárba – épp most, hogy kezdtem anyagilag is lábra állni. Az első változat is emiatt nem sikerült. Egyébként nagyon komolyan veszem megbeszélésünket s párhuzamosan gyűjtöm az anyagot több nálatok közlendő tanulmányra – köztük arra, mely az Értelmezőt méltatja. Még egyszer köszönöm a leveledet, s remélhetőleg slussz előtt jelentkezem a kézirattal. Szeretettel üdvözöl Grandpierre Emil

5. [Budapest, 19]65. november 1. [Diószegi Andrásnak]

Kedves András, szégyenlem, de nem állom a szavam, annyira zavarnak a gátlások, hogy sehogyan sem sikerül összehoznom a hozzászólást a klasszikusok kiadásával kapcsolatos vitához. Remélem, elmúlik. Szívélyesen üdvözlő Grandpierre Emil

6. Budapest, 1971. március 15.

Kolozsvári Grandpierre Emil, Budapest, Palánta u. 20.

Kedves Barátom!

Megkaptam, s köszönöm a levelet, melyben Sükösd Mihály lapunkban megjelent tanulmányával kapcsolatos észrevételeidről tudósítasz. Sajnálom, ha akaratlanul is megbántottunk. De bizonyos dolgok ellen a szerkesztőségi kollektívák épp oly védtelenek, mint az író-individuumok. Az érintett tanulmány cím azok közé a jó, telitalálat-címek közé tartozik, amelyet olvasva a rosszul címzett tanulmányok átcímezésével küszködő szerkesztő először felsóhajt, végre egy jó cím, s nem mindig gondol arra, hogy ezt a címet talán épp a közelmúltban már olvasta másnál.

Egyszer Kodolányi – ha igaz a történet – sajtópert indított valaki ellen, aki Földindulás című drámájának címét elsajátította. Az alperes azzal védekezett, hogy ezt nemcsak ő tette meg, hanem előtte már mások is, s tudomása szerint a felperes azokat nem perelte. Valóban, vannak esetek, amikor még a szerzői jog sem tud egyértelműen állást foglalni, mint ahogy a fenti anekdota felperese sem nyert elégtételt. Mindezeket nem azért írom, mert anekdotázással szeretném a dolgot enyhíteni. Más a tartalom elsajátításának kérdése. Ha csak nem szó szerinti átvételről van szó, csupán alaposabb tanulmányozás után írható meg a vitacikk, amely egyben helyreigazítás és elégtétel is. Ahhoz azonban, hogy erre sor kerülhessen, idő kell. A szerkesztőségnek is, amíg a vállalkozó harmadikat előteremt. S annak, amíg a cikket megírja. [...]

7. Budapest, 1971. március 24-én [Diószegi Andrásnak]

Kedves Barátom,

sajnálattal kell megállapítanom, hogy különös elképzeléseid lehetnek az írói önértékről, ha azt hiszed, hogy egy magát valamennyire becsülő író polémizálni hajlandó egy szellemi útonállóval, vagy maga helyett másokat akar erre rávenni.⁵⁹

Ha egyáltalán van gyakorlati értelme a felelősségnek egy folyóirat szerkesztésében, akkor ez az eset az, amely módot ad a felelősség tényleges vállalására. Annak idején, amikor a Magyarokat szerkesztettem, Vas István sérelmezte, mégpedig jogosan, az egyik vele kapcsolatos cikkben foglaltakat, én, aki vállaltam a felelősséget, habozás nélkül utánajártam az esetnek, elolvastam, amit el kellett olvasni és magam szolgáltatam elégtételt a Magyarokban Vasnak, mégpedig az általa megkívánt formában.

⁵⁹ BENEDEK István *Magyar fa sorsa* című cikkéről van szó, melyet 1971 augusztusában közölt a Kritika, 8. sz., 38–41. A történelmi hűséghez az is hozzátartozik, hogy Kolozsvári 1968-tól egyáltalán nem adott cikket a Kritikának 1971 májusáig, ekkor, több okból is, utoljára.

Jelen esetben a felelősség terád hárul. Jogilag talán vitathatóan, de erkölcsileg föltétlenül. Nagyon kérlek, jártj utána érdemben az ügynek, s ha megállapítottad, nem más, hanem te magad, hogy állításaim alaptalanok, írd meg nekem, hogy ezúttal is csak a szokásos írói érzékenykedésről van szó, amely akadályozza a szerkesztési munkát. Tudomásul fogom venni. De ha nem így történik, s „pillanatnyilag nem találsz erre szerzőt”, akkor kérlek, vond le a konzekvenciád, és vedd kézbe magad a dolgot. Bárki szól hozzá, könnyű a dolga, nem kell szégyenpadra vonnia ezt a közismert irodalmi szarkát, mert vitáról lévén szó, mellékesen is megállapítja, hogy ezek és ezek a gondolatok[at] innen és innen már régen ismerjük [!].

Minthogy a zsarolásnak még a látszatát is el akarom kerülni, az egyetlen adut is kiadom a kezemből, nem tiltakozom a kiszedett hozzászólás közzélése ellen, ilyenformán más szövetségesre ez ügyben nem számíthatok, mint az erkölcsi felháborodásra – amelynek dinamizmusában enyhén szólva kételkedem. Barátsággal üdvözöl Grandpierre Emil

8. Budapest, 1971. szeptember 27.

Kolozsvári Grandpierre Emil

Kedves Barátom!

Késedelmesen válaszolok leveledre, minthogy válaszképpen a Kritika most megjelent 8. számát is el akartam Neked küldeni. E szám tartalmazza Benedek István írását. Úgy vélem, hogy a benne foglalt korrekt kijelentéssel egyetérthetsz. A probléma tüzetesebb kifejtésére nem kérhettem őt, minthogy a cikk nyomdába kerülése idején a szerző huzamos ideig külföldön tartózkodott.

Örülnék, ha az ügy ilyen formán való elintézése is meglegegedésre szolgálna.

Barátian üdvözöl Diószegi András felelős szerkesztő

Illés Endre

1. Budapest, 1963. november 27.

Illés Endre, Budapest, XI. Mátyóki út 22.

Kedves Illés Elvtárs!

Leveledet hétfőn kaptam kézhez. Meg kell vallanom, meglepődtem. A vitára természetesen számítottam, s legutóbb Hozzád írt levelemmel ki is fejeztem a készséget a vita folytatására, a Te viszontválaszodnak a Kritikában való közzelésére. Ez természetes. Elhatározásod lep meg, hiszen éppen kritikusi múltad és tekintélyed alapján joggal gondolhattam, hogy ebből a dologból nem csinálsz tekintélyi kérdést.

A vita jogosságát leveledben is elismered. S hadd tegyem hozzá, Te magad is oka vagy annak, hogy a Móricz-levelezésről írt cikkeddel szemben ellenvéleményem van nekem is és másoknak is. Ha valakinek vannak érdemei forrásértékű, az alkotó művész személyét és életművét kiteljesítő levelezések, emlékiratok kiadásában, kritikai méltatásában – Neked igazán vannak. Miért tehát most ez a hirtelen, teljes elutasítás? Miért írtad évekkal ezelőtt, Bartók levelei mellé állítva őket, épp a Móricz-levelekről? „Az utóbbi

években csak József Attila Londonba küldött, tréfálkozva is nagyon szomorú, szerelmes vallomásait, és Móricz Zsigmond mesélő és összegező kedvű, gazdag novellisztikus anyagú, mindig közvetlen és mindig őszintén nyújtózó leveleit tudtam úgy olvasni, hogy rögtön az életműhöz tartozó, önkénytelen alkotásnak éreztem őket.” A teljes levelezés ismeretében írhattad ezt? 1955-ben? Ha felelsz, felelj arra is, milyen motívumok okozták véleményed megváltozását, s én megnyugszom. De addig, engedj meg, hogy kitartsak az itt idézett véleményed mellett, s vitatkozzak (teret engedve a vitának) a mostanival. De Te nem is magát a vitát, hanem a vita stílusát kifogásolod. Kétségtelen, Czinének megvan a maga egyéni stílusa, jellegzetes stílus ez, amelyet sokan szeretnek, mások, olykori túlradásai miatt, bírálják.⁶⁰ Indulatosság, érzelmi túlzások, hirtelen ellágyulások és ironizálás egyaránt jellemzik. Vitacikkeiben éppen úgy, mint tanulmányaiban, évfordulókra írt megemlékezéseiben. Személyesen, a magam egyéni ízlése szerint ez a stílus nekem sem ideálom. De az lett volna talán a dolgom, hogy Czine stílusát megrendszabályozzam, egyéniségét kordába törjem? – S csak úgy adhattam volna nyomdába cikkét? Végül kifogásolsz bizonyos hasonlatokat és kitételeket. Igaz, az indulat ezeket is kimondta. De mivel súlyosabbak ezek a Te kritikád indulattalanul (vagyis jól fékezett indulattal), szenttelenül (vagyis ésszerűsített szenvedéllyel) kimondott állításaival „hamisítás”, „torzítás” stb. S ezek nem egyszerű stílus túlbujánzások, hanem bekezdéseként megismételt, tudatosan fokozott kitételek. S nemcsak F. Csanak Dórát illelted velük, hanem mindazokat a néven nem nevezett személyeket, s intézményt is, amely s akik a tapasztalatlan fiatal kutatót ebbe a szerinted félresikerült, „barbár” vállalkozásba belebiztatták. Mindezt nem azért említem, hogy reád hárítsam a felelősséget a vita hangneméért, hanem csak annak bizonyítása végett, hogy a szenvedélyes vitákban nehéz vigyázni a szavakra – s éppen ezért jobban kell vigyáznunk. Nekem mindenesetre komoly tanulság a Te megbántódásod, s őszintén sajnálom, hogy nem várt elhatározásodat eredményezte.

Lemondásodat megmásíthatatlannak mondod. Én mégis azt szeretném, ha nem kerülne sor a szerkesztőbizottságból való kiválásodra. Minthogy Te mint az Írószövetség delegátusa veszel részt a munkában, mindaddig, amíg a Szövetség nem nyilvánít véleményt, várakozási állásponton kell maradnom. Ma beszéltem Darvassal, s kértem, hogy beszéljen Veled ebben a dologban. Annyit még: hétfőn reggel 9 órakor, mielőtt bejöttem az Intézetbe, kerestelek telefonon. Miután nem voltál benn, a titkárnőt kértem meg, kérne Tőled számomra egy félórát szerdára, vagy pénteki napra. Szerettem volna személyesen megbeszélni Veled: milyen módon kívánod a vitát folytatni, s egyáltalán mi a véleményed az ügyről. Továbbá szerettem volna folyó szerkesztési ügyekről kikérni a véleményedet. Sajnálom, hogy erre a beszélgetésre most már – remélem [csak] egyelőre – nem kerülhet sor.

Változatlan tisztelettel üdvözlő Diószegi András

⁶⁰ Lásd CZINE Mihály, *Barbárság? Vita Illés Endrével*, 1963, 3. sz., 34–41.

2. [Budapest,] 1965. november 4. [Diószegi Andrásnak]
Kedves Bandi!
Köszönöm szíves leveledet – nem udvariasságból, de azt adtad, amit az ember a leg-
ritkábban kaphat: az igaz, baráti becsülést.
Örültem a cikk szép „tálatásának” is. Nagyon kíváncsian várom a folytatást.
Szeretettel üdvözöl híved Illés Endre

3. [Budapest,] 1967. január 9. [Diószegi Andrásnak]
Kedves Bandi!
Gordon Etel megmutatta rólam írt tanulmányodat.
Eddig soha senki nem értette meg ilyen pontosan, ennyi tisztasággal – mit akartam el-
érni íróként. Mit vettem célba.
Megnyugtattál, hogy valamit mégis sikerült megvalósítanom.
Külön örültem, hogy a legszorosabb egységben látod műfajaimat: a novellát, a drámát
és az esszét. Magam is így érzem. És talán még érzékelhetőbb lesz ez a „testvériség”, ha
idén tavasszal megjelenik színdarabjaim kötete. És jövőre az esszé-kötet.
Az egész írást őszintén köszönöm.
Szeretettel üdvözöl Illés Endre

4. Budapest, 1970. szeptember 14. [Diószegi Andrásnak]
Kedves Bandi!
Hütlén vagy a kiadóhoz (s természetesen hozzám is). A betegségeddel foglalkozol.
Helytelen elfoglaltság, *mást* kínálok.
A kiadó nevében arra kérlek: kössünk szerződést új tanulmányaidra. Méltányos határ-
időt kapsz – mondjuk 1972. május 1. Ez szép nap, elfogadhatod.
Csak arra kérlek: dolgozz. Ha lassan, ha keveset is – de írd.
Ne tiltakozz: a szerződést küldjük. Most szabadságon vagyok, de már közben megka-
pod a szerződést.
Igaz barátsággal ölel és minden jót kíván régi híved Illés Endre

Lengyel József

1. [Dátum nélkül] [Diószegi Andrásnak]
Kedves Dió!
Eddig még minden ígéretedről megfeledeztem – de én optimista vagyok.
Mellékelek egy meghatalmazást, melyre a szerkesztőségben üttess pecsétet – mint a
holdnak karimája. És vegyél nekem rugós dossziékat és 10 × 14 centiméteres noteszokat
lukak és perforáció nélkül. Szín lehetőleg különböző: fekete, zöld, barna stb., hogy a
dossziék és noteszok pofáról felismerhetők legyenek.

Ha pénzt kapsz, a felesleget idd meg az egészségemre. De ha pénzt nem kapsz: hozzád ajándékba.

Ölel: Lengyel

Irodalomtörténeti Közlemények
2006. CXIII. évfolyam 768. szám

2. [Budapest, 19]63. szeptember 28. Diószegi András elvtársnak

Kedves Bandi!

A Tolsztoj-cikk nem egyhamar lesz kész, vagy talán sohase készül el. De mellékelek itt egy kis jegyzetet – írói hozzájárulást az esztétikához. Ha nem felel meg, kérlek, küldd vissza sürgősen.

Ölel Lengyel József

3. Budapest, 1963. október 6.

Lengyel József, Budapest, XI. Ulászló u. 74.

Kedves Józsi Bácsi!

Leveledet és küldeményedet most kaptam kézhez. Mindkettőt nagyon köszönöm. A cikketed kitűnőnek találom, mindjárt a most következő, éppen nyomdába menő harmadik (azaz novemberi) számban hozzuk. Ilyen írói ars poeticák közlésére már a megindulás előtt gondoltunk – talán a Tolsztoj-cikk megbeszélésekor esett is szó erről köztünk. S annak külön örülök, hogy éppen Te kezded el a sort.

A Tolsztoj-cikket továbbra is számon tartom, s bízom benne, hogy egyszer mégis sort tudsz keríteni rá. Igyekezlek föl hívni telefonon is, addig is ez a levél biztosan otthon talál.

Szeretettel ölel Diószegi András

4. [Budapest, 19]68. november 13.

Lengyel József elvtársnak, Budapest

Kedves Józsi bácsi!

Regényedet Rényi Péter útján kb. két héttel ezelőtt megkaptam. Köszönöm a bizalmat. Az olvasáshoz, sajnos, csak a napokban tudtam hozzáfogni, de igyekezni fogok minél hamarabb végezni vele. S akkor, ahogy kérted, visszajuttatom a kéziratot. Örülnék, ha a közeljövőben arra is módot keríthetnénk, hogy személyesen találkozzunk. Régen beszélgettünk már, s ez nekem nagyon hiányzik. Edittel gyakran emlegettünk, ő ugyan most nincs idehaza, de kért, hogy az ő üdvözlését is adjam át neked.

Melegen ölel Diószegi András

5. Budapest, 1971. július 15.

Lengyel József et.

Kedves Józsi Bátyám!

Július közepén tartunk, tavaszi megállapodásunk értelmében körülbelül erre az időpontra készülhetnél el Tolsztoj-tanulmányoddal. Ha készen vagy, arra kérlek, küldd el számunkra, hogy minél előbb meg tudjuk jelentetni. Ha még várnom kellene, kérlek, értesíts, körülbelül mikorra számíthatok rá?

Remélem, jól vagy és jól haladsz munkáddal.

Kedves feleségednek add át kézcsoóomat.

Baráti szeretettel üdvözöl Diószegi András felelős szerkesztő

Hegedűs Géza

Budapest, 1967. március 29. Diószegi András szerkesztő úrnak, Kritika szerkesztősége
Hegedűs Géza, Bp., Ditrói Mór u. 3.

Kedves Bandi!

Ez a levél és a benne feltett kérdés elsősorban Neked szól, mint legilletékesebbnek, de általad a Kritika egész szerkesztőségének, kérve, hogy válaszolj egy számomra egyre rejtélyesebb kérdésre, amelyre én magam sehogyan sem tudok még csak a válasz lehetőségének útjára se találni.

Kritiká-tok mostani – márciusi – számában nagy körképet adtok az 1966-os év hazai irodalmáról. Ebben a jelzett esztendőben jelent meg *Az állam én vagyok* című regényem, amely éppen tizedik története a hosszú évek óta bonyolódó „Európa közepén” című regényciklusomnak. Továbbá ebben az évben jelent meg *Földönjáró csillagok* címen 12 egyfelvonásos drámámnak gyűjteményes kötete. A kisebb publikációkról nem is beszélek. Viszont a nagy és alaposnak tetsző körképnek sem Béládi Miklós által írt és a regényről szóló tanulmányában, sem pedig a drámákról szóló részében (amelyet egyébként legjobb barátaim körébe tartozó szakember, Vajda Gyurkamiska írt) – még csak a nevem sem fordul elő. Igaz, ha én a Te helyeden ülök, erre azonnal azt válaszolom, hogy a hivatkozott regény ugyan 1966 januárjában jelent meg, de 1965-ös dátummal, a drámakötet darabjait pedig csak a TV-ben és az Irodalmi Színpadon mutatták be és nem afféle nagy színházban – tehát a teljes hallgatás amolyan peches véletlen. El is hinném, én is így magyaráznám, mert hajlamos vagyok a túlzottan optimista magyarázatokra. De ez a jelenség kiegészíti azt a tényt, hogy a nagy Irodalomtörténet hatodik kötetében a nevem sem fordul elő (nem számítva az apparátus kényszerű filológiai hivatkozásait), noha mintegy 50 kötetnyi könyv van a hátam mögött, amelyből a kezdetek még a felszabadulás előtti évekre esnek, noha eléggé köztudomású, hogy a népszerű, a még nyelvi határainkon kívül is tudomásul vett írók közé tartozom. És ha ezt a coincidentiát is valamiféle véletlennek mondanám, akkor ott lenne harmadik mozzanatként az Írószövetség választmányának megbeszélése irodalmunk helyzetéről ez év elején, amikor is Illés Lajos [!] (hasonlóképpen kedves jóbarátom) összefoglalván az utóbbi öt év irodalmi jelenségeit, még csak azt sem említette, hogy ezekben az években nekem 7 könyvem jelent meg, s miközben megemlékezett különböző regényciklus bizonytalan kezdeményeiről, eszébe sem jutott a lassanként zolai méreteket öltő „Európa közepén”, amelyet egyébként ő ad ki, mint a Szépirodalmi Kiadó egyik vezetője.

Bandikám, ez nem lehet véletlen, és nem lehet valami szórakozottság eredménye. Ehhez én túl látható ember vagyok irodalmi életünkben. Ehhez túl látható tény az, hogy az új magyar történelmi regény javarészt én írtam. Ehhez túl látható tény az „Európa köze-

pén”, amely alighanem többet mond el a mi nemzedékünk tudatváltozásáról, mint az erről szóló utóbbi időben kelt regények együttvéve. Ehhez túl látható tény, hogy az irodalmi igényű rádiódramát én teremtettem meg.

Nos, a kritikának és ezen belül a Kritikának lehet merőben más véleménye mindarról, amit én csináltam és csinálok, élhet filozófiai és esztétikai kifogásokkal... csak egyet nem tehetne: hogy miközben kérészerű apróságokat is felölelő összefoglalásokat csinál, egyszerűen non existensnek tekintsen egy életművet, amely talán tévutakon jár, de amely talán per longam jelentékenyebb irodalmi jelenség, mint bármi egyéb az utóbbi húsz év közép-európai irodalmában. (Hiszen aki nem ezzel az igénnyel ír, annak aligha van miért írnia.)

Sok éve annak, Bandi, hogy egy ízben kocsin mentünk valahová vidékre és én említettem Neked a körülöttem ásító légüres teret. Te akkor mentegetőzve mondtad, hogy bizony sok még a pótolnivaló és a hiányosság. Azóta elteltek az évek, megjelent a nagy Irodalomtörténet, közben folyik a kritikai munka, én közben közel félszáznyi könyvnél tartok... és a hivatásbeli kritikusok még csak azt sem gyanítják, mi van ezekben a könyvekben. Miért nem? Vagy ha tudják, miért a hallgatás? És hogy történhetett meg, hogy egy körképben, amely a nyolcadrangúakat is felöleli, egy célzás erejéig sincs szó arról, aki sok mindenben többet és lényegesebbet mondott el múlttól is, közelmúlttól is, és az aktualitásokról is, mint a többiek...? Erre a kérdésre kérek Tőled és töletek választ, Bandi.

Baráti szeretettel üdvözöl Hegedűs Géza

Nemeskürty István

Budapest, 1967. október 25. [Diószegi Andrásnak]

Kedves Barátom,

hálásan köszönöm kedves küldeményedet, a *Megmozdult világban* című tanulmánykötetedet. Ilyen hosszú és súlyos betegség után lábadozva – mert remélem, már a „javulás útjára tértél” – még arra is gondolni, hogy távolabbi baráti körödről se feledkezzél meg: éppen egy betegségben különös kitüntetés, aminek már csak azért is örülök, mert legnagyobb örömmel tartom magam a Kritika-gárdához tartozónak.

Mielőbbi javulást kívánva őszinte barátsággal üdvözöl Nemeskürty István

Gábor Miklós

1. [Budapest, 196]5. november 18.

Gábor Miklós, Madách Színház, Budapest

Kedves Gábor Elvtárs!

Az elmúlt hó végén többször is kerestem a színházban telefonon az Illés Endre-tanulmányhoz kért hozzászólás ügyében. Sajnos sikertelenül. Most levélben ismét kérem, ha lehetséges, szólaljon meg ebben a vitában.

Illés Endre tanulmányának időközben megjelent szövegét, valamint a novemberi számban megjelent első hozzászólásokat mellékelten elküldöm.

Kérem, válaszoljon levélben, számíthatok-e a vitában való részvételére, amelyet talán – sok munkája mellett is – lehetővé tesz az a körülmény, hogy április–májusig kívánjuk folytatni. Ha szükségesnek tartja az előzetes személyes megbeszélést, jelöljön meg egy időpontot, amikor felkereshetem. Akár a színházban, akár pedig egy belvárosi presszóban találkozhatnánk.

Bízom abban, hogy részt tud venni ebben a nagyon sokakat érdeklő, fontos eszmecsereben.

Meleg üdvözlettel Diószegi András felelős szerkesztő

2. Budapest, 1965. december 9. [Diószegi Andrásnak]

Kedves Diószegi elvtárs!

Megtisztelő felkérésüknek, hogy szóljak hozzá Illés Endre cikkéhez, nem tudok eleget tenni. Ennek egyetlen oka van: nem jut eszembe semmi! Ez, azt hiszem, olyan meggyőző érv, ami nem csak engem, de Önt is meg fogja győzni illetéktelenségemről.

Köszönöm, hogy gondoltak rám.

Meleg üdvözlettel Gábor Miklós

Lukács György

1. [Budapest, 19]65. április 20.

Lukács György elvtársnak

Bp., V. Belgrád rkp. 2.

Tisztelt Lukács Elvtárs!

Szerkesztőségünkhöz írt levelét, minthogy szabadságon voltam, némi késedelemmel kaptam meg. Továbbá utólagosan is informálódni akartunk *Mai szocialista realizmus* című cikkének a Neue Rundschau-ból való átvételével kapcsolatos problémát illetően. Ez a magyarázata a kissé lassú válaszádnak.⁶¹

Bennünket az átvételkor az a szándék vezetett, hogy a magyar közönséggel is megismertessünk egy általunk fontosnak tartott, külföldön napvilágot látott tanulmányát. Hasonló ez a törekvés ahhoz, amidőn az ősszel még csak németül olvasható s a magyar közönség számára gyakorlatilag hozzáférhetetlen *Esztétikáját* ismertettük. Nem tartottuk szükségesnek, hogy a cikk közlésének külön engedélyezését kérjük, hiszen a folyóiratok általános gyakorlata, hogy egymástól – az átvétel feltüntetésével – cikkeket vesznek át. Eljárásunk helyességéről a Szerzői Jogvédő Hivataltól utólagosan kért információból is meggyőződhetünk. Ennek másolatát mellékelten Önnek is elküldöm, tájékozódás végett. A cikk-átvételnek ezzel a kialakult gyakorlatával függ össze, hogy egy általunk megbíz-

⁶¹ Diószegi András 1965. április 6-i keltezéssel levelet írt a Szerzői Jogvédő Hivatalba Dr. Tímár István főigazgatónak, akitől ebben az ügyben kért tanácsot. Lukács tanulmánya a *Kritika* 1965. márciusi számában jelent meg: 1965, 3. sz., 28–38.

hatónak tartott fordítóval fordítottuk le írását, s azt jelentettük meg – megfelelő szakmai ellenőrzés után – folyóiratunkban. Azt reméljük, hogy ez a magyarázat megnyugtassa Lukács elvtársat, s eláll attól a kívánságától, hogy levelét nyilvánosságra hozzuk. Nem volna értelme, ha formai kérdésekről kellene vitatkoznunk. A magyar közvéleményt megnyugvással töltötte el az a tény, hogy írása lapunkban napvilágot látott. Mi a magunk részéről ezt szintén eredménynek tekintjük, épp a közvélemény tájékoztatása és a megfelelő vitaköz légkör kialakítása szempontjából.

Kérjük, vegye figyelembe szerkesztőségünknek ezt a törekvését. Elvtársi üdvözlettel
Diószegi András felelős szerkesztő

2. Budapest, 1965. április 22. A Kritika Szerkesztőségének

Tisztelt Diószegi elvtárs!

Vettem ápr. 20-iki levelét és annak mellékletét. Egyik dokumentum sem győzött meg. Csupán azt kellett belátnom, hogy – továbbra is helyesnek tartott – álláspontomat a jelen körülmények között lehetetlen a gyakorlatban érvényre juttatni. Ezért elállok minden további lépéstől.

Intézkedtem, hogy szerzői tiszteletdíjamat a Takarékpénztár visszautalja az Akadémiai Kiadónak.

Kommunista üdvözlettel Lukács György

Nádasdy Kálmán

1. Budapest, 1963. szeptember 30. Diószegi András elvtársnak, a Kritika felelős szerkesztője, Bp., Ménesi út 11–13.

Kedves Diószegi elvtárs!

Köszönettel vettem k. sorait és a mellékelt Kritika első számát. A lap ízléses és tetszetős küllemű és mind célkitűzésével, mind pedig már az első szám cikkeivel komoly figyelmet érdemel. A magunk területén is igen nagy hiányát érezzük a valóban marxista szellemű kritikának, az opera-művészet esztétikai problémái – való problémái – helyes megvilágításának és kitérőgálásának.

Őszintén reméljük, hogy lapjuk e téren is eredményeket fog elérni, – készen állunk ehhez segítséget nyújtani. – Mind főpróbáinkon, mind pedig bemutatóinkon szívesen látjuk a Kritika szerkesztőit ill. zenekritikusait. Ez ügyben kérjük mindenkor Bakos Erzsébet munkatársnőnket felhívni.

Sok sikert kívánva elvtársi üdvözlettel Nádasdy Kálmán igazgató

2. Budapest, 1963. november 18.

Nádasdy Kálmán Irodalomtörténeti Közlemények
Magyar Állami Operaház CXIII. évfolyam 768. szám
Kedves Nádasdy elvtárs!

A Kritika első számára írt kedves levelét megkaptam. Egy kissé késve nyugtázom. Egyúttal megküldöm a Kritika harmadik számát. A műmellékleten az Operaház párizsi szereplésével kapcsolatos képeket hozunk.

A párizsi szerepléshez sok sikert kíván, szeretettel üdvözli Diószegi András felelős szerkesztő

*Féja Géza*⁶²

Budapesten, 1964. február 4. [Diószegi Andrásnak]

Kedves András!

Baráti soraidat őszintén köszönöm. Természetesen szeretnék válaszolni Martinkó cik-kére. Az a márciusi számba már késő. De különben is jó lenne személyesen beszélünk a dolgról, ha helyesnek ítéled, Simon Pista bevonásával. Így megtárgyalhatnánk azt, hogy az áprilisi számba írdak, vagy a vita végén, esetleg kibontakozása közben?

Ami mondanivalómat illeti: szűkebb értelemben gondolt vita helyett inkább tovább fejtegetném, magyaráznám s megvilágítanám azt, amit kezdtem. Címe talán ez lenne: „A vallomás folytatódik”. Martinkó ugyanis sokat feltételez, sejtet és félreért. Mikor pl. a hagyományról írok, akkor nyilván az egész hagyományra gondoltam, s nem a népi hagyományra, még kevésbé a népiek hagyományára. Azután itt a partikularizmus vádja. 1943-ban a népiek közé soroltam József Attilát, sőt Nagy Istvánt is. 1964-ben „Szekta és irodalom” címen éppen a „partikularizmust” támadtam, ugyanezen év decemberében Sárközi Györgyöt nem csupán mint szervezőt és szerkesztőt, hanem mint író is a népiek közé helyeztem stb. stb.

Egyszóval: akad mondanivaló éppen elég, s csakugyan itt az ideje, hogy irodalmi hangon és színvonalon tisztázzuk a problémákat. 1958-ban ugyanis egyes tollforgatók a gyalázkodás terén keltek versenyre. Az én szerény munkásságomra ilyen értelemben mindig számíthatsz.

Annak is örvendek, hogy folyóiratod rendeltetését ennyire mélyen átérzed. Erre annál inkább szükség van, mivel folyóirataink kritikai része – úgy látom – még mindig gyenge lábon áll. A jó példának rendkívüli hatása lehetne. Természetesen sok feltétele van ennek, s talán nem lenne haszontalan dolog, olykor beszélgetni ezekről.

Elnézéset kérem soraim késedelméért. Ám erős rheumatikus fájdalmaim voltak, komoly injekciókat kaptam, kapok, s ezek eleinte eléggé megviseltek. Most már sokkal jobban érzem magam.

⁶² Féja Géza a Kritika fennállásának tíz éve alatt rendszeresen levelezett a szerkesztővel. Ennek a levelezésnek több darabja is fennmaradt, ez az első.

F. hó 11-én előadást tartok Balatonfüreden, néhány napig ott maradok. Visszatérésem után azonnal keresem majd Veled a kapcsolatot, s megbeszélhetjük találkozásunk időpontját.

A viszontlátásig baráti szeretettel köszöntlek, híved Fejta Géza
Bp., XI. Mező utca 12. V. 1. Telefon: 456–859.

Erdei Ferenc

1. Budapest, 1964. november 16. Diószegi András elvtársnak, Bp., XI. Ménesi út 11–13., Kritika Szerkesztősége

Kedves Diószegi Elvtárs!

Nagyon szépen és szerényen írtad a levelet, de sajnos ez sem tud rajtam segíteni. Most már megvan az egész évi mérlegem és különféle okok miatt ez olyan átmeneti időszakká vált, hogy ilyen igényű munka nem jön ki belőle. Át kell tehát tennünk a jövő évre.

Üdv: Erdei Ferenc

2. Budapest, 1965. november 29. Diószegi András elvtársnak, Kritika szerkesztősége, Bp., XI. Ménesi út 11–13.

Kedves Diószegi Elvtárs!

Most már megtisztult a kilátás az iránt, hogy cikket írjak gazdasági jövőnkéről. Március–április hónap jó, mert akkor kerül napirendre a gazdaságirányítási rendszerre vonatkozó elhatározás is, és a III. ötéves terv is. Addig tehát nyugtatnunk kell a dolgot, de a téma annyira fontos és érdekes is, hogy én nem feledkezem el róla.

Elvtársi üdvözléssel: Erdei Ferenc

Hunyady József

Budapest, 1964. október 28. Diószegi András et. ir. főszerkesztő

Kedves Barátom, Andris!

Kedden mondtad, hogy bejössz a Hungáriába. Ott voltam kétszer is a jelzett időpontban: nem voltál sehol. Így hát postán küldöm el a képeket. Remélem, tetszenek majd kedves feleségednek is! Fogadd a képeket megkülönböztetett szeretetem halovány jeleként! Ölel barátod, Hunyady Jóska

Kassák Lajos

Irodalomtörténeti Közlemények
1964. évi 708. szám

1. Visegrád, 1964. január 15. Diószegi András író, Akadémiai Kiadó, Kritika Szerkesztősége, Bp., V. Alkotmány u. 21.

Feladó: Kassák Lajos, Bp., III. Bécsi út 98.

Kedves Diószegi András!

Visegrádi pihenésem közben olvastam el költészetemről írt tanulmányát. Köszönöm figyelmességét és a tanulmány komoly, tartalmas hangvételét. Elég sokan kísérelték meg munkásságom értékelését, de nagyon kevesen férköztek olyan közel költészetem lényegéhez, mint Maga. Látni, hogy az anyagot odaadással tanulmányozta és a művekből kiindulva fogalmazta meg véleményét. Ritka jelenség ez a mai kritikai gyakorlatban.

Bárha némi ellentmondásokat találtam is írásában – fáradozásáért és rokonszenvéért fogadja őszinte köszönetemet.

Ha egyszer alkalom adódna hozzá, szívesen folytatnék Magával személyes beszélgetést egyes tisztázatlan pontokról.

Szívélyesen üdvözli Kassák Lajos

2. [?,] 1964. október 25.

Kedves Diószegi András,

fogadja köszönetemet azért, hogy közreadta Béládi kritikáját.

Hozzáértó és egyértelmű írás. Nemigen szoktam hasonló elismerést kapni.

Szívélyes üdvözzel Kassák Lajos

Simon István

Budapest, 1967. május 24. Diószegi Andrásnak, a Kritika felelős szerkesztőjének

Kedves Bandi!

Nagy kérelem fordulok hozzád, a szövetség titkársága és a Kortárs szerk. nevében. Június 5-én hétfőn, a prágai Plamennel megbeszélést tartunk a szövetségben *Irodalom a szocialista társadalomban* címmel. A csehek hatan, mi tizenketten leszünk. Erre a megbeszélésre hívlak meg, s nagyon kérek, gyere el, ha csak egy mód van rá. A téziseket a jövő héten eljuttatom lakásodra. Hozzászólásodra is igen számítunk, s gondolom, mint szerkesztő is hasznát veheted a diskurzusnak.

Válaszodat várom, baráti szeretettel Simon Pista

ItK

Fábri Zoltán

Irodalomtörténeti Közlemények
1967. évi kötet, 708. szám

Leányfalu, MAFILM Alkotóház, 1967. február 20. Diószegi András főszerkesztő úrnak
Kedves Diószegi Elvtárs!

Levelét párizsi tartózkodásom alatt kézbesítették, ahol egy hetet töltöttem a *Húsz óra* c. filmem bemutatásával kapcsolatban, s így utólag bizonyára meg fogja érteni, hogy korábban nem tudtam válaszolni.

A köszönet természetesen nem engem illet, amiért az *Utószezon* vetítésére meghívtam, hanem Önnek jár, aki vette a fáradságot és megtisztelt azzal, hogy a filmmel kapcsolatban kialakult gondolatait – és mennyire nem formálisan! – közölje velem. Nem is hiszi, milyen végtelenül jólesett, s mekkora örömet jelentett számomra, hogy ilyen érzékenyen, ennyire elemző módon, saját gondolataival kiegészítve értette meg azt a művészi alapgondolatot, ami vezetett bennünket a film készítése közben.

Tisztában vagyok azzal, hogy ez a film sem műfajánál, sem anyagánál fogva nem könnyű vállalkozás, s „emészthetősége” is komoly próbát fog jelenteni. Bizonyára igaza van akkor is, amikor azt írja, hogy sokan nem kedvelik az ilyen „lelkiismeret-vizsgáló” filmeket. De bármilyen vita kísérte, vagy bármilyen támadás érje is, engem eleve kárpótolni fog az Ön megértése, s az a remény, vagy talán inkább meggyőződés, hogy sokan, remélhetőleg aránytalanul többen lesznek azok, akiknek a véleménye az Önével lesz rokon.

Kedves Feleségének és Önnek is még egyszer megköszönve figyelmét és jókívánságait szeretettel üdvözlö Fábri Zoltán

SZEMLE

BERZSENYI-LUSTRUM¹

Ami a kiadások számát illeti, Berzsenyi talán sosem tartozott az elhanyagolt költők közé: az utóbbi időben is másfél-két évente kiadták összes vagy válogatott verseit, 2001-ben pedig új monográfia is megjelent róla. Az alábbi írás az újabban, 1998 óta napvilágot látott kötetekkel foglalkozik. Ezek elég sokfélék: Onder Csaba az 1816. évi, második kiadás anyagát adta ki (a függelékben olyan versekkel is, amelyek abban nem szerepeltek), Orosz László kötete Berzsenyi csaknem összes műveit tartalmazza, Bécsy Ágnes kismonográfiát írt a költőről, Gy. Horváth László pedig egyazon könyvben jelentetett meg – néhány prózai művel megtoldott – Berzsenyi-, ill. Kölcsey-versválogatást.

Orosz László kiadása

Orosz László új könyve az 1999-ben megjelent előző kiadásának bővített és javított változata,² Berzsenyi lényegében minden művét tartalmazza.³ A *Versek*, a *Prózai művek* (szép- és értekező próza), ill. a *Levelek* után az *Utószó* következik, végül a *Jegyzetekkel*, a *Név- és Szómagyarázatokkal*, ill. a *Mutatókkal* együtt mintegy százoldalnyi apparátus zárja a kötetet.

¹ A megjelenés időrendjében: BERZSENYI Dániel, *Versek*, szerk., s. a. r., jegyz. ONDER Csaba, Bp., Raabe Klett Kiadó, 1998, 160 l. (Matúra Klasszikusok, 26), a továbbiakban: ONDER 1998; BÉCSY Ágnes, *Berzsenyi Dániel*, Bp., Korona Kiadó, 2001, 255 l. (Klasszikusaink), a továbbiakban: BÉCSY 2001; BERZSENYI Dániel és KÖLCSEY Ferenc *Válogatott művei*, vál., szerk., jegyz. GY. HORVÁTH László, Bp., Európa Kiadó, 2002, 312 l. (Európa Diákkönyvtár), a továbbiakban: GY. HORVÁTH 2002; BERZSENYI Dániel *Művei*, szöveggond., utószó, jegyz. OROSZ László, Bp., Osiris Kiadó, 2004, 636 l. (Osiris Klasszikusok), a továbbiakban: OROSZ 2004.

² BERZSENYI Dániel *Művei*, szöveggond., utószó, jegyz. OROSZ László, Bp., Osiris Kiadó, 1999, 636 l. (Osiris Klasszikusok). Megjegyzendő, hogy ezek a kiadások mind a következőre mennek vissza: BERZSENYI Dániel *Művei* – Kis János *Emlékezései*, vál., szöveggond., jegyz. OROSZ László, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1985, 1131 l. (Magyar Remekírók), ebből Berzsenyi: 806 l.

³ Orosz a kötet 526 sk. lapján sorolja fel a néhány kihagyott darabot. Ezek közül néhányért bizonyára nem nagy kár, ill. elegendőnek látszik az Orosz által közölt szemelvény is, de lassan ideje lenne „a körülbelül a húszas évek elején keletkezett *II Antirecenzió*” (CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1986, 398) megjelentetésének is, tekintettel arra, hogy a kritikai kiadás megfelelő kötetet ki tudja, meddig várat magára. Kevésbé fontos, de nem világos, hogy Orosz miért hagyja ki a saját korábbi kiadásában is közölt egyik levelet: Ajkay Jánosnak, 1824 k. (lásd a 2. jegyzetben említett 1985. évi kiadást, 622).

(Az Orosz László-féle szöveg helyesírása) Az Orosz Lászlótól megszokott gondos munkának köszönhetően nem találkozunk a Berzsenyi-kiadásokra oly jellemző sajtóhibákkal⁴ a szövegben, amelynek helyesírását egyébként a kiadó – a mérték dolgában talán vitathatóan, de a következetesség tekintetében helyeselhető módon – modernizálta. Ennek a beavatkozásnak megvan a létjogosultsága, minthogy a helyesírás éppen azért van, hogy alkalmazzuk, mindazonáltal rejt magában csapdákat is.⁵ Pl. *A magyarokhoz* („Romlásnak indult”) 10. versszaka: „Eldődeinknek bajnoki köntösét / S nyelvét megúnván rüt idegent cserélt, / A nemzet örlelkét tapodja, / Gyermekei báb puha szíve tárgya. –”⁶ Jelen formájában a mondatból nem világos, hogy a „nemzet” a mondat alanya vagy az „örlelek” birtokos jelzője. A mai nyelvérzék talán az első értelmezést támogatná, annál is inkább, mert különben az előző versszak elején szereplő, „magyar”-t kellene ötsornyi távolságból alanynak ideértenünk. És mégis: ennek ellentmond a korabeli kiadásokban a „nemzet” mögött még meglévő aposztróf, amely a hiányzó birtokos toldaléket helyettesíti.⁷ Ugyanez a helyzet *A remete* 48. sorában, ahol a „régén siratott”-ról nem lehet eldönteni, hogy a „karja közé” birtokos jelzője vagy a „rogya” alanya. Ez a helyesírás modernizálásának egyik furcsa aspektusára vet fényt: ugyanis itt az eredetiben sem volt aposztróf, tehát elvileg nem is történt beavatkozás. Amint azonban kiiktatjuk az aposztróft, ennek hiánya egy csapásra megszűnik – a kétséges esetekben fontos – (zéró) jelnek lenni. (A megoldás tehát: alany.)⁸ Ezek apróságok, de ahhoz, hogy szó szerint értsünk egy verset, először bizonyára betű szerint kell értenünk.⁹

(*Orosz László jegyzetei*) Ennyit az Orosz-féle kötet helyesírásáról. Nézzük a bővített *Név- és szómagyarázatokat*, ill. *Jegyzeteket!* Orosz kiadásról kiadásra bővíti a magyarázatokat: a második kiadásban jó öt tucatot, a mostani, harmadikban – a *choquetrée*-től a *Sorbus aucupariáig* – tizenöt új szóval gyarapodott a lista, de kár, hogy a tizennyolc oldalas jegyzék magyarázatai nem mindenhol kielégítőek. Mert pl. az „ambrás”¹⁰ nem ambróziás – ahogy az Oroszén kívül Onder Csaba kiadásában is áll –, hiszen az ámbrá illatszert, és nem azonos az istenek mitikus eledelével. Catóról szólva az i. e. 234–149 élt politikus mellett helyes volna utalni a későbbi, ún. uticai Catóra is, annál is inkább, mert

⁴ Lásd erről legutóbb: GY. HORVÁTH 2002, 5 skk.

⁵ A kérdéskörhöz lásd KERÉNYI Ferenc, *A magyar klasszikusok népszerű kiadásainak néhány szövegnyelvi kérdéséről*, It, 26 (1995), 295–312.

⁶ Ahol nincs szükség betűhív pontosságra, Berzsenyi verseit általában az éppen szóban forgó kiadás alapján idézem.

⁷ A „nemzet” szó mondattani szerepe különben évtizedek óta – amióta a kiadók nem használják aposztróft – bizonytalan. Egyedül Onder Csaba kiadásában egyértelmű, minthogy ez a betűhívás igényével fellépő szövegközlés következetesen meghagyja ezt az írásjelet.

⁸ Az általában joggal szeszélyesnek tartott ortográfia Berzsenyi kerülte a kétértelműséget, és ha ennek fennállt a veszélye, nagyon aggályos is tudott lenni: „Te kedves, ép szivednek. Jobb így: Kedves gyermek, szivednek, mert két adjectivum jön öszve, mely ha az olvasónak nem is, de a hallgatónak, ki a commat nem látja, kétértelművé lesz.” (Levél Helmecezi Mihálynak, 1815. június, kiemelés az eredetiben.)

⁹ Persze, ahogy KAPPANYOS András figyelmeztet: „Ahhoz, hogy szó szerint érthessük, előbb el kell dönteni, mi a szó szerinti értelem.” *Az interpretáció érvényessége*, Helikon, 47 (2001), 475.

¹⁰ *Cyprishez*, 7., *Életfilozófia*, 4. sor.

az a személy, akit Berzsenyi a *Kazinczy Ferenchez* 140. sorában közvetlenül a pharszoszi csatára való utalás előtt említ, ez utóbbival azonos. A „pólyadal” (*A temető*, 14. sor) jelentése nem „dicsőítő ének”, hanem bölcsődal: amúgy az adott szövegösszefüggésben nem is lenne értelme.¹¹ A *Mulandóság* 89. sorában („Hősek márvány sarampóit / Az idő eltemeti”) szereplő „sarampó” szó aligha „síremlék”-et jelent, hanem inkább a párbajozókat elválasztó *kerítést* vagy azt a felemelhető *korlátot*, sorompót, amely mögül a bajvívókat az összecsapás előtt kiengedték. A „váz” nem „rém, torzkép”, hanem – ahol nem csontváz – egyszerűen madárijesztő.¹² A „vers” szó nem szerepel a magyarázandók között, pedig pl. a *Poétai harmonistika* 19. fejezetében („Holott a sok egyforma vers”) mai jelentésétől eltérően *verssort* jelent stb.

Eddig a *Név- és szómagyarázatokról*. Ami az előző kiadáshoz képest szintén mintegy kéttucatnyi tétellel bővebb *Jegyzeteket* illeti, ezek sem nyújtanak minden szükséges ponton segítséget a szó szerinti megértéshez, néha pedig kimondottan elbizonytalanítják az olvasót.¹³

Van jó néhány olyan szóalak, szó vagy kifejezés, amelynek megértése hol kisebb, hol azonban inkább nagyobb nehézségbe ütközik – ezek száma olyan magas, hogy itt csak néhányat emelek ki közülük. Egyik jellemző típusuk, amikor Berzsenyi a szót szűkebb vagy mára már teljesen elavult értelemben használja. Van olyan szó, amely a mai szókincsnek már nem része, ill. itt-ott tárgyi magyarázatok hiányoznak.

Jegyzet híján csak találgathatjuk, mit jelent az „ákláló” szó az *Antirecenzióban* (207). Az „Ira denudat” (268) után teljesen fölösleges és érthetetlen az „(oculis)” kiegészítés. A két szó Senecánál fordul elő (*De ira* I, 11, 1) és azt jelenti: „a harag lemeztelenít” (az eredeti mondatban: a gladiátorokat; szembeállítva a mesterségbeli tudással, amely védelmet jelent). Nem volna felesleges felhívni rá a figyelmet, hogy a *Kritikai leveleknek* ugyanebben az 5. darabjában (269) a „rhabarbará”-t (rebarbara) alighanem hashajtó hatása miatt említi Berzsenyi, és hogy az ugyancsak ott szereplő „epetömlő” jelentése

¹¹ Az 1808. évi kéziratban (fakszimiléje: BERZSENYI Dániel *Versei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986) még „Ti láttátok az én polámnak ringását” szerepel a későbbi „bölcsmnek” helyett.

¹² Ki tudja, miért, eddig még egyetlen szövegkiadó sem vett tudomást a szó korabeli jelentéséről. Gy. Horváth már hajlandó elfogadni a „madárijesztő”-t, de még mindig mint „eredeti jelentés”-t említi a „rémkép”-et is (GY. HORVÁTH 2002, 68). Berzsenyi saját művei mindenesetre a „madárijesztő” értelmezést támogatják, ill. mellette szól kortársainak szóhasználata és a nyelvtörténet is. „Mert bizony egészen másként érez az ember maga iránt, mikor magát csinos öltözetben csinos embernek látja, másként pedig, mikor csúf gúnyában magát váznak látja és érzi” (*A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól*, 6. fejezet, OROSZ 2004, 355). Csokonainál: „próbáltabb varjú vagyok én, mintsem egy váztól elszaladjak” (*Gerson*, 5. jelenés, Kardos 4. megszólalása). A kérdés éppoly alapos, mint amilyen tömör tárgyalása: BORZSÁK István, *Kézírtatos iskolai Georgica-fordítás (1600 k.)* = B. I., *Dragma*, I, Bp., Telosz Kiadó, 1994, 329 sk.; *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 10), 627–639, a „váz” értelmezése: 637 sk.

¹³ A jegyzetek műfaja egyébként nem egészen világos Orosznál. Egyik-másik lexikai megjegyzése a *Név- és szómagyarázatok* közé kívánczik, olykor a szöveghagyományt ismerteti, máskor pedig mellékes vagy bizonytalan információt közöl. Pl. a *Levéltöredék barátémhoz* c. vershez írt jegyzetében: „Merényi (1976) föltételezi, hogy a költő Emmihez írta, »akivel talán nemrég találkozhatott, és akivel titokban levélváltás útján érintkezhetek egymással«” (541).

méregzsák, a 276. oldalon olvasható „plundra” pedig ruhadarab, nadrág- vagy még inkább köpenyféle. Nem lett volna felesleges *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairulban* (mindjárt a címben is) szereplő „szorgalom” szó mai, szűkebb jelentésétől megkülönböztetni a korabelit: *gazdálkodás, gazdaság*; „mezei szorgalom” tehát: *mezőgazdaság*, „nemzeti szorgalom”: *nemzetgazdaság* (343) stb.

Ami a jegyzetek egy sajátos típusát illeti, a Berzsenyi által más szerzőktől idézett szakvak, kifejezések, verssorok kezelésében Orosz kiadása meglehetősen következtelen. Néha pontosan megadja a forrás helyét, néha csak a szerző nevét közli, olykor pedig csak lefordítja az idézetet. Az „Oh mely nevelésű consulunk van” (266) idézethez írt jegyzet (568) a pontos hely nélkül hivatkozik Plutarkhoszra (*Cicero és Démoszthenész összehasonlítása*, 1). *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairul* 8. fejezetében (360, 575) szereplő „exiguum colito” pontos columellai, ill. vergiliusi helye: *De re rustica* I, 3, ill. *Georgica* II, 413. *A kritikáról* 1. fejezetében a „Nullum magnum ingenium sine versania” (374, 576) valóban „pontatlan idézet Senecától” – egészen pontosan *A lélek nyugalmából* (17, 10).

A Kazinczynek 1809. november 25-én írt levélben emlegetett „splendens pannus” (403, 580) nem „díszes forma (eredetileg: fényes ruha)”, hanem a Horatius *Ars poeticá*-jában (15 sk.) emlegetett felesleges „bíborszínű rongy” („purpureus, late qui splendeat [...] pannus”). A szintén Kazinczynek, 1812. június 12-én írt levélben szereplő idézet („stultitia caruisse est sapientia prima” – 439 –, Orosz fordításában: „a bölcsesség kezdete: híjjával lenni az ostobaságnak” – 586) forrása Horatius egyik episztolája: I, 1, 41 sk. A Berzsenyi egyik legutolsó, 1834. március 24-én, Bajzának írt levelébe beleszólt latin mondat („res omnes timide gelideque ministrat”, amit Orosz minden megjegyzés nélkül ismét egyszerűen csak lefordít: „mindent tartózkodóan és hűvösen intéz”) az öreg Berzsenyi talán utolsó Horatius-idézete, ismét az *Ars poeticából* (172. sor).¹⁴ A Széchenyinek és Wesselényinek írt, 1830. február 25-i levél idézete („meliora sumus nati oracula” – 510, 597) Bacon esszéiből való, a *De ira* c. fejezetből. Az idézet forrásában „nati” helyett „nacti” áll – amúgy nincs is értelme a mondatnak –, kérdés, hogy Berzsenyi hibázott vagy a szövegkiadók.

(*Orosz László szöveg-megállapítása*) Három olyan vers van, amellyel kapcsolatban vitathatóan érzem a kötetben közölt szöveget. Az egyik a *Herceg Eszterházy Miklóshoz* írt óda, amelybe Orosz iktatta vissza a „Kazinczy tanácsára” kihúzott 9. versszakot. Ez helytelen, mert ellentmond az *ultima manus* szövegkiadó elvének, és szükségtelen is, mivel a végleges vers menetét csak megszakítja ez a Franciaországra és Nagy-

¹⁴ A „tartózkodóan és hűvösen” nem túl szerencsés fordítás, mert az idézett szövegben nem valamiféle hűvös távolságtartásról, hanem az öregkor tétova, kihűlő passzivitásáról van szó. Talán érdemes lett volna itt a Berzsenyi által önjellemzésre használt Horatius-helyet bővebben is idézni: „Annyi a baj meg a gond, amikor megöregszik az ember! / Vagy keres – akkor a pénzt fősvényen féli felélni –, / vagy mint már ki kihűlt, mindent kelleetlenül intéz: / csak biztatja magát, ernyedt, holnapra halasztó, / fáj vagy vág minden szava, prófétája a múltnak, / ifju korának! a mának meg bírása s ügyésze.”

Britanniára tett aktuálpolitikai utalás. (Kazinczy alkalmasint csak politikai indokból javasolta kihagyni, de a húzással esztétikailag is nyert a vers.)

A másik a *Gróf Mailáth János*hoz írt óda, amelynek a másodikiktól jelentős mértékben különböző első változatát – némiképp megkérdőjelezhető módon – csak jegyzetben közli Orosz (míg *A magyarokhoz* első fennmaradt változatának tekinthető *Kesergést* a főszövegben, külön műként). A Berzsenyi által jelentős mértékben átdolgozott óda második változatának 39. és 40. sora – amint a jegyzet mondja – „Berzsenyi fiának közlése szerint nem a költőtől, hanem Döbrenteitől való”. Ha a kijelentésnek hitelt adunk, érthetetlen, miért szerepel a szövegben a két apokrif sor. Nem lenne jobb jegyzetbe utalni őket, és a sorpárt üresen hagyni vagy az első változat megfelelő sorait – a jegyzetek közt magyarázatot fűzve hozzájuk – visszaiktatni?

A harmadik kevésbé elfogadható szövegű vers *A poézis hajdan és most*. Orosz a vers 3. és 5. sorában Weöres Sándor nyomán¹⁵ „Mind”-re, ill. „Melyek”-re változtatja a „Mint”, valamint „Melyek” szavakat. Az utóbbi esetben elég nyelvtanilag elemezni a szöveget, hogy világos legyen: felesleges, következésképp a szövegkritika alapelvei szerint helytelen a változtatás. „Halljuk, miket mond a lekötött kalóz: / Tündér változatok műhelye a világ, / Mint a poézis bájalakja: / Ámde csak egy az igaz, nagy és jó, // Melyek mosolygó jeltíme lett a szép”: a vonatkozó névmás azért többes számú, mert nem az „egy”-re, hanem az „igaz”-ra, „nagy”-ra és „jó”-ra együttesen vonatkozik. Hogy a „poézis bájalakja”-t – a bűvös szépségű költszetet¹⁶ – hasonlíthatja-e Berzsenyi a „világ”-hoz mint a „tündér változatok műhelyé”-hez, az ugyancsak nem kétséges. Bécsy Ágnes másfél oldalon át ismerteti a Weöres Sándortól származó változtatás visszhangját, a végén – megfogalmazásának tömörsége miatt – kissé homályos esztétikai fejtegetésbe bocsátkozva.¹⁷ Mint mondja, „Berzsenyi esztétikája *kizárja*, hogy a világ műhelyének tündér változatait a poézis bájalakjának változataival *azonosítsuk*, amiként azt is, hogy a szépség jeltímét az igaz, nagy és jó elvont fogalmaira tűzzük ki”. De azonosításról természetesen nincs szó, csak hasonlításról, megfeleltetésről, lásd pl.: „az igaz poézis, ez a tündér világtükör.”¹⁸ Ami pedig a szépséget illeti, Berzsenyi ennek fogalmát máshol is hasonló formában tárgyalja, a következőket mondva „a legfőbb poétai szép”-ről: „nem más, mint a szépnek, jónak, hasznosnak és célirányosnak harmóniás vegyülete.”¹⁹

(*A versek sorrendje*) Ami a versek időrendben történő közlését illeti (ehhez kiadásai-ban Orosz következetesen ragaszkodik),²⁰ azt még olyan költők verseinek kiadására

¹⁵ *Három veréb hat szemmel*, összeáll., s. a. r., utószó, jegyz. WEÖRES Sándor, Bp., Magvető Kiadó, 1982, II, 301.

¹⁶ Az „alak” jelentése: „szép”.

¹⁷ BÉCSY 2001, 224 sk. Az itt idézett részben: kiemelések az eredetiben.

¹⁸ *Poétai harmonistika*, 20. fejt., OROSZ 1999, 339.

¹⁹ *I. m.*, 15. fejt., OROSZ 1999, 324.

²⁰ Utószavában (529) – e sorok írójával vitatkozva – Orosz László részletesebben ki is fejti érveit: „Az olvasót inkább érdeklik és jobban segítik a költemények értelmezésében a költő életéhez és korához való kapcsolódások, amelyeket a mégoly bizonytalan időrend is érzékeltet, mint az ugyancsak bizonytalan, nem is végigvitt, a 19. sz. elejének klasszicista ízléséhez alkalmazkodó kompozíció.” A kompozíció azonban nem bizonyta-

nézve is aggályosnak tartom, akiknél az időrend biztos alapokon nyugszik. Erről azonban Berzsenyi esetében köztudomásúlag szó sincs. Az efféle, sajnálatos módon igencsak elharapódzott szokás mellett mindeddig nem sikerült meggyőző érveket felsorakoztatni, hiszen a verseknek a költő által megállapított (vagy akár csak jóváhagyott) sorrendje mint műalkotás *a priori* elsőbbséget élvez az életrajzi alapú prezentációkkal szemben. Az a benyomásom, mintha azok, akik – Oroszhoz hasonlóan – a nagyközönségnek szánt kiadványokban a költők kritikai kiadásában rögzített kronológiai alapú elrendezést másolják, azt hinnék, hogy a szövegközlés (de különösen az időrendben való közlés) valamiképpen az interpretációt megelőző cselekedet. A végleges szerzői kompozíción kívül nemigen létezik más *sui generis* művészi értékkel rendelkező összeállítás. Ezt nemcsak a nagyközönségnek (magyarul: az olvasóknak) szánt kiadások elkészítőinek kellene szem előtt tartaniuk, hanem a versek tudományos kiadóinak is.²¹

Gy. Horváth László kiadása

Gy. Horváth László talán a kelleténél kevésbé problematizálja a kérdést, amikor kijelenti: „egy új (s pláne válogatott) kiadás számára csakis” a keletkezési rendet tartja elfogadhatónak.

(Gy. Horváth László jegyzetei) Iskolásoknak szánt kiadvány esetében egyébként különösen fontos, hogy a szöveg gondozója mit tart evidenciának, ill. mire kérdez rá.²² A lapalji jegyzetek formájában megjelenő magyarázatok bőségesek, bár bizonyos elemek kétségeket támasztanak afelől, hogy a kiadó kiket is tekintett célcsoportjának. Az első

lan: két kiadásban is napvilágot látott. Ha a „bizonytalan” szó arra vonatkozik, hogy a kötet sorrendjéhez Berzsenyin kívül más is hozzászólt: ez igaz. Csakhogy Gálos Rezső többé-kevésbé rekonstruálta a Kazinczy által javasolt sorrendet – és ez messzemenően különbözik a véglegestől, amely annál is inkább Berzsenyiének tekinthető, mert azt a költő a második kiadásban sem változtatta meg.

²¹ Szerencsére újabban vannak biztató jelek, lásd SOMLYÓ Zoltán *Összegyűjtött versei*, szerk. SOMLYÓ György, TÉREY János, Bp., Palatinus Kiadó, 2002, 456; ill. MIKSZÁTH Kálmán, *Novellák, karcolatok*, vál., szöveggond., jegyz. FÁBRI Anna, HAJDU Péter, Bp., Kortárs Kiadó, 2002, 1237 (Magyar Remekírók, új folyam). A kérdéshez lásd még ONDER 1998, 18 skk.

²² A Kölcsey-szövegek minőségének vizsgálatát nem tekintem ezen ismertetés feladatának, és a Berzsenyi-szöveg állagára sem térnék ki részletesebben. Mindenesetre nem találkozunk a korábbi kiadások némelyikére jellemző súlyos nyomdahibákkal, amelyek közül különben Gy. Horváth jó néhányat külön ki is emel – vö. saját hibajegyzékünkkel: ItK, 100 (1996), 353 sk. Ugyanakkor a kiadás a központozás, ill. a kis- és nagybetűk használata terén teljességgel szeszélyes. Pl.: „héro Eleid” (*A felkölt nemességhez*, 6), ahol is az alapul vett szövegek szerint vagy mindkét szónak nagybetűvel, vagy a – valamilyen mértékig szintén érvényesített – modern helyesírás szerint mindkettőnek kisbetűvel kellene kezdődnie. Ugyanennek a versnek a 18. sorában elfogadhatatlan a „hadra” alak a „kardra” helyett. (Az 1816. évi kiadásban sajtóhiba következtében „hardra” áll, de az 1808. évi kézirat egyértelmű: „kardra”.) *A tizennyolcadik század* 22. sorában olvasható „Köztünk” szóalak érthetetlen visszatérés az 1808. évi kézirathoz, míg a *Mulandóság* 13. sorában a „vár-romladékokon” (1808: „vár omladékokon”; 1816: „váromladékokon”) Mezei Márta 1994. évi kiadásának nívómára megy vissza (BERZSENYI Dániel és KÖLCSEY Ferenc *Összes versei*, s. a. r., utószó MEZEI Márta, Bp., Unikornis Kiadó, 1994, 54 [A Magyar Költészet Kincsestára, 22]).

versként közölt *A felkölt nemességhez* jegyzeteiben pl. ilyen kitételekkel találkozunk: „Trója kis-ázsiai város, amelyet a Kr. e. 13. században tíz éven át ostromolt, majd csellel (»trójai faló«) bevett az egyesült görög sereg; Spárta ókori görög városállam, mind közül a legszigorúbb életű és legkatonásabb” (11). Nos, az a középiskolás diák, aki kezébe veszi a kötetet, ennél feltehetőleg többet tud Trójáról és Spártáról, sőt az is elvárható, hogy a jegyzetből kirajzolódónál élesebb különbséget tudjon tenni mitikus („tíz éven át”, „trójai faló”) és történeti („a Kr. e. 13. században”) között. Ugyanígy szemléletileg problematikus három jegyzettel alább Thetiszt és Kheirónt úgy szembeállítani, hogy az előbbi „természeti istenség”-nek, az utóbbit pedig „mesebeli lény”-nek aposztrofáljuk (12).

A közelitő tél 8. sorában szereplő „durva család”-hoz írt jegyzet téves, mivel a szó nem azt jelenti: „bozót”. Hogyan is verhetné fel bozót a patak tükrét pusztán annyi idő alatt, amíg beköszönt az ősz? Nem, a kép jelentése: „a csermely víztükrének tetejét durva (az 1808. évi kéziratban: „barna”) avar takarja be.”²³ A *Vitkovics Mihályhoz* utolsó soraiból („Igy ír, így érez, így él most barátod, / Ki téged, édes Miskám, megkeres / Az új Zephyrrel s első fülmilével, / S veled csevegni és nevetni fog”) csak a „Zephyrrel” kap jegyzetet („Nyugati széllel”), holott Berzsenyi itt Horatius egyik versét idézi, ahol is a zefíres, fülemülés körülírás azt jelenti: „jövő tavasszal”.

Nem biztos, hogy szerencsés a tárgyi jegyzetek között olyan megjegyzéseket elhinteni, mint pl.: „A verset valószínűleg Perlaky Judithhoz, első szerelméhez írta a költő” (13), vagy: „A költő titokzatos második szerelméhez szól” (37), mert amellett, hogy a közlések nem bizonyíthatóak, ebben a formájukban teljességgel semmitmondóak is. Ezzel szemben – különösen, ha a többi jegyzetből kikövetkeztethetően tájékozatlannak feltételezett olvasókra gondolunk – kimondottan hiányzik a jegyzet az olyan helyek mellől (csak a legfontosabbakat kiemelve), mint: „Nincs itt kegyetlen had s veszedelmes érc”,²⁴ „Hérók márvány sarompóit”,²⁵ „hitében áll néki”.²⁶ A „váz” félreértelmezéséről már volt szó Orosz kiadásával kapcsolatban.²⁷ *A Kritika* c. háromsoros vershez írt, teljességgel felesleges, ötsoros kiadástörténeti jegyzet aránytévésztés. Végül, ha az „engem a Villitanc / Int már”²⁸ mondathoz csak annyi jegyzet csatlakozik, hogy a villi: „tündér”, az olvasó nem biztos, hogy tudni fogja, hogy a mondat a halálra utal, hiszen a villi nem

²³ Az *Új magyar tájszótárban* a szó harmadik jelentése: „lehullott száraz falevél, avar”; a Czuczor–Fogarasi-szótár adata még meggyőzőbb: „Kemenesalján a. m. fákról lehullott levelek”. Ezen a ponton egyébként az utóbbi évtizedek minden kiadója elmarasztalható. A szónak ugyanis ezt az itt egyedül lehetséges jelentését utoljára tudtommal 1939-ben regisztrálták: *Berzsenyi breviárium*, szerk. PÁLFI Lajos, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939 (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 45), 166.

²⁴ *Amathus*, 17.

²⁵ *Mulandóság*, 89. A szó magyarozatát lásd feljebb, az Orosz jegyzeteihez fűzött megjegyzések közt.

²⁶ *Megesküdött rá (Kazinczy Ferenchez)*, 72).

²⁷ Gy. Horváth (az obligát „rémkép” mellett) megemlíti a madárijesztőt, de *A temetőben* szereplő „szemek vázai”-t már megint csak a „Rémkép, rémlátomás” szavakkal magyarozza, holott a kifejezés jelentése: (a madárijesztőhöz hasonlóan) csak látszólag valóságos és jelentőséggel bíró dolgok. De legalábbis, ahogy Mayer Erika magyarozza: „a csalóka külszín” (BERZSENYI Dániel *Válogatott művei*, s. a. rend., jegyz. MAYER Erika, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1961, 483 [Magyar Klasszikusok]).

²⁸ *Gróf Mailáth Jánoshoz*, 42.

akármilyen, hanem – amit Orosz pl. regisztrál – haláltündér. (Eltérítene a tárgytól, ha a kötetben közölt Kölcsey-szövegekre is kitérnék, mindössze annyit jegyeznék meg: komoly hiányosság, hogy Gy. Horváth nem hívja fel a figyelmet az *elisiókra* ill. *synizésis*ekre,²⁹ amelyek felismerése nélkül sok verssort egyszerűen nem lehet szabályosan kiolvasni.)

(*A Gy. Horváth László által közölt egyéb művek*) A kötet a két költő válogatott versein kívül *Egy kritika – és következményei* címmel tartalmazza Kölcsey Berzsenyi-recenzióját, Berzsenyi Kazinczynak írt egyik levelét (1817. szeptember 8.), az *Antirecenziót*, még egy levelet (ugyancsak Kazinczyhoz, 1820. december 13.), valamint Kölcsey *Emlékszédét*.³⁰ Az összeállítás címe kevésbé szerencsés: azzal, hogy az említett „kritiká”-t közli a kötet, a cím azt a várakozást kelti, hogy a kritika „következményei”-t is hiánytalanul dokumentálja. Ez azonban természetesen nincs így, hiszen nemcsak Kölcsey *Kritika és antikritikája* hiányzik, hanem Berzsenyitől az *Észrevételek* is. Tulajdonképpen nem is világos, hogy Gy. Horváth miért nem ezt közli a korábbi, kidolgozatlanabb és a szerző által később már megjelentetni sem kívánt *Antirecenzióval* szemben. A szokatlan módon a kötet élén álló – és ott egyébként is fölszílegesen részletező – szövegtörténeti megjegyzések, ill. a bibliográfia helyett indokoltabb lett volna *ezeket* a kérdéseket tisztázni egy utószóban. Mert így az összeállítás nemcsak esetlegesnek tűnik, de kimondottan abba az irányba mutat, hogy Berzsenyi költői alkotókedvének hanyatlását teljes egészében a Kölcsey-féle kritika „következményének” tartjuk, ami az újabb kutatások fényében egyszerűen tarthatatlan.³¹

Közbevetőleg: a prózai művek jegyzetei között van egy, amely helyesbítésre szorul. Berzsenyi ezt írja: „Ha egy horáci ódát tibulli mértékre, vagy egy tibulli elegiát horáci mértékre vennénk, nemde nevetséges korcs lenne az?” A jegyzetben ezt olvashatjuk: „Horatius ódái klasszikus görög mértékben készültek, Tibullus (Kr. e. 50–19) római költő elegiái azonban meglehetősen szabálytalanok” (110). Ami azt illeti: egyrészt Tibullus elegiái is „klasszikus görög mértékben készültek” (disztichonban), másrészt egyáltalán nem voltak szabálytalanok. Berzsenyi itt – Horatius *Ars poeticájával* egyetértés-

²⁹ Bár ebben az új – egyébként alapos – kritikai kiadást sem jellemzi éppen a teljesség igénye (KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, s. a. rend. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas Kiadó, 2001 [Kölcsey Ferenc Minden Munkái]). Az említett két metrikai jelenséget általában jelzi, de sok helyen említetlenül hagyja. Pl.: „Lang emelé szíveik’ `s Isteni Sympathia” (*Az Acátia*, 8); Röpülnek-e egykor szárnyaim?” (*A’ költő*, 38).

³⁰ Valamint a kötet végén Kölcseytől a *Nemzeti hagyományokat* és a *Parainesist*.

³¹ Már Horváth János így írt: „Igazán nem Kölcsey recenziója döntötte feneketlen, sötét hipochondriájába, nem az szegte szárnyát költői röptének” (HORVÁTH János, *Berzsenyi és iróbarátai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 163). Ezzel szemben újabban, teljesen megalapozatlanul: „A kritika után Berzsenyi, a költő elhallgatott, s ezt az irodalomtörténet-írás mint óriási veszteséget tartja számon, joggal.” (LUKÁCSY Sándor, *Szerencsétlen találkozás: Kölcsey és Berzsenyi*, Holmi, 8 (1996), 40; *ua.* = L. S., *A végtelen jövő: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 114.)

ben – arról beszél, hogy a különböző hangnemeknek és témáknak szerinte megvan a maguk versmértéke.³²

A szövegek állagán, ill. a jegyzetek minőségén kívül Gy. Horváth kötetét még egy fontos szempontból kell szemügyre vennünk, mégpedig mint válogatást.

(Gy. Horváth László válogatása) Az elmúlt ötven évben Berzsenyi verseiből jó néhány válogatás jelent meg. Ezek³³ többnyire – mint a *Válogatott versek* c. kötetek általában – afféle szűkebb „összes”-t közölnek: azokat a műveket, amelyeket a szerkesztő a rendelkezésére álló terjedelem figyelembevételével a „Berzsenyi-kánon” részének tart. Vannak ezen kívül más válogatások, például műfaji-tematikaiak (az elégikus,³⁴ ill. az ódaköltő³⁵ Berzsenyi), valamint megjelent egy breviárium³⁶ is, amely – műfaji sajátosságként – nem teljes verseket közöl, ugyanakkor csaknem az összes versből szerepel benne részlet.

Mindebből kiténik, hogy az említett kötetek csak tökéletlenül hasonlíthatók össze: hiszen még a hagyományos *Válogatott versek* típusába tartozó kötetek összevetését is megnehezítik a terjedelmi különbségek. Mert pl. a Gy. Horváth 2002 *hatvanhárom*, a Vargha 1954 *százegy*, az Illés 1956 *ötvenkilenc* verset tartalmaz,³⁷ Ouder könyve pedig egészen sajátos válogatás, amennyiben az 1816. évi kötet valamennyi (összesen *nyolcvanhét*) versét közli, kiegészítve egy *tizenkilenc* versből álló függelékkel.

Az összehasonlítás tehát nem könnyű, mégis kecsegtet bizonyos tanulságokkal. Ha pl. a Vargha 1954-et, az Illés 1956-ot és a Gy. Horváth 2002-t mint három hagyományos

³² Ugyancsak helytelen a következő kitételhez fűzött magyarázat: „az Örömmnek két titulus van adva” – ti. *Az Örömhöz* c. versben: „oh, tündérek / Mosolygó szűz leánya” –, amely szerint a „titulus: itt megszemélyesítés” (196). A szó jelentése helyesen: „jelző”. Itt jegyezném meg: nem tartom szerencsésnek, hogy a kötet első felében nem szerepel minden olyan Berzsenyi-vers, amelyre a második részben közölt kritikai művek hivatkoznak.

³³ Közülük időrendben az első: BERZSENYI Dániel *Válogatott versei*, bev., vál. [és jegyz.] VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1954 (Szépirodalmi Kiskönyvtár, 66), a második egy két kiadásban is (másodszer húsz év elteltével, a Kozmosz Könyvek sorozatában) megjelent könyv: BERZSENYI Dániel *Válogatott versei*, vál., előszó ILLÉS Endre, [jegyz. RUTKAY Kálmán,] Bp., Ifjúsági Kiadó, 1956 (A Magyar Költészet Gyöngyszemei). Szemlátomást ez utóbbin alapul a közben Móra-ra változott nevű kiadó két megjelenést látott válogatása (a későbbiekben: Móra 1993): BERZSENYI Dániel *Legszebb versei*, Bp., Móra Kiadó, 1993, 2001 (A Magyar Irodalom Gyöngyszemei).

³⁴ BERZSENYI Dániel, *A közelítő tél: Válogatott költemények*, vál., utószó és jegyz. MEZEI Márta, Bp., Magyar Helikon, 1961, 120 l. (Összesen huszonegy verset tartalmaz.)

³⁵ BERZSENYI Dániel *Tizenkét ódája*, vál., szerk. PAPP János, Szombathely, 1984, 120 l. Van továbbá két kötet, amelyek közül az első tipográfusi diplomamunkának készült, a második pedig feltehetőleg kis példányszámú (és formátumú) ballagási ajándéknak: BERZSENYI Dániel, *A magyarokhoz*, előszó [és vál.?] OROSZ László, terv. és illusztr. KERESZTES Dóra, Bp., A Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszéke, 1976 (Studium: A Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszékének kiadványai), 120 l.; *Útravaló Berzsenyi Dániel tollából*, szerk. BÁRDOS József, Nagykőrös, Dóra Kiadó (év és lapszámzás n.). Az előbbi tizenkét, az utóbbi tizenhét verset közöl.

³⁶ „*Forr a világ...*”: *Berzsenyi-breviárium*, szerk. PAPP János, vál., jegyz. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Tankönyvkiadó, 1976.

³⁷ A Móra 1993 *hatvanháromat*.

válogatást egybevetjük (amennyire lehet, tekintetbe véve az Onder 1998-at is), a következőket tapasztaljuk: *hét* vers egyikben sem szerepel, *tizenégy* vers csak az Onder 1998 által közölt 1816. évi anyagban – azaz Berzsenyi saját „válogatásában” – van benne, további *tíz* pedig csak a többi válogatásnál lényegesen bővebb Vargha 1954 közöl. Van ezeken kívül *tizenhárom* olyan vers, amelyek benne vannak ugyan Berzsenyi saját, Onder 1998 által reprodukált 1816. évi kötetében, de ezen kívül egyedül a bővebb Vargha 1954 tartotta őket beválogatásra méltónak. Nagyobb tévedés kockázata nélkül elmondható tehát, hogy a költő *negyvennégy* darabja (verseinek *egyharmada*) a jelenlegi szerkesztői gyakorlat alapján nem számít a jónak vagy jellemzőnek tartott versek közé. Gy. Horváth kötetéről szólva így a legérdekesebb kérdés a következő: a jórészt vagy kizárólag általa fontosnak tartott versek csakugyan érdemesek-e arra, hogy a diákoknak szóló válogatásban helyet kapjanak; ill.: nincs-e olyan vers, amelyet annak dacára, hogy más kiadások fontosnak tartják, az ő válogatása kihagyott.

Gy. Horváth könyvében *öt* olyan vers van, amit a többi válogatás nem közöl, csak Berzsenyi 1816. évi kötetében szerepelnek: *Az én kegyesem, Fannim emlékére, Mulandóság, Nelli, Phyllis*. Ezeken kívül három olyan van, amelyet csak a bővebb Vargha 1954 közöl: *A füredi kúthoz, Anglia, Gróf Festetics Györgyhez*.³⁸ Ez tehát nyolc olyan vers, amely szűkebb válogatásokban nem szokott megjelenni.

Az én kegyesem nem különösebben érdekes, legfeljebb az utolsó három sor diszkrétan előadott erotikája teszi figyelemre méltóvá: „Szép, ha ölel, fohászodik, / Színe százfelé változik, / S nyelve elnémul.” A *Fannim emlékére* meglehetősen érdektelen, se hangulati, se fogalmi, se formai szempontból nincs benne semmi, ami indokolná a kötetbe való felvételét, ráadásul viszonylag hosszú is (két lap). Ugyanez mondható el a *Mulandóság*-ról, azzal a különbséggel, hogy ez a vers a maga majdnem négyoldalnyi terjedelmével még hosszabb. Ami esetleg mégis érdekessé teszi, az a gótikus díszletezés. Szokatlan tisztaságban és koncentrációban vannak jelen a versben a „romános” vonások, ami a *Mulandóságot* a romantika és Berzsenyi viszonyának fontos dokumentumává teszi. De minden fontossága mellett is megmarad dokumentumnak – ami mint jelenség szintén figyelemre méltó –, mert ezeket a romantikus mozzanatokat az egyszerű verselés és a vontatott előadásmód nem teszi kellőképpen átéltté (vagy ha tetszik: átélhetővé), egy szóval: a vers unalmas. Ami a *Nellit* illeti: ez is egyike azoknak a rövid sorokból álló, szótagszámláló verselésű daloknak, amelyekben a mai ízlés nem sok gyönyörködni valót talál.

A *Phyllis* jobb, talán annak köszönhetően is, hogy a páros sorok két szótaggal hosszabbak, mint a *Nelli*ben, és ennek következtében a szónál nagyobb nyelvi egységek iránt köztudomásúlag vonzó Berzsenyinek nagyobb volt a mozgástere. Az első versszak képeinek megfogalmazása igen kifejező: „Még most teljes orcáimon / Rózsabimbó fakadoz, / S alabastrom vállaimon / Barna hajfűrt ingadoz”,³⁹ a harmadik versszak „kö-

³⁸ Ez utóbbi kezdősora: „Festetics! boldog, kit az ég kegyelme”, címe a kritikai kiadásban: *Gróf Festetics György*.

³⁹ Mivel a kritikai kiadás jegyzete a verset csak Gessner *Idilliumival* hozza távoli összefüggésbe, érdemes itt emlékeztetni rá, hogy a fent idézett sorok – Berzsenyi rímes verseire nem éppen jellemző módon – Horatius-

rültem–örültem” rímpárja pedig szerkezetileg kimondottan modern, miközben a hívórim szóalakja feltűnően régies. Mindezek fényében szerencsésnek érzem, hogy Gy. Horváth a verset kiemelte a viszonylagos ismeretlenségéből.

A füredi kúthoz szintén nem „nagy” vers, de talán épp ez teszi érdekessé arra, hogy a kötetben szerepeljen: a költő idősebb korában kedvelt antikos strófájában írt votív költemény hangneme, témája és lezárása sokkal könnyedebb annál a himnikus tónusnál és súlyos architektúrájánál, ami egyébként annyira jellemzi Berzsenyi ódáit. Emellett a vers külön érdekessége, hogy második strófája csaknem megegyezik *A poéta* (a válogatás következő darabja) első versszakával.

Az *Anglia* sem tartalmával, sem négysoros terjedelmével nem különösebben feltűnő. *A Gróf Festetics Györgyhez* c. rövid, korai versben sem képalkotásában, sem fogalmilag nincs semmi, amit Berzsenyi ne írt volna meg jobban máshol: azt az egy oldalt, amit elfoglal, érdemesebb lett volna más versre áldozni.

Ami a kötetből kihagyott, de a többi kiadásba általában beválogatott verseket illeti, pl. *A Reggel* hiánya egyáltalán nem feltűnő (a *Báró Wesselényi Miklós képe* már inkább). Ugyanakkor különösen fájjalom *A szerelem* hiányát. Annál is inkább, mert a fentebb említett kiadások egyikében sem szerepel, holott Berzsenyi egyik legszebb rimes verséről van szó. *A szerelem* nem a rövid sorokból álló, ma kissé esetlennek érzett, „egyet jobbra, egyet balra” rimes dalok közül való. Keresztrimes felező tizenketteseiben Berzsenyinek volt elég levegője ahhoz, hogy nagyobb szabású képeket is kibontson, a téma, a hangütés, a rezignáció formátuma pedig Vörösmarty *A merengőhöz* írt versét előlegezi. De ha mindez nem így volna is, pusztán az utolsó versszak, amelyben a férfias higgadt-ságot és a szenvedélyekről való szenvedélyes lemondást önti formába: a befejezés önmagában is méltóvá tenné a verset arra, hogy antológiadarab legyen.

Onder Csaba kiadása

A sokféle válogatás – és a nem kevés kiadást látott, időrendi sorba rendezett *Összes versek* – láttán bizonyára senki sem vonja kétségbe, hogy nagyon is itt volt az ideje az 1816. évi kötet, a Berzsenyi életében megjelent utolsó kiadás leporolásának. Meglehetősen ritkán, de az utóbbi évtizedekben is napvilágot láttak olyan gyűjtemények, amelyek nem rúgták fel a költő életében megjelent utolsó (1816. évi) kiadás négy könyvének szerkezetét, de a helyesírást ezek is kivétel nélkül modernizálták (arról nem is beszélve, hogy a legutóbbi ilyen kötet tele volt sajtóhibákkal).⁴⁰

ra mennek vissza (Carm. IV, 10, 3–4): „et, quae nunc umeris involitant, deciderint comae, / nunc et qui color est puniceae flore prior rosae” („és most még vállaidon lengő hajad lehull majd, / és a bíborszínű rózsza virágjánál is szebb színed [megváltozik]”).

⁴⁰ Mezei Mártának a 22. jegyzetben említett kiadása. A kötetről lásd az uo. említett kritikát, ill. a vitát, amely a szövegközlés szempontjairól kialakult: ItK, 101 (1997), 418 skk., valamint OROSZ 1999, 528 sk. A vitához lásd még pl. Onder Csaba pedáns megjegyzését: ONDER Csaba, „Rómát, Athenát, Spártát álmodtam...”: *Palinódikus szerkesztés és „barokk eposz” Berzsenyi 1816-os verseskönyvének Második Könyvében*, ItK, 102

Onder könyve a Matúra Klasszikusok hagyományaihoz híven impozáns epi-, peri- és para- (valamint ana-, kata-, illetve meta-) -textuális vértességgel van felruházva: a verseket a szöveg-megállapítás kérdéseivel foglalkozó *Előszó*, a főszövegtől elkülönülő, keretes anyagokat is tartalmazó *Életrajzi vázlat* és a *Miért a kompozíció*, ill. a „...Tündér világ-tükör...” című, ugyancsak keretes anyagokat is felvonultató tanulmányok vezetik be. A jegyzetek (nehezebben értelmezhető helyekhez csatolt interpretációk, szó- és névmagyarázatok), mint a sorozat többi darabjában, ezúttal is marginális glosszákként, külön hasámban járulnak a művek szövegéhez, ill. ezeken az oldalakon is feltűnnek különböző idézetek, fakszimilék, képek, valamint – a kiadvány tankönyv mivoltával összhangban – kérdések. Végül *Betűrendes versmutató*, egy *Értelmezéstörténet* c. kétoldalas idézetgyűjtemény, valamint *Válogatott bibliográfia* zárja a kötetet.

Onder betűhív (ha úgy tetszik: grafématicai) pontosságra, nem pedig teljes vizuális hűségre törekszik, azaz nem az eredeti könyvet, hanem az eredeti szöveget ismétli meg. Ill. nem is ismétli meg pontosan, amennyiben az 1816. évi kötetet csak alapszövegnek tekinti, és azokon a pontokon, ahol az egykori kiadó, Helmecci Mihály bizonyíthatóan eltért a szerzői szándéktól, visszaállítja a költő eredeti szövegét. A könyv kicsit is tájékozottabb olvasójában már a címlap láttán joggal merül fel a kérdés: mi a helyzet Berzsenyi 1816 után írt (ill. 1816 előtti, de annak idején kötetben nem közölt) verseivel? Ezek jó néhány darabja a költő legnépszerűbb művei közé tartozik, egy ilyen kötetből azonban, amely az 1816. évi kiadást reprodukálja, elvileg mégis ki lehetett volna hagyni őket. Mivel azonban a könyv elsősorban középiskolások számára készült, csak helyeselni lehet, hogy sok jelentős vers az alapul vett kötet anyaga után besorolva, attól elkülönülve, megtalálható a *Függelékben*.

(*Onder Csaba bevezető szövegei*) Onder könyvének első fejezete, az életrajzi bevezető megbízható és árnyalt. Külön erénye, hogy sok keretes anyagot, köztük számos egykorú forrást használ: ezek közül a Berzsenyi pesti látogatásáról szóló Szemere-levél, ill. a Döbrentei niklai látogatását összefoglaló beszámoló (11) különösen érdekes. A 13. oldalon olvasható, Berzsenyi saját megnyilatkozásaiból összeállított, rezignált hangvételű idézetgyűjtemény minden tanulmánynál ékebben cáfolja azt a naiv téveszmét, hogy költői elhallgatásában közvetlenül és elsősorban Kölcsey bírálata a bűnös.

A keretesek közül talán *A rejtőzködő II.* c. sikerült a legkevésbé. Onder szemlátomást nem kívánt lemondani egyik korai dolgozatának⁴¹ felvetéséről, hogy összekapcsolja a kötet elején található portré elkészülése körüli mizériát (Berzsenyinek nem tetszett a korábbi változat – úgy érezte, kövéríti a kép –, ill. a végleges ábrázoláson látható „borzas bajszú magyar” miatt is mentegetőzik Kazinczyhoz írt levelében) Berzsenyi egyik Plutarkhosz-utalásával: „Megelégszem, ha képemet mívemre, mint Phidias a magát Minerva pajszára, némi árnyékozattal nyomhatom”. Az „életrajzok alanya” (helyesebben talán: tárgya) és a „szövegek szerzője” közötti elméleti ellentét azonban bizonyára nem a port-

(1998), 497; valamint ONDER Csaba, *A klasszika virágai, anthológia–praetexta–narratíva*, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2003, 246 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium).

⁴¹ ONDER Csaba, *Szegény, szegény Ber'senyi Dániel*, Határ, 4 (1995)/4, 183–190, különösen 185 skk.

ré körüli megnyilatkozásokkal magyarázható a legésszerűbb módon, amint ebben az összefüggésben az is túlzásnak hat, hogy Berzsenyi magatartása „nem hiúság, hanem szabadulási kényszer attól a személytől, aki rátelepszik költészetére”, mert a talán fölöslegesen patológikus hangzású „szabadulási kényszer” helyett elég lenne a megkülönböztetés igényéről beszélni.

A *Miért a kompozíció?* c. rész (külön ábrán közölve az 1808. évi kézirat verssorrendjét is) alapos szövegtörténeti bevezetést nyújt a kötetkompozíciót tárgyaló „*Tündér világtükör...*” c. fejezethez. Ennek élén egy további, módszertani jellegű bevezető olvasható, amelyben Onder a „mű”, a „szerző” és az „olvasó” fogalmát igyekszik tisztázni. Berzsenyinek négy különböző szerepét vagy funkcióját tételezi fel, megkülönböztetve az „életrajzok alanyá”-t, a „művek szerzőjé”-t, a „lírai szubjektum”-ot és a „kötetfikció hőse”-t. A lírai szubjektum a „kötetkompozíció összeállításában, megszervezésében játszik szerepet”, a kötetfikció hőse pedig további alakokat ölt. Onder a következő négyet tételezi fel: az „amathusi ódaköltőt, a közösségi (vátész) költőt, a dalköltő arcast és a *Negyedik Könyv*ben a nyilvánosságot felvállaló tudós költőt” (20). Berzsenyi „önmitológiájáról” szólva a különböző szerepek közötti viszonyról ezt mondja: „A valóságos személy és a szerző különválasztása Berzsenyi szándékában összetett, félig tudatos, félig természetes gesztus.” Csakhogy a szerzőt és a valóságos személyt nem Berzsenyi, hanem (a szerzőt „halállal” sújtó irodalomelméletek szellemében) Onder választja külön. Berzsenyi minden személyes megnyilvánulása – hazudozása az életkoráról, a természetéről, az olvasottságáról: egész „önmitológiája” – azt a célt szolgálja, hogy valahogy megteremtse ennek a két aspektusnak az egységét.

Amikor Onder kijelenti: „az írás egyben elrejtőzés”, megint kissé túl messzire megy. Mintha azt mondaná: az éneklés egyben hallgatás is. Ami első pillantásra talán mély értelmű gondolatnak látszik, de alaposabban szemügyre véve kiderül, hogy legfeljebb azt a „felismerést” rejti, hogy ha valaki énekel valamit, azzal egyidejűleg nem énekel – valami mást. Az írás ugyanis legfeljebb az „életrajzok alanya” vagy a „művek szerzője” szempontjából elrejtőzés, de ezt a két megközelítést Onder nyugodtan meghagyhatná a Berzsenyit életrajzi alapon olvasó filológusoknak. (A későbbiekben csakugyan nem is kerülnek elő.) A „rejtőzködés”, amennyiben ez a Berzsenyi egyrészt mint „borzas bajszú magyar”, másrészt mint költő közt nem túl izgalmas különbségtételt jelent, a kötetkompozícióról szólva teljesen lényegtelen.⁴² Ami a versgyűjteményt illeti, bőven elég az, amit Onder – néhol talán túl közel kerülve a közhelyességhez – fejtegetéseinek végén mond ki: „Legtisztábban a kompozíció verseiből összeálló fikció hősének képe bontakozik ki előttünk, ő azonban egészében *nem azonos* sem a szerzővel, sem a niklai földbirtokossal, leginkább a lírai szubjektum szerkesztői szándékának az eredménye” (21, kiemelés az eredetiben).

⁴² A mű problémái a mi problémáink is, de megalkotójának gondjai csak annyiban, amennyiben a műben is jelen vannak. Több felől tudható, hogy Berzsenyi autentikusabbnak érezte az írásbeli kifejezést, mint a szóbelit, de ennek a versekhez ugyanolyan kevés köze van, mint annak, hogy kővér volt.

(*Berzsenyi kötetkompozíciója Onder szerint*) A kötet igazi újdonsága az ez után kezdődő, keretes idézeteivel együtt mintegy tizenhét oldalas rész, amely az *Egy lehetséges értelmezés* címét viseli (21–37), és az eddig jószerével semmilyen figyelemre nem méltatott kötetkompozíció meglétét kívánja (sikerrel) bizonyítani, és szerkezetét feltárni.

A fejezet *Bevezetése* így kezdődik: „A kötetfiktív hőse költői létmódjának legfontosabb tulajdonsága a *hermetizmus*, a nyilvánosságtól, külvilágtól való elzártság (*a magány*). A csendes mezőben elrejtett költői élet helyét a kompozícióban Arcadiának nevezzük. A hős arcadiai világának tartalmát két élményszféra határozza meg. Az első egy egyéni (*Privatum*), a másik egy közösségi (*Publicum*) élményszféra.” Ezek után Onder elmúlást és melankóliát, álmodást és emlékezést emleget a szerelmi tárgyú versekkel kapcsolatban, holott – amint erre Hegyi W. György figyelmeztet⁴³ – ezek „Berzsenyi egész költészetének [a „Publicum” szférájába tartozónak is – K. I.] meghatározó élményei: ha elmúlás helyett *pusztulást* (»romlást«), álmodás és emlékezés helyett *látomást* mondunk, Berzsenyi meghatározó lételeményeihez jutunk (vissza?)”, azaz a szerelmes és a hazafias Berzsenyi verseinek közös vonásairól beszélhetünk.

Az *Első* és a *Harmadik Könyv* viszonyát – ebben a két könyvben szerepelnek a „Privatum élményszféráját” alkotó versek – Onder a következőképpen foglalja össze: „Az elmúlásnak kitett szerelem az *Első Könyv*ben megélt élményből táplálkozik, a szerelem nem (vissza)emlékezés tárgya, mint a *Harmadikban*, ami ezért csak merengő és érzékenykedő. A szerelmes az *Első könyv*ben elérhető, habár távolodik, a *Harmadikban* távol van és már nem elérhető. Az *Első könyv*ben a szerelem ábrázolása *fázisszerű*: az utolsó fázisban megindult emlékezés folyamata a *Harmadik Könyv*ben teljeseedik ki, a szerelemből pusztá *emlék és vágyakozás* marad. A *Harmadik Könyv*ben a ligetbe vonuló arcas vágyakozása és emlékezése cselekményszerűvé teszi ezt a világot. Az elzárt hely mindkét könyvben a vigasz otthona: az elsőben ide húzódik vissza, a harmadikban innét tekint ki a költő.”

(*Az Első Könyv*) Az első könyv első hat versében különös idillt találunk, ahol az egyenmű érzelmek sokkal részletesebben fejeződnek ki, mint az őket kiváltó személyek, ha egyáltalán esik ilyenekről szó – hiszen a konkrétan megnevezett nők arctalanok, mint a *Küprishez* „szelíd kezű” Lollija vagy *A’ Jamborság ’s Középszer* Sabinája. Ezekben a megszemélyesített fogalmakat vagy eszményképeket megszólító versekben a paradicsomi környezet kellékeit és kulisszáit varázsövek és ambrás lombok (*Küprishez*), elzárt hely, szép álmodás (*A’ Melancholia*), elrejtett kalyibák, szent templom (*A’ Jamborság ’s Középszer*) és elzárt béke (*Melisszához*) jelentik. Élményszerűségnek, az Onder által említett megélt élménynek egyelőre nincs nyoma. A *Küprishez* c. mottóvers szerint „a lírai szubjektum visszatért amathusi korának színhelyére, hogy ott mutassa be *első* verseit” – mondja Onder (22). Kérdés azonban, hogy ez az egész első könyvre érvényes-e vagy esetleg csak annak első verseire. A könyv ugyanis olyannyira nem egynemű, hogy

⁴³ HEGYI W. György, *Mos és res publica: Római történetírás és politikai gondolkodás. Elemzések*, PhD értekezés kézirat, Debrecen, 2003, 159 sk.

az Onder által említett fázisszerűségénél talán helyesebb volna akár a *folymatszerűség* szót is használni, hiszen a „»Hervad már ligetünk 's diszei hullanak« kijelentés A' közelítő Tél előtti versvilágra utal: a *Melisszához csendes erdőire, az elzárt béke homályaira, A' Jámborság 's Középszer ősi tűzhelyére, A' Melancholia elzárt völgyére* [...] A Horátc. versben az előbb [*A' közelítő Télben* – K. I.] megismert *létélmény feldolgozása, az életvitelbe, a mindennapokba való bekapcsolása történik*” (23). Ami nagy változás ahhoz képest, hogy mindennapok, hétköznapok az első hat vers édeni ünnepében egyszerűen nem is voltak, hiszen ami az ott lakót illeti: „Háza szent templom: maga áldozópap” (*A' Jámborság 's Középszer*).

A Horátról – amelyben jó szemmel veszi észre „a verscsoport záró darabját” (25) – Onder ezt írja: „a vers *kezdő pontja* Amathusnak. Az óvó, elzárt hely egyetlen társa és reménye a teremtő képességekkel rendelkező *Camoena*, a forrásnimfa, akinek védő ernyői alatt megszűnhet a szorongás, és a magány »*vadon tájéka*« a Múza segítségével »*kiderült virány*« lehet. A »*vadon tájéka*« feltöltődése, Amathussá való átalakulása az arcképet követő verscsoportban válik láthatóvá.” (Kiemelés az eredetiben – K. I.) Az olvasóban azonban felmerül a kérdés: ha csak most pillantunk be Amathusba, akkor az eddigi *elzárt hely* mi volt? Mert az igaz ugyan, hogy a „»*Partra szállottam*« elszánt kijelentése [...] egyszerre lezáró és teremtő gesztus”, de az már kevésbé, hogy az „elégikus szemlélődés mozdulatlanságát az elvonulás mozdulata követi.” A verseskötet mint elbeszélés hőse ugyanis éppen az imént hagyta el az elzárt helyet, amelyen – a tél közeledtével – erőt vett az elmúlás: hősünk kiűzetett a Paradicsomból.

Az első könyvnek az *Osztályrészem* után következő darabjaiból az addigi statikus kullisszáknál sokkal dinamikusabb világ rajzolódik ki, minden mozgalmassabb és összetettebb lesz. Az első hat vers idilli általánosságaihoz képest az *Egy Hívtelenhez* cíművel kezdődő kilenc versben már hús-vér nőt találunk, akinek szeme, szája, karaktere, sőt neve is van (Chloe). Az őhöz írtak – *Egy Hívtelenhez, Chloe* („Láttam!”), *Egy szilaj leánykához, Chloe* („Mint egy árva madár”) – arányosan váltogatják egymást azokkal a versekkel, amelyekben egy-egy eszmény vagy elvontabb fogalom van kifejtve (*Az én Múzsám, A' Tavasz, Az Örömhöz* – ebben keveredik a konkrét és az elvont –, *A' Múzsához*). A sorozat végén *A' Szerelem* áll, amelynek utolsó versszakából az idillnél mindenestre bonyolultabb szerelemkép rajzolódik ki: „Tegyen más boldoggá a' sors csalfa kénye: / Nékem te légy dajkám 's ápolóm, Szerelem! / Zöld myrtuskoszorúd pályám' szép reménye, / 'S könnyel ázott kendőd légyen szemfödelem.” Ez az elmúlástól való hirtelen megérintettség fejeződik ki különben *A' Tavaszban* is: „egy virágbimbót tűzők, édes Emmim, / Gyenge melledhez: valamint te, olly szép, / 'S mint mi mulandó!” – ami a kötet első hat, édeni verséhez képest új perspektíva.

A sorozat utolsó „konkrét” darabjában, a „Mint egy árva madár” kezdetű, *Chloe* c. versben a beteljesületlenségnek ugyanaz a tragikus színezetű motívuma jelenik meg, amely már a „ciklus” első darabjában, az *Egy Hívtelenhez* írottban is feltűnt (kevésbé tragikus hangszerelésben), ill. ami majd az első könyv egyértelmű végszava lesz: „Keblem döbög, szemem sír”.

A' Szerelem után következő vers, a *Barátomhoz* ötödik versszaka mintegy visszavonja az édent felszámoló tél elleni egyetlen orvosság, a szerelem mindenhatóságába vetett hitet: „Elmarad tőlünk szeretett barátnénk, / Itt hagyunk mindent, valamit szerettünk, / Semmi sem kísér szomorú koporsónk / Néma ölébe.” Ennek felismerése után a *Magányosság*hoz, *Az Esthajnalhoz* és *A' Sonetthez* írt dicséretet következnek, ill. az *Amathus* c. vers, amelyben még egyszer kifejezésre jut a szerelem, a boldog béke ereje – de immár nem mint az érinthetetlen édené, hanem a Napóleonra, Sándor cárra és Nelsonra tett utalásokkal nagyon is reálisra elevenített, létező világ alternatívájaként. A következő versek, az első könyv utolsó darabjai – más-más hangszerelésben – mindenesetre a földi boldogságnak ezzel az ígéretével is leszámolnak. Úgy érzem, ez a tapasztalat mélyebb és értékesebb annál, hogysem egyet lehetne érteni Onder szűkebb értelmezésével, amellyel az első könyv elemzését lezárja: „Az *Egy Leánykához* c. vers a kedvestől való fokozatos eltávolodás végpontja, ami egyben Amathus zárópontját is kijelöli. Az amathusi költő hűségé tehát töretlen: a múlt kitörölhetetlenül a jelen része lett” (27).

(*A Második Könyv*) „A *Második Könyvben* – írja Onder (uo.) – a lírai szubjektum Amathus külvilágtól elzárt világa, az *egyéni lét* bemutatása után Arcadia másik, nyilvános oldalát, a *közösségi létet* mutatja.” (Kiemelés az eredetiben – K. I.) Ez azonban így talán túl szögletes – nyilván kellett a fejezet elejére egy összefoglaló kezdőmondat. Későbbi Onder elemzése is érzékenyebb lesz: hiszen a *Második Könyv* a gazdagon árnyalt egyéni lét közösségi oldalát mutatja be, nem pedig két különböző létet. Mert alighanem éppen az emberi létezésnek ez az árnyaltsága, ennek kifejezhetősége jelenti Berzsenyi egész költészetének azt az igazi tétjét, amely kétszáz év távolából is érdemessé teszi az olvasásra.⁴⁴

Onder kulcsszavai a *romló* és a *virágzó* közösség, illetve ezek *szembeállítás*a. A „romló közösség világát alkotó versek csoportját”-t *A' Tudományoktól A' Magyarokhoz* c. („Romlásnak indult” kezdetű) versig terjedő darabokban véli megtalálni (28). Kérdés azonban, hogy *A' Tudományok*, a *Görög Demeterhez* és az *Orczy' árnyékához* mennyire alkalmas erre. Hiszen az elsőben épp az fejeződik ki, hogy „van remény”, sőt a vers zárata kimondottan bizakodó – „S akkor majd ismét Khrónos' boldogabb / Századja hozzánk visszatér az égből” –, és a második vers hangja is a bizakodásé – „Már ma nem félek” –, valamint a harmadik is „elötörést” emleget, még ha felmerül is, hogy esetleg az ilyesmi csak „csalatás”. Talán csakugyan nem a saturnusi aranykor rajzolódik ki ezekből a versekből, de a romló közösség emlegetése mindenképp túlzásnak, a későbbiek előrevetítésének látszik.

Annál nagyobb erővel szól *A' Magyarokhoz* felütése: „Romlásnak indult”! Valami – a pesszimista zárlat szerint: végleg – elromlott. A következő vers, *A' Megelégedés* azonban mintha mégis a kiút esélyével kecsegtetne, hiszen *A' Magyarokhoz* éppen az elké-

⁴⁴ Arról, hogy e kettő milyen elválaszthatatlan egymástól Berzsenyi poétikájában, lásd pl. BÉCSY 2001, 43, 46.

nyelmesedett, meg nem elégedő életmódban mutatta fel – sallustiusi, végső soron poseszeidónioszi és polübioszi alapon⁴⁵ – a romlás egyik fő okát.

Ezt a reményt mintha a nagy tanítók, a példamutató férfiak tartanák életben, például mindjárt a következő versben megidézett *Felsőbüki Nagy Pál*. Az ő példája azonban nem garantálja a közösség sikerét: a vers neki magának ígér személyes üdvözülést, ill. a kevesek elismerését: „A’ derék nem fél az idők mohától; / A’ koporsóból kitör és eget kér, / Érdemét a’ jók, nemesek ’s jövendő / Századok áldják.” Az *Ulmai ütközet*, amely ez után következik, továbbra sem ígéri meg a sikert, hanem miután kifejezésre juttatja, hogy nagy baj van, arra buzdít, hogy a nemzet próbáljon meg ezen felülkerekedni: „Merj!” A *Horatiushoz* c. versben ismét a személyes – költői – üdvözülés útját villantja fel, anélkül azonban, hogy hermetikus elzárkózásra buzdítana. Igaz, a költő arra kéri Horatiust, hogy rejtse „Tiburja csendes ligetébe”, ez azonban csak az alkotáshoz szükséges körülményekre vonatkozik, nem jelenti a közösségi feladatok elutasítását.⁴⁶ Hiszen mi mást idézhetne fel a költőelőd „magas éneke” és „tüzes ömledésének aetheri szárnya”, mint a római ódákat, illetve a többi hasonló, közösségi versét? Mindenesetre aligha a szatirákat, episztolákat, vagy az Arany által *Barinéhez* címmel fordított vershez hasonló enyelgéseket. Ilyen értelemben tehát nincs szó arról – különösen nem ezen a helyen –, hogy „a horatiusi típusú, visszahúzódo, a közösség szempontjából passzív költői magatartás” (29) fejeződne ki a versben.

A következő, *Az élet’ dele* címet viselő vers, bizonyos szerénységgel, nem jósol horatiusi életet költőjének, aki jövője „komor képét előre rettegi sötét ködében”. A *Kishez* írt versnek ismét alapmotívuma, hogy „az igaz virtus” jutalma önmagában van, hiszen „bérét e’ föld meg nem adja”. A *Bucsuzás Kemenes-aljától* mintha ennek a költő saját életén való szemléltetése volna. Mi marad tehát? A munka, az alkotás.⁴⁷ Ezek olyan gyümölcsöket hozhatnak, mint a soron következő *Keszthelyben* megénekelt magyar Helikon, ill. Téli Takács József „széppel jót összekötő” nemes költészete. Ezekkel a versekkel kezdődik a *Második Könyvben* az a felfelé tartó szakasz, amely *A’ felkölt Nemességhez* c. két verssel, ill. a köztük álló, *Hg. Eszterházy Miklóshoz*, valamint *A’ Magyarokhoz* címűekkel éri el a zenitjét – mintha mégis úrrá lehetne lenni a romlás negatív tendenciáin: „Él még [azaz: mégis – K. I.] nemzetem istene!”

A *Második Könyv* vége felé, a *Wesselényi hamvaihoz*, a *Gr. Festetics Lászlóhoz* és a *Gróf Teleky Lászlóhoz* írt ódák bár annyiban kötődnek az előző négy vershez, hogy a múlt hősi erényeit a jelen személyiségeiben vélik megtalálhatónak (Wesselényi) vagy

⁴⁵ Lásd HEGYI, *i. m.*, 58, 155 skk.

⁴⁶ „A világtól Tiburjába visszahúzódo költő a maradandó értéket nem a közösségi (történelmi) érvényű cselekvésben (szerepvállalásban) látja, hanem Horatius példáját követve a költészet (Múza) szeretetében, a bölcs megelégedésben és középszerben” (29). De hát a költészet is cselekvés. Lásd BÉCSY 2001, 43 sk.: „hogyan is feledhetne volna *nemesi-birtokosi* kötelességét a nemzet szellemiségének az a *nemes főpapja*, ki szent hívatala egész nagy körét ismerte és bétölteni kívánta? [...] Nem lehetett tehát nemes és/vagy költő.” (Kiemelés az eredetiben – K. I.)

⁴⁷ „A közösségi-hazafias ódákat egybegyűjtő *Második Könyvben* a tematikailag más tárgyú versek besorolásának okát a közösségi költőszerep ábrázolásának szándékában találjuk, mivel az alkotó-tanítóknak helye van a virágzó közösségben” (29). A kérdés alapos elemzését lásd BÉCSY 2001, 43 skk.

újjáéleszthetőnek (Festetics – „Dicső előkép várja figyelmedet” –, ill. Teleky – „Él még benned ama’ régi Szilágyi vér”), hangvétellükben már higgadtabbak, kevésbé látomásosak. A *Báró Prónay Sándorhoz* írt óda ezek közül a kiválóságok közül már visszavezet a költőhöz magához – „Miolta tőled pályabért nyert, / Ó haza bölcs fia! szűz Camenám” –, hogy a *Barátimhoz* c. versben a látomás már végképp átadja helyét a „Nem szeret semmit, de nem is gyűlölhetsz” rezignációjának, amelyben már csak „a romló közösségért mondott”⁴⁸ (31) imának (*Fohászokodás*) van helye.

(*A Harmadik Könyv*) *A Harmadik Könyv* strukturálására tett javaslatokat az eddigiek-nél kevésbé meggyőzőeknek, az érvelést kevésbé koherensnek érzem. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Ondernek az *Első* és a *Második Könyv* olvasására tett javaslatait erőfeszítések nélkül el lehetett fogadni, a *Harmadik Könyv* azonban mintha ellenállna az értelmező szándéknak. Meggyőzően azonosítja *A’ Múzsához* c. versben az *Első*, illetve a *Második Könyv* élén megtalálható invokációs gesztus megismétlődését,⁴⁹ megjegyezve, hogy rögtön az első versszakban („Szelíd Múza! ki keblemet / Égi lángra gerjesztet, / Felvonsz a’ porból, ’s szememet / A’ nap felé függesztet”) „*A’ Reggel* sas-lelke és Daphne [*Az Est* megszólította – K. I.] villan fel itt egy pillanatra”.

Érdeemes azonban arra is utalni, hogy a *Harmadik Könyv*nek ez a „nulladik” darabja a *Második Könyv* utolsó versét, a *Fohászokodást* is megidézi, ahol is a felfelé irányuló („Majdan ha lelkem záraiból kikél / S hozzád közel járulhat”) kiváltója – az Isten. Ott a „mély sír éjjelére” zárt „elszórt csontok” számára az istenhit jelenti a „magasabb”, transzcendens perspektívát, míg a *Harmadik Könyv* invokációs versében ennek szerepét – ha nem is az emberi élet időbeli határain túlmutató érvénnyel – a Múza, a költészet veszi át, ahogyan a következő, *Esdeklő szerelem*⁵⁰ c. vers utolsó strófájában kifejeződik: „Süllyedek! nyujtsd karjaidat / Míg el nem fogy életem, / Míg elhervadt ajakimat / Ajakidra tehetem.” Természetesen igaz, amit Onder ír, hogy az epekedő szerelmesnek ebben a versben megjelenő képe az „*Első Könyv* utolsó három versének hangulatát idézi”, ott azonban – akárcsak az Onder által szintén említett *Chloéban* („Mint egy árva madár”) – nyoma sincs annak a transzcendens perspektívának, amely az *Esdeklő szerelem* zárlatában megjelenik. A *Harmadik Könyv*nek talán éppen ez a tétje: az *Első Könyv* magasabb – egzisztenciális, társadalmi – vonatkozásoktól érintetlen szerelemfelfogása és a *Második Könyv* szerelmi motívumokat nélkülöző közösségi költészete után megtalálni a szerelem helyét az emberi létezés teljességében.

A *Harmadik Könyv* következő versében, *Az Estben* ennek az igaz, egzisztenciális értékekkel telített, „mennyei” (7. versszak), szakrális szerelemnek az ideális körülményeit

⁴⁸ A verset csak a kompozícióban elfoglalt helye alapján értelmezhetjük közösségi imaként, előzményeitől elszakítva pusztán személyes jellegű, és nincs ilyen társadalmi vonatkozása.

⁴⁹ Talán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy míg az első könyvben olümposzi istenséget („Küpriszt”, Aphrodítét), a másodikban kortárs költőt invokál Berzsenyi, a harmadikban saját múzsáját szólítja meg, aki mintha az előző két megszólított isteni vonatkozásait, illetve közvetlen, emberi voltát egyesítené magában.

⁵⁰ A cím írása Ondernél („Esdeklő Szerelem”) helytelen: az 1816-os kiadásban a vers fölött végig verzállal van szedve a két szó, a tartalomjegyzékben pedig az „*Esdeklő szerelem*” forma található, kis „s”-sel.

írja le: „Hol lelkünk legszebben derül / eredeti fényében, / 'S legtisztább örömben merül / A' természet ölében. // Szíved haszontalan eped / A földi vak lármában, / E' szentséget nem lelheted / Semmi tündér hívságban.” A' *Halál* utolsó nyolc sora így beszél a halálról és a szerelemről: „Rablánczok a földi szenvedések, / Mellyeket csak a' halál szakaszt: / Rózsaszálak a' gyönyörűségek, / Mellyeket egy őszi szél hervaszt! // Boldog, ki a' reá mért lánczokat / Itt nemesen túrve viseli, / 'S a' hervadó gyenge virágokat / Az Erkölcsnek 's Észnek szenteli!” Azaz a földi szenvedések *tartósak*, és végső ellenszerük csak a halál, míg a *röpke* gyönyör az első szélre elhervad. A szerelem képe tehát árnyalódik: a halálon nem képes olyan értelemben úrrá lenni, mint az istenhit, de az ésszel és az erkölccsel harmonizálva mégis boldogsághoz vezethet. A könyv következő verse, a *Mulandóság* mintha ennek a tételnek lenne illusztrációja, a hangsúlyt ezúttal nem a szerelemre, hanem a halál véglegességére téve. A szerelem mégis értéként jelenik meg a versben – még hozzá a hősiességgel (!) és a bölcsességgel (!) egy szinten, amennyiben mindhárom egyaránt a mulandóság áldozata lesz.

A *Mulandóság* hangneme különben nem annyira drámai, mint inkább elégikus, és a korábbi *Fohászkodás* olvastán a verset záró „Egy sírba ereszkedik” sem a teljes kilátástalanság hangján szól.⁵¹ A következő vers, a *Végasztalás* pedig már nyíltan is kimondja, hogy a szerelmeseket a halál sem választja el egymástól. Ennyiben tehát nem tudok egyetérteni Onder következtetésével: „Erkölc és ész pillérei együtt sem képesek megállítani az idő múlását, és nem képesek örökérvényűvé tenni a szerelmet sem.” Azzal, hogy a *Végasztalás*ról azt írja: „A tiszta lélek rövid földi boldogsága a túlvilágon nyerhet beteljesedést”, mintha a kelletténél jobban leértékelné a (földi) szerelmet.

Az én Kegyesem a szerelmes férfi büszke dala, a *Glycere* visszaemlékezés egy ifjúkori kapcsolatra, a *Szerelmes bánkódással* pedig az emlékezés ismét melankolikus hangvételbe csap át: a *Fannim emlékében* még a visszaálmódott élmény az uralkodó, itt az elmúlásból, a hiányérzetből fakadó melankólia. A verset ez már a könyv elején sorakozó darabokhoz köti, ahogy *kalokagathia*-szerű erkölcsi intelmével a *Lili* is inkább azokkal tart kapcsolatot, mint az utánuk következő dalokkal.⁵² Úgy érzem, A' *Remete* szerepét jó érzékkel írja le Onder, amikor azt mondja: „Az elbeszélő költemény [...] mind rekvizitumaival (rom, liget), mind témájában (szerelmi probléma), mind hangulatában, hangvételében (egyszerűség, naivitás), mind pedig végkicsengésében az előtte álló versekkel rokon, ugyanakkor a románc *erkölcsi példázatként értelmeződve a reménység szimbólumává válik*: az egymástól elszakított tiszta erkölcsű (hűség, odaadás, önfeláldozás) sze-

⁵¹ Részint tehát ezért, részint pedig az előző bekezdés végén mondottak alapján nem érthetek egyet Onderal abban, hogy a *Mulandóság* „összeroppantaná” A' *Halál* „magabiztos sztoicizmusát” (32).

⁵² „A *tisztaság erkölce* (a józan ésszel párosulva) mint *életelv* [kiemelések az eredetiben – K. I.], az egyetlen módszer a boldogság elérésére. A Könyv verseiben erre az (el nem ért vagy) elvesztett idillre vágyakozott hősnünk (*Fannim emléke*, *Glycere*, *Szerelmes bánkódás*) megteremtve magának az eszményi kedvest (*Phyllis*, *Az én Kegyesem*) és az ellenpéldát (*Nelli*). A *Lollihoz* sugallta lelki teljesség, a *Lilihez* időtlen aranykori boldogsága mint erkölcsi eszmény fogták közre a szerelmi tárgyú, emlékező verseket” – írja Onder (35), ami így egy kissé sarkos. A *Phyllis* és *Az én Kegyesem* hősnője nem „erkölcsi eszmény”, ahogy a *Nelli* sem „ellenpélda”, hanem az eszmények és elvek közt egy-egy életszerű nő, akik nélkül a *Harmadik Könyv* talán túl steril, megkonstruált és elméleti lenne.

relmesek biztosan egymásra találnak a *túlvilágon*” (35, kiemelések az eredetiben – K. I.). A továbbra is szerelmi tematikájú *Czenczimhez*, *Fő és Szív* és *Esztihez* anakreóni formájukkal is utalnak az *Első Könyv* hasonló verseire, és ennyiben talán már az egész kötet (az első, 1808-ban megjelent, három könyvből álló kötet) lezárását is elkezdik – annak egy-egy versére szóhasználatukkal is utalva (35) –, nemcsak a harmadikét.

A' Tánczok – amint Onder írja – „a magyar nemzeti karakter táncban és zenében megnyilvánuló lényegét, a virtus és a poézis harmóniáját” összegzi (35), az *Emmihez* a szerelem és költészet mindaddig hasonló nyíltsággal ki nem mondott összetartozását fogalmazza meg, a nőt közös „éneklésre” buzdítva. Az *Életphilosophia*, „belső intertextualitásával”, „létösszegző és számadó megnyugvását”-val (36) a *Harmadik Könyv* zárlatának is tekinthető, hiszen a legutolsó, *Barátimhoz* c. verset („Már már félre tesszem”) a maga „*exegi monumentum*”-os gesztusával méltán tekinthetjük a teljes kötet lezárásának. Bár itt nem lehet eltekinteni attól, hogy eredetileg az 1808-as, három könyvből álló kötet záróverse volt, meggyőzően mutat rá Onder, hogy „egyszerre látja el az összegzés és búcsúzás, illetve az új felé kapcsolódás funkcióját. Hiszen a lírai szubjektum éppen azoknak a magyar »tudósoknak«, íróknak és költőknek a művei (alkotmány) közé helyezi lezárt életművét, akik között, akikkel együtt [a *Negyedik Könyv*ben sorakozó episztoláiban – K. I.] kívánja majd folytatni poézisét” (36).

(*A Negyedik Könyv*) A *Negyedik Könyv* részletes ismertetésétől Onder eltekint, megjegyezve, hogy „A *Harmadik Könyv* lezáró, *felajánló gesztusát* [kiemelés az eredetiben – K. I.] a *Negyedik Könyv* átértelmezi, illetve pontosítja: eszerint szó sincs általában a költészet feladásáról, csak az eddigi, lírai költészet, a »*lesbosi lant*« hallgat el, átadva helyét egy másfajta költészetnek” (37 sk.). A könyv élén álló vers, *A' Bonyhai Grotta* mintegy az eddigi zárt költői világból való kilépés szimbóluma, az eddigi költészet olvasói elismerésének költői elismerése. A könyv különben *A' Bonyhai Grotta*, a *Báró Wesselényi Miklós' képe*, valamint *A' Temető* c. versek után egy külön egységet tartalmaz, az *Epistolákat* (ezt a műfajmegjelölést Berzsenyi *A' Pesti Magyar Társasághoz* c. első vers főlé összefoglaló címként ki is írja). A *Negyedik Könyv*ben, főleg a levelekben talán nem is érdemes különösebb kötetkompozíció után nyomozni, mert az *Epistolák* mindössze hét darabot tartalmaz, belső tematikai-gondolati utalásrendszere ezért bizonyára más sorrend esetén is maradéktalanul érvényesülne.

(*Onder Csaba szöveg-megállapítása*) Onder legfontosabb munkája, e munka legértékesebb része nyilvánvalóan a kötetkompozíció rehabilitálása, amit többnyire meggyőzően végez el, ráadásul a Berzsenyi-szakirodalomban elsőként.⁵³ Ebből a célból – ismerve a zaklatott *paradosist* – egyenesen következik az 1816. évi kötet szövegének betűhív közlése is. Lássuk, Onder milyen eredménnyel tesz eleget ennek a saját maga által támasztott követelménynek!

⁵³ A versek autentikus, szerzői elrendezése eddig csak negatívan került szóba, lásd pl. Toldy szavait: „a régi *rend* épen ellenkezője volt annak, a mit *rendnek* nevezhetni” (BERZSENYI Dániel *Minden munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Bp., Heckenast Gusztáv, 1864, 30).

Kiadása élén rögtön világossá teszi szöveg-megállapításának alapelveit: követi a költő életében utoljára megjelent, 1816. évi kötet elrendezését, ill. nagyrészt szövegét is. A szöveg azokon a pontokon tér el az alapul vett kötetétől, ahol ez „magán visel bizonyos túrhetetlen (nagyrészt kiadói) rontásokat” (2). Minthogy a szöveg-megállapítás célja az eredeti kiadás javított, „ideális” (a nem a szerzőtől származó írásjegyeket helyesbítő) reprodukciója, Onder sem az 1808. évi kéziratos versgyűjtemény, sem az 1828-ban megjelent Toldy-féle *Handbuch* releváns szövegeit nem veszi figyelembe.⁵⁴ Azokon a helyeken, amelyek „gyanúsak” ugyan, de rájuk vonatkozólag nem maradt fenn Berzsenyitől explicit rendelkezés, az 1816-os kiadás szövegét Onder változatlanul közli.⁵⁵ Ezeknek a rendelkezéseknek a figyelembevételével Onder javította még a nyilvánvaló nyomdahibákat,⁵⁶ valamint az antik nevek helyesírását („mint a biztosan Helmecczinek tulajdonítható romlások”-at), ilyen pl. „az sz-ezés. (*Geniussait* helyett *Geniusszait*, vagy *Grátiája* helyett *Grátiája* stb. *oh* helyett *o*)”. Ezekon kívül a kiadó néhány helyen „a szövegkörnyezet kényszerítette alkalmi javításokat” (kiemelés az eredetiben – K. I.) is tett (2).⁵⁷ Onder tehát nem sok kérdést hagy nyitva, a legfontosabb tulajdonképpen az, hogy a saját maga által megfogalmazott követelményeknek mennyiben tesz eleget.

Nem tökéletesen. Egyszerű, betűtévészítő jellegű nyomdahibákon kívül metrikai szabálytalanságot okozó, ill. egyéb hibák is vannak, ezek közül a fontosabbakat sorolom fel. A *Melisszához* 2. sorában *Aleíd* nyilván nyomdahiba *Alcid* helyett (a magyarázó jegyzet lemmájában már helyesen). A *Horátz* 7. sorában sajnos a *balzsamomos* jelzőnek a Berzsenyi-kiadásokban gyakorlatilag meghonosodottnak tekinthető, természetesen metrikailag is hibás *lectio facilior*-ját kapjuk: *balzsamos*. Ugyancsak helytelen (metrikailag is) *A' Tavasz* 12. sorában a *lejtenek* a *lejtnek* helyett. *A' Múzsához* („A' te ernyődnek”) 1. sorában az értelmetlen *kics* szerepel a helyes *kies*, a 27. sorban pedig *mellemen* a *mellem* helyett. Az *Amathus* 7. sorában *szélveszek* a helyes alak, nem pedig *szélvészek*, ahogy a *Búcsúzás* 10. sorában *vezérljen*, nem pedig *vezéreljen*. *A' Tudományok* 35. és 42. sorá-

⁵⁴ Onder igen magas, a népszerű kiadásokét messze meghaladó igényvel állapította meg a szöveget: a könyv ebben a tekintetben tulajdonképpen a komoly kritikai kiadások apparátus nélküli *editio minor*-jaihoz hasonlít. Egy ponton talán túl aprólékos is – kétféle aposztrófot használ: szavak kezdetén ‘ formájút, szavak végén ’ alakút. Ez elég szokatlan, és ilyesminek az 1816-os kiadásban sincs semmi jele (ott végig ’ van). A pedantériát Onder odáig fokozza, hogy a *Fohászokodás* 9. sorában az *ezer* után aposztrófomorfizál egy darab láthatóvá vált nyomdai vakanyagot. Látványos eltérés még az 1816-os kiadás gyakorlatától, hogy Onder, annak verzáljától eltérően, kiskapitálisból szedeti a verscímeteket, amiből itt-ott adódnak kisebb-nagyobb pontatlanságok.

⁵⁵ Berzsenyi rendelkezései – sajnos, nem hiánytalanul – a következő leveleiben maradtak fenn: Döbrentei Gáborhoz, 1814. január 5.; Helmecczi Mihályhoz, 1815. június; Helmecczihez, 1815. október 1., valamint Takácsi Horváth Jánoshoz, 1816. november 10. (Az Onder által a 2. lapon szintén említett, Helmecczihez 1815. július 5-én írt levélben versszövegekről nincs szó.)

⁵⁶ Helyesírási hibákat nem feltétlenül. Pl. hiányzó vesszőket nem pótolta automatikusan (lásd a *Horátz* 3. és 15. sorát).

⁵⁷ „Az ilyen esetekben Berzsenyi 1808-as kéziratát vettük alapul. A javítások konkrétan a következők: a) *mellyed* helyett a kéziratok *melledje*, mivel értelemszerű, például a *melypatyolatjain* helyett *mell patyolatjain*; b) *éjszak* helyett az eredeti *észak*, például *éjszaki Szélvész* helyett *északi Szélvész*; c) *Terepély* helyett *Terebély*; *pazérlja* helyett *pazarlja*; *szülém* helyett *szülöm*, *fenn* helyett *Fönt*.” Ezek közül a (vissza)változtatások közül nem mindegyik tűnik egyformán indokoltnak.

ban a *bölcsesség*, illetve a *bölcsesség* egy s-sel írandó. *A' Magyarokhoz* („Romlásnak indult”) 24. sorában *rezgett* helyett *rezegett* a helyes alak. *A' felkölt Nemességhez* („Él még nemzetem' Istene”) 18. sorában az 1816-os kiadás változatlanul reprodukált, értelmetlen sajtóhibáját (*hardra*) az 1808. évi kézirat alapján javítani kell: *kardra*. A *Báró Prónay Sándorhoz* írt vers 26. sorában *Honunk'* helyett – már csak metrikai megfontolásból is – kivételesen az 1813. évi kiadásban található *Honnunk'* olvasandó.⁵⁸ A *Barátimhoz* („Én is éreztem”) 31. sorában *ohajt* helyett *óhajt*, a *Döbrentei Gáborhoz* 49. sorában *serege* helyett *serge* a helyes alak. A *Vitkovics Mihályhoz* írt vers 81. sora után sornagyságú teret kell hagyni, azaz új szakasz kezdődik (az 1816-os kiadásban ez új oldalra kerül, így a spácium elvész).

Nagyon helyes, hogy ott, ahol a versnek a köztudatban meghonosodott szövege – az *ultima manus* elve alapján – eltér az 1816-os kiadástól, Onder szinte mindig jegyzetben jelzi ezt, pl. *A' közelítő Tél* 10. sorában szereplő „Nectár thyrusain” mellett: „Berszenyi a *Handbuch*-ban a nectárt *biborra* változtatta.” Éppen ezért hiányzik a jegyzet az *Élet-philosophia* 47. és 48. sora mellől: „Megcsókolgattam rózsáját, / Megizzadtam vaspályáját” – a *Handbuch*-ban, valamint azóta: *rózsáját*, ill. *vaspályáit*.

(*Onder Csaba magyarázó jegyzetei*) A további, magyarázó jegyzetéről megállapítható, hogy azok csaknem teljesen elegendő segítséget nyújtanak a diák olvasónak a szövegek megértéséhez. Azért az *Egy Hívtelenhez* c. vers 6. sorában az *alakszín* megérdemelt volna egy kis magyarázatot („szép külszín”), akárcsak az *Amathus*-ban szereplő „veszedelmes ércz” („arany”), illetve „czimbora” („bűnös szövetség”). A *Dukai Takács Judit*-hoz írt episztolában a 36. sorban szereplő *Klavirod* mellé írt jegyzet („zongora”) is túl szikár, talán érdemes lett volna a szómagyarázatot illusztrálni – miként Orosz – a költőnő *Klavíromhoz* c. versére tett utalással. Helytelen a *Chloé* c. („Mint egy árva madár” kezdetű) versben a „Pártáját szerelem' myrtusa váltja fel” szövegű (18) sorában szereplő *myrtushoz* írt jegyzet („babér”), mert itt a férjhez menés szimbólumáról van szó (lásd Orosz megjegyzését a helyhez). Nagyon jó, hogy a *Virág Benedekhez* írt vers alatt kiegészítő szöveggként ott szerepel Virágnak Berszenyi látogatásáról írt *Történet* c. verse, kár, hogy a szöveg állaga – itt-ott metrikai hibákat is okozó mértékben – rossz, helyesebb lett volna a verset Virág *Poétai munkáinak* 1822. évi kiadása alapján közölni.⁵⁹ A *Féltés* verscím, ill. az 5. sorban szereplő *Féltő* – diákoknak szánt kiadásban – talán jegyzetet igényelne („féltékenység”, ill. „féltékeny”), akárcsak a *Kishez* 24. sora – „S tőreit elszaggatod” –: „csapdáit tönkretesz”. Ugyanígy bizonyára nem minden olvasó számára világos, hogy a *Gróf Teleky Lászlóhoz* írt vers 42. sorában a „hét hegy” Rómát jelenti. A *Vitkovics Mihályhoz* írt episztolában (19. sor) szereplő „szép híd”-hoz érdemes lett volna odairni, hogy a Lánchíd építését messze megelőző versben a hajóhidat említi így

⁵⁸ Mint a *Virág Benedekhez* írt vers 7. sorában is – helyesen –: *Honnom*.

⁵⁹ Ha jól látom, Onder a verset a *Berszenyi emlékkönyv* romlott szövege alapján közli (szerk. MERÉNYI Oszkár, h. n., a Somogy és Vas Megyei Tanács kiadása, 1976, 153). Az 5. sorban szereplő *Custos* szóhoz írt jegyzet („[latin] őr”) megtévesztő, mert itt Virágnak arról a kis farönkjéről van szó, amit a bejáratnál tartott, hogy ha valaki jön, a kinyíló ajtó nekiütődjön, és figyelmeztető hangot hallasson.

Berzsenyi.⁶⁰ Ehhez a vershez – az amúgy gazdagon illusztrált kötetet tovább gazdagítandó – alighanem érdemes lett volna találni egy korabeli Buda(-Pest)-ábrázolást is.

Mint ahogy Onder csaknem egy egész oldalt emel át illusztráló betétszöveggé Martinkó András Berzsenyi-tanulmányából⁶¹ (96), helyes lett volna hasznosítani a cikknek azt a felismerését is, hogy a *Foháskodás*ban a csontok mellett álló „elszört” jelző azt jelenti: „eltemetett”. Az „elszörás”-nak ezt az „eltemetés” jelentését Borzsák István a *Bibliáig* – I Kor. 15, 42–44 („Seminatur [...] surget”) – vezeti vissza,⁶² és ebben az értelemben magyarázza *A' Temető* egyik sorát is:⁶³ „Te a durva Tyrann' bíborit elveted”, azaz tehát nem „leveted” vagy „elutasítod”, hanem „eltemeted”. Mindezek alapján *A' Magyarokhoz* ismeretes képe is jobban érthető: „Elszörja, hidd el, mostani veszni tért / Erkölcsöd”.

Ami az 1816. évi kiadásban nem szereplő versek közül beválogatottakat illeti, nem világos, hogy Onder miért nem érvényesíti az *ultima manus* elvét, azaz miért nem a Toldy-féle *Handbuch*ban található szöveggel – hanem korábbi kézirat vagy publikáció alapján – közli azokat, amelyek ott olvashatók.⁶⁴ Ezenkívül *A' Poeta* c. rövid versben két súlyos tördelési hiba is van, pl. a 6. sor így olvasható: „Ragadja el Új tündéri világ bája” a helyes „Új, tündéri világ bája ragadja el” helyett.

A kötet szöveggözlése tehát – úgy tűnik – nem üti meg azt a mércét, amelyet felállított, a hibákért azonban bőségesen kárpótolnak a mintegy harmincöt oldalra rúgó, fent ismertetett bevezető szövegek.

Bécsy Ágnes kismonográfiája

Mint ahogy a monográfia műfaja igen problematikussá vált az utóbbi időben,⁶⁵ talán nem véletlen, hogy Bécsy Ágnes Berzsenyi-könyvében nem fordul elő ez a műfajmegjelölés. A kötet már felépítésével is elhatárolja magát a klasszikus, életrajzt ismertető, kronológiai alapú interpretációt adó, akárhányszor fényképekkel illusztrált monográfia műfajától. A könyv nagyobbik részét teszi ki az a százharmincöt oldalas tanulmány (ill. a hozzá végjegyzetként kapcsolódó apparátus), amely az „*Én ... tudtam a poézis messzehatásait*” címet viseli. Ez tulajdonképpen a könyv valódi címének is tekinthető, mint ahogy ami ezen a fejezeten kívül esik, az mind mellékszöveg: a „*Megizzadtam vaspályá-*

⁶⁰ A több helyen (olykor összetételekben) is előforduló *vázat*, valamint az *A' közelítő Tél*ben szereplő *csalérot* – a többi szövegkiadához hasonlóan – Onder sem magyarázza kielégítően.

⁶¹ MARTINKÓ András, *Berzsenyi időszerűsége egy időszerűtlen költemény tükrében: A Foháskodás körbejárása*, ItK, 81 (1977), 21. Ugyancsak érdemes lett volna a Berzsenyinél nemegyszer előforduló „bús” szónak a Martinkó által felelevenített korabeli 'sötét, haragos, dühös' jelentésére utalni. Lásd akár a „nagybúsan” ballagó, „nyers, haragos búban” vesződő Toldit, aki „fű veszett dühében”.

⁶² BORZSÁK István, *Berzsenyiana* = B. I., *Dragma*, VI, Bp., Telosz Kiadó, 2003, 336, 3. jegyzet.

⁶³ Az előző jegyzetben *i. m.*, 338, 17. j.

⁶⁴ Feltéve, hogy a *Handbuch* szövegeit hitelesnek fogadja el (aminek ellenkezőjére nem tesz utalást).

⁶⁵ A kérdéshez legutóbb lásd RÁKAI Orsolya, *Sztereográfiák: Műfaji töprengés egy kortárs „szerzői monográfia”-sorozaton*, Budapesti Könyvszemle, 15 (2003), 133–141.

it” c. *Életrajzi kronológia*, valamint a részletes *Bibliográfia* és a *Névmutató* (az alapszövegnek csaknem a felével egyező terjedelmű *Jegyzetek* – mintegy tíz oldal kivételével, amely már az életrajzhoz tartozik – természetesen a tanulmány részét képezik).

Mindjárt előrebocsátom: a tanulmány nem követi végig Berzsenyi – a Berzsenyi Dániel névvel jelölt irodalmi személyiség – életeseeményeit, és ami meglepőbb, nem bővelkedik verselemzésekben, -értelmezésekben sem.⁶⁶ Ha jól számolom, főszövegében a dolgozat összesen hat Berzsenyi-versből idéz, ill. azok száma sem haladja meg a húszat, amelyeknek legalább a címüket említi – ezeknek több mint felére ráadásul egy teljes mondatot sem szán. A versek szövegével alig dolgozó tanulmány alkotás-lélektani, poétikai mozzanatokra koncentrál, ami magában rejti annak a veszélyét, hogy a címében (talán csak a könyvsorozat külső kényszere folytán) reprezentatív módon *Berzsenyi Dániel* nevet viselő könyvként – elveszti legitimitását vagy akár pusztán érdekességét, azzal, hogy elszakad a költői életműtől. Minden baljós jel ellenére azonban kijelenthető: Bécsy Ágnes bravúrosan kerüli ki a fenyegető csapdákat.

De haladjunk sorjában! A könyv első, „*Kit ... senki sem esmér...*” című, „...*Az idők harcai közt...*” alcímű fejezete „számot vet” a „költői produkció sorsának alakulásával a kezdetektől máig” (9). A Berzsenyi-recepciót attól a pillanattól, hogy a költő átadta néhány versét Kis Jánosnak – a jegyzetek hivatkozásaiból kiolvashatóan – egészen az elmúlt évszázad kilencvenes éveinek végéig, azaz a kötet kéziratának lezárásáig követi. Bécsy Ágnes a legmelegebb hangon Csetri Lajos könyvéről beszél, mintegy saját kötetének kereteit is kijelölve: „először teszi szisztematikus vizsgálat tárgyává [...] méltó súlylyal a tanulmányíró, kritikus, esztéta Berzsenyit” (30). Végül megjelöli a tanulmány fő célját, ami „az alkotói helyzet és a poétikai gyakorlat” vizsgálata. Rögtön utal az „életrajzi-alkotás-lélektani-pályaképi problematiká”-ra is (32), mivel ebben a körben nem egy olyan mozzanat – „legenda”, „téveszme” – van, amely gyakran tévutakra viszi a Berzsenyi-olvasást: „A Berzsenyit illető hagyományban ugyanis kétségkívül kísért egy félelmetes és megbabonázó ambivalencia: a költőt és költészetét mintegy kettévágó felemás megítélésben. [...] Mintha költészetének kétségbevonhatatlan rangja és literátori szerepének rangvesztő kétségbevonása egymást feltételeznék: cserébe a legfőbb *lírikusi* méltóságért Berzsenyi megfosztott a felelős *literátor* szerepétől” (34, kiemelés az eredetiben – K. I.).

A kötet második nagy fejezete *A „szegény reducáltatott expoéta”* címet viseli, és az előző jegyzetben említett „meg nem értettség, méltatlan kiszorítottság sorsképletének” meggyőző cáfolatát nyújtja.

(*A „sínlődő aloé”*) *A „sínlődő aloé”* c. alfejezetben a szerző Berzsenyi csökkenő alkotói aktivitásáról szóló önjellemzéseit veti össze a költői életmű tényeivel. Felveti, hogy noha fél éven belül két ízben is „sínlődő aloéjának kis bilingjeiről” panaszkodik, közben a Kazinczynak 1814. december 15-én írt levelében – bár „egyébként kedvetlen-

⁶⁶ BÉCSY Ágnes Berzsenyi-versekről írt elemzőkötetét: „*Halljuk, miket mond a lekötött kalóz...*”: *Berzsenyi versek elemzése, értelmezése*, Bp., Tankönyvkiadó, 1985 (Műelemzések Kiskönyvtára); 2. bőv. kiad.: Bp., Krónika Nova Kiadó, 1998 (Újraértelmezések).

ségre, ihletvesztésre neki panaszkodik a legtöbbet” (37 sk.) – „nem süti el” ezt a fordulatát, sőt „a levél kimondottan tevékeny költőt mutat”.

Tevékeny költőt, de nem tevékeny lírikust. Mint Berzsenyi írja, ismét „episztolát próbált” (mellékeli a *Dukai Takács Judith*hoz írt verset), ill. színdarabterveiről beszél, ezekhez kér segítséget. Bécsy Ágnes a költői tevékenység példájaként említi még a *Döbrentei Gábor*hoz írt episztolát, ill. a *Temető* c. verset, amelyek szintén a két „sínlődő aloé”-s levél elküldése közti időszakban születtek.⁶⁷ Csakhogy ezek közül is mindössze az utóbbi *lírai* darab, ami gazdag termésnek nem nevezhető, azaz – az aloé lírai költészetként értelmezve – nincs igaza Bécsy Ágnesnek, amikor azt mondja: „úgy tűnik, éppenséggel szorgosan virít, s virítana tán még szorgosabban is, ha ehhez több biztatást és mélyebb filozófia-esztétikai segítséget kapna” (39).

Bécsy Ágnes a *Döbrenté*inek még 1814. január 5-én írt levélből a következőket idézi: „A poézisről én már valóban lemondtam, mert érzem, hogy helyzetemmel egészen ellenkező. A poézishoz egész lélek kell. És mint gazda s négy gyermek apja, érzésemnek magamat egészen soha által nem adhatom.” Ezután elismeri ugyan, hogy „az elmúlt években [...] ódát alig szerzett”, de hozzát teszi, hogy „új, nem is csak költői, sőt nem is szépírói műfajokkal kísérletezik. Mintha e prózaibb tevékenység nem igényelne egész lelket.” Nos – mint a következő mondatban Bécsy Ágnes is kimondja –, csakugyan nem igényel, legalábbis nem abban az értelemben, mint a líra. Márpedig Berzsenyi – amennyiben nem tekintjük a sínlődésről írtakat pusztá szövegnek – itt bizonyára a lírai költészetéről beszél, amelybe nem tartozik bele az episztolák „gyalogos múzsája”.⁶⁸

Egy oldallal lejjebb a Kazinczynak 1810. június 23-án írt levélből idéz Bécsy Ágnes: „Sok napjaim vagynak nékem, melyek engem töled, magamtól elszakasztanak, melyektől csak úgy kell lopnom azon szebb órákat, melyekben magamat Neked és a Múzsának adhatom. Én poétának sem elég gazdag, sem elég szegény nem vagyok. Gondjaim vagynak, magamat megosztani pedig nem tudom.” Azaz – fűzi hozzá – „azonos súllyal nehezedik rá a költői és gazdasági felelősség [...], ám ugyanakkor egyik teljes odaadást igénylő feladat sem hárítható el”. De igen, a lírai költő szerepe, ha el nem is hárítható, de ihlet híján felfüggeszhető. Berzsenyi minden gondja dacára mégis „ellop” órákat – ha van lírai ihlete, míg később, ennek az ihletnek a gyengültével már csakugyan „sínlődik az aloé”. Bár ezt a „sínlődés”-képet először 1814 őszén használja, Szemerének már 1811. január elsején azt írja, hogy nem ír, hanem tanul⁶⁹ – és csakugyan, ekkor az 1813-ban megjelent kötet (az első három könyv) darabjai mindössze négy vers kivételével

⁶⁷ Ekkor, 1814. november 29. és 1815. május 15. között írja Berzsenyi a *Vitkovics Mihály*hoz és a *Pesti Magyar Társaság*hoz c. episztoláit is, ill. mindjárt május végén küldi Helmecczinek a *Vandal Bölcseséget* – amelyek ugyancsak nem lírai költemények.

⁶⁸ Hor. Sat. II, 6, 16 sk.: „Rómából miután a hegyekbe vonultam, e várba, / mást gyalogos múzsám, a szatíra dicsérhet-e, mint ezt?”, és Ars 95 (a „pedestris” mint az alacsonyabb „röpiület” jelképe).

⁶⁹ „Én édes Barátom, most sem írni, sem énekelni nem tudok, de olvasok és tanulok. Úgy tetszik, érzéseim már egészen kiforrták magokat, és azoknak a helyét gondolkodás és okoskodás foglalja el.” Mit is ír recenziónjában Kölcsey? „Ezen gondolati és érzeményi keskeny körből lehet azt kimagyarázni, hogy Berzsenyi magát már egészen kimerítettnek lenni látszik”.

készen vannak!⁷⁰ Azaz Berzsenyi a tízes évek legelején minden külső impulzus nélkül abbahagyta az ódaköltést – „Félretette lesbosi lantját” –, és ódát ezután már csak kivételes, ritka alkalmakkor írt. Kölcsynek tehát az ódaköltő Berzsenyi elhallgatásához semmi köze, éles szemmel – és sokkal később – csak azt regisztrálja, amivel Berzsenyi maga is tisztában volt.

(Az „igen szent innep”) A „sínlődő aloé” c. alfejezet másik témája Berzsenyi saját magáról mint költőről alkotott képe, ill. Kazinczyhoz való viszonya, amelyet részletesen már Az „igen szent innep” c. következő fejezet tárgyal. Ahogy Bécsy Ágnes írja: a „magát minden tehetségével a szellem és a nemzet szolgálatára felajánló költő válaszlevelével [a Kazinczyhoz írt elsővel – K. I.] »egy igen szent innepet« formáz abból az irodalomtörténeti eseményből, hogy a névtelen gazdálkodó nemes belép a literatura nyilvánosságába” (42). Hogy Berzsenyi mindig milyen távlatokban gondolkodott, arra jó példa a Kazinczyhoz írt következő, Bécsy Ágnes által is idézett levél egyik részlete: „Az Isten szállaná meg hazánk atyjait, hogy a nagy heroizmust egy kevésbé modalizálnák. [...] Igaz, hogy alkotmányunk talptámasza a nemesség, de már most a nemesnek ereje nem a kezében, hanem a zsebjében vagyon. Az ilyen úrkatonák a garasok helyett aranyokat költenek el, az pedig directe mind a hazáé.” Azaz – írja Bécsy Ágnes – „A nemesi virtusnak két reális megnyilatkozási terep marad: a felvilágosult ész, a nemzeti szellem útja, és a gazdagságot teremtő gazdálkodás az osztályrésztül jutott birtokon: mely »directe« a haza közös szellemiségének és a haza közös földjének egy darabja” (45). Berzsenyi lírája, majdani episztolái és esztétikai működése tehát egy töről fakadnak még az ezektől látszólag távol álló mezőgazdasági gyakorlatával és elméletével is, ami egyébként élesen megkülönbözteti a hobbikertész Horatiustól, aki „ha göröngyöket vagy köveket rugdos odébb, csak nevetnek a szomszédok” (Epist. I, 14, 39).⁷¹

Bécsy Ágnes gondolatmenete nagy ívű, koherens, és sok olyan kérdésre is választ ad, amelyek a koncepcióján kívülről érkehetnek: csak a saját helyzetét nehezítené meg a későbbiekben, aki Berzsenyivel foglalkozva nem használná fel a könyv eredményeit. A kötetben csak elvétve fedezhető fel a megfogalmazásban önisméltés, önellentmondás vagy némi átgondolatlanság. Miközben – egyetértőleg – megpróbálom ismertetni a könyv gondolatmenetét, mindenesetre ez utóbbiakra is felhívom a figyelmet.

Kazinczy ítéletét Berzsenyi úgy nézi, „mint egy egész nemzetnek szavát” (1808. december 13.), és az 1808-as kötettel „magába zárt, folytathatatlan művét bevégezvén”⁷² mintegy áldozatként felajánlja a Kazinczyban megtestesülő nemzetformáló literatúrának

⁷⁰ Érdekes, hogy bár az ÚMIL Berzsenyi-szócikke is elismeri: „1808 után korábbi fő ihletforrásai jórészt kimerültek”, később mégis fontosnak látja hozzátenni: „Kölcsy kritikája után lírája csaknem teljesen elnémult.”

⁷¹ „Így az ősi harci erények realitásának tüntén megnövekedett jelentőségű birtokosi kötelesség, gazdálkodói felelősség Berzsenyi számára még inkább virtus és bölcsesség dolga kellett hogy legyen” (46).

⁷² Ez után a pozitív értékelés után, három lappal lejjebb mégis a költő Berzsenyi „1818 után megbicsakló [...] pályájáról” olvashatunk. (Ebben a kérdésben – megbicsaklás vagy bevégezés – a dolgozat egyébként meggyőzően helyezkedik az utóbbi álláspontra, az itt idézett megfogalmazás nyilván csak pillanatnyi megbicsaklás.)

– költőileg anticipálván ezzel kilépését abba a mégoly korlátozott, de reális teremtés lehetőségét kínáló irodalmi társas létbe, mely számára korábbi költői énjének feláldozását, a korlátlan szubjektív aspirációkról való lemondás önmagát alárendelni képes alázatát írja elő” (57). Berzsenyi Kazinczy levelére írt válaszáról Bécsy Ágnes azt írja: „Nagyra töröbben aligha szólalhat meg az önátadó novíciusi alázat, és igényesebb önbizalommal” (56).⁷³ Berzsenyit a nemzet felkent papja emeli maga *mellé*: Kazinczyval való levelezésében, sőt a vele való egész viszonyában a magasrendű kollegialitás és felelősségvállalás a legfontosabb szempontok. Bécsy Ágnes meggyőzően érvel amellett, hogy amíg Berzsenyi úgy látta, Kazinczy alkalmas a szerep betöltésére, hozzá lojális és a támadásokkal szemben türelmes volt, és pl. a *Mondolatot* is „nagyvonalúbb kedélyharmóniával viseli, gyermekes csúfolódásnak minősítvén, mint a düh és fájdalom paroxizmusában hánytorgó Kazinczy” (65), sőt a vele nem éppen kesztyűs kézzel bánó, Kazinczynek azonban oly kedves *Antimondolatot* is csak a „kämpolás” gyermeki „visszakämpolásának” nevezi. Ahogy Bécsy Ágnes mondja: „a sértődés vagy felülemelkedés kérdése nem egyszerűen személyes ügy, hanem elvi, költő-papi kérdés Berzsenyi számára” (67).

„Úgy tűnik – folytatja Bécsy Ágnes, nagyon érdekes fénytörésbe állítva Berzsenyi színdarabkísérletét is –, a bolond iromány nyomában fölkavarodott poétai és filológiai polgárháború [...] jócskán megingathatta a tudós értelemben vetett naiv hitét. Aligha véletlen, hogy 1815–1816 telén milyen tárgyat talál magára hagyatott drámaírói ambíciója: *A Somogyi Kupa* (vagyis a Koppány-lázadás) témája az országlás és a vallási alapú polgárháború veszélyének és elkerülhetetlenségének megoldhatatlan dilemmáival szembesítette” (69). És bár „a neológia és a vele ellenséges ortológia határainak elbizonytalanodását, a Kazinczy-kör látens belső ízlésbeli, elvi fellazulását és nyelvi fanatizmusában, félnyilvános irodalmi kapcsolat-kultúrájának szellemében megérezkelt felszínességét konstatálja [...], Kazinczy karizmatikus vezér-személyéhez egyelőre töretlenül ragaszkodik tovább” (69).

(*Egy „új, ismeretlen lélek”*) A könyv következő, *Egy „új, ismeretlen lélek”* c. alfejezete tárgyalja a végső szakítást, amelynek döntő motívumát Kazinczynek az az értetlenkedő hűvössége jelenti, amit Kölcsey kritikájával, illetve Berzsenyi ezzel kapcsolatos álláspontjával szemben tanúsított: ez vezetett „az egész nemzetnek szavát képviselő széphalmi vezér iránti lojalitás egységörző áldozatvállalásának megsemmisítő eltöröltetésé”-hez. (Az idézet még az előző alfejezet végéről: 76 skk.)

Az okot a Berzsenyi „literátori személyiség”-ét „megsemmisítő nyomorúság”-ra Bécsy Ágnes mégsem Kazinczy magatartásában, de még csak nem is pusztán Kölcsey kritikájában látja, hanem Berzsenyiben magában, pontosabban abban a módban, ahogy ez ellen a kritika ellen védekezett: a Kazinczyt illető gyanakvásban és „az indulattól torz antirecenzió”-ban, amely méltatlan a „*sacer[dos]i lélekhez, a *literatúra bölcséhez*” (81,*

⁷³ A levelezéssel kapcsolatban tehát nem érdemes „példásan tisztelettudó és szerény hang”-ot (52) emlegetni. Berzsenyi a kezdet kezdetétől egyenrangú félként száll vitába Kazinczyval a számára fontos összes kérdésben, lásd 1809. március 12-i, május 5-i és 1812. február 25-i leveleit.

kiemelés az eredetiben).⁷⁴ És hogy Berzsenyi sértettségének jelei milyen kevéssé voltak tartósak, arra jó példa, hogy a későbbi, érettebb *Észrevételek Kölcsey Recenziójára* már „nem tartalmaz implicit, célzó sejtetéseket és homályos eredetű, emócióktól kifdicamított ítéletet” (88), tanúbizonyságát adva ezzel annak, hogy „valóban sikerült – neki sikerült – egy lelki félhalál árán is megválasztani a *véleményi* ellenkezőt a *személyes* ellenségtől” (89, kiemelés az eredetiben). Arról pedig már nem Berzsenyi tehet, ha saját nemzedéke „nem érezte át súlyát, az utókor pedig súlyosan elfeledte”, hogy „a kor legzseniálisabb, de feltűnő méltánytalansággal kezelt költője a kor legfelelősségteljesebb – csiszolatlanul is mélységesen diszciplínált – *irodalmi gondolkodójának bizonyult*” (uo., kiemelés az eredetiben).

(*A kultúra „legfőbb intézője” – „Nem vala pusztá hang”*) *A kultúra „legfőbb intézője”* c. következő alfejezet első mondata szerint „nem a kritikától sértett zseni indulatából, hanem az alpnézetek ily ellenkezetének egyre tisztuló belátásából folyt Berzsenyi esztétikázása” (94). Ezeket a nézeteket – Csetri Lajos kutatásai alapján – elemezve Bécsy Ágnes meggyőzően érvel amellett, hogy „Kölcseynek volt egy – eleddig ilyen vonatkozásban jóformán számba se vett – méltó kortársa, aki [...] részleteit és egészét tekintve sem korszerűtlenül: a születő egységes és folytonos nemzeti kultúra, irodalom elveinek egyetemleges megalapozásán fáradozott” (101).

A következő, „*Nem vala pusztá hang*” c. alfejezet „a szép–jó–igaz triádjának szerves egységére alapozott korszerűtlenségénél korszerűbb poétai világnézet”-et (105), ill. „az emberképzet egyetemes eszményét elejtő világ” (108) megtapasztalását szembeállítja Berzsenyi három nagy kései versével, *A Poétával*, a *Gróf Mailáth Jánoshoz* írt, Széchenyit megéneklő ódával és a *Halljuk, miket mond a lekötött kalóz* kezdetű verssel. A könyvnek talán ezek az oldalak jelentik a csúcspontját. Az elemzések kiállják a próbát: a költőt és az esztétát nem két – mégoly egyenrangú – félként, hanem egységként szemlélheti az olvasó. Bécsy elemzéseinek olvastán talán még az a következtetés is megengedhető: mintha e számvető ódák költői-esztétikusi teljesítményével Berzsenyinek sikerült volna feloldani azt az ellentmondást is, amit saját – ilyen-olyan karakterjegyekkel, vonásokkal rendelkező – személye és költői mivolta között korábban érzett, „magát felejtve élve meghal”-nia, vagy inkább meghalva – újjászületnie és élnie. Ahogy Bécsy Ágnes írja elemzéseinek végén: „Minden olyan koncepció, amely *A magyarokhoz* és *A közelítő tél* ihletett költőjének zsenialitását szembeállítja a félszeg tanítványból hipochondriás antikritikussá züllesztett elnémuló tehetséggel, és fitymálólag sajnálkozik a szárnyaló ihletet elapasztó rideg esztétikázás egész költői pályáját leigázó balesete miatt, pontosan azt húzza ki a zsenialitásból, ami – irodalomtörténeti távlatban és elméleti érvénnyel – a kulcsa is lehetne” (122).

⁷⁴ Bécsy Ágnes jó helyen utal egyrészt Szemerééknek arra a szerzőijog-sértő tetteire, hogy Berzsenyi kérésére nemhogy nem adták vissza a visszavont *Antirecenziót*, de később részleteket közöltek belőle, másrészt Kölcsey „főlényeskedés”-re és „paranoiás indulat”-ra (86 skk.).

(„Tündér tükörben nyílt nekem a világ”) A tanulmány utolsó nagyobb részét ezek után kevésbé sikerültek és – épp azon a helyen – kissé feleslegesnek is érzem. Ha nem tévedek, fő célja „a költői gondolat, ihlet és nyelv szerves összefüggése”-nek elemzése, pl. Berzsenyi toposzainak segítségével. Értékes felismerés, hogy Berzsenyi „lényegében romantikus szellemben interpretálja költői nyelvének klasszicizáló sajátosságait is”, de Lolli „szemöldöké”-nek⁷⁵ talán túl nagy jelentőség van tulajdonítva, ill. pl. azt sem érzem, hogy a „nektár szó kollektív érvénye Berzsenyi költészete után lényegében más lesz, mint előtte volt” (138).

Ebben a fejezetben Bécsy Ágnes – addig inkább helyenként nemesen archaizáló – stílusa is nehézkessé válik, „az egyéni ihlet nyelvertertő aktivitása”-ról azt írja pl., hogy „arra irányul, hogy a rekvizitumok eredendő kollektív formáltságának és tartalmasságuknak fentebb, ideális adottságát úgy hasznosítsa, hogy a maga szempontjából egészen a holt anyag – afféle prima materia – maximálisan meghatározatlan státuszára redukálja, mely költői értelemben vett létét tisztán az individuális szellem aktivitásából – mintegy az egyéni ihlet actus purusából – nyeri, amikor az szóanyagát a rendre változó kapcsolódások meghatározó ereje szerint a maga új jelentésenergiáival tölti föl” (136).

(*Berzsenyi, az esztéta*) Mint a fentiekből is kiderült, Bécsy Ágnes sem kerüli el, hogy állást foglaljon a Berzsenyi és Kölcsey közti vita dolgában. Ezt azonban általában nem az egyes Berzsenyi-verseket érintő konkrét vitapontok aprólékos, ezredszéri szembesítésével (és különösen nem a személyes, lélektani elemek boncolgatásával) teszi, hanem a tételesen kifejtett általános esztétikai-poétikai nézeteket elemezve. Valamelyest bizonyára jogos Rohonyi Zoltán megjegyzése – „valahogy természetesnek [...] tűnik, hogy az alkotó személyiségek belső fejlődésére összpontosító értelmezés némiképp elködösíti azokat a koncepcióbeli vonásokat, amelyek csakis a szövegek szembesítésekor kapják meg reális funkciójukat”.⁷⁶ De ez a megközelítése bizonyára csak az egyike a lehetőségeknek: ha „az alkotó személyiségek” kissé pszichologizáló ízű „belső fejlődése” helyett az életműről mint esztétikai egésről beszélünk, annak egyes részei értékes tanulságok reményében szembesíthetők – egymással is. És ha a vizsgálat közben esetleg ellentmondásokra bukkanunk, ezek az ellentmondások további vizsgálat tárgyává tehetőek, sőt teendők. Így talán bizonyos „koncepcióbeli vonások” is jobban láthatóak, megbízhatóbb összehasonlítási alapot nyújtva a további szövegekkel való szembesítéshez.

Mert ami azt illeti, Berzsenyi különböző műveiben kifejtett esztétikai elveiben, ill. ezeknek az elveknek a taglalásában, egymáshoz való viszonyukban csakugyan van ellentmondás. A kérdés, hogy az életmű egésze hogyan reflektál ezekre, található-e olyan *álláspont*, ahonnan nézve ezek az ellentmondások eloszlanak vagy – további felismerések tükrében – megmagyarázhatóvá válnak. Ahogy Németh László mondja: „ha úgy

⁷⁵ Nem hiszem, hogy Berzsenyi a *Fohászokodás* jupiteri szemöldökét „helyezte” volna át „A közelítő tél Lollijának orcájára” (és éppen: orcájára – egy szemöldököt!). Lásd KÖRIZS Imre, *Berzsenyi Kesergés című versének keletkezéstörténetéhez* (*Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére*), ItK, 98 (1994), 222.

⁷⁶ ROHONYI Zoltán, *A romantikus korszakküszöb*, Bp., Janus Pannonius Tudományegyetem–Osiris Kiadó, 2001, 158 (Janus/Osiris könyvtár: Irodalomtudomány).

tekintjük [gondolatmeneteit – K. I.], mint a lírájához a legilletékesebbtől származó magyarázatot, magyarázat és líra egyképpen nyernek.”⁷⁷

Szerb Antal szerint „Kölcsey kritikájának a legerősebb támadópontja az volt, hogy kifogásolta Berzsenyi képeinek nem-vizionált, képszerűtlen voltát, ami legpregnansabban a képzavarokban mutatkozott.” Később, *Az ulmai ütközet* utolsó versszakáról írja: „Minden jelző Michelangelo-szerűen az erő és a hatalom vízióját kelti fel, anélkül, hogy ennek az erőnek a vizionálására törekedne.”⁷⁸ Maga Berzsenyi képzavarnak minősített megfogalmazásairól ezt írja az *Észrevételek*ben: „tegyük magunkat azon exaltált szellembe, melyben azok mondva vagynak, tehát látni fogjuk, hogy azok nem egyebek, mint azon szellemnek természetes öltözetei, azaz az exaltált képzelődésnek exaltált képei.”⁷⁹

Berzsenyi metaforikus esztétikai terminológiájáról, „magukért beszélő szószüleményei”-ről szólva Bécsy Ágnes azt mondja: „a részeket nem egymásnak alárendelve, mégis egymást valamelyikük dominanciájával dinamizáló »összeegyeztetés« viszonya miatt is ne lehetne – tudományosan szólva – »szerelmes ölelkezet«?” (221 skk.) De Berzsenyi itt nem tudományosan, hanem költői láttatással szól. Alighanem kezdettől fogva egyik legfőbb vonása ez az expresszív látomásosság. Mint fentebb már volt róla szó, szerelmi és közéleti költészete ugyanazokkal a fogalmakkal írható le, ha az érzelmes darabokkal kapcsolatban emlegetett elmúlás és melankólia helyett *pusztulást (romlást)*, álmódás és emlékezés helyett *látomást* mondunk. Ez művészetének olyan fontos karakterjegye, hogy nemcsak a versekben és értekező művekben érhető tetten, a szavak és kifejezések szintjén, hanem akár példaképeihez való viszonyában is, amint Szerb Antal írja: „Matthison, Berzsenyi és kortársaik kiolvastak a nagy mintaképből mindent, ami önmagukban megvolt; olyat is, ami a mesterben sohasem volt meg”⁸⁰

„Láttam! látta Chloét andalodó szemem”; „A szilaj vágyások gigászi harcait, / E bujdosó csillag ezer orkánjait / Bévont szemünk *nem látja*”; „*Látom* hazámnak fegyveres őreit / Réműlt futásban; *látom* az éktelen / Vert had zavarját tébolyogva”; „*Látom* hangyabolyi mivedet, ó világ” – sokáig lehetne folytatni a sort. Azt hiszem, a tévedés kockázata nélkül kijelenthető, hogy Berzsenyi leggyakoribb igéje a „lát”: ez, illetve továbbképzett alakjai több mint *kilencvenszer* szerepelnek (a „néz” hasonló számadata is *hatvan*),⁸¹ a kritikai kiadás szerint mindössze *százharminckilenc* verset számláló életművében. Ráadásul gyakran közvetlenül prezentálja a látványt – az ige *huszonkilencszer* első személyben áll –, ilyen értelemben tehát csakugyan hiányzik belőle a már Kölcsey által hiányolt reflexió, amelynek az expresszió mellett már nem jut hely.

Lukácsy Sándorral esetleg lehet azt mondani, hogy *A felkölt nemességhez* „nem éppen szerencsésen kezdődik”⁸² – vö. Virág Benedek karikatúrájával: „Mint hogy hát mikoron”;

⁷⁷ NÉMETH László, *Berzsenyi útja* = N. L., *Berzsenyi Dániel*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1986, 31.

⁷⁸ SZERB Antal, *Az ihletett költő* = Sz. A., *Gondolatok a könyvtárban*, Bp., Magvető Kiadó, 1981, 290 sk.

⁷⁹ OROSZ 1999, 214 sk.

⁸⁰ A 78. jegyzetben *i. m.*, 279.

⁸¹ Ellenpélda: Kölcsey *száznegyvenkilenc* versében (KÖLCSEY Ferenc *Összes versei*, s. a. rend. KULIN Ferenc, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1990) ez a szám *ötvenegy* (*tizenháromszor* első személyben), ill. *harmincyolc*.

⁸² Az 31. jegyzetben *i. m.*, 110, ill. 36.

Történet, 31. sor –, de a „Mint majd midőn”-ben azt a lefojtva fortyogó, izzó látát is lehet szemlélni, amely rögtön a következő nagyszerű szóval, fényes csóvát húzva maga után robban elő: „lángszárnyakon eljövend / a nagy birónak Cherubim angyala, / És kürtje harsány hangja a mély / Sírba leszáll hidegült porunkhoz”. Ez a versszak olyan jó példa Berzsenyi reflexiótlanul ömlő „exaltáció”-jára, mintha csak illusztrációja lenne a Mailáth-ódában kifejtett, ott már meghaladottnak mondott önképnek: „Mailáth! poétád éneke leng feléd, / Nem mint a rohanó Vág, mikor árjait / A Karpatok közt zúgva szórja, / Tört jeget és köveket sodorván”. És csakugyan, a *Gróf Mailáth Jánoshoz* első három versszaka semmi más, mint önreflexió, amely azonban, mint az idézetből – és a folytatásból is⁸³ – látszik, nincs híján a láttató erőnek. Ebben a versben ugyanúgy szelídül meg a látomás, és fonódik össze a gondolati tartalommal, mint a *Poétai harmonistikában*.

Borzás István ΕΞ ΙΔΗΣ ΚΑΘΟΡΩΝ c. tanulmánya nem véletlenül került a *Berzsenyiana* cím alá.⁸⁴ A motívumtörténeti elemzés *A Temető* c. verssel ér véget, és alighanem arra a mozzanatra tapint rá, amely Berzsenyi egész – költői, elméletírói és nem utolsósorban „közsorgalmi” – életművének egyik kulcsa lehet. A „κατάσκοπος”, a felülről való – vagy akárhányszor csak egyszerűen: magányos – szemlélődés (a szintén magányos elvonulás mellett) Berzsenyi egyik alaphelyzete. Verseiben lényegesen többször „lát”, mint „néz”, és ilyenkor, a magas perspektíva következtében bizonyos összefüggések elhomályosulhatnak. Másképp hogyan lenne beilleszthető a saját feleségének szerepéről bizonyos „famíliai nyavalyája” folytán napkeleties *barbariesszel* gondolkodó Berzsenyi nézetei közé a *Dukai Takács Judithhoz* írt episztola szüfrazsetteket megszegyenítő feminista himnusza.

Vagy ha nem tudnánk elképzelni, milyen volt a valóságban az a város, amelyre Berzsenyi „Budának roppant bércfokáról” letekintett, forduljunk Jókaihoz. Amikor az *Egy magyar nábobban* Eszékiné és Flóra arról beszélnek, hogy Magyarországon majd városban fognak lakni, Szentirmay Rudolf így válaszol: „Annál szebb. Debrecen vagy Szeged, vagy akár Hódmezővásárhely a legritkább élvezetekkel fognak kínálkozni. Teszem föl, Debrecenben van egy nagy híd a város közepén, mely az egész utcán végigmegy, s mely azért európai ritkaság, mert a szárazföldre van építve; ezen érdekes lesz járni.” De a hölgyek pontosítanak: „ők Pesten fognak ám lakni! „Ah, azt el is feledtem, hogy Magyarországon van. Úgy hiszem, ott maguk nagysádtok is el fogják feledni, hogy Magyarországon vannak. Hisz az nem magyar város, hanem egy nagy német-zsidó kolónia, ahol csak a körösi, kecskeméti udvarban lehet hetivásárok alatt magyar szót hallani.” A nők elismerik, hogy így van, de legalább velük eggyel többen lesznek a magyarok, és „mint-hogy Pestnek úgysis kevés díszes épülete van, építettünk nagyobb szerű palotát a város kitünőbb helyén”.⁸⁵

⁸³ „Csak mint az alkony enyhületén kalász- / Párnáján pihenő lyányka szelíd dala / Idvezli a várt est nyugalmát / S a hegyek ormai közt mosolygó // Holdat, midőn már csend fedi a mezőt / S a pásztorkalibák göze a völgybe szállt. / Mailáth! poétád napja hűnyik, / S nem dagadoz dala árja többé.”

⁸⁴ A 62. jegyzetben *i. m.*, 325–338.

⁸⁵ JÓKAI Mór, *Egy magyar nábob*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1956, 129–130 (Jókai Mór Válogatott Művei).

Ezzel szemben mit ír *Vitkovics Mihályhoz* c. versében Berzsenyi, milyennek látja ő ezt a „kolóniát”:

Midőn Budának roppant bércfokáról
Szédülve Pestnek tornyait tekintem
S a száz hajókat rengető Dunát,
A nagy Dunának tündér kertjeit
És a habokkal küzdő szép hidat,
Melyen zszibongva egy világ tolong;
Midőn körültem minden él s örül,
S újabb meg újabb érzelmre gyújt:
Itt a tanult kéz nagy remekjei,
Ott a dicső ész alkotásai
Az élet édes bájait mutatják,
S mindazt előttem testesülve látom,
Amit magamban csak képzelhetek:
Kívánhat-é még többeket szemem?

Berzsenyi látomásaiban a széles fesztávért cserébe talán veszítünk mélységben, ezt azonban bőségesen megtévezve kapjuk vissza máshol: a költő által megalkotott lírai énbén, ill. épp e lírai én ajándékaként – a magunkéban.

Az olvasó talán elnézi nekem, ha ezt a *lustrumot* nem fejezem be általános tanulságok erőltetésével. Az igen eleven Berzsenyi-kutatástól mi sem áll távolabb, mint efféle mérlegek megvonása, és a fent bemutatott négy könyvvel szemben is tapintatlanság lenne, ha – különösen egy lehetőség szerint aprólékos elemzés végén – megpróbálnánk holmi általánosságok kulisszái mögé visszavonulni. Tanulságnak itt legyen elég annyi: az utóbbi évek kutatásainak tükrében Berzsenyi költészete nem „hallgat örökre hideg vizekben”, hanem „memnóni oszlop”-ként máig „zengedez”, és ezt a zengést értő fülek és kezek igyekeznek lekottázni, ill. felerősíteni.

Kőríz Imre

**ROZSNYAI DÁVID, KOHÁRY ISTVÁN, PETRŐCZI KATA SZIDÓNIA
ÉS KŐSZEGHY PÁL VERSEI
(RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA: XVII. SZÁZAD, 16)**

Sajtó alá rendezte †Komlovszki Tibor, S. Sárdi Margit, Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 725 l.

Fél évszázada indult meg a sorozat, 1959-ben már az első kötet is napvilágot látott, a 17. század legelejétől kezdve (sőt, valójában az 1580-as évek végéig visszanyúlva). Elvei egyszerűek voltak és maradtak: lehető teljességgel és filológiai pontossággal közzétenni ezen évszázad magyar verseit. Nem csak az ekkor külön-

Ezzel szemben mit ír *Vitkovics Mihályhoz* c. versében Berzsenyi, milyennek látja ő ezt a „kolóniát”:

Midőn Budának roppant bércfokáról
Szédülve Pestnek tornyait tekintem
S a száz hajókat rengető Dunát,
A nagy Dunának tündér kertjeit
És a habokkal küzdő szép hidat,
Melyen zszibongva egy világ tolong;
Midőn körültem minden él s örül,
S újabb meg újabb érzelmre gyújt:
Itt a tanult kéz nagy remekjei,
Ott a dicső ész alkotásai
Az élet édes bájait mutatják,
S mindazt előttem testesülve látom,
Amit magamban csak képzelhetek:
Kívánhat-é még többeket szemem?

Berzsenyi látomásaiban a széles fesztávért cserébe talán veszítünk mélységben, ezt azonban bőségesen megtévezve kapjuk vissza máshol: a költő által megalkotott lírai énbén, ill. épp e lírai én ajándékaként – a magunkéban.

Az olvasó talán elnézi nekem, ha ezt a *lustrumot* nem fejezem be általános tanulságok erőltetésével. Az igen eleven Berzsenyi-kutatástól mi sem áll távolabb, mint efféle mérlegek megvonása, és a fent bemutatott négy könyvvel szemben is tapintatlanság lenne, ha – különösen egy lehetőség szerint aprólékos elemzés végén – megpróbálnánk holmi általánosságok kulisszái mögé visszavonulni. Tanulságnak itt legyen elég annyi: az utóbbi évek kutatásainak tükrében Berzsenyi költészete nem „hallgat örökre hideg vizekben”, hanem „memnóni oszlop”-ként máig „zengedez”, és ezt a zengést értő fülek és kezek igyekeznek lekottázni, ill. felerősíteni.

Kőrösi Imre

**ROZSNYAI DÁVID, KOHÁRY ISTVÁN, PETRŐCZI KATA SZIDÓNIA
ÉS KŐSZEGHY PÁL VERSEI
(RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA: XVII. SZÁZAD, 16)**

Sajtó alá rendezte †Komlószi Tibor, S. Sárdi Margit, Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 725 l.

Fél évszázada indult meg a sorozat, 1959-ben már az első kötet is napvilágot látott, a 17. század legelejétől kezdve (sőt, valójában az 1580-as évek végéig visszanyúlva). Elvei egyszerűek voltak és maradtak: lehető teljességgel és filológiai pontossággal közzétenni ezen évszázad magyar verseit. Nem csak az ekkor külön-

ben is aligha definiálható „szépirodalmat”, hanem például egyházi énekeket, kéziratosszerű énekeskönyvek sokaságán át vándorló, szerző nélkül ismert alkotásokat is. A nagyobb, jelentősebb életművű költőket lehetőleg egy helyen közlik, máshol a műfaj számít, és ezen kívül a század időrendje, főként az egy-két művet alkotó szerzők esetében.

Hosszú lenne felsorolni, kik vettek részt a kötetek és a sorozat szerkesztésében: egykor nemcsak Klaniczay Tibor, Stoll Béla, hanem Eckhardt Sándor is. Varjas Béla, Varga Imre, Komlós Tibor és mások időközben meg is haltak. Az utóbbi évtizedekben lelassult a kötetek megjelenési üteme. Most Jankovics József a sorozatszerkesztő. Azért a sorozat a befejezéséhez közeledik: a jelen kötetben szereplő négy költő életműve már átnyúlik a 18. század elejére is.

Noha mind a négy költő ismert volt, sőt műveikből már a múlt század óta publikáltak, mégis e kiadvány az első igazán pontos, teljességre törekvő közlés.

A sorozatban már megszokott módon a kötet egészéről igazán lakonikus előszó tájékoztat. Majd a versek jönnek, elvileg időrendben. Bizonyos nyelvi magyarázatok a lap alján találhatóak. Még a Régi Magyar Költők Tára edzett olvasói számára is felszisszentő, amikor mindjárt az első közölt versek közül több is (a 4.-től) „utólag ráragasztott rózsaszín, zöld és sárga papíron” olvasható, ami alatt prózai szöveg van. És persze, a kéziratvariánsok fél nyomtatott lapot töltenek meg. Rozsnyai egyébként csak néhány verset és száznál jóval több verses betétet írt (az utóbbiakat a *Horologium Turcicum* szövegébe).

A kötet legnagyobb meglepetése Koháry életműve. Ez nyolcvanhat vers, a mos-

tani kiadásban is 300 nyomtatott lapon. A versek között tetemes hosszúságúak is találhatóak. Koháry maga hét ciklusba rendezte zömüket, ám ezen kívül is maradtak rövidebb vagy elvetett variánsok. Egyébként is igen sok versnek van változata, és nem csak az utókor másolójának rovására írhatjuk ezt. A filológiai dzsungelben még Komlós Tibor próbált rendet teremteni, ám az ő halála után sok munka maradt még egykori tanítványára, S. Sárdi Margit-ra is.

Koháryról mindenki tudja, hogy bőrtőben, fejben írta verseit. Ha ez igaz is, a ránk maradt szövegek mégis inkább legendának mutatják e sommás véleményt. Noha ismétlésekkel és terjengősséggel találkozunk, ezt a nagy versanyagot egyszerűen nem lehetett fejben tartani. Koháry ugyan sok mindennel foglalkozik, ám gyakorlatilag ugyanolyan módon, mintegy parafrázálva magát és tudását. Most, hogy együtt van végre a teljes oeuvre – monografikus feldolgozó keretben. (Komlós Tibor ezt is tervezte, de tudtommal még Koháry életrajzában is inkább csak a makacs tévedések kiigazításáig jutott el.)

Petróczi Kata Szidónia ugyan nem a legelső magyar költőnő – mégis az első, mindig is számon tartott magyar poetessa. 45 költeménye főként bánkodik és kesereg, főként zsoltáros módban. Formakincse meglepően gazdag, látszik, hogy nemcsak rutinos, hanem tehetséges szerző is.

Köszeghy Pál egyetlen versével szerepel, ez a Bercsényi Miklós második házasságára (1695) szerzett lakodalmi ének. Ám aligha mondták végig, mivel 6 részben, úgy 800 strófában fejti ki mindazt, amit Bercsényiről és tetteiről jónak látott előadni.

A filológiai apparátus *Jegyzetek* címmel a kötet végén van. Itt olvashatjuk a költők életrajzát, műveik felsorolását, a máig megmaradt vagy éppen elveszett kéziratok adatolását. Sajnos, a leggondosabb kutatás ellenére is sok még az eltűnt vagy hiányzó szöveg. Hogy milyen bonyolult is e szövegvilág, jelezheti, ha megmondjuk, Rozsnyai kézíratainak felsorolása majd annyi helyet igényel, mint verseié. Az egyes szövegek kommentálása szigorúan szűkszavú. Ez indokolt, hiszen például Kohárynál alig van olyan vers, amelyet egyetlen kézirat alapján közölhetek volna. Petrőczinél a biblikus utalásokhoz akár idézet-áradatot kapcsolhattak volna. Ennél többet ér az, hogy a jegyzetekben közlik prózai írásait, leveleit, testamentumát. Minthogy az életrajz is tüzetes, sok új adattal, voltaképpen most áll előtűnk először ez a jelentős magyar költő. Kőszeghyről amit kell, megtudjuk.

A kötet végén pontos mutatók találhatóak: források, a versek kezdősorai, személynévek mutatója. A részletes tartalomjegyzék jól áttekinthetővé teszi a versciklusokat, megadja a versek fő- és alcímeit egyaránt. Örök kár viszont, hogy a kiadó (?) ismét elspórolta illusztrációk közlését. Éppen az ilyen szövegek esetében ez nélkülözhetetlen lenne.

Egy kissé talán a véletlen is hozta magával, hogy négy igazán érdekes ember került a szemünk elé. A nagy tudású, önmagát megvalósítani kívánó értelmiségi: Rozsnyai. A raboskodó főúri hadvezér: Koháry. A sokfelé forgoló grófnő: Petrőczy. És a famulus (Kőszeghy) művének tükrében maga Bercsényi. A versek prizmáján keresztül még érdekesebb e kor, és éppen hogy a hadi meg politikai események közepén járunk – olykor erről mit

sem szólnak a versek, máskor éppen erre építenek. Műfajilag a lakodalmi ének, a zoltározó vers és a világi szerencséről szóló elmélkedések itt személyes változatban jelennek meg, olyan perszonalizálható módon, amire másutt nincs lehetőségünk. Egy Balassi, egy Szenci Molnár mindig titok marad: ők még abból is mást varázsolnak elő, amihez látszólag hozzá sem értek. Ezért nem is tudunk szinte semmit róluk, ami lényegi lehetne. Koháry vagy Petrőczy azonban olyan jó költők, akik már poézissá változtatják a hétköznapiakat és a mindennapi imákat, sóhajtozást és bölcselkedést, mégsem olyan óriások, akiknek legfeljebb a bocskoráig kapaszkodik fel az irodalomtörténész utókor.

Amikor Koháry így rendezi verseit: „rabságban heverve, bánat műhelyében fáradva, henyélés távoztatására koholt versek” – „a’ meg gyökerezett rabságos bánatnak keserves busulással elterjedett ágain ki-nőtt fűzfa versek” – „elvényt embernek búsuló gondolatai, vagy hogy inkább életének végéről elmélkedései”: lehetetlen nem gondolni Krúdy vagy Kosztolányi stílusára. Ha pedig azt is tudjuk, hogy például a „Vasban Vert rabnak bVs eLMéVeL, fáraDVa Versekben Vett sétáLása” kronosztichont ad: 1685, még inkább arra gondolunk, hogy nem csak József Attilával vagy Weöres Sándorral kezdődik az a bravúros formarutin, ami jóval több, mint feliratok meg üdvözlő beszédek barokk akrosztichonja.

Amikor azt mondom, kitűnő mentalitás-történeti szövegtár e kötet, elsősorban nem Koháry 4–500 soros (!) akrosztichonjaira gondolok. Hanem arra, hogy ő az első irodalmunkban, aki álomverseket ír (Krúdy és Freud ízlése szerint). Nyilván börtönélményei miatt is a kockázásról és a

kártyázásról miniatűr monográfiát ad (az utókor ki is szedte ezt a kéziratból, külön is lemásoltatták): ebben allegorikusan értelmezi, mi a Tromf, az Asszony vagy a Király a kártyában, még a kártyaemeléshez is tud analógiát. Vagy hogy az „üdö mulatás közben szerzett versek” elé egy négysorosot illeszt:

Mellyeket iratott mások pennájával,
Érkezőn az tavasz Gergely gólyájával,
Ki újjúlni kívánt fáknak bimbójával,
Benedek fecskéje kezdett nótájával.

Egyszerű versike, ügyes is. Ám Gergely gólyáját Zrínyi és Gyöngyösi is emlegeti (e kötet jegyzetei is). Március 12. Gergely – március 21. Benedek. És a két „képecske” az időjóslás (prognosztikon) régi hagyománya. Koháry itt a köz-tudást idézi fel.

Százával idézhetünk hasonló példákat e kötetből. Kincsesbányája lehet mentalitás-történetünknek. Örülhetünk, hogy 300 év után mi végre együtt láthatjuk és olvashatjuk e versvilágot.

Voigt Vilmos

DUKKON ÁGNES: RÉGI MAGYARORSZÁGI KALENDÁRIUMOK EURÓPAI HÁTTERBEN

Budapest, Eötvös Kiadó, 2003, 230 l.

Dukkon Ágnes olyan téma monografikus feldolgozására vállalkozott, amelyről már meglehetősen sokat írt a hazai szakirodalom, azonban mégsem készült róla összefoglaló munka: a kora újkor egyik legnagyobb volumenű olvasmányanyagát, a különböző nyomdák által kibocsátott kalendáriumokat vette részletes vizsgálat alá, áttekintette témáikat, funkcióikat, változataikat s használatuk formáit is. Mint könyve elején megjegyzi: a történeti Magyarországon kiadott nem magyar nyelvű nyomtatványok, valamint a külföldön kibocsátott magyar nyelvű naptárak is vizsgálódási köréhez tartoznak, mivel az anyagnak nyelvek szerinti szétválasztása indokolatlan lenne. Ez az álláspont érthető, hiszen ugyanazt a kalendáriumot, ugyanazt a műveltséganyagot a multietnikus régióban a különböző társadalmi rétegek számára a megfelelő nyelveken adták ki, latinul, németül, magyarul vagy éppen biblikus cseh nyelven a szlovák lakosság

számára. A vizsgált időhatárok: a 16. század harmadik harmadának kezdete egyfelől, s 1711 másfelől, a 18. századra nézve csupán rövid kitekintésre vállalkozott a szerző. Ezt két szempont indokolja: ekkorra sok tekintetben megváltozott a kalendárium műfajának funkciója, ugyanakkor a kiadványok mennyisége erősen megnőtt, ez a kor már egy másik, újabb (s feltehetően más módszerű) feldolgozást igényel.

A könyv elsődleges érdemét talán abban lehetne megjelölni, hogy összefoglaló jellegű, ilyen vonatkozásban akár úttörő vállalkozásnak is mondható, ha az eddigi szakirodalom eredményeinek szintetizálását, rendszerezését és olykor kritikai megrostálását vesszük alapul. Mint a szerző fogalmaz, könyve „a régi naptárak művelődéstörténeti szerepének komplex bemutatására tesz kísérletet: az irodalomtörténet, a történelem, a folklór, a tudománytörténet, a művészettörténet és a könyvészet szempontjainak érvényesítésével áttekinti

kártyázásról miniatűr monográfiát ad (az utókor ki is szedte ezt a kéziratból, külön is lemásoltatták): ebben allegorikusan értelmezi, mi a Tromf, az Asszony vagy a Király a kártyában, még a kártyaemeléshez is tud analógiát. Vagy hogy az „üdö mulatás közben szerzett versek” elé egy négysorosot illeszt:

Mellyeket iratott mások pennájával,
Érkezőn az tavasz Gergely gólyájával,
Ki újjúlni kívánt fáknak bimbójával,
Benedek fecskéje kezdett nótájával.

Egyszerű versike, ügyes is. Ám Gergely gólyáját Zrínyi és Gyöngyösi is emlegeti (e kötet jegyzetei is). Március 12. Gergely – március 21. Benedek. És a két „képecske” az időjóslás (prognosztikon) régi hagyománya. Koháry itt a köz-tudást idézi fel.

Százával idézhetünk hasonló példákat e kötetből. Kincsesbányája lehet mentalitás-történetünknek. Örülhetünk, hogy 300 év után mi végre együtt láthatjuk és olvashatjuk e versvilágot.

Voigt Vilmos

DUKKON ÁGNES: RÉGI MAGYARORSZÁGI KALENDÁRIUMOK EURÓPAI HÁTTERBEN

Budapest, Eötvös Kiadó, 2003, 230 l.

Dukkon Ágnes olyan téma monografi-kus feldolgozására vállalkozott, amelyről már meglehetősen sokat írt a hazai szakirodalom, azonban mégsem készült róla összefoglaló munka: a kora újkor egyik legnagyobb volumenű olvasmányanyagát, a különböző nyomdák által kibocsátott kalendáriumokat vette részletes vizsgálat alá, áttekintette témáikat, funkcióikat, változataikat s használatuk formáit is. Mint könyve elején megjegyzi: a történeti Magyarországon kiadott nem magyar nyelvű nyomtatványok, valamint a külföldön kibocsátott magyar nyelvű naptárak is vizsgálódási köréhez tartoznak, mivel az anyagnak nyelvek szerinti szétválasztása indokolatlan lenne. Ez az álláspont érthető, hiszen ugyanazt a kalendáriumot, ugyanazt a műveltséganyagot a multietnikus régióban a különböző társadalmi rétegek számára a megfelelő nyelveken adták ki, latinul, németül, magyarul vagy éppen biblikus cseh nyelven a szlovák lakosság

számára. A vizsgált időhatárok: a 16. század harmadik harmadának kezdete egyfelől, s 1711 másfelől, a 18. századra nézve csupán rövid kitekintésre vállalkozott a szerző. Ezt két szempont indokolja: ekkorra sok tekintetben megváltozott a kalendárium műfajának funkciója, ugyanakkor a kiadványok mennyisége erősen megnőtt, ez a kor már egy másik, újabb (s feltehetően más módszerű) feldolgozást igényel.

A könyv elsődleges érdemét talán abban lehetne megjelölni, hogy összefoglaló jellegű, ilyen vonatkozásban akár úttörő vállalkozásnak is mondható, ha az eddigi szakirodalom eredményeinek szintetizálását, rendszerezését és olykor kritikai megrostálását vesszük alapul. Mint a szerző fogalmaz, könyve „a régi naptárak művelődéstörténeti szerepének komplex bemutatására tesz kísérletet: az irodalomtörténet, a történelem, a folklór, a tudománytörténet, a művészettörténet és a könyvészet szempontjainak érvényesítésével áttekinti

és értékeli a kalendárium-műfaj hazai megjelenését és felvirágzását” (9). Jogos ez a célmegjelölés, hiszen a téma valóban többé-kevésbé érinti a felsorolt tudományágak valamennyiét, s igen hasznos kiegészítéseket lehet tenni a kalendáriumok vizsgálata révén e diszciplínák ismeretanyagához. Hozzátennénk még a felsoroltakhoz a mentalitástörténetet és a pszichológiatörténetet is, minthogy a kalendáriumok használóinak mindennapi életét, gondolkodásmódját, viselkedését, egész világszemléletét jelentékeny mértékben befolyásolták a bennük olvasottak, az általuk közölt képek, ábrák, illusztrációk. Hasznos interdiszciplináris feladat tehát számba venni a régi naptárak szellemiségét, ismeretanyagát, mondhatni: életviteli útmutatásait, gazdasági vagy éppen egészségügyi tanácsait, minthogy ezek a köztudat fontos alakító tényezői közé tartoztak a kora újkor évszázadaiban.

Az értekezés öt nagyobb fejezetre tagolódik, ezek különböző nézőpontok szerint közelítik meg a tárgyalt anyagot.

Az első a téma kutatási körképét vázolja fel. Taglalja azt a sajátosságot is, amely a kalendáriumi kiadványok kettősségéből adódik, ugyanis szöveg és kép, *textus* és *imago* bennük együttesen jelenik meg, s az utóbbinak sem kevesebb a mondandója, mint az előbbinek. Annál is inkább, mivel a korai újkorban még nagy volt az analfabéták száma, s számukra a képek többet jelentettek a szövegeknél. Az illusztrációk dekódolása, a jelképek interpretálása a modern kutatáshoz természetszerűen hozzátartozik, ugyanis csak ezáltal fejthető meg, hogy ezek miféle ismereteket hordoztak, mit jelentettek, milyen műveltségi horizontokat nyitottak meg a korabeli használók számára.

A második fejezet a kalendáriumnak a korabeli Európában játszott szerepét tekinti át. Dukkon Ágnes helyesen emeli ki fontos szempontként, hogy a középkor dekoratív kivitelű kódexeiben még az imakönyv és a csízió együttesen szerepelt, s ez nem véletlen. Arra viszont talán még határozottabban is utalnia lehetett volna, hogy ekkor a keresztény kultúrkörben a szentek ünnepei alapvető időtagoló tényezőnek számítottak, részint mert nagyszámú munkaszünetes napot eredményeztek, részint pedig mert összefüggtek a mezőgazdasági munkák végzésének idejével. Az időszámítás másik mértéke a vegetációs ciklusok egymásutánja, amely a csillagászattal együtt az antikvitásból örökölt ismeretanyag, s ez a középkorban kontaminálódik a kereszténység szenttiszeletével és ünneprendjével. A szentekhez fohászkodás a jó termésért, valamint – modern kifejezéssel élve – az agrometeorológia egyaránt a naptárra figyelmet erősítette, így a vallásos képzetek és a gyakorlati élet tevékenységei között épp a kalendáriumok teremtettek szoros kapcsolatot. Ezt a keveredést az értekezés kellő súllyal veszi figyelembe, s az örökölt régi és a megjelenő új kultúrkör paradigmaváltását is számos példával mutatja be. Itt legfeljebb a húsvétszámítással kapcsolatos viták említése hiányolható, további kutatási feladat lehet a korai középkor asztrológiai tradíciójának és a keresztény időszámítás szinkretizmusának a beható vizsgálata.

A harmadik fejezet a kalendáriumok külső jegyeit, megjelenési formáit elemzi, vizuális eszköztárát vizsgálja. Ezen belül a bolygóábrázolások, a zodiákus jegyek, a hónapokat megszemélyesítő illusztrációk, a csízióábrák, valamint az evangéliumokból vett jelenetek ábrázolásai alkotnak

külön csoportokat. Igaza van a szerzőnek abban, hogy a reneszánsz az antik mitográfiák jelentékeny kultuszát hozza magával, a figurális ábrázolások és az irodalom egyaránt kedveli az istenek bemutatását, *imago* és *textus* is szívesen tematizálja az istenek genealógiáját és karakterisztikus vonásait. Fontos megfigyelés, hogy Cesare Ripa *Iconologiája*, valamint a naptárak fametszetei nagyon közel állnak egymáshoz az ábrákat illetően, s mivel az előbbieket a régebbiek, Ripa munkájának összegző jellege rajzolódik ki ezáltal. Mégsem nevezném Ripa művét valamiféle összekötő kapocsnak a populáris és az elit kultúra között, hanem inkább arra a következtetésre hajlanék az ábrázolások rokonságát illetően, hogy ekkor nem volt túlzottan nagy távolság a két kultúra között, ugyanazon asztrológiai-mitológiai szimbolikus elemek szerepeltek mindkét szférában, legfeljebb a tanult emberek többet és árnyaltabban láttak meg belőlük, mint az alacsonyabb műveltségűek.

A negyedik fejezet a Magyarországon kiadott naptárak helyzetét, funkcióját, művelődéstörténeti jelentőségét veszi górcső alá. Világosan kitűnik ebből, hogy a könyvkiadók finansziális egyensúlyát éppen ez a műfaj biztosította, ebből származott az a bevétel, amely lehetővé tette az igényesebb könyvek kinyomtatását. Ez utóbbi sajnos már akkoriban sem volt rentábilis, viszont a korabeli kiadókat (főként Lőcse, Nagyszombat, Kolozsvár esetében) éppen az dicséri, hogy e két szempontot együttesen szem előtt tartották, s nem mondtak le a tömeges kalendáriumkiadás mellett az igényes olvasmányok közzétételéről. Az a megfigyelés, hogy a szórakoztatás és a hasznosság együttesen van jelen e kor naptáraiban,

nem meglepő, eddig is ismert volt. Új eredménynek, s nem egy esetben izgalmas felfedezésnek látom viszont azt a fejtegetést, amelynek során Dukkon Ágnes az asztrológia és a politikai konstellációk összefüggéseit tárja fel. Csak egyetlen példát ragadok ki ehelyütt ennek szemléltetésére. Az RMNy 414. tételszámon regisztrált Wilhelm Misocacus-féle *Prognosztikon*, amely 1578-ban a kolozsvári Heltai-műhelyben jelent meg, az RMNy ismertetése szerint az üstökösökről szóló értekezés. A hosszabb címből természetesen ennyi derül ki, minthogy az nem más, mint „az új kométa felől való jövendülés, mely [...] megjövendöltetöt Danczkába Vilhelmus Misocacus mester által, és dedikáltatott az felséges és hatalmas István királynak, Lengyelország királyának”. Erről a kiadványról Dukkon Ágnes derítette ki, hogy a szerzői álnév mögött egy Schellhas nevű, németalföldi származású, Gdańskba költözött orvos és asztrológus áll, akit jóslásai miatt feketemágusnak tartottak. Schellhas-Misocacus éles Habsburg-ellenes beállítottsága azután már magyarázat arra, hogy a kalendárium magyar változatát miért dedikálták Báthorynak. Nem kétséges ugyanis, hogy a lengyel trónért folytatott politikai küzdelemben győztes uralkodónak az 1570-es évek második felében még igencsak szüksége volt arra a támaszra, amit a közvéleményformáló jóslás az orosz háború előtt nyújthatott, s amely hatalmának legitimitását és társadalmi bázisát is erősíthette a bécsi törekvésekkel szemben.

Végül az ötödik fejezet a kalendáriumok tradicionális tartalmának fokozatos változását regisztrálja a 17. század folyamán. A teológiai beállítottság, a morális intelmek sokasága erősen jellemzi e kor

naptárait, de mellettük a gyakorlati élet kívánalmi is nagy teret kapnak. A praktikus tanácsok kiterjedtek többek között a rágcsálóirtásra, a káposztát rágó hernyók elleni intézkedésekre, a fejősteheneket megrontó varázslók elleni fellépés módjaira, s természetesen az állatok és emberek betegségeinek gyógyítását célzó receptek közlésére. A postajáratokat, a vásárok megrendezését vagy éppen az álmok megfejtését is innen ismerhette meg a kor átlagembere. A magasabb szintű tudományos ismeretek elsőként a felső-magyarországi latin és német nyelvű kalendáriumokban tűntek fel, különösen Frölich Dávid bártfai kiadványai járnak elől ebben. Itt foglalkozik egy alfejezet a régi naptárak todalékaiban közölt krónikákkal, amelyek valóban fontos információkat nyújtottak a szerző vagy kiadó felekezeti és politikai hovatartozásáról és nézeteiről. Olyan árnyalatokra is kiterjed itt Dukkon Ágnes figyelme, mint a katolikus, ill. protestáns naptár szóhasználati különbözősége ugyanazon eseményről szólva: a templom „elvéttet”, ill. „odaadattott”, a nézőpontok különbözősége nyilván nem véletlen (177). Erősebben hangsúlyoztuk volna azonban itt a *Calendarium historicum* szerepét a protestáns történetírás ösztönzésében, még arra is van példa, hogy a kalendárium üres lapjaira a tulajdonos saját élete eseményeit írta be (Thurzó György, 1597).

Tanulságos az asztrológiai jóslások sorának alakulása is, ezt az értekezés egyes fejezeteiben követhetjük nyomon, nem véletlen, hogy Mária Terézia ezeket kitiltotta a kalendáriumokból a 18. század közepén. Az már kérdéses, hogy a Mikes Kelemen által összeállított „öreg emberek kalendáriuma” a naptárak paródiája-e,

miként Dukkon Ágnes írja. Ezt inkább a helyzet paródiájának érezzük, az öreg Bercsényi házasságának enyhén ironikus rajzát adja itt Mikes, bár kétségtelen, hogy ez összefügg a naptárral is.

A zárszóban foglalt összegzéssel egyetérthetünk: a naptárkiadás különösen jól példázza azt, hogy a kelet-közép-európai régió (elsősorban a német, lengyel és magyar művelődés) igen szoros kölcsönhatásban állt egymással, több tekintetben szerves egységet alkotott. Ugyancsak meggyőző annak a folyamatnak a bemutatása, amelynek során az illusztrációk szerepe fokozatosan csökkent, fontos jelentéshordozó momentumokból dekorációs elemmé váltak a fametszetek. A fejtegetéseket követő függelékben néhány jellegzetes szövegrészlet olvasható (a tartalomjegyzék idevágó lapszáma téves, nem a 171., hanem a 187. lap), ezek a kiadói intelmek nyelvtörténeti kuriózumokat is tartalmaznak. Mind az itt közölt szemelvények, mind a közreadott ábrák és címlapok sora, valamint az illusztrált naptárkiadványok kronológiai rendben adott jegyzéke hasznos kiegészítést jelent a téma bemutatásához, bár egyes képek az eredeti példány sérülése miatt nem lehetnek teljesek. Célszerű lett volna egy terminológiai szótárt is összeállítani a legfontosabb fogalmak értelmezésére (csízó, prognosztikon, judicium, horoszkóp, konstelláció, zodiákus stb.).

Egyetértünk a szerzővel abban, hogy a óráskönyvek itteni említése indokolt, hiszen kalendáriumokat és hozzátartozó illusztrációkat bőségesen tartalmaznak. Hazai könyvtáraink számos ilyet őriznek (44), s az 1969-ben megjelent reprezentatív albumban Soltész Zoltánné le is írta őket. Ezt követően azonban némelyikből

facsimile kiadás is készült, tanulmánnyal, ezeket nézetünk szerint érdemes lett volna számba venni. Ilyen pl. az ún. Egri Hóráskönyv (*Horae Beatae Mariae Virginis*, facsimile kiadása Iványi Sándor tanulmányával, Bp., 1976), amely a 15. század végén készült, a franciaországi Tours-ból származik, Pyrker érsek jóvoltából Egerbe került s ma is a Főegyházmegei Könyvtár legbecsesebb kincsei közé tartozik. Ebben a reprezentatív kiállítású imakönyvben 24 kalendáriumkép található, s mivel magyar tulajdonban van, talán indokolt lett volna az itteni összképben helyet kapnia.

Egy hasznos bibliográfia említését is hiányoljuk. Noha csak az 1701-es évvel kezdődik, tehát a vizsgált korszaknak az utolsó évtizedével, mégis érdemes lett volna utalni arra, hogy a mai Szlovákia területén kiadott kalendáriumok teljes bibliográfiája megjelent Maria Kipsová, Tatiana Vancová és Želmira Gešková munkájaként, s ez a további kutatások számára nagy segítséget fog jelenteni (*Bibliografia slovenských a inorečových kalendárov 1701–1965*, Martin, Matica Slovenská, 1984, 823 l.). Hiányzik a regisztrálása Szelestei Nagy László közlésének, amely magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékeknek különféle kötetstáblákból történt kiáztatásáról adott hírt

(MKsz, 1995, 304–310), s ennek eredményeképpen olyan érdekességet közölt, mint egy 1590-es töredéken, a Georg Stadius styriai hercegi matematikus által Grácban szerkesztett magyar kalendáriumban a *napszámzás* kifejezés, amely tudomásunk szerint a korban egyedülálló magyarítása a kalendárium szónak.

A könyv végén található bibliográfia igen hasznos, számos külföldi szaktanulmányt sorol fel, amelyek a hazai kutatásban idáig nem (vagy alig) voltak jelen. Kisebb pontatlanságok akadnak azért ebben az irodalomjegyzékben. Richards alapvető monográfiája eltérő megjelenési dátummal szerepel a 43. lapon, ill. az irodalomjegyzékben. Néhány esetben az idézetek nem a kritikai kiadásból származnak (pl. Mikes Kelemen), ez feltehetőleg a kiadónak tett engedmény, tudományos igényű értekezésben viszont a leginkább autentikus kiadás használata lenne indokolt.

Az ilyesféle aprólékos kritikai megjegyzések azonban végül is nem változtatnak azon a tényen, hogy több tudományág számára is igen hasznos, hézagpótló, fontos és tanulságos könyv a Dukkon Ágnes munkája, amely a jövőben megkerülhetetlen tétele lesz a hazai kalendáriumtörténeti vizsgálódásoknak.

Bitskey István

GYULAY LAJOS NAPLÓI, I–II (1848–1849)

Sajtó alá rendezte V. András János, Csetri Elek, Miskolczi Ambrus, Budapest, ELTE Román Filológiai Tanszék–KSH Levéltára, 2003, 323 + 410 l. (Transylvanica Varietas).

Egy régi forráskiadói adósság első rátája – nehéz másképpen minősíteni gróf Gyulay Lajos (1800–1869) 140 kötetre menő naplófolyamából az 1848/49-re eső

hat kötetnek – Gyulay számozása szerint a 46–51.-nek – mostani közreadását. Az ifjú arisztokrata előtt családi hagyomány is állt mintaként: egyik öse, Gyulay Ferenc

facsimile kiadás is készült, tanulmánnyal, ezeket nézetünk szerint érdemes lett volna számba venni. Ilyen pl. az ún. Egri Hóraskönyv (*Horae Beatae Mariae Virginis*, facsimile kiadása Iványi Sándor tanulmányával, Bp., 1976), amely a 15. század végén készült, a franciaországi Tours-ból származik, Pyrker érsek jóvoltából Egerbe került s ma is a Főegyházmegegyei Könyvtár legbecsesebb kincsei közé tartozik. Ebben a reprezentatív kiállítású imakönyvben 24 kalendáriumkép található, s mivel magyar tulajdonban van, talán indokolt lett volna az itteni összképben helyet kapnia.

Egy hasznos bibliográfia említését is hiányoljuk. Noha csak az 1701-es évvel kezdődik, tehát a vizsgált korszaknak az utolsó évtizedével, mégis érdemes lett volna utalni arra, hogy a mai Szlovákia területén kiadott kalendáriumok teljes bibliográfiája megjelent Maria Kipsová, Tatiana Vancová és Želmira Gešková munkájaként, s ez a további kutatások számára nagy segítséget fog jelenteni (*Bibliografia slovenských a inorečových kalendárov 1701–1965*, Martin, Matica Slovenská, 1984, 823 l.). Hiányzik a regisztrálása Szelestei Nagy László közlésének, amely magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékeknek különféle kötetstáblákból történt kiáztatásáról adott hírt

(MKsz, 1995, 304–310), s ennek eredményeképpen olyan érdekességet közölt, mint egy 1590-es töredéken, a Georg Stadius styriai hercegi matematikus által Grácban szerkesztett magyar kalendáriumban a *napszámzás* kifejezés, amely tudomásunk szerint a korban egyedülálló magyarítása a kalendárium szónak.

A könyv végén található bibliográfia igen hasznos, számos külföldi szaktanulmányt sorol fel, amelyek a hazai kutatásban idáig nem (vagy alig) voltak jelen. Kisebb pontatlanságok akadnak azért ebben az irodalomjegyzékben. Richards alapvető monográfiája eltérő megjelenési dátummal szerepel a 43. lapon, ill. az irodalomjegyzékben. Néhány esetben az idézetek nem a kritikai kiadásból származnak (pl. Mikes Kelemen), ez feltehetőleg a kiadónak tett engedmény, tudományos igényű értekezésben viszont a leginkább autentikus kiadás használata lenne indokolt.

Az ilyesféle aprólékos kritikai megjegyzések azonban végül is nem változtatnak azon a tényen, hogy több tudományág számára is igen hasznos, hézagpótló, fontos és tanulságos könyv a Dukkon Ágnes munkája, amely a jövőben megkerülhetetlen tétele lesz a hazai kalendáriumtörténeti vizsgálódásoknak.

Bitskey István

GYULAY LAJOS NAPLÓI, I–II (1848–1849)

Sajtó alá rendezte V. András János, Csetri Elek, Miskolczi Ambrus, Budapest, ELTE Román Filológiai Tanszék–KSH Levéltára, 2003, 323 + 410 l. (Transylvanica Varietas).

Egy régi forráskiadói adósság első rátája – nehéz másképpen minősíteni gróf Gyulay Lajos (1800–1869) 140 kötetre menő naplófolyamából az 1848/49-re eső

hat kötetnek – Gyulay számozása szerint a 46–51.-nek – mostani közreadását. Az ifjú arisztokrata előtt családi hagyomány is állt mintaként: egyik öse, Gyulay Ferenc

1639-ben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem követeként járt a Portán és erről naplót is vezetett. A 19. századi utód vélhetően nevelője, Döbrentei Gábor ösztönzésére kezdett feljegyzéseket írni, amelyek 1819-től váltak rendszeressé, és utána fél évszázadon át alkották Gyulay napi „munkáját”. A korabeli élet páratlanul gazdag enciklopédiája ez, komplex forrás, amelynek értéke csak Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Bártfay László naplójával vagy Kazinczy Ferenc levelezésével mérhető. A kutatás azonban el volt zárva tőle, és rászorult a Gyulay-naplókhoz hozzáférőközötték egyéni szempontú idézetmontázsaira. Pándi Pál például a szerencsések közé tartozott, 1956-ban Kolozsvárott betekinthezett a feljegyzésekbe, ám (érthetően) Petőfi és az utópisták említéseit kereste – saját kutatásaihoz. (Ezek közlése: *Tallózás erdélyi levéltárakban*, I, *Fourier és Petőfi – Gyulay Lajos naplójában*, It, 1957, 133–137.) A „tallózás” pontos cím: az ottani két Petőfi-adattal szemben most kilenc utalást olvashatunk erről.

A sajtó alá rendezők a két világháború közötti forráskiadást, jelesül a Magyar Történelmi Társulat *Magyarország újabbkori történetének forrásai* (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris) c. sorozatát vallották mintájuknak (vö. II, 319). Így a közlés betűhív; a szöveget jegyzetek, szójegyzék és személynévmutató kísérik, az I. kötet pedig elvégzi az elsődleges feldolgozást is, Csetri Elek *Gyulay Lajos élete és munkássága* (I, 12–79) és Miskolczi Ambrus *Gyulay Lajos tanúsága az 1848–1849-es forradalomról és szabadságharcról* c. tanulmányában (I, 79–323), amelyeket *Gyulay Lajos világa* gyűjtőcím alatt foglaltak egybe. Mindez persze nem teszi okafogyottá az egyes szaktudományok elemzését, értékelését.

Mivel a II. kötet 12 hasonmás oldalt is közöl, némi támpontot kapunk az olvasat ellenőrzésére. Úgy tűnik, a vonatkozó hibák száma igen csekély. Ilyen a Benya (Benza Károly helyett – II, 149), a Zerleni (Zerlina helyett – II, 168, jól: II, 149) vagy a Notstheater (Nottheater helyett – II, 131; jól: II, 187). A két kötet szövegminősége mindazonáltal igen eltérő. Amíg – szerencsére – a naplókötet gondos ellenőrzés, többszöri összeolvasás eredménye, addig a tanulmányok tomusa sietős szerkesztés nyomait mutatja. Ellenkező esetben lett volna mód egységesíteni Elise Fichtner-Koberwein nevét (I, 23, 24, 42), kijavítani Döbrentei „névváltozatait” (I, 68–69); nem ismétlődne az I, 50. és 68. szövege, Kazinczy Ferenc epigrammája (I, 28. és 64), az egyik jegyzet (I, 119–126), a kolozsvári Filtsch könyvkereskedő esete pedig háromszor (I, 49, 67, 71). Maradt volna idő a tollhibák javítására: Maria Taglioni nem énekes-, hanem táncosnő (I, 43), a Czuczor–Fogarasi nem *táj*-, hanem értelmező szótár (I, 52) stb., stb. A helyzet több mint elgondolkodtató: figyelmeztető. A kiadást az MTA, az NKÖM Kossuth Emlékév Pályázata és az NKA támogatta. A problémát azonban mindenki ismeri, aki már pályázott nagy szövegterjedelmű, tudományos apparátussal ellátott munka kiadására. A mégoly rangos pályázatokat ugyanis nem ilyen művekre találták ki. A rövid határidős, különböző időpontban meghirdetett és megítélt támogatások közül a „leggyengébb láncszemhez” kénytelen igazodni a pályázó. Mint esetünkben is: a nagy terjedelmű, komoly apparátusú, magas nehézségi fokú, ráadásul két helyütt (Budapesten és Kolozsvárott) készült forráskiadás sajtó alá rendezőit feltétlen dicséret illeti, hogy a zsugorodó időt a II., a

szövegközlő kötet javára hasznosították, és nem saját tanulmányszövegük jobbítására fordították. A helyzet azonban komolyabb elemzést és pályázati módosításokat igényelne.

Gyulay Lajos most közölt feljegyzései 1848. március 5-én kezdődnek és 1849. június 22-én érnek véget. A kimetszés kezdő dátuma nem igényel magyarázatot: naplóírónk március 11-én rögzítette a párizsi forradalom hírért (II, 11), március 20-án a pesti eseményeket (II, 16). Problémásabb az 1849-es nyár és az 52. kötet kérdése; ebben a sajtó alá rendezők sem értenek egyet. Csetri Elek szerint Gyulay „egy évig nem vezet naplót, 1849. június 22-től 1850. augusztus 5-ig” (I, 35; 1850 júliusának végén szüntették meg ellene a hadbírósi eljárást); Miskolczy Ambrus szerint viszont – és ez tűnik valószínűbbnek – „még 1849 nyarán elkezdte az 52. kötetet is” (I, 236–237). Akár elkallódott ez a naplólányad, akár Gyulay semmisítette meg, újra kiadva az 52. számot, szegényebbek vagyunk a kormányt Aradig kísért gróf tapasztalataival – ezt most Miskolczy a későbbi naplók Horváth Mihály történetírói művére tett utólagos olvasói reflexióinak utalásaiból írta körül (I, 237–309).

A naplók forrásértékét nagyban növeli, hogy a szerző az 1848-as Kolozsvár rajza mellett felvázolja a forradalom utáni nemesi birtok helyzetképét (Marosnémeti birtokközpont), az uniót és a népképviselői országgyűlés erdélyi választásait; 1848 júliusától az év végéig mint Hunyad megyei követ Pesten tartózkodott, de ott volt Debrecenben (1849. január–március, április 14.–május); az április első felét és a júniust pedig ismét Kolozsvárott töltötte. Az erdélyi ellenzékben élvezett tekintélye,

majd népképviselői megválasztása és tevékenysége ellenére – amint azt a sajtó alá rendezők ismételt és nyomatékkal hangsúlyozták – nem volt politikacsináló. Nem fűződtek nevezetes beszédek és felszólalások a nevéhez, nem formált törvényjavaslatokat; Zaránd vármegye kinevezett főispánja pedig csupán addig volt (1848. június 4. és 18. között), amíg kézhez kapta megbízólevelét és megírta rá válaszul lemondó nyilatkozatát. Valóban az ideális „tanú” ő (vö. I, 79): művelt, világlátott, magánvéleményt formáló, akit a „részvétel és szemlélődés” kettőssége (I, 143) jellemezte a politikai nyilvánosság előtt. Nem tudhatni, tudatos ódzkodás vagy véletlenek játéka volt, hogy noha olyan nagy horderejű eseményeket rögzíthetett naplójában, mint az olaszok ellen nyújtott katonai segély ügye (1848. július 22.) vagy a trónfosztás debreceni kimondása (1849. április 14.) – ám az első ügyben, bár véleménye a törpe kisebbségben maradt baloldalhoz húzta, nem szavazhatott, nem lévén még igazolt követi mandátuma (II, 103), az utóbbi előkészületeinek, vitáinak idején pedig Kolozsvárott húsvétolt, és csak a trónfosztás napján érkezett vissza Debrecenbe (II, 302).

Gyulaynak nagyon határozott véleménye volt a magyar forradalom és szabadságharc szereplőiről: Széchenyit maradéktalanul szerette és tisztelte, Batthyányban megbízott, Kossuthot elismerte (teljesítménye arányában növekvő mértékben). Mindezt azonban fenntartotta naplójának és legfeljebb erdélyi baráti körének, mint ahogyan azt is, hogy a követi munka, sőt jelenlét inkább fárasztotta és untatta, mint érdekelte. Ugyanakkor, úrbéri jövedelmei elvesztése után, némileg megélhetési politikussá is kellett válnia, ha már a hivatalvi-

seléshez végképp nem fülött a foga. Szó-
rakoást és pihenést számára – mint fiatal-
kora óta mindig – az olvasás, a színház és
a nők jelentettek. Ezért nem túlzás, ha az
1848/49-es naplókötetek elemzésekor a
politikátörténeti szempont mögé rögtön az
irodalomtörténetit tesszük.

A családtörténet szorosan egybefonó-
dott a magyar literatúra történetével.
A naplóíró anyja, Kácsándy Zsuzsanna
Kazinczy Ferenc szerelme volt és érzelme-
inek leányára, Gyulay Karolinára, Lajos
nővére (Lottira ~ Lolotra ~ Lollyra)
való átruházása az idősödő széphalmi
irodalmi vezér utolsó nagy fellobbanása
volt. Erről írta SZAUDER József talán leg-
szébb tanulmányát: *Veteris vestigia flam-
mae (Kazinczy szerelme) = Az este és Az
álmom*, Bp., 1970, 347–432. Ennek persze
1848-ra nem maradt nyoma, legalábbis a
Fogságom naplója olvastán, de a Kazinczy
közvetítette hajdani nevelővel, Döbrentei
Gáborral most felújíthatta a barátságát.

Gyulay tudatos olvasó volt. Naplóköte-
teiben jegyzetelte-értékelte olvasmányait
és később fel is használta följegyzéseit
(gyakran közvetlen vagy közvetett, tartal-
mi idézet formájában). Képes volt arra is,
hogy véletlenszerűen kezéhez jutott ol-
vasmányait a jelen élethelyzetre vonatkoz-
tassa. Az Ellenőrt, az Ellenzéki Párt kül-
földön kiadott almanachját Hernyei Ger-
gely, kolozsvári református lelkésztől
kapta a kolozsvári kaszinóban, 1848 feb-
ruárjában (vö. az itt nem hivatkozott,
1848. február 21-i naplójegyzéssel!).
A benne talált Petőfi-vers, a *Dalaim* lett
kedvenc költeménye, a „kissé vastag”-nak
tartott *Palota és kunyhó* azonban már a
jakobinizmus képét idézte föl benne (II,
11), és ezt a véleményét megerősítve látta,
amikor eljutott hozzá a *Dicsőséges nagy-*

urak szövege (II, 108). Miskolczi Ambrus
joggal utalt arra (I, 146), hogy Gyulay
olykor több mondatból, több helyről és a
szövegösszefüggésből kiszakítva is for-
málta idézeteit. Ennek a technikának a
tartalmi részletekbe menő feltárása – úgy-
szintén a közköltészeti utalások és a nagy-
számú szólások elemzése, meghatározása
– további, nem kevés fáradságot igénylő
feladat lesz. Egyetlen, egyszerűbb Petőfi-
példánk az 1848. november 30-i bejegy-
zéshez kötődik. Itt Gyulay hírt adott a
koronaékszerek megvizsgálására Pálffy
János képviselőházi alelnök vezetésével
kiküldött bizottság tevékenységéről, majd
hozzáfűzte: „Muzeumi ritkasággá fog az
ugyis nem sokára válni, mert megszűnnek
a³ koronák iránti kegyeletek” (II, 209).
Mivel a naplókban az év során egyre sza-
porodtak a királyi hatalom erkölcstelensé-
gére tett utalások, ez a mondat pedig egy
hosszabb ilyen eszmefuttatás része, nem
gyanakodhatunk friss forrásra. Holott van:
november 19-én jelent meg a Pesti Hírlap-
ban Petőfi verse, az *1848*, amelyben kon-
krét javaslat is olvasható arról, mi történjen
a korszakváltás közkeletű jelképeivel, az
eltépett láncsal és az eltört koronával:
„Régiségek közé zárjuk...”

Gyulay Lajos terjedelmes olvasmány-
naplókat is beépített köteteibe. A forra-
dalom kirobbanásakor az 1847-es év nagy
könyvsikereit forgatta: Kemény Zsigmond
Gyulai Pál c. regényét, Eötvös Józseftől a
Magyarország 1514-ben c., a forradalmat
modellizáló történelmi regényét és La-
martine munkáját, *A girondiak történetét*
(ez utóbbit az eredeti nyelven). Kölcsey
országgyűlési naplójának Dobrossy-féle
kiadását Pesten, 1848. november 11-én
maga vásárolta meg, Keménytől egy Paul
de Kock-regényt kölcsönzött ugyanekkor.

Debrecenben is talált forrást, sógornője, Boronkayné Wass Klára magánkönyvtárában. Innen értelemszerűen populárisabb olvasmányok származtak: az idősebb Dumas, Ida Hahn-Hahn, Caroline Pichler, Eugène Sue regényei. A személyes reflektáltság megmaradt, bár a politikai párhuzamokat az élet- és utazási élmények, az általánosabb emberi igazságok és bölcsességek kijegyzései és viszonyításai váltották fel. Hogy ezek az olvasmánynaplók miképpen dolgozhatók fel, teljes szellemi háterszáguk feltérképezésével, arra három pompás esettanulmányt olvashatunk Miskolczy Ambrus tollából, Gyulay Lamartine-, Fourier- és Sue-recepciójáról (I, 93–108; I, 108–137; I, 137–149). Hasonlót kínált fel Eötvös regénye és Kölcsey országgyűlési naplója vonatkozásában (I, 161; I, 164–165. és 181) – de ezeket már az irodalomtörténésszekre hagyta. Persze ahhoz, hogy Gyulay Lajos műveltségképét akár csak felvázolhassa majd valaki, az idézetek azonosítását, az olvasmánynaplók feldolgozását és az utalások egybegyűjtését a naplók teljes szövegén kell elvégeznie.

A gróf nagy színházbarát volt: a teátrumot az unaloműzés, a szórakozás és – mit tagadjuk? – a nőikkel való megismerkedés kiváló terepének tartotta. Európai élményei ugyanakkor képessé tették arra, hogy megalapozott, határozott véleményt nyilvánítson – esetünkben például a Nemzeti Színház 1848. második félévi műsoráról, a német szükségszínház hanyatló színvonaláról, színészi és énekesi teljesítményekről. A Nemzetiben szokatlanabb módon a földszinti zártszék első sorában, a hölgyközönség között foglalt helyett, onnan nézőtársnőivel, a zenekarral (Jochan Erzsébet hárfásnővel) és a színpaddal is

ápolhatott kapcsolatokat. Vitán felül áll, hogy ha valaki kigyűjtené a naplókban a színházlátogatások adatait, a 19. századi magyar közönségtörténet páratlanul gazdag, több évtizedre terjedő forrásanyaggyűjtését kapnánk.

A sajtó alá rendező a kétarcú biedermeier kor lelkének nevezte a szabadság (elvont) kultuszát és a szerelem (szabad) gyakorlását (I, 85). Gyulay valóban szerelmi naplót is vezetett, és az egyes kötetek végén összegezte addigi szerelmi élményeinek és partnereinek számát. Ebből a szempontból az 1848. március 5. és az 1849. június 22. közötti időszak a 833. és a 924. közönsülés intervalluma, a 191–200. partnerrel. A soha meg nem nősült Gyulay lemondott az igazi (intellektuális, közéleti) társ lehetőségéről, akit előbb Wesselényi Zsuzsanna, majd Teleki Emma testesíthetett (volna) meg a számára. A gróf nem volt válogató: a falujabeli cigánylányoktól, akiket a Juna, Junella, Vicamika fedőnév takart (II, 39), férjes asszonyoktól alkalmi, megfizetett ismeretségeken át a Nemzeti Színház tagjáig, a Juliamisnak emlegetett Miskolczi Júlia színésznőig (azonosítására: II, 110. és 112) széles a skála. Vörösmartyval szólva: Gyulay Lajos Tünde, Ilma és Ledér világát egyformán jól ismerte, bár legkevésbé az elsőt kultiválta. A hölgyeket fedő nevek alkották a Nagy Phalanxot, Fourier rendszerének e sajátosan egyéni, elméleti változatát, amely hol egy megyegyűlés, hol egy minisztertanács képét öltötte magára, de készült róluk egy fiktív Ezeregyéjszaka-mese is. Hogy a szabadság–szerelem ilyen egyberántása nem a 21. század utólagos, némileg cinikus gesztusa, arról a naplók számos helye tanúskodik, ahol egy mondaton belül váltott hangot, a nemzeti, sőt

egyetemes gondok fennkölségétől a testi szerelem profanizáló lerántásáig. Egyetlen példát idézünk, az 1848. szeptember 18-i bejegyzést: „Ma reggel meg látogattam az ujj ismeretséget, akkor kelt fel épen és a' nagynéne is még ágyban volt kinek szobáján keresztül kellett mennem. Nem hiszem hogy sokáig fennálljon ez ismeretség – talán még annyi ideig sem, mint az újonnan alakított felelős Minisztériumunk, melynek eddig csak két tagja van kijelölve...” (II, 159.)

A jelenleg rendelkezésre álló szellemi és anyagi erőforrásokat tekintve, nem látszik reális igénynek a teljes naplófo-

lyam kiadása. Törekedni a közeljövőben inkább arra kellene, hogy – a már említett irodalmi kapcsolatok és a színházlátogatási adatok mellett is – minél több, a mostanihoz hasonlóan jól kiválasztott kimetszés vagy válogatás jelenhessen meg. Ilyen lehet bécsi tisztviselőségének időszaka, külföldi útinaplója, a korábbi országgyűlések feljegyzés-anyaga, könyvtárlistája, műgyűjtői tevékenysége stb., hogy minél több tudományág kaphassa meg a maga jótékony hozadékát Gyulay Lajos grandiózus naplószövegéből.

Kerényi Ferenc

MÉSZÁROS TIBOR: MÁRAI SÁNDOR-BIBLIOGRÁFIA Budapest, Helikon Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003, 911 l.

Jellemző módon Márai nemcsak kiadásokban, kritikákban, hanem irodalomtörténeti értekezésekben, monográfiákban is jelentkezett a hallgatás évtizedei után, pedig a filológiai feltárás még el sem kezdődött. A Mészáros Tibor által példamutató lelkiismeretességgel és alaposággal összeállított bibliográfia azonban azt tanúsítja, hogy a hallgatás esztendeiben is – olykor rejtetten – fel-felbukkant a száműzetésbe kergetett szerző neve, tevékenységének néhány vonása; ezt jelzi egy, a bibliográfiában nem szereplő írás a *Csutora* „ucsora” szaváról; Erdődi József a szerinte Márai meghonosította szó értelmezésével szolgált (Magyar Nyelv, 1961, 471–474). Ugyanakkor legendákat oszlató bibliográfiáról is szó van, hiszen a teljességre törekvés nyomán feltáruló megannyi adat szembesül Márai maga terjesztette legendáival. Azt a kutatás eddig is tudta, miszerint misztifikáció, hogy Márai sosem

adott kéziratot a Nyugat részére, a Nyugat-repertóriumából kitetszett, hogy fontos művek (az *Egy polgár vallomásai* részlete, a *Vidali*-novella) jelent meg ott; ugyanígy a kellő mélységben még nem tárgyalt Márai–Illyés Gyula-viszony is könnyebben áttekinthető és értelmezhető lett, hiszen „csupán” a névmutató megfelelő tételszámait kell kigyűjtenünk az értelmezéshez. A nélkülözhetetlen legendaoszlataison túl azonban végre a Márai-életmű valódi méretei is láthatókká lettek. Ez annyit jelent, hogy – mint minden kutatás – az eddigi elemzések pusztán ideiglenes érvényűek (a magaméit beleszámítva), hiszen az újságokba rejtett anyag, az emigrációs évek irodalma csak ezután lett a maga viszonylagos teljességében hozzáférhetővé. S ha szakdolgozatok formájában és publikált változatában a Frankfurter Zeitungba, a Weltbühnébe, a Prager Tagblattba stb. írt cikkek „elkönyvelése” már

egyetemes gondok fennkölségétől a testi szerelem profanizáló lerántásáig. Egyetlen példát idézünk, az 1848. szeptember 18-i bejegyzést: „Ma reggel meg látogattam az újj ismeretséget, akkor kelt fel épen és a' nagynéne is még ágyban volt kinek szobáján keresztül kellett mennem. Nem hiszem hogy sokáig fennálljon ez ismeretség – talán még annyi ideig sem, mint az újonnan alakított felelős Minisztériumunk, melynek eddig csak két tagja van kijelölve...” (II, 159.)

A jelenleg rendelkezésre álló szellemi és anyagi erőforrásokat tekintve, nem látszik reális igénynek a teljes naplófo-

lyam kiadása. Törekedni a közeljövőben inkább arra kellene, hogy – a már említett irodalmi kapcsolatok és a színházlátogatási adatok mellett is – minél több, a mostanához hasonlóan jól kiválasztott kimetszés vagy válogatás jelenhessen meg. Ilyen lehet bécsi tisztviselőségének időszaka, külföldi útinaplója, a korábbi országgyűlések feljegyzés-anyaga, könyvtárlistája, műgyűjtői tevékenysége stb., hogy minél több tudományág kaphassa meg a maga jótékony hozadékát Gyulay Lajos grandiózus naplósövegéből.

Kerényi Ferenc

MÉSZÁROS TIBOR: MÁRAI SÁNDOR-BIBLIOGRÁFIA Budapest, Helikon Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003, 911 l.

Jellemző módon Márai nemcsak kiadásokban, kritikákban, hanem irodalomtörténeti értekezésekben, monográfiákban is jelentkezett a hallgatás évtizedei után, pedig a filológiai feltárás még el sem kezdődött. A Mészáros Tibor által példamutató lelkiismeretességgel és alaposággal összeállított bibliográfia azonban azt tanúsítja, hogy a hallgatás esztendeiben is – olykor rejtetten – fel-felbukkant a száműzetésbe kergetett szerző neve, tevékenységének néhány vonása; ezt jelzi egy, a bibliográfiában nem szereplő írás a *Csutora* „ucsora” szaváról; Erdődi József a szerinte Márai meghonosította szó értelmezésével szolgált (Magyar Nyelv, 1961, 471–474). Ugyanakkor legendákat oszlató bibliográfiáról is szó van, hiszen a teljességre törekvés nyomán feltárolt megannyi adat szembesül Márai maga terjesztette legendáival. Azt a kutatás eddig is tudta, miszerint misztifikáció, hogy Márai sosem

adott kéziratot a Nyugat részére, a Nyugat-repertóriumából kitetszett, hogy fontos művek (az *Egy polgár vallomásai* részlete, a *Vidali*-novella) jelent meg ott; ugyanígy a kellő mélységben még nem tárgyalt Márai–Illyés Gyula-viszony is könnyebben áttekinthető és értelmezhető lett, hiszen „csupán” a névmutató megfelelő tételszámait kell kigyűjtenünk az értelmezéshez. A nélkülözhetetlen legendaoszlataison túl azonban végre a Márai-életmű valódi méretei is láthatókká lettek. Ez annyit jelent, hogy – mint minden kutatás – az eddigi elemzések pusztán ideiglenes érvényűek (a magaméit beleszámítva), hiszen az újságokba rejtett anyag, az emigrációs évek irodalma csak ezután lett a maga viszonylagos teljességében hozzáférhetővé. S ha szakdolgozatok formájában és publikált változatában a Frankfurter Zeitungba, a Weltbühnébe, a Prager Tagblattba stb. írt cikkek „elkönyvelése” már

megtörtént is (vajon a prágaival szoros kapcsolatban lévő berlini lapok, akár a Prager Presse nem tartalmazhatnak Márai-ról szóló közleményeket, netán Márai-írásokat?), csak e bibliográfia megjelenése után kaphatunk hozzávetőlegesen pontos képet arról, hogy miképpen volt jelen a jelzett lapokban írónk. Más kérdés, hogy talán egy belső utalásrendszerrel, jóllehet alaposabb és egy bibliográfustól aligha igényelhető szöveg-egybevetéssel jobban is tisztázni lehetett volna, melyik német nyelvű írásnak melyik magyar felel meg. Erősen valószínűsíthető, hogy az 1920-as esztendőkből Márai mindkét nyelven megírta a szóban forgó közleményt, utóbb magyarul fogalmazta meg, és németre (feltehetőleg) más fordította. Egy tüzetesebb stílusvizsgálat igazolhatná, hogy Márai németisége nem minden esetben mondható teljesen kifogástalannak (stilisztikailag); s ha egy expresszionista színmű (*Männer*) esetében, bár találgatásokra vagyunk utalva, az extatikus előadás szinte igényelte a fentebb stíltól eltérést, ez a meggyőzésre, ismertetésre szánt újságcikkben netán hibának tűnhetett. Mészáros Tibor (nem kis áldozattal) végigolvasta az újságcikkeket, és nemcsak a kezdőszavakat tüntette föl, hanem az alcímeket, a cikk tárgyát is, így lehetővé tette a későbbi kutatók számára az életmű arányainak oly felmérését, amely a német–magyar nyelvű közlések konfrontálását is céljával tűzheti ki. Itt jegyzem meg, hogy szinte semmit nem tudunk arról, jelen volt-e, s ha igen, mennyiben Márai az 1920-as esztendőkből, párizsi éveit alatt a francia nyelvű sajtóban. Jócsik Lajos arra emlékezett, hogy a Monde-ban olvasta volna Márai írásait. Nem elképzelhetetlen, állítható ma már, hiszen a bibliográfiából például meg-

tudjuk, hogy Márai Párizsban 1931-ben találkozott H. Barbusse-szel, egyébként Panait Istratival is. Ugyanakkor Fábry Zoltán tudni vél a *Zendülők* francia megjelenése alkalmából publikált kritikáról, amely a Monde-ban jelent volna meg, ám ezt a kritikát a bibliográfus nem találta (7045. tételszámon a *Les Révoltes* részlete: Monde 1931). Az viszont egyáltalában nem legenda, amiről Márai több ízben megemlékezett, hogy e műve francia fordításáról Gabriel Marcel írt a La Nouvelle Revue Française-be, 7355. tételszámon ott a pontos adatközlés. A névmutatót követő függelék a másodlagos forrásokból merített információk alapján regisztrálja ama folyóiratokat-újságokat, amelyekben bizonyosan vagy nagy valószínűséggel Máraitól, Máiról lelhető publikációk, a Je Suis Partout 1931-es évfolyamában szintén a *Zendülők* francia változatáról olvashatunk, feltehetőleg a Revue Européenne 1931-es évfolyamában is. Változatlanul fennáll azonban annak a lehetősége, hogy a német nyelvű közlések egyikét-másikat a jó francia irodalmi kapcsolatokkal rendelkező Márai franciául is elhelyezte, jóllehet erről tudomásom szerint sehol sem tett említést, míg Gabriel Marcelhez vagy André Gide-hez fűződő kapcsolatairól több ízben szólt. Francia társasági érintkezéseiről nemcsak a *Sértődöttek* első kötetének szalon-jelenetéből tudunk, hanem ennek a szalonnak kortárs újságcikkbeli megörökítése erősíti Márai idevonatkozó regényfejezetbeli utalását: André Germain fogadásán ismeri meg Márai Tristan Tzara közvetítésével (!) Franco tábornok ama unokaöccsét, aki a *Sértődöttek* jellegzetes figurája (saját nevé!). Nemcsak az 1931-es esztendő krónikájához tartozik a beszámoló a spanyol emigránsokról, egy

1937-es írása a Mirza Rey-figura modelljére, Unamunóra emlékeztet. A bibliográfia tételeinek hasznosítása nemcsak abban van segítségünkre, hogy felderíthessük a regény (és általában: a regények) háttéranyagát, „előszövegeit”, a művek referenciális vonatkozásait, hanem főleg abban, hogy végigkísérhessük a regényötlet útját a hírlapi beszámólótól a műig, amelyben az ötlet már lényegesen átalakulva, a környező eseményekről szóló írásokkal összeolvasva és a (történelmi) tapasztalatok perspektívájából átértékelődve jelenik meg. Márai betegsége, kórházi kezelése és *A nővér* összefüggéseiről magam már korábban írtam, miként Márai irodalomszemléletének alakulásáról is. Csakhogy ezen a téren a további feltáró munka, amelynek szintén e bibliográfia közléseire kell majd alapoznia, módosíthatja az eddigi megállapításokat. A magam részéről rendkívül fontosnak véltem és vélem ma is (például) azt, hogy Márai az elsők közé tartozott, akik igen jelentősnek tartották Virginia Woolf hozzájárulását az irodalmi modernség átszerkesztődéséhez, és e véleménye mellett kitartott. Míg Joyce-ról lényegesen tartózkodóbban nyilatkozott (az 1914-es *Dubliners* érdekelte valójában, a maga kisvárosi figurái szempontjából), az *Ulysses*ről és a *Finnegan ébredéséről* eddigi tudomásom szerint nemigen mondott sok pozitívumot, sőt, úgy hiszem, hogy a *Béke Ithakában* akár az *Ulysses* ellenszövegének is olvasható volna (akár egy más mítosz- és logosz-felfogás keretén belül lehetne konfrontálni a két művet). A bibliográfia névmutatója 19 Joyce-előfordulást regisztrál (természetesen a naplók megjegyzésein kívül), 1930-as az első említés, francia közvetítéssel szerez tudomást a *Finnegan*

ébredéséről 1931-ben, 1939-ben újra tollhegyére tűzi ezt a művet, Joyce halála cikkekre készíti, és érdeklődése az emigrációban sem lankad a kevéssé szeretett, nyugtalanító ír szerző műve iránt. Ideszámítva az ismétléseket és a külön fel nem tüntetett, csak kötetben olvasható karcolatokat, feltűnő, hogy bár messze nem egyetértéssel, a valamiképpen rokon szellemre ismeréssel, mennyire nem hagyta békén a gondolat Márait, valamit kellene kezdeni ezzel az életművel. Ebből a horizontból bizonyára módosul Márai világirodalom-képe, különös tekintettel arra, hogy a Márai által mindvégig rendkívüli módon becsült Proustról a névmutató mindössze tizenkét előfordulást regisztrál. Hasonlóképpen meggondolkodtató a vele semmiképpen nem rokonítható Móríc Zsigmondhoz fűződő viszonya. A huszonöt tételben természetesen bőséggel akad ismétlődés, ezt megint a naplójegyzetek ideszámítható, de a bibliográfiában fel nem tüntethető adatsora ellensúlyozhatja. Első ízben 1929-ben leljük hírlapi cikkben Móríc nevét Márainál, *Az ágytakaró* című elbeszélésre figyel föl, együtt emlegeti egy Herczeg Ferenc-regénnyel. 1930-ban a Nyugat körüli fejlemények összefüggésében kerül elő Móríc tevékenysége, 1933-ban a *Rokonokat* mutatja be Márai, a Móríc-szövegkönyv alapján készült *Hortobágy*-filmet több ízben ismerteti, így elmondható, hogy (idevéve a Móríc-nekrológot és más írásokat) fölösleges és téves Márai meg Móríc között ellentétet fölfedezni, mint tette ezt egy kései „méltató”. Márai tisztában volt Móríc írói nagyságával, még akkor is, vagy talán éppen azért, mert a magyar létkérdéseket más szemszögből, de nem csekélyebb kritikai hozzáállással világította át. Márainak Móríc-

ról írt kritikáit, megemlékezéseit összeolvasva akár meglepő eredményre juthatunk: Márai egyike volt azoknak, akik más műveltségi, családi háttérrel, más társadalmi pozícióval, más életúttal és tapasztalattal rendelkezve, a legnagyobb írók között tartották számon Móriczot, jóllehet kettenük narrációs stratégiái (talán a választott előszövegek adaptációs módszereinek eltérései miatt) inkább különböznek egymástól, mint hasonlítanak egymásra. Móricz riporteri tevékenykedése és Máraié között szintén akad egybevetni való. A *Párisi levél*, *Párisi napló* címmel küldött tudósítások részint egy állandósult riporteri, újságírói státusról árulkodnak, részint körvonalazzák az újságcikkek karakterét. Erről részben Márai Sándor maga írt az *Egy polgár vallomásai* második kötetében, és az erről a státusról elgondoltak mintegy újságírói „ars poetica”-ként lennének értelmezhetők. A lipcei újságíró-főiskola a hagyományos, régimódi oktatási rendszer és a technikai forradalom igényelte mozgékonyabb, időszerűsítettebb írásmód közötti választást kényszerítette ki. Márai újságírói évei alatt a kulturális idegenség természetrajzának leírását vállalta, a német- s franciaországi tudósítások a megértés iskolájául szolgáltak. A kortárs politikai, kulturális, társadalmi, büntügyi események világából összeszőtt „nyugat” erőteljesen különbözött a kassai és a rövid ideig tartó budapesti létben föltáruló világtól. Ezek a „világok” úgy konfrontálódnak, hogy Márai nem adja föl a kívülálló, ha úgy tetszik, a közép-európai, a magyar nyelvű, a szlovákiai magyar nézőpontját; hogy a maga alakuló Európa-tudatába integrálhassa a számára idegenként megjelenő, de az idegenben a sajátja emlékeztető vonásokat. Jóllehet Márai nem

emigránsként (azaz nem emigráns „státus”-ban) tartózkodott Német- és Franciaországban az 1920-as esztendőkből, a magyarországitól különböző spanyol viszonyok mégis (vagy ezért?) értő krónikásra találtak benne. Lényegében hasonló lehetne az első valóban emigrációs esztendők (1949–1952) terméséről szóló megállapítás. Az eddig közzétett anyagokból (például a győri Műhely Márai-számából) már tudunk arról, hogy eleinte írónk azt remélte, sikerül megteremteni az emigráció irodalmi létezésének feltételeit, és ugyancsak sikerül magyar íróként léteznie az emigrációban, nyilván az 1930-as budapesti esztendőkénél kedvezőtlenebb körülmények között. Az első emigrációs esztendőkből adott kéziratot a magyar emigrációs sajtónak, olykor olyan írást, amely már korábban megjelent, olykor olyat, amely első közlésnek számított. Így az 1945–57 közötti esztendők később könyv alakban megjelentetett naplójának néhány részlete 1950-ben és 1951-ben megjelent *Tünődés utazás közben* címmel a clevelandi Szabadság című lapban. Mármost e közléseket érdemes volna összevetni a kiadott változattal, hiszen ez a korai megjelentetés eleve sugallja, miszerint Márai feljegyzései alapján akképpen szerkesztette meg naplóit, hogy az a nyilvánosságot célozta meg, másrészt tudatosította önmagának (és feltételezett olvasóinak) azt a később irodalomtörténetileg is igazolt tény, hogy az emigráció műfajváltást követelt, a naplók, az emlékiratok vették át a regények helyét. Ebből a szempontból tanulságos a bibliográfiából kiolvasható kiadási adatok összehasonlítása: hány regényt írt Márai Budapesten, mennyit az emigrációban. Kitekintés, hogy a megszigorodott viszonyok, a szűk körű

kiadási feltételek nemigen tették lehetővé, hogy Márai regénysorozata folytatódjék; van olyan regénye, amely előbb jelent meg (fordításban) németül, mint magyarul; s megint csak a bibliográfia hozadéka, hogy Márainak emigrációs idegen nyelvű publicisztikájáról alaposabb tudomást szerezhetünk.

A bibliográfiai gyűjtés 2002-es lezárása azt jelenti, hogy a kötet már tartalmazza az elképesztő méretűvé szaporodott olasz és német Márai-ismertetések adatait. Ezeket a tételeket külön kell majd feldolgozni.

Rendkívül érdekes és fontos a Márai színműveiről, rádió- és tévéfeldolgozásairól, az előadóestekről készített bibliográfiai jegyzék, kiváltképpen a színi- és egyéb kritikák felsorolásával. Az egykori színházi sajtó 1945 előtt rendre hírt adott a külföldi előadásokról, többnyire rövid, képes beszámolót közölve. A bibliográfia tanúsága szerint az emigrációban csupán a *Kaland* 1949-es brémai, a *Das Wunder des San Gennaro* hamburgi tévéfilmes, a *Blood of St. Januarius* londoni tévéfilmes, a *Hamu és parázs* dán tévéfilmes előadására került sor, valamint *A gyertyák csonkig égnek* című 1984-es, Sidney-ben rendezett irodalmi estre és egy Szörényi Éva rendezte színműelőadásra (*Randevű–Szerep*) már 1989-ben. (Hogy volt-e ismétlés, egyelőre nem tudható.) Talán más hangjáték- vagy televíziós előadásra is fény fog derülni, amennyiben valaki ebből a szempontból feldolgozza az idevonatkozó anyagot, esetleg a hagyatékból bukkanhat föl efféle előadást bizonyító szerződés. Miként a Szabad Európa Rádióról is feltételezhető, hogy nemcsak előadásaival szerepelt Márai egy darabig, hanem tőle is felolvastak, előadtak. Az egykori színházi sajtóból arról értesülhetünk, hogy a megvalósulás-

nak viszonylag a közelébe jutott *A kassai polgárok* német nyelvű bemutatása, csak-hogy a háborús események alakulása közbeszólt. Ami viszont feltétlenül figyelemre méltó, hogy a *Kaland* című színmű nem csupán a Nemzeti Kamaraszínházában aratott példátlanul hatalmas sikert, hanem a kolozsvári, nagyváradi, szegedi, kassai, pécsi bemutatók mellett, illetőleg után Hamburgban, Torinóban, Milanóban, Bernben, Bolognában, Berlinben, 1943-ban pedig Helsinkiben mutatták be. A berlini előadás – Márai tanúsítványa szerint – szereposztásbeli tévedés miatt bukott meg.

A fejezetcím miatt problematikus számmra az alábbi jelölés: „Kultusz.” Az önálló megjelent művek közül egyetlen szerepel itt: Julie néni, azaz M. Hrabovszky Júlia *Ami elmúlt* című könyve. Csakhogy amellet, hogy az unokaöcsnek van ajánlva a könyv, meg néhányszor említi az író Márai nevét, Márairól nincs szó, saját életének alakulását beszéli el, miképpen az önéletrajzokban szokás. A periodikumokban megjelentetett írások vegyesek, nehezen besorolhatók, érezhető és érthető, Mészáros Tibor el akarta kerülni, hogy anyaga túlságosan szétaprózódjék. Hiszen aligha tartható kultuszképzés címen számon egy 1919-es válaszvers a 19 esztendő poétának, vagy egy paródia, amiből jócskán akad, korántsem valamennyit vezet a jóindulat, a Márai-kultusz ápolása; a *Halotti beszéd* gúnyos, emigrációs parafrázisa (ez Mészáros Tibor jellemzése) szintén más „főcím” alá tartozhatna. Annál érdekesebb Márai kassai emléktáblájának és múzeumának története a lelkiismeretesen összegyűjtött bibliográfiai adatok tükrében. Az viszont elgondolkodtató, hogy *A kassai polgárok* 1996-os szlovák kiadásáról egyetlen recenzió szá-

molt be – a Népszabadságban. Különlegesség, miszerint a 2001-es szövi kötet minden bizonnal német nyelvből ültetődött át; de az is meglepő, hogy a szerencsésen gazdagodó magyar Márai-szakirodalomnak viszonylag szerény a kritikai, irodalomtudományi visszhangja.

Mindezeket figyelembe véve, Mészáros Tibor bibliográfiai vállalkozását igen eredményesnek, hasznosnak és sok szempontból iránymutatónak vélem. A Márai-életmű arányai valójában egy munkaközösség több esztendőn keresztül tartó munkáját igényelték volna; jó lett volna, ha a bibliográfia összeállítója huzamosabb időt tölthetett volna el elsősorban németországi könyvtárakban, amellet, hogy a magyar könyvtárakból hiányzó vagy nem túlságosan jó minőségű mikrofilmeken föllelhető anyagot a kiadványok, a folyóiratok vagy a lapok eredeti kiadási helyén (Kassán, Kolozsvárt stb.) tanulmányozhatta volna. Nem is szólva az emigráció több földrészen föllelhető sajtójáról, amelyből további adatok bizonyára föl fognak bukkanni. Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy Márai önhivatkozásai olykor megtevesztőek (például első közlésének adatait kétféleképpen adja meg, és gyermekifjúi, szinte a véletlen szülte korai kassai, névtelen publikációja mindmáig ismeretlen), máskor az emlékezés bizonytalansága miatt pontatlanok. A Mikó utcai ház világháborús pusztulása, majd Márai 1948-as külföldre távozása számos dokumentumot, esetleg mára hiányzó anyagot semmisített meg (lehet, hogy a *Männer* egy példánya is ott veszett), a Márai-hagyaték teljes listájának közzététele sem következett még be.

Így elmondható, miképpen minden bibliográfiaíróról, hogy nem helyettesíti, hanem

megalapozza a további kutatásokat. Mert igaz ugyan az, hogy Mészáros Tibor annotációi az újságcikkekhez segítik a tájékozódást, de nem mentenek föl azoknak elolvasásától. S kiváltképpen nem a gyanúnak tűnő német–magyar változatok tüzetesebb egybevetésétől, tekintettel a módosítás lehetőségére. Annyit jegyeznek még meg: megkönnyíti a kutatást, hogy az olykor háromszor vagy négyszer megismételt publikációk teljes címleírására, az annotációk szó szerinti újra-leírására Mészáros sort kerít, de talán gazdaságosabb lett volna az első közlés kimerítő címleírása után utalásokkal élni, már csak a helykímélés céljából is (a tárgymutató egyébként is „összevonja” a megismételt közléseket). A gyűjteményes kötetek fölbontása nem kisebb segítség a kutatás számára, hiszen az újságcikkek, a karcolatok, a lírai rövidpróza válogatva a *Bolhapiac*, a *Kabala*, *A négy évszak* meg az *Ég és föld* kötetekben, a *Vasárnap* *krónikában* jelentek meg, ám ez elmondható az alábbi novelláskötetéről, a *Mágiáról* vagy a meghatározhatatlan műfajú rövidebb írásokat tartalmazó *Medvetáncról*, az esszékötetről, az *Ihlet és nemzedékről* is; az egyes darabokat majdnem kivétel nélkül korábban hírlapokban, a hírlapok képes mellékleteiben, kisebb részüket folyóiratokban már publikálta. Ennélfogva a kezdősorok feltüntetése az esetlegesen azonos című, de eltérő tartalmú írások elválasztása szempontjából igen hasznos. Ám az talán megengedhető lett volna, hogy a gyűjteményes kötetek első előfordulása teljes címleírását és annotálását követőleg egy második vagy egy harmadik kiadás esetén csupán a változtatások feltüntetése került volna a bibliográfiába. A 107. tételben a *Bolhapiacról* jegyzi meg Mészáros Tibor: „Válogatás az

1934-es *Bolhapiac* és az 1931-ben megj. *Múson kívül* című kötetekből. Jelen köt. írásainak szövegét Márai több helyen átdolgozta, esetenként új címet adott az eredeti megjelenéshez képest.” Az azonban nem tetszik ki, hogy „eredeti megjelenés”-en a hírlapi közlést kell-e értenünk vagy az első kötetközlést; továbbá az egyes darabok után adott műfaji eligazító: *elb.*, *T.* a bibliográfus feladatai közé tartozik-e, hiszen minden műfaji besorolás vitatható, ezekben a tételekben is az. Továbbá, például a *Vidali módszere* esetében csupán a német fordításra kell-e hivatkozni, amelyre utalást a tárgymutató megfelelő fejezetében nem találtam, vagy netán célszerűbb lett volna valamennyi tételszámot leírni, amely a *Vidali módszere* közléseire vonatkozatható lett volna. Mivel az adott esetben 1944-es kötetközléshez az „Idegen nyelven megjelent művei periodikumokban, gyűjteményes kötetekben” című fejezetben kíséreltem meg visszakeresni a német változatot, de ott nem találtam. Ugyanez vonatkozik a szintén a kötetben föllelhető *Teréz* című írásra, amely ráadásul kevésbé tesz eleget az „elb.”-sel szemben támasztott általános igényeknek, a *Selbstanklage in Sachen Hauspersonal* sem lelhető e címen sem a tárgymutató megfelelő, sem az említett fejezetben. De továbbkeresem a tárgymutató „elbeszélések” fejezetében a két (német nyelven közzétett) művet, és ott a *Teréz*, a *Vidali módszere* címszóban utalóval meglelem 2713, 3444. tételszámon. Mármost nem egészen világos, hogy az elbeszélések esetében miért kellett a német és magyar nyelvű közléseket egy fejezetbe összevonni, a cikknek minősített írásokban nem ez történik, illetőleg bizonyos elbeszéléseket az egyik, másokat a másik fejezetbe tenni

(pl. az *Atherstone Terrace* ugyanúgy elbeszélés, ha nem jobban, mint a *Teréz*, mégis más fejezetbe sorolódott be). Az viszont nagy nyeresége a kutatásnak, a Márai-ismeretnek, hogy a tervezett, meghirdetett, de meg nem jelent (esetleg el sem készült vagy elkallódott, netán kéziratban maradt) írásokról is számot ad a bibliográfia, nem kevésbé fontosak a megjegyzések a címváltozatokról, amelyek a Márai-életműben nem ritka jelenségek, s a főcím mellett „belső címeket” is rejtő írások analitikus közlése is azt bizonyítja, hogy a Márai-bibliográfus mindent igyekezett kézbe venni, nem elégedett meg a címek leírásával.

Nem a bibliográfus feladatai közé tartozik a névtelenül megjelent Márai-írások szerzőségének azonosítása. Budapesti újságírói éveiben, a leginkább az Újság lapozgatása közben tűnt gyanúsak néhány írás szerzősége. Aminek – kiváltképpen Megyery Sári emlékezéseit olvasva – kettős okát tudnám megnevezni. Márai nemcsak újságíróként, hanem szerkesztőként is működött, kéziratokat gondozott, s így esetleg tanácsai, közreműködései realizálódhattak. De az is lehetséges, hogy Márainak az adott számban már megjelent írása, nem akart két írással jelen lenni, s az egyiket névtelenül publikálta. Ennek eldöntése hosszadalmas és messze nem kockázatmentes vizsgálatot igényelne; az eddigieknél alaposabb ismeretek volnának szükségesek Márai újságírói stílusáról (ha az megkülönböztethető az ún. szépiroítól, hiszen a megcélzott közönség részben más). Egyszerűbb a helyzet a Márai által használt álnevek esetében, a 861. lapon közölt jegyzék minden bizonnyal teljes (vagy majdnem teljes), mindössze annyi hiányérzetem támadt: jó lett volna tudni,

mely periodikumokban mely álnevet használta. Az egyik emigrációs naplórészletben olvasom, hogy feltalálta volna (álnévként) Calibánt, ám ezt az álnevet már jóval korábban is használta Márai. A Salamon Ákos gyermekifjúi kísérleteinek álneve, a Candidus a Szabad Európa Rádió adásaiban bukkan föl...

Mészáros Tibor Márai-bibliográfiája kiemelkedő szellemi teljesítmény. Kívánatos

volna, ha a Máraira vonatkozó gyűjtést folytatná, és meghatározott időszakokban pótkötetek egészítenék ki ezt az impozáns, szép borítólappal, ízlésesen, jól tanulmányozhatóan kiállított művet. Hiszen a Márai-kutatás feltehetőleg ettől a bibliográfiától ösztönözve továbbra is élénk marad, Márai nemzetközi pályafutása pedig valószínűséggel folytatódni fog.

Fried István

ÚJRAGONDOLNI A ROMANTIKÁT? KONCEPCIÓK ÉS VITÁK A XX. SZÁZADBAN

Szerkesztette Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Budapest, Kijárat, 2004, 293 l.

A romantika túl nagy falat, nehezen tudjuk lenyelni. Újragondolni természetesen lehet, sőt, szükséges is, ám bármennyit rágódunk rajta, nem tudunk a fogalom meghatározásának végére jutni. Így látják ezt az európai irodalomtörténészek, s így a hazai tudósok is, köztük Horváth Károly posztumusz megjelent könyvében, *A romantika értékrendszerében* (1997, 11). A romantika fogalmának hazai használatát nehezíti továbbá, hogy irodalomtörténetünkben a romantikával jelölt időszak kronológiailag jelentős mértékben elhúzódtott. A kezdő dátum jelképes eseménye Vörösmarty *Zalán futásának* megjelenése (1825), de lehetne Kisfaludy *Tatárok Magyarországon* című darabjának nagysikerű bemutatója (1819) is, a végső időhatárok pedig Jókai kései regényei körül találhatók. Ez a majd hét évtizedes időszak a magyarországi társadalom teljes átalakulását és jelentős modernizálódását hozta magával, a felgyorsuló idő lenyomata látszik a művészet és ezen belül az irodalom minden területén, ezért sokkal sűrűbb, mozgékonyabb, forrongóbb ez az időszak,

mint a barokk avagy a reneszánsz évszázadai. Ehhez járult, hogy stílusirányzatok szempontjából e korszak kevésbé homogén, mint a korábbiak, a romantikával egy időben más irányzatok is jelen vannak a magyar irodalomban, az 1840-es évekig a „nemzeti klasszicizmus” a meghatározó, később, az 1850-es, 1860-as évektől pedig már a realizmus irányához tartozó fontos műveket látunk. A magyar művelődés történetének eme felgyorsuló és nagy horderejű változásokat hozó korához kapcsolódik a romantika, s ezért nálunk ehhez a fogalomhoz szükségszerűen más tartalmak kapcsolódnak, mint a Lajtán túli területeken. Ezt különösen erősíti, hogy a magyar irodalomértési, -értelmezési kánon a romantikus sémák alapján rögzült, s tulajdonképpen mind a mai napig többnyire ezeket a sémákat használja középiskolai oktatásunk.

A romantika ezen sajátos hazai helyzete miatt válik nagyon fontossá és hasznossá minden alkalom, amikor a mi romantikaértési hagyományunkat másokéval összevetjük, s erre kínálnak lehetőséget e kötet

mely periodikumokban mely álnevet használta. Az egyik emigrációs naplórészletben olvasom, hogy feltalálta volna (álnévként) Calibánt, ám ezt az álnevet már jóval korábban is használta Márai. A Salamon Ákos gyermekifjúi kísérleteinek álneve, a Candidus a Szabad Európa Rádió adásaiban bukkan föl...

Mészáros Tibor Márai-bibliográfiája kiemelkedő szellemi teljesítmény. Kívánatos

volna, ha a Máraira vonatkozó gyűjtést folytatná, és meghatározott időszakokban pótkötetek egészítenék ki ezt az impozáns, szép borítólappal, ízlésesen, jól tanulmányozhatóan kiállított művet. Hiszen a Márai-kutatás feltehetőleg ettől a bibliográfiától ösztönözve továbbra is élénk marad, Márai nemzetközi pályafutása pedig valószínűséggel folytatódni fog.

Fried István

ÚJRAGONDOLNI A ROMANTIKÁT? KONCEPCIÓK ÉS VITÁK A XX. SZÁZADBAN

Szerkesztette Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Budapest, Kijárat, 2004, 293 l.

A romantika túl nagy falat, nehezen tudjuk lenyelni. Újragondolni természetesen lehet, sőt, szükséges is, ám bármennyit rágódunk rajta, nem tudunk a fogalom meghatározásának végére jutni. Így látják ezt az európai irodalomtörténészek, s így a hazai tudósok is, köztük Horváth Károly posztumusz megjelent könyvében, *A romantika értékrendszerében* (1997, 11). A romantika fogalmának hazai használatát nehezíti továbbá, hogy irodalomtörténetünkben a romantikával jelölt időszak kronológiailag jelentős mértékben elhúzódtott. A kezdő dátum jelképes eseménye Vörösmarty *Zalán futásának* megjelenése (1825), de lehetne Kisfaludy *Tatárok Magyarországon* című darabjának nagysikerű bemutatója (1819) is, a végső időhatárok pedig Jókai kései regényei körül találhatók. Ez a majd hét évtizedes időszak a magyarországi társadalom teljes átalakulását és jelentős modernizálódását hozta magával, a felgyorsuló idő lenyomata látszik a művészet és ezen belül az irodalom minden területén, ezért sokkal sűrűbb, mozgékonyabb, forrongóbb ez az időszak,

mint a barokk avagy a reneszánsz évszázadai. Ehhez járult, hogy stílusirányzatok szempontjából e korszak kevésbé homogén, mint a korábbiak, a romantikával egy időben más irányzatok is jelen vannak a magyar irodalomban, az 1840-es évekig a „nemzeti klasszicizmus” a meghatározó, később, az 1850-es, 1860-as évektől pedig már a realizmus irányához tartozó fontos műveket látunk. A magyar művelődés történetének eme felgyorsuló és nagy horderejű változásokat hozó korához kapcsolódik a romantika, s ezért nálunk ehhez a fogalomhoz szükségszerűen más tartalmak kapcsolódnak, mint a Lajtán túli területeken. Ezt különösen erősíti, hogy a magyar irodalomértési, -értelmezési kánon a romantikus sémák alapján rögzült, s tulajdonképpen mind a mai napig többnyire ezeket a sémákat használja középiskolai oktatásunk.

A romantika ezen sajátos hazai helyzete miatt válik nagyon fontossá és hasznossá minden alkalom, amikor a mi romantikaértési hagyományunkat másokéval összevetjük, s erre kínálnak lehetőséget e kötet

szerkesztői is, akik azt tűzték célul maguk elé, hogy „az itthon is sokat hivatkozott, és a magyar romantika-értést komolyan befolyásoló viták dokumentumait” felvegyék a kötetbe, azért, hogy a romantika körüli vitákról és azok utóéletéről képet kaphassunk.

Egy korstílust vagy egy stílusirányzatot meghatározni tulajdonképpen lehetetlen feladat, s minden ilyen esetben jobban tesszük, ha megvizsgáljuk azt a kérdést: miért is szükséges meghatározni a stílusirányzatot, miért kell meghatározni a romantikát?

A válaszok messzire kalandoznak, most az irodalomtörténet „nagy elbeszélését” mint az irodalomtörténészek célját jelölöm meg egy lehetséges indokként. Az irodalomtörténeti nagyelbeszélésben szükség-szerűen lennie kell fejezeteknek és epikus történeteknek, és ez kényszeríti ki az egymást váltó stílusirányzatokból álló szerkezetet. A korstílusok fogalmi meghatározása tehát nem feltétlenül önelvű folyamat. A 18. század végéig legtöbbször az utókor alkotta meg ezeket a felosztásokat, hogy saját narratívája szerint elbeszélhetővé tegye az elmúlt idők jelenségeit, és a 19. században is inkább az utólagos értelmezési műveletek eredményeként töltötték fel a korstílust jelentő fogalmakat tartalommal. Az irodalomtörténészek számára az egyes fogalmak tartalmának kialakítására két út kínálkozik: 1. megvizsgáljuk a kronológiailag meghatározott időszak irodalmi termését, és abból vonunk le következtetéseket a korszakra vonatkozóan, avagy 2. a korszak önreflexív kijelentéseit vesszük alapul, s ezekből rajzoljuk meg a korszak utólagosan rekonstruált önképét, majd ezt visszatükröztetjük az adott kor műveire. (Elképzel-

hető a két út egyesítése is, ám, valljuk meg, ez olyannyira bonyolult narratív struktúrát követelne meg az irodalom történetéről szóló nagyelbeszélésünkben, hogy ilyen kísérletre nem vállalkozunk.) Általában az utóbbi utat gondoljuk „hitelesebbnek” és a korszak mozgásaihoz jobban igazodónak, de valójában ez is csak egy utólagos rekonstrukció, amelynek módszertani hibája lehet, hogy nem veszi figyelembe azt a különbséget, hogy az egyes művészeti alkotások és az „elméleti” szövegek másképp reflektálnak a valóságra, de egymásra is, hiszen például a művészeti alkotások ritkábban szólnak elméleti szövegekről, azok állításairól, míg az esszék, értelmezések mindig reflektálnak valamely szépirodalmi alkotásra.

Az *Újragondolni a romantikát* kötet tanulmányai mindkét megközelítésmódra (a műelemzések keresztlí deduktív módszerre és az önreflexív kijelentések elemzésére is) mutatnak példát. A megközelítésmódok közötti eltérések éppen a különféle nemzeti irodalomtudományok közötti különbségek mentén mutathatók ki, mert az egyes nemzeti irodalomtörténetek másként és másfajta társtudományokhoz kötődnek. Ismert a német irodalomtörténet erős filozófiai alapozása és az angolszász irodalomtörténészek pragmatista illetve pszichológiai érdeklődése.

A kötetbe három tanulmány került a német irodalomról, Ricarda Huch, Oskar Walzel és Karl Heinz Bohrer írásai. Az előbbi kettő még a huszadik század fordulójáról származik, átítatva az elragadtatástól, amely újra felfedezte, s modernként újraértelmezte a 18–19. század fordulójának német gondolkodóit, irodalmárait és különféle kifejezési formáikat. A Schlegel-fivérek, Novalis, Hölderlin, Schelling,

Herder, Hegel új színben és mint a modern kor megalapozói tűnnek fel ezekben az elemzésekben. Huch elsősorban azt vizsgálja, hogy a tudattalan tartalmakat, a különféle tudatformákat miként emelték a művészet keretein belülről a romantikus szerzők. Walzel a romantika fogalmának újraértelmezésén dolgozik, üdvözölve Huch írását és annak eredményeit kiterjesztve az esztétika területére is. Célkitűzése az, hogy bizonyítsa, a romantika nem egyenlő azzal az irányzattal, amelynek a 19. század végén tartották – azaz a század eleji katolikus restauráció múltidéző és éppen ezért maradi világszemléletével –, hanem egy olyan, új művészeti irányzat, amely sokféle művészeti energiát szabadított fel a 18. század végén, a 19. század elején. Walzel úgy látja, hogy éppen e sokirányú felszabadító energiája miatt nem lehet egységes stílusirányzatként megragadni a fogalom tartalmát, s inkább intuitív, érzelmi módon érdemes közelíteni hozzá. Bohrer 1989-ben készült könyvében (*Die Kritik der Romantik: Der Verdacht der Philosophie gegen die literarische Moderne*) a romantika fogalmának alakulását teljes recepciótörténeti hosszmetsetben vizsgálja. Ebből a könyvből a szerkesztők a *Bevezetés* mellett a Nietzsche romantika-értelmezéséről szóló és a 20. század eleji újrafelfedezési aktust, Huch és Walzel munkáinak értelmezéseit tárgyaló fejezeteket emelték ki.

A német, elsődlegesen eszme- és filozófiatörténeti megközelítésekhez képest jelentősen más az angolszász kérdésfelvetések iránya. Ők ugyanis a romantika fogalmát, még ha az önreflexívként jelentkeznek is, nem eleve adottnak veszik, hanem éppen a fogalom használhatóságának körét igyekeznek meghúzni, pragmatikus oldal-

ról közelítenek a romantikához: hogyan használható a fogalom, ki, mikor, miként alkalmazta írásaiban. A kötetben példásan a középpontba állított Lovejoy–Wellek vita is ezen kérdés mentén képződik: használható-e a romantika elnevezés és fogalomkör a 18. század végi, 19. századi eleji irodalomtörténeti eseményekkel kapcsolatosan. A vita Lovejoy szkepticizmusából és René Wellek mindenáron rendszert alkotni vágyó szenvedélyéből lángolt fel, és jelentőségét jól mutatja, hogy még harminc-negyven év múlva is e választóvonal mentén, ahhoz viszonyulva szólaltak fel az irodalomtörténészek, amint azt Jerome J. McGann és Robert J. Griffin tanulmányában láthatjuk. Welleknek az a definíciója kerül újra és újra a viták középpontjába, amely a romantika lényegét igyekszik megragadni, ám mivel tömör definíció, szükségképpen elnagyolt, pontatlan, s ezért nagyon alkalmas arra, hogy vitát indítsanak felőle. A „romantika = képzelet a költészetfelfogásban, természet a világszemléletben, szimbólum és mítosz a költői stílusban” képlet lesz az újragondolandó tézise McGann írásának (*Rethinking Romanticism*). Először kettéválasztja a romantika kronológiai, dátumok közé zárt periódusát és a romantikát mint kulturális-ideológiai alakzatot. Nagyon fontos és a magyarországi irodalomtörténetre is igen csak alkalmazható ama meglátása, mely szerint „a romantikus korszak irodalmi termésének nagy része nem »romantikus«” (189). Ezek után a romantika mint ideológiai jelenség megnyilvánulását vizsgálja azzal a szándékkal, hogy elszakadjon a korábbi, Wellek által meghatározott, túlzottan homogenezáló és ezzel együtt az ellentmondásokra figyelmet nem fordító szemlélettől, amely erősen hatott 1945–

1980 között az angol irodalomtörténészekre. McGann legfontosabb megállapítása az, hogy „nem tehetünk szert a vágyott tudásra, ha továbbra is szinte kizárólag az akadémiai diskurzus leghagyományosabb, általános konvencióinak keretei között mozgunk. Ezek a konvenciók végül is a tizenkilencedik századi historicista filológiából és hermeneutikából bontakoztak ki, és mint ilyenek, szerkezetileg egy holisztikus történelem-felfogáshoz és konzisztens, integráló értelmezési módokhoz kötődnek” (195). Ezen tézis alapján tanulmánya 3. részét már párbeszédes formában készíti el, amelyben a sok lehetséges romantikakép közül egyet tárgyal a párbeszéd két résztvevője, a beszélő nevű Jay Rome és Ann Mack. Robert Griffin tanulmánya azt a hipotézist vizsgálja és bizonyítja, hogy a romantikáról szóló beszédet magát is a romantika meghatározta diskurzusok uralják, s ezért bár lehet a romantikus kánont átrendezni, súlypontjait elmozdítani, a romantika új szempontú vizsgálata, újragondolása ettől még nem történik meg. Az angolszász blokkban külön helyen áll De Man Shelley-tanulmánya, amely a romantika híres poétájának *The Triumph of Life* című művét elemzi, s ennek kapcsán próbálja kijátszani azokat a paneleket és diszkurzív szabályokat, amelyek a romantikáról szóló beszédünket meghatározzák.

Az orosz irodalomról két írás szól. Az elsőben Puskin szerelem-konceptiójának új értelmezését olvashatjuk Igor Szmirnovtól, a másodikban Lermontov *Tamany* című elbeszélését elemzi Joe Andrews. A szerzők a műelemzés műfajában igyekeznek megmutatni, miként lehet megalakítani a romantika fogalmát a posztmodern horizont felől, illetve milyen új területeket lehet bevonni a romantika mint egy jelen-

séget leíró fogalom jelentésmezéjébe. Elemzésükben a hagyományos formalista módszereket a 20. század végi feminista, illetve *gender studies* kérdésekkel ötvözik.

A tíz tanulmány végigolvasása után azonban maradt még bennem hiányérzet, s ez nem a recenzensek örökké elégedetlenkedő hajlamából fakad. Több olyan szöveg van, amelyekre a kötetben közölt tanulmányokban hivatkoztak a szerzők, s ezért ugyancsak ideillenek, hiszen bővebb, alaposabb, jobban érthető kontextust jelentenek a kötet tanulmányai számára.

A német nyelvű és elsősorban a német irodalom romantikus korszakát vizsgáló dolgozatok közül Carl Schmitt *Politische Romantik* című tanulmányát hiányolom vagy a Bohrer által is hivatkozott és a recepciótörténet szempontjából kiemelkedően fontosnak tartott Lukács György munkáit. Schmitt tanulmánya vagy legalább egy részlete azért lett volna hasznos, mert példát szolgáltatott volna a stílusirányzat mint fogalom nem szövegközpontú értelmezésére, hiszen ez a munka ahhoz az irodalomszemléleti irányhoz sorolható, amely inkább társadalomtörténeti szempontból közelíti meg az egyes korstílusokat és stílusirányzatokat. Ez a megállapításom megvilágítja azt az egyoldalúságot, amelyet e kötetet lapozgatva fedeztem fel, amennyiben a szerkesztők erősen koncentráltak olyan tanulmányok kiválogatására, amelyek eszmetörténeti, ideológiatörténeti szempontból közelítenek a romantikához mint stílusirányzathoz. Kimaradtak ezért a „másik oldal”, a társadalomtörténeti megközelítés kérdésfelvetései és eredményei. (Igaz, ezt a hiányt bőven lehet pótolni majd egy következő kötetben.)

A történeti irodalomszociológiai szempont árnyaltabban mutathatta volna meg

azokat a változásokat, amelyek az irodalomban e korszakban, a 18. század végén és a 19. század elején lezajlottak. Az irodalmi termelés és fogyasztás új szerkezetének és az új típusú népszerűségi, „hírségi” mintáknak a kialakulására gondolok, valamint az irodalomnak arra a funkcióváltására, amely során a reprezentatív felől egyre inkább a produktív funkcióhoz közelített, majd egy idő után már az vált általánosan uralkodóvá. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata különösen a közép-európai irodalmak történetében hoz nagyon érdekes eredményeket, s ezért is sajnálom, hogy az ilyen típusú gondolatmenetek kiszorultak ebből a kötetből. E kelet-közép-európai régióban ugyanis az irodalom és a kultúra státusát olyan ideológiai és társadalomtörténeti összefüggések határozták meg (nyelvkérdés, nemzeté válás kérdése), amelyek nem tették lehetővé, hogy az irodalomnak és a művészeteknek valamiféle öntörvényű élete alakulhasson ki. A nagyon erős ideológiai, politikai, társadalomtörténeti hatás vizsgálata még sok újabb szemponttal egészíthetné ki a romantika fogalmának értelmezési körét.

Hiányoltam Wellek néhány további tanulmányát, mint például a klasszicizmusról szólót (*The Term and Concept of Classicism in Literary History*, 1970), mert ebben kifejti, hogy milyen nagy mértékben látja dialektikusnak az egymásra következő korstílusok, stílusirányzatok sorozatának szerkezetét. Ez a dialektikus szerkezet (amely nem Wellektől ered) a későbbiekben olyan kiindulási ponttá vált, amelyhez az irodalomtörténészeknek szükségszerűen viszonyulniuk kellett még az 1980-as években is, például erre az elméleti keretre válaszul fejtette ki McGann saját álláspontját a *Romantic*

Ideology (1983) című írásában. Ennek az írásnak legalább egyes részletei szintén jó szolgálatot tettek volna a könyv olvasóinak. Igaz, a szerkesztők munkájának érdeme, hogy olyan szöveget választottak McGanntól, amely nagyon fontos a 20. század végének irodalomszemléleti változásait tekintve. Két elemet emelnék ki az e kötetben közölt tanulmányból: az antológia-elvet mint irodalomszemléleti látásmódot, és a tudományos diskurzus formai szabályaiból kilépő szövegszerkesztési módszert. Az antológia-elv alapján egymás mellé rendezett irodalomban az időben egyszerre megjelent – tehát egyszerre olvasható – művek szerepelnek egymás mellett. Ez a módszer – amely mű és közönség találkozási pontjainak sorozatából építi fel az irodalom történetét, és a szerzők életművét a pragmatikus szempont, a korabeli olvashatóság alapján szabdalja szét – lehetőséget ad arra, hogy az irodalom képének a későbbi kanonizáció során történő torzulását átrajzoljuk egy hitelesebb változatra. Ezt az elvet fontos lenne idehaza minél erősebben alkalmazni, mert ezzel lehetne ellenszegülni a sajnos még mindig uralkodó életrajzi alapú irodalomszemléletnek, amely pedig éppen napjainkban egyre többet árt mind az irodalom művelőinek, mind az olvasóknak, az iskolásoknak. Az életrajzi szemlélet ugyanis a szerző életrajza alapján a művek születési körülményeit vizsgálja, s ezekből a megfigyelésekből épít fel alkotói-alkotáslélektani pályát, függetlenül attól, hogy ezek a művek a korban megjelentek-e, azaz részt vettek-e az irodalmi kommunikációban vagy sem. Ilyen alapon például Katona Józsefet bőven lehetne tárgyalni az 1810-es évek költői között, eltekintve attól a tényről, hogy életében csak egy verse je-

lent meg az Aurórában, s költészete, amely pedig figyelemre méltó, csak jóval halála után vált ismertté. Az ehhez hasonló számtalan példa sorolásától most eltekintek.

A fentebb hiánylistába vett tanulmányokat pótolhatta volna egy bővebb, alaposabb előszó, amelyben a szerkesztők felvázolják az általuk kiválasztott kérdések recepciótörténetét. Ez kellő kontextust adott volna a tanulmányokhoz bemutatva, értelmezve azokat a megszólalási pozíciókat, amelyekből az egyes írások megszülettek. Megvizsgálhatták volna, hogy az egyes szövegek mennyire tükrözik az „akadémikus” irodalomtörténeti álláspontot, avagy mennyiben mutatnak egy újító, netán lázadó szemléletet. Egy bővebb előszóban lehetőség nyílt volna kitékinteni a romantika értelmezésének kelet-közép-európai változataira. Itt illett volna megemlíteni azokat a hazai irodalmárokat, irodalomtörténészeket, akikre hatottak az e könyvbe felvett szerzők (pl. Babitsra *Az európai irodalom története* megírásakor), illetve akik maguk is jelentősen hozzájárultak a fogalom alakulástörténetéhez, mint Horváth Károly avagy Szauder József. Erre már csak azért is szükség lett volna, mert a könyv tíz tanulmányát végigolvasva meggyőződhetünk arról a szomorú tényről, hogy a tőlünk nyugatabbra élő irodalomtörténészek irodalmi topográfiai térképén fehér folt a Kárpát-medence belső vidéke, a magyar irodalomról még csak említés sem esik ezekben a tanulmányokban, sem Petőfiről, sem az európai rangú Vörösmartyról.

Egy bővebb előszó minden bizonnyal magyarázatot adott volna arra is, hogy miért éppen az adott kiadásokból fordították a tanulmányokat a kötet közreműködői. Általában nem az első megjelenést választották, hanem az elérhető gyűjteményes, válogatott kiadásokból származnak a szövegek, s ezért ezen kötetek megjelenési dátumait olvashatjuk a könyvben. Ez sokszor bizony kronológiai zavart eredményez, hiszen Ricarda Huch tanulmánya után 1985-ös dátum, míg a reá válaszoló, az ő eredményein fellelkesülő Oskar Walzel szövege után 1968-as dátum látható. A szövegek időrendiségének, időbeliségének elhelyezését nem könnyíti az sem, hogy a fordítók mindegyik szöveget a mai nyelvhasználathoz, a mai szaknyelvhez közelítették, ezért nem érződnek a stilisztikai, nyelvhasználati különbségek az 1908-as és az 1995-ös szövegek között. Nagyon hasznos lett volna egy névmutató is, hiszen ez alapján könnyebben kereshetné vissza mindenki az öt közelebről érdeklő állításokat, gondolatmeneteket.

Minden említett kifogással együtt is elsősorban örülök, hogy ez a nagyon fontos kötet megjelent, s biztos vagyok abban, hogy az egyetemi oktatásban és a tudományos munkában is sokszor használt, sokat idézett munkává válik, s egyúttal reménykedem abban is, hogy a szerkesztőpáros további, hasonló tematikájú kötetekkel gazdagítja majd a magyar nyelven olvasható szakirodalmat.

Thimár Attila